

ADELNS HISTORIA I FINLAND

Red. Janne Haikari, Marko Hakanen,
Anu Lahtinen & Alex Snellman

SLS LIND & CO

ADELNS HISTORIA I FINLAND

ADELNS HISTORIA I FINLAND

Red. Janne Haikari, Marko Hakanen,
Anu Lahtinen & Alex Snellman

Översättning Mattias Huss

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS
LIND & CO, STOCKHOLM

 2023

Denna bok är nr 872 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Lind & Co.

Boken utges med stöd av Christian och Constance Westermarcks fond inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](#) (CC BY-NC-ND 4.0).

Originalets titel: *Aatelin historia Suomesa*, Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki 2020.

Översättning från finska: Mattias Huss

Omslag, grafisk form och ombrytning: Maria Appelberg/Station MIR

Omslagsbild: Detalj av Robert Wilhelm Ekmans målning *Kejsar Alexander II förklarar ständermötet 1863 öppnat*, 1863–1865. Finlands Riddarhus, foto: Finlands Nationalgalleri/Hannu Pakarinen.

Typsnitt: Baskerville, Sofia Pro

Pdf-utgåva 2024

ISBN 978-951-583-594-9 (tryckt utgåva, Finland) sfs.fi

ISBN 978-91-8018-505-9 (tryckt utgåva, Sverige) lindco.se

ISBN 978-951-583-644-1 (epub), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-644-1>

ISBN 978-951-583-645-8 (pdf), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-645-8>

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 948.0 och 316.342

Innehåll

FÖRORD TILL DEN SVENSKA UTGÅVAN	9
<i>Bo Eriksson</i>	
INLEDNING	13
INFÖR ADELNS HISTORIA	15
<i>Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen, Alex Snellman</i>	
ADELN FRAM TILL 1600-TALET	19
FRÅN FRÄLSE TILL ADEL	21
<i>Anu Lahtinen</i>	
INDIVID OCH GEMENSKAP	26
<i>Anu Lahtinen</i>	
Att fostras in i en privilegierad ställning	26
Äktenskapets villkor	31
Från frieri till äktenskapets hamn	35
Familj, släkt och individ	40
DEN MATERIELLA VÄRLDEN	46
<i>Georg Haggren, Ulla Koskinen</i>	
Jord, ämbeten och förläningar	46
Järnålderns storgods och herrgårdar	49
Relationen till bönderna	56
Byggnadskultur och bebyggda miljöer	62
Hovliv och festbord	65
SAMHÄLLE	70
<i>Ulla Koskinen, Georg Haggren</i>	
Från katolskt rike till luthersk stat	70
En grupp i tre skikt	73
Det finska frälsets antal och karaktär	78
Det finska frälsets ställning i det svenska riket	83
Adeln som handels- och näringsidkare	87
I rikets och kungens tjänst	91
I de gode människens rike	95
Det sena 1500-talets krisperiod	99

ADELN PÅ 1600-TALET	105
ARISTOKRATINS TID	107
<i>Marko Hakanen, Janne Haikari</i>	
INDIVID OCH GEMENSKAP	113
<i>Marko Hakanen, Janne Haikari, Ulla Koskinen</i>	
Från födseln till vuxenlivets tröskel	113
Äktenskap och karriärval	117
Hågkomst och hedrande av de döda	119
Grevens tid och nätverken	121
Världsbilden: hierarki och traditioner	128
Dygder och levnadssätt	134
Patriarkalitet och relationer mellan ständerna	139
DEN MATERIELLA VÄRLDEN	141
<i>Marko Hakanen, Ulla Koskinen</i>	
Adeln i den östra riksdelen	141
Gårdar och miljöer	151
Från fästningar till representationsbostäder	156
Den visuella världen – föremålets sociala betydelse	159
SAMHÄLLE	168
<i>Janne Haikari</i>	
Mot enhetlighet	168
Nya privilegier och Riddarhusets uppkomst	170
Kriget föder en militärstat	175
Ämbetsmän, handelsmän och brukspatroner	178
Storförläningarnas och godsens förlovade land	183
Ståndskonflikt om förläningar, gods och makt	186
Maktkampen inom ståndet	189
Den stora reduktionen och den nya adelns framväxt	192
 ADELN PÅ 1700-TALET	 197
KUNGEN ELLER ADELN?	199
<i>Johanna Ilmakunnas, Petri Karonen, Kirsi Vainio-Korhonen</i>	
INDIVID OCH GEMENSKAP	205
<i>Johanna Ilmakunnas, Kirsi Vainio-Korhonen</i>	
Nätverk, släktrrelationer och vänner	205
Födelse, barndom och ungdom	209
Uppfostran och utbildning	212

Karriärval och arbete	217
Äktenskap och familjestruktur	220
Änkedom, ålderdom och död	227
DEN MATERIELLA VÄRLDEN	229
<i>Johanna Ilmakunnas</i>	
Adelns gårdar och miljöer	229
Byggnadskultur och bebyggda miljöer	236
Den materiella och visuella världen	241
Ståndsmässig konsumtion, lyx och status	246
SAMHÄLLE	251
<i>Petri Karonen</i>	
Privilegier och ämbetsuppgifter	251
Soldatkarriären och ackordsystemet	255
Regentens finska förtrogna – och förrädare	258
Godsen som ekonomins grund	261
Ovanliga industri- och näringsidkare	265
Adeln i frihetstidens och den gustavianska tidens riksdagar	271
De främsta finska politiska aktörerna	274
ADELN PÅ 1800-TALET	277
DEN FINSKA ADELNS TID	279
<i>Alex Snellman</i>	
INDIVID OCH GEMENSKAP	284
<i>Ulla Ijäs</i>	
Äktenskap och familjestruktur	284
Födelse, barndom och ungdom	287
Uppfostran, utbildning och karriärval	288
Änkedom, ålderdom och död	296
Sällskapslivet som nätverkens upprätthållare	298
Världsbild och identitet	301
Känslor, värderingar, dygder och laster	304
Gemenskapens gränser och relationen mellan ständerna	305
DEN MATERIELLA VÄRLDEN	308
<i>Alex Snellman</i>	
Adelns miljöer	308
Herrgårdar	310
Stadshus	316
Riddarhusbyggnaden	325

Riddarhusets skatter	330
Uniformer, ordenstecken, svärd och sporrar	334
Vapensköldar, släktporträtt och hem	337
<i>Ulla Ijäs</i>	
Ståndsmässig konsumtion, lyx och status	341
SAMHÄLLE	344
<i>Marja Vuorinen</i>	
Adel och samhälle i förändring	344
Adeln ställs till svars i 1800-talets moderniseringsdebatt	347
Debatten om riddarhusbyggnaden	350
Adeln som lantdagsstånd	354
Riddarhusordningens revision	357
Riddarhuset och Ständerhuset	361
Upplösningen av adelsprivilegierna	362
Ställningstaganden kring det övergripande lagstiftningsarbetet	366
Adelns petitioner och motioner	367
Förryskningsperioden och riksdagsreformen	370
EPILOG	371
<i>Alex Snellman</i>	
TACK	376
FÖRFATTARE OCH REDAKTÖRER	378
NOTER	379
KÄLLOR OCH LITTERATUR	398
BILDKÄLLOR	429
FÖRTECKNING ÖVER TABELLER, DIAGRAM OCH KARTOR	431
BILAGOR	432
PERSONREGISTER	435

FÖRORD TILL DEN SVENSKA UTGÅVAN

Ansvarstagande statsmän eller ståndsegoistiska storgodsägare? Åsikterna om adeln har alltid varit delade, för adel väcker känslor – beundran och avund, kärlek och hat. Det är också fallet för historikerna som ska vara neutrala och objektiva. På 1960- och 1970-talen beskrev forskarna adeln som ”bondeplågåre” och som ”en klass av utsugare”. I dag talar historikerna i stället om adeln som en motor i samhällsutvecklingen.

Det handlar inte bara om olika historiesyner, utan också om att ny kunskap framkommit och kastat ljus över tidigare okända sidor av vad adeln utträttat i historien. Inte minst har genusforskningen bidragit till att ändra den stereotypa bilden av adeln som en herrarnas konservativa församling. Också adelns kvinnor agerade entreprenörer och startade bruksnäringar. Fram träder bilden av ett samhällsstånd med både ekonomisk know-how och medel att förverkliga nya storslagna projekt. Detta blir väldigt tydligt i *Adelns historia i Finland*, ett praktverk som syftar till att ge en övergripande bild av adeln under det svenska rikets tid och därefter. Från och med 1809 var svensk och finsk adel åtskilda, även om vissa ätter hade dubbelt medborgarskap, och adeln i Finland lyckades hålla kvar sina privilegier längre än i Sverige.

Men hur gick det till när adel blev adel? Adeln har en lång historia, längre än själva ordet ”adel”, som betyder ädel. Termen adel kom från tyskan och arbetade sig in i det svenska språket i slutet av 1400-talet. Men det fanns en adel före det – den gick bara under andra namn.

Under 1200-talet tog utvecklingen fart på allvar, närmare bestämt år 1280. Då hölls ett möte på borgen på Alsnö, dagens Adelsö, i Mälaren som skrev in sig i historien. Det var då som det världsliga frälset såg dagens ljus. Frälse var en samtida beteckning på de privilegierade grupperna i samhället. Ordet betydde bokstavligen ”fri hals” och innebar att personen som var frälse befriades från skatt. Kungen utdelade frälse åt

både andliga institutioner (kyrka och kloster) och världsligt folk. Kyrkan fick frälse tidigare än det världsliga.

Ett annat betydelsefullt årtal i adelns historia är 1561. För första gången i Sveriges historia fick landet då grevar och friherrar. Till antalet var grevarna tre, de hette Per Brahe, Svante Sture och Gustav Johansson (Tre Rosor). Namnet Tre Rosor, som här är satt inom parantes, utgör således en heraldisk beskrivning av adelsvapnet och ätten. Till en början bar man inte efternamn efter sina adelsvapen. Gustav Johansson kallades inte Tre Rosor lika lite som Kristina Gyllenstierna hette Gyllenstierna – adelskvinnan som var änka efter riksföreståndaren Sten Sture den yngre och försvarade Stockholm mot danske kungen Kristian II, mer känd som ”Kristian tyrann”. Samtliga grevar var nära släktingar till Vasaätten. Också hos flera av de nio utnämnda friherrarna var släktbanden till kungahuset starka.

År 1626 blev skillnaden mellan högadel och lågadel ännu tydligare markerad. Rikskansler Axel Oxenstierna inrättade då den så kallade riddarhusordningen. Han delade in adeln i tre klasser: herreklassen, som bestod av grevar och friherrar och även kallades högadel, riddarklassen som bestod av riksrådsättlingar utan några titlar (också den högadel) och svenneklassen som utgjordes av landets övriga adel, enbart lågadel.

Adelns blomstringsperiod ägde rum under tidig modern tid. Den sammanföll med Sveriges väg till militär stormakt under 1600-talet och ståndssamhällets fixering. Seklet avslutades dock i en stor katastrof för högadeln, nämligen den stora reduktionen. År 1680 beslöt kung och riksdag att dra in alla stora förläningar till kronan, och till dem räknades grevskap och friherreskap. Staten blödde efter kriget och behövde tillgångar. Det innebar att där greven förr kunnat vandra fritt i sin lustgård och skjuta änder, där stod han nu portad och vägrades tillträde – egendomen förvaltades av staten, i praktiken av en kunglig ämbetsman med sina fogdar.

Ett annat adligt ödesår var 1809, tidpunkten för åtskiljandet av Sverige och Finland, men sett ur adelns perspektiv utgjorde brytpunkten även en nystart. Det är nämligen först nu som man i egentlig mening kan tala om ”finsk adel”. Som den här boken visar kom emellertid arvet efter den svenska tiden att bli betydelsefullt även under den ryska tiden.

I Finland fanns cirka 2 500 adliga personer som i och med fredsslutet 1809 inte längre vare sig kunde eller fick kalla sig svensk adel, eftersom dessa personer inte längre var att betrakta som svenska medborgare.

Vad hände med dem när Finland införlivades med det ryska väldet som ett storfurstendöme?

I Finland agerade adelsmännen blixtnabbt när de insåg vikten av det som hade skett. Den 25 mars 1809 samlades den finska adeln i Borgå för att diskutera de nya konstitutionella frågorna som uppstått med bildandet av Storfurstendömet Finland under den ryske kejsaren. På mötet bestämdes bland annat att en ny riddarhusdirektion för Finland skulle tillsättas. Till ordförande utsågs Carl Erik Mannerheim.

Mannerheim var given för rollen att axla ansvaret att leda adeln in i den nya tiden. Han hade varit ordförande för en delegation av finska utsända som 1809 i Sankt Petersburg verkat för ett autonomt storfurstendöme under den ryske kejsaren. Det var därför logiskt att det också var han som fick leda arbetet med att organisera ett nytt finskt riddarhus, eftersom han stod på relativt god fot med kejsaren. Carl Erik Mannerheim tog del i regeringsarbetet 1809–1816 och blev sedermera landshövding i Åbo och Björneborgs län.

En av Mannerheims första uppgifter blev att utarbeta ett memorial med riktlinjer för den finska adelns fortsatta del i den nya statskonstellationen. Man gjorde även upp planer på att färdigställa ett finskt Riddarhus. Arbetet med den nya samlingslokalen drog dock ut på tiden och det skulle dröja över femtio år innan huset stod klart. Riddarhuset invigdes i Helsingfors den 15 september 1862.

Men hur skulle man göra med ätterna på det svenska Riddarhuset som nu måste överföras till det finska adelshuset? Skulle de förlora sin svenska status? Och vilken rang skulle de få i det finska Riddarhuset? Det var ett administrativt arbete som bar på stora symboliska värden för de berörda adelsätterna. För det första lät man den finska adeln förbli klassindelad, man gjorde alltså inte som i Sverige där klasserna hade upphört helt och hållet 1809. För det andra flyttade man över, eller ”immatrikulerade”, finska adelsätter från det svenska Riddarhuset till Finlands riddarhusinstitution. För det tredje följde ett besvärligt arbete med att numrera ätterna. Med både hus och medlemmar inordnade hade till slut ett nytt adelshus i Europa sett dagens ljus med grevliga ätter (5 stycken), friherrliga (22 stycken) och adliga (163 stycken) – svensk adel var blivna finsk.

Bland grevarna finner vi kända namn som Creutz, Aminoff och Armfelt. Bland de friherrliga Wrede af Elimä, von Knorring och Stackelberg, och bland de adliga ätterna känns ätter som Boije af Gennäs, af Ugglas och Finckenberg igen. En del finska ätter fortlevde även i Sverige medan andra, som till exempel nämnda Finckenberg, blev utpräglat

finska. Ätter som Boije af Gennäs, Wrede af Elimä och Armfelt hade, och har, ett slags ”dubbelt adelskap”.

Sedan fanns förstås svenska adelsmän som av helt andra orsaker förblev kvar i Finland. Till exempel tvingades Carl Olof Cronstedt, Sveaborgs föraktade kommandant, bosätta sig i Finland på grund av hatet mot honom i Sverige. Han gick dock aldrig över i rysk tjänst, som många trodde att han skulle göra.

För svenskt vidkommande följde en stor brytpunkt vid 1800-talets mitt, närmare bestämt 1865–1866, när ständsriksdagen upplöstes och medelklassen sprängde ståndssamhället inifrån. Representationsreformen innebar att Sverige fick en tvåkammarriksdag med ett överhus och ett underhus. Adeln gick nu miste om sina politiska privilegier och sin förstarangsställning i samhället. En månghundraårig saga gick därmed i graven. Kvar fanns endast en föreställning om adel, ett Riddarhus med en symbolisk funktion och genealogins starka band till det förflutna. Sett ur det perspektivet finns ingen adel i dag, endast ättlingar till adel. Det gäller för både Sverige och Finland.

Oavsett hur adelns roll i historien mäts och värderas går det inte att förneka adelns betydelse i både svensk och finsk historia, naturligtvis på gott och ont för bönder och andra kategorier av människor. Adeln har startat krig men också slutit fred. De har sugit ut bönder, drivit arbetsfolk till utmattning och spelat bort sina gårdar i kortspel, men de har också byggt kyrkor, startat skolor och genomfört sociala reformer på riksdagarna. En sak har dock förenat dem – de har alla haft en vapensköld, det synliga beviset på adelskap. Dessa återfinns nu på hus, porslin, signetringar och stämplor, dukar och broderier, exlibris, manschettknappar och slipsnålar. Och adelns pampiga begravningsvapen går att beskåda på kyrkoväggar. Adel finns med andra ord nästan överallt – och det är ett fascinerande kulturarv som begripliggörs i denna förträffliga bok.

Bo Eriksson

Docent i historia vid Stockholms universitet

Inledning

Ruinen efter Alsnö hus finns på Adelsö i Mälaren. Alsnö stadga från omkring 1280 är en av de tidigaste kända skriftliga förordningarna om frälseprivilegier i det svenska riket.

INFÖR ADELNS HISTORIA

I över 600 år utgjorde dagens Sverige och Finland ett enda rike. Eftersom rikets adel hade sina egna lokala gårdar och nätverk kunde en del av adelsfamiljerna utifrån egendomar, boplats och härkomst benämnas ”finska”. Adelns verksamhetsmiljö var emellertid ofta hela det dåvarande gemensamma riket, och därigenom är adelns historia i Finland, den östra riksdelen, även en del av Sveriges historia.

Adelns historia i Finland ger en övergripande bild av ståndssamhällets översta skikt – frälset och adeln – under det svenska rikets tid, under det ryska kejsardömet och i det självständiga Finland fram till 1919. I århundraden var adelsståndet en av sin tids viktigaste samhällsgrupper i fråga om såväl maktutövning som kulturpåverkan. Adeln förmedlade kulturströmningar över riksgränserna, ingick äktenskap som skapade förbindelser, verkade som officerare och ämbetsmän, deltog i politiken som riksdagsstånd och skötte sina gods på landsbygden. Ryssland erövrade Finland 1809, men adelsståndet med svenskt ursprung bevarades oförändrat i Finland och kom rentav att växa. Svenskan förblev också adelns viktigaste språk. Även i övrigt förblev arvet och förbindelserna från den svenska tiden betydelsefulla.

Före rikets delning var den finska adeln, adeln i Finland, svår att avgränsa som grupp. I den här boken har vi gjort pragmatiska avgränsningar utifrån exempelvis födelse- och bostadsort eller var godsens och ämbetena fanns. Språket är däremot sällan en relevant avgränsande faktor eftersom den finska adeln mer sällan var finskspråkig. Man vet relativt lite om vilken betydelse den egna regionen eller hela riket hade för de adligas identitet. Vi är därför övertygade om att nya uppgifter om den östra riksdelens adel ger ett viktigt perspektiv på hela rikets historia.

I medeltidens Sverige var frälset, som i utbyte mot rusttjänst var skattebefriat (*frälst* från skatt), inte en grupp som enligt lagen ärvde sin status. I praktiken behöll fräsläkterna ändå ofta sin ställning från generation till generation. Den egentliga adeln var till skillnad från frälset en

samhällsgrupp som ärvde sin privilegierade ställning – att statusen ärvdes var ett gemensamt drag för adeln och rikets regent. Adeln uppkom på 1500-talet och dess samhälleliga ställning befästes med riddarhusordningen som stadfästes 1626.

Även efter att adeln blivit en samhällsställning som ärvdes kunde regenten adla nya förmågor som därmed blev medlemmar av adelsståndet. Högst i rang var högadeln, det vill säga greve-, friherre- och riksrådsätterna. De medlemmar av högadeln som innehade viktiga positioner och stora tillgångar kan kallas aristokratin, adelsståndets interna elitgrupp.

I det postreformatoriska Sverige var adeln det första av de fyra stånden, och prästerskapet – till skillnad från exempelvis det katolska Frankrike – det andra. Städernas handlare och hantverkare utgjorde ett eget borgarstånd och även bönderna hade sitt eget stånd i det svenska ståndssamhället. Såväl det svenska fyrståndssystemet som lagstiftningen om adeln bevarades oförändrade i det ryska storfurstendömet Finland, där Rysslands kejsare intog den svenske kungens roll och fortsatte dela ut adelsvärdigheter redan med början på Borgå lantdag 1809.

Den här boken tar sig framför allt an adeln med utgångspunkt i de riken som Finland har tillhört. Finland var en viktig del av det svenska riket som formades på medeltiden, men det är alltså först från 1809 som man i formell mening kan tala om en separat ”Finlands adel”.

Tidigare hade man visserligen talat om ”finsk adel”, men då avsågs den regionala adeln i Sveriges östra riksdal. Den förmoderna tidens ”finska adel” hade inget eget Riddarhus, ingen separat lantmarskalk, inget eget adlande och ingen nationell identitet av den typ som uppkom med 1800-talets nationalistiska ideal. Denna adel i Finland kunde emellanåt se sig själv som en separat grupp inom det svenska riket, men den hade inga lagar eller institutioner som skilde sig från den västra riksdelen.

På 1800-talet förändrades situationen: med det svenska rikets splittning delades även Sveriges adelsstånd, och Finlands adel blev nu en helt egen grupp vars officiella namn på Storfurstendömet Finlands lantdagar var *Finlands Ridderskap och Adel*. För den finska adeln var separationen en lycklig slump; adeln fick nämligen bevara det svenska adelsystemets former trots att det inte passade ihop med det ryska adelsystemet. Ryssland frigjorde alltså Finlands adel från Sveriges adelsstånd utan att inlemma den i det ryska moderlandets adelsstånd.

Finlands adel förlorade sin ställning i och med enkammarriksdagens införande 1906, och när landet blev självständigt 1917 valde det snart

ett republikanskt styrelseskick. Denna bok avslutas 1919 då adlandet helt förbjöds. Lagen ersatte ett samhälle av olikvärdiga ständer och undersåtar med ett formellt jämlikt samhälle av klasser och medborgare. Detta skedde mot bakgrunden av stora samhällsförändringar: demokratins frammarsch, den nationella identitetens uppkomst och industrialiseringen. Adeln ansågs representera det förgångna – fienden – som det finska samhället inte längre hade någon plats för. Adeln uteslöts inte bara från maktstrukturerna utan åsidosattes även i historieskrivningen. Den nya nationella historien byggdes framför allt på bönderna, prästerskapet och borgerskapet.

Särskilt under 1900-talets senare hälft behandlades adeln sparsamt i historieskrivningen i Finland. Först kring millennieskiftet befriades adeln från det gångna seklets dagspolitiska bördor. Sedan början av 2000-talet har utgivningen av akademisk forskning om adeln i Finland varit diger. Även i Sverige och andra nordiska länder har adelns historia fått ökad uppmärksamhet från och med slutet av 1900-talet, även om det finns skillnader i de nationella historieskrivningarnas traditioner.

Utgångspunkten för den här boken är den nya adelsforskningen, som fokuserar på adelns förmåga att påverka samhällsutvecklingen på ett avgörande vis trots dess ytterst begränsade numerär. Adelns ledande roll påverkade indirekt även livet för andra samhällsgrupper när det gällde bland annat kultur, vetenskap och ekonomi. En samhällsgrupp som adeln, som till betydande del hörde till eliten, är ett viktigt forskningsområde på grund av dess synliga roll i den finska historien. Forskningens kvantitativa ökning har underlättats av att adeln som forskningsobjekt på 2000-talet inte längre stämplas som ett politiskt val som förutsätter ett kraftfullt ställningstagande för eller mot adeln.

Om boken

Boken är indelad i fyra epoker: adeln fram till 1600-talet, adeln på 1600-talet, på 1700-talet och på 1800-talet. Seklen är inte exakt avgränsade utan riktgivande. Det så kallade långa 1800-talet fortsätter exempelvis en bit in på det tidiga 1900-talet. Varje period har en kort inledning som sammanfattar dess viktigaste drag.

Adelns historia granskas under samtliga tidsperioder utifrån tre övergripande teman: *Individ och gemenskap*, *Den materiella världen* och *Samhället*. Därigenom ger vi läsaren möjlighet att följa såväl kronologiska som

tematiska förändringar. Grunden till uppdelningen är den nya adelsforskningens perspektiv på elitens ståndshistoria som inte bara handlar om maktpolitik, krig och samhällsförbindelser. Boken erbjuder därmed en möjlighet att stifta bekantskap med adelns värld som en större kontinuitet för den som läser den tematiskt. Bokens avslutande epilog belyser adelns värld efter ståndslantdagens upplösning.

Temat "Individ och gemenskap" rör sig inom familjen, i släktnätverken och sällskapslivet. Adelns vardagsliv har genom århundradena kännetecknats av lyx, men för en del också av umbäranden under knappa förhållanden. Högadeln har levt i överflöd och fungerat som samhällets kulturella föregångare, men i de lägre skikten har livet ofta varit en kamp för att upprätthålla ståndsmässiga kulisser.

"Den materiella världen" lyfter fram den materiella kulturen som på senare tid väckt allt större intresse: vapensköldar och herrgårdar samt adelns byggnadskultur och visuella värld. Den åskådliggör också hur adeln rent konkret anpassade sig till samhällets stora förändringar. Adelsståndet byggde sin ideologiska grund på krig och ära, och förverkligade sin världsbild därefter. Slott byggdes i sten för att skydda näromgivningen, men med tiden blev syftet med byggnaderna att vara ett uttryck för ägarnas maktposition.

"Samhället" undersöker adeln som maktutövare och samhällsaktör i historiens stora utvecklingslinjer. I vilken mån behärskade adelsståndet den politiska och ekonomiska eliten? Hur agerade adeln i riksdagen? Hur ledde den landet? Samtidigt framhävs emellertid även den flyktiga eller snarast obefintliga skillnaden mellan privat och offentligt. Släktnätverken var maktnätverk. Förvaltningens verksamhet styrdes av formella bestämmelser, men påverkades även av elitens nätverk och adelns hederskodex. Via adeln framträder de inofficiella och informella sidorna av politikens och maktutövningens historia, som i regel har förbigåtts i den äldre historieforskningen.

Välkommen på en mer än 700 år lång resa in i Finlands och adelns gemensamma historia!

Adeln
fram till 1600-talet

Rustjänst för kungen var grunden för frälseprivilegierna. På bilden Erik XIV:s paradrustning.

FRÅN FRÄLSE TILL ADEL

Olika samhällen har i regel haft privilegierade grupper vars uppgifter ofta varit knutna till militärtjänst eller förvaltningsarbete. I utbyte har de i många fall fått jordegendom, beslutanderätt och skattefrihet. Under medeltiden utvecklades adelsståndet till en maktfaktor. Denna samhällsgrupp hade både i Europa överlag och i Norden uppnått sin ställning genom väpnad tjänst och utmärktes av vissa rättigheter och kännetecken såsom släktvapen och tillgång till höga samhällsuppdrag. Samarbetet mellan en kristen och rättsvärnande regent, kyrkan och adeln var en av den medeltida idealvärldens viktigaste hörnstenar.

Det världsliga frälsets uppkomst i Norden ägde rum under medeltiden när Sveriges maktsfär sträckte sig till området för dagens Finland. I dagligt tal kan uttrycket ”medeltida adel” användas även när det gäller medeltidens Finland. Även om användningen av ordet ”adel” blev vanlig redan före 1569 års privilegier så användes i lagen begreppet ”frälse” om den grupp som var skattebefriad. Som motpol till det världsliga frälset fanns det andliga frälset, det vill säga katolska präster som även de hade vissa privilegier gällande bland annat skatter. Delvis bestod frälset av familjer och ätter (det vill säga adelssläkter) som sedan länge åtnjöt respekt i sina lokalsamhällen: uradelns rötter sträckte sig längre bakåt i tiden än de skattefrihets- och sköldebrev som satts på pränt.¹ En del av frälsefamiljerna hade å sin sida helt nyligen uppnått en högre ställning med hjälp av rusttjänsten. På medeltiden och 1500-talet migrerade även utländska adliga från Norden och från andra håll i Europa till riket.

Den viktigaste milstolpen i frälserättigheternas historia anses vara Alsnö stadga som utfärdades av kung Magnus Ladulås omkring 1280. Den garanterade skattefrihet åt män som ställde upp en rustad ryttare till kungens trupper.² Stadgan som utfärdades på kungliga Alsnö hus befriade kungen, hans bror, hertigen och biskopen Bengt Birgersson samt deras män och landbor ”från all kunglig rätt”, det vill säga skatt. Formuleringarna i dokumentet var emellertid ganska svävande

och kungens maktposition otydlig. Antagligen hade det redan innan Alsnöstadgan funnits en praxis kring skattefrihet, och stadgan följdes knappast bokstavligen.³ Liksom många medeltida källor har även detta dokument bara bevarats i en senare kopia översatt till svenska från latin och kopians exakta datering är osäker:

... de som följer oss med råd och hjälp, att de skall ha mera ära. Därför ger vi alla våra män och vår käre bror Bengts män och alla deras brytar och landbor och alla dem som i deras gods finns, fria från all kunglig rätt. Dessutom alla ärkebiskopens svenner och alla biskoparnas svenner. Vi vill också att alla män som tjänar till häst att de skall ha samma frihet, vem de än tjäna.⁴

Skattefriheten var alltså tydligt kopplad till rusttjänsten. Principen upprepades sjuttio år senare i Magnus Erikssons landslag. Denna riksomfattande lagsamling som trädde i kraft på 1350-talet var mer exakt i sin betoning av skattefrihetens specifika villkorande mot utförd rusttjänst i kungens trupper. Eftersom det handlade om att tjäna kungen fastställdes det världsliga frälsets rättigheter i konungabalken. Det viktigaste var att införskaffa bra utrustning och anlända till mönstringen på den anbefallna dagen:

Sålunda skola frälsemän tjäna sin konung: Den som vill hava sin egendom frälse, vare sig han är riddare eller sven, ingen undantagen, han skall hava en så god häst, att den är väl värd fyrtio marker penningar, bättre och ej sämre, därtill sadel för stridshäst, färdig hjälm och fulla vapen, både på kroppen och på benen, intet undantaget av det som en fullgod man må värja sig med. [— —]

Om så händer, att någon av bönderna vill bli frälseman, då skall han före den dagen [mönstringsdagen] utrusta sig både med häst och med vapen, så att de som skola hålla vapensyn å konungens vägnar kunna pröva hans mandom och frejd, hans häst och hans vapen, så och om han förmår hålla det frälset vid makt med sin egendom, så som förut är sagt.⁵

Enligt lagen skulle var man av frälset, ”vare sig han är riddare eller sven”, själv anlända till den årliga mönstringen med stridshäst och vapen. Första gången som Finland och frälsets ställning där omnämns är i Kristoffers landslag från 1442, där uppräknningen av mönstringsplatser utöver de svenska orterna även inbegriper ”Åbo med hela Finland”.⁶ Åldrande frälsemän kunde skicka en annan i sitt ställe, en frälseman och hans son kunde turas om och frälsemannens änka och minderåriga barn kunde

beviljas skattefrihet även vid uppehåll i rusttjänsten. Det var också möjligt att avsäga sig sin frälsestatus om rusttjänsten blev alltför svår.⁷

Vardagen var mer komplicerad än lagparagraferna, och friheterna kom med tiden lätt att uppfattas som bestående och ärftliga. Det fanns regionala skillnader i privilegierna, och frälserättigheterna kunde definieras på originella och egenmäktiga vis. Utvecklingen gick dock i riktning mot att riket med tiden organiserades kring centralmakten, men fram till 1500-talets slut förblev landskapens och de lokala maktutövarnas ställning ändå stark. Hövdingar utövade politisk, militär och juridisk makt som herrar över de relativt självständiga slottslänen och andra förvaltningsområden och regenten var i hög grad beroende av deras lojalitet. De högsta världsliga och kyrkliga ämbetena innehades i regel av representanter för frälse- och riddarsläkterna.

Det medeltida frälset delas ofta in i två grupper: högadeln och lågadeln. En mer korrekt indelning omfattar tre grupper: aristokratin, den regionala eliten och övrigt frälse. En delvis liknande indelning är den mellan riddare, svenner och övrigt frälse. Det högsta frälsets inflytande sträckte sig ofta över hela Sveriges eller unionsrikets område medan den lokala eliten hade en dominerande position i landskapet och lågfrälset främst verkade på sockennivå.⁸

På medeltiden och 1500-talet försökte frälset i Finland utmärka och differentiera sig på samma sätt som ståndspersoner i övriga Europa. Man följde ridderliga eller ”höviska” ideal och översatte riddardiktning till de nordiska språken. Moderiktighet och elegans eftersträvades inom såväl klädsel som inredning, även om hoven i den karga Norden utöver vackra importerade tyger också behövde varma pälsar om vintrarna och myggnät om somrarna. Under Kalmarunionens tid (1397–1523), då de nordiska länderna länge stod under en dansk regent, uppstod även starka nordiska släktkretsar med egendom och inflytande runt om i Norden.⁹

Frälsets representanter uppträdde med sina anslående vapen- eller donatorsbilder också som den katolska kyrkans finansierare och som kyrkobyggare.¹⁰ Stödgåvorna till kyrkan minskade emellertid i början av 1500-talet, alltså redan före reformationen. Även om Sveriges adel kan ha haft kvar vissa katolska sympatier ända in på det sena 1500-talet stödde den i första hand regentens ekonomiska lösningar för att minska kyrkas rikedom och inflytande.¹¹

Det karakteristiska för 1500-talet var övergången från unionstidens katolska Norden till ett lutherskt samhälle. Centralförvaltningen effektiviserades och de lokala förläningarnas och slottsherrarnas ledarställning

Hertig Valdemars sigill från 1312 avbildar sin tids riddarideal som alltså var känt även i det svenska riket. Valdemar var hertig av Finland och bror till kung Birger.

försvagades. Den kyrkliga och andliga omvälvningen i samband med reformationen sammanföll med tiden för Sveriges separation från Kalmarunionen som länge hade knakat i fogarna. Kampen för att lämna unionen leddes av Gustav Eriksson som valdes till kung 1523 och är mest känd under sin kungatitel Gustav I (Gustav Vasa). Under hans och hans söners tid utvecklades en förmodern stat i form av ett arvfurstendöme och i uppbyggnaden av detta var regenterna beroende av stöd från det världsliga frälset. Frälsets ställning som eget stånd beseglades sedan slutligen av de privilegier som utfärdades av Johan III år 1569.

Fram till 1500-talets slut var frälset i grund och botten ett soldatstånd. I synnerhet den östra riksdelen befann sig under 1500-talets sista decennier i ett ständigt krigstillstånd, och många uppburna adelsmän som Klas Fleming, Arvid Tawast och Arvid Stålarmlade en tydlig krigaridentitet i fråga om yrkesbana och attityder. Även om det inte går att generalisera för grovt utifrån enstaka omnämningar kan det vara betydande att se hur den gamle fältherren Ivar Månsson Stjernkors vid ett dryckeslag 1573 hånade ”den nya adeln”, närmare bestämt de tämligen unga bröderna Stenbock som enligt hans mening aldrig hade upplevt något riktigt krig och inte dög till att sköta krigsmaktens angelägenheter i den östra riksdelen.¹²

Utöver militära uppgifter förutsattes frälsemännen även tjäna riket på andra sätt som passade deras särställning.¹³ Växlingen mellan soldat- och civilrollen, i dåtidens ordalag mellan ”krigsbruk” och ”politie”,¹⁴ tillhörde vardagen. Behovet att beakta de olika trakternas särprägel och lokala ledande adelsmäns maktutövning var likaså en del av vardagen. De hertigdömen som Gustav I gav åt sina yngre söner kunde fortfarande driva en relativt självständig politik, vilket också ledde till interna konflikter i riket.

Hertig Johans tid i Åbo bjöd på ett överdådigt hovliv, men även på fältslag och avrättningar när kungabrodern Erik XIV:s trupper 1563 kom för att betvinga Johan och hans egensinniga utrikespolitiska företag. Ännu vid 1500-talets slut utnämnde kung Sigismund lojala befälhavare på slott runt om i riket, som hertig Karls trupper sedan slog ut en efter en. Särskilt anslående i Finland var erövringarna av Åbo slott och Viborgs slott 1597 och 1599. Framme vid 1600-talet var den här typen av maktkamper inom riket inte längre aktuella.

Frälsemännen och adeln i den finska riksdelen kom från vitt skilda bakgrunder och omständigheter. Någon tydlig ”finsk” adel kan man inte tala om. Även om några släkter, som Kurck (Kurki) och Tavast, var typiskt finska inrymde den östra riksdelen även familjer som Bielke och Tott som samtidigt hade betydande jordegendomar och ämbeten i det svenska kungariket eller i hela Norden. Särskilt under unionstiden och på nytt under 1500-talets senare hälft anlände nykomlingar utifrån till området, och från och med 1560-talet förde krigsföretag, tjänsteutövning och förlänningar även släkter som verkat i Finland till Baltikum.¹⁵

Huruvida identitet eller ett eventuellt gemensamt språk hade någon betydelse i vardagen är inte särskilt väldokumenterat. Även om samtida människor tidvis, i synnerhet under 1590-talets politiskt svåra tid, kunde tala om ”finsk adel” och dess förehavanden handlade det inte om någon tydlig identitet. Den som bodde på sin sätesgård och skötte sitt ämbete i Finland kunde kalla sig själv finne, men lika gärna se sig som den svenske kungens undersåte. Under medeltiden var ”Finland” i huvudsak liktydigt med Åbo stift som omfattade det område öster om Bottniska viken som ingick i det svenska riket. I den bemärkelsen används benämningen Finland också här.

INDIVID OCH GEMENSKAP

Att fostras in i en privilegierad ställning

Det fanns stora förmögenhetsskillnader mellan frälsefamiljerna och detta påverkade i sin tur vilka resurser barnen i dessa familjer fick med sig i livet. Mer anspråkslösa frälsefamiljer skilde sig inte nödvändigtvis så mycket från de förmögnaste bönderna, och familjens ställning som en del av frälset kunde lätt rubbas om tillgångarna inte räckte till rusttjänsten. I sådana familjer skilde sig barnens uppfostran inte nämnvärt från den på en vanlig välbärgad bondgård, utan inbegrep mycket vardagliga sysslor och socialisering in i de kommande färdigheterna och uppgifterna för husfruar och husbönder.¹⁶

Andra familjer tillhörde urgamla släkter i ledande ställning som var mycket medvetna om sin position. I 1400-talets Finland handlade det exempelvis om släkterna Kurck och Tavast, och deras företrädare skötte viktiga ämbeten i såväl den världsliga som den kyrkliga förvaltningen. Några släkter hade sina rötter i utlandet, bland dem Fleming och Frille som kommit till den finska riksdelen under unionstiden. Barnen i dessa mest betydande släkter uppfostrades målmedvetet för inträde i den världsliga förvaltningens eller kyrkans tjänst, och deras livsval var betydelsefulla för hela släktkretsen.

Undervisningen av små barn var främst inriktad på att lära ut sociala färdigheter och kristendomens grunder, och låg på föräldrarnas och gudföräldrarnas ansvar. Utbildning vid en läroanstalt var få förunnat och på medeltiden var det inte självskrivet att alla uppburna personer hade goda läs- eller skrivkunskaper. Ända in på 1500-talet kunde många ledande adelsmän ha en klumpig handstil eftersom brevskrivningen var ett arbete som handhades av skrivarna. Anspråkslösa litterära färdigheter innebar å andra sidan inte att personen inte skulle ha varit väl insatt i exempelvis bibelhistoria eller lagstiftningens principer.

I högvälborna kretsar kunde i synnerhet en hel universitetsexamen betraktas som något i grund och botten onödigt. Besöken på utländ-

ska universitet kunde vara korta, men å andra sidan var variationen i utbildningsgraden stor. På medeltiden kunde frälsefamiljer satsa på att åtminstone en av sönerna utbildades för en kyrklig karriär, och adliga innehavare av de högsta kyrkliga ämbetena hade ofta examina från de utländska universiteten. På medeltiden var en stor del av biskoparna och de höga kyrkliga ämbetsmännen söner till frälsefamiljer och hade genomfört studier utomlands. Släkten Tavasts mest kända representant, biskop Magnus II Tavast, hade avlagt licentiatexamen vid universitetet i Prag. Hans efterföljare och släkting Olof Magnusson hade å sin sida avlagt licentiatexamen vid universitetet i Paris och var under sin studietid också tillfälligt Parisuniversitetets rektor. Särskilt ur Magnus II Tavasts närmaste släkt kom många präster vilkas yrkesbanor målmedvetet förbereddes av biskopen. Eftersom utlandsstudier i praktiken ofta finansierades med inkomster från något prästämbete kom kyrkans rikedom via Magnus II Tavast hela släkten till godo.¹⁷

Denna modedocka som på 1590-talet tillhört hertig Karls dotter är klädd i en dräkt av dyrbart violettbrunt sidentyg som var en populär färg. Dräkten är dekorerad med pärlor och knypplad spets av guldtråd.

Reformationen förändrade utbildningsbehovet: när biskoparna inte längre tillhörde riksrådet och när kyrkans förmögenhet och prestige minskade förlorade adeln sitt intresse för kyrkliga ämbeten. Kung Gustav I föredrog att tillsätta många av den kyrkliga och världsliga förvaltningens ämbeten med icke-adliga män som var mer beroende av regentens gunst.¹⁸ På 1500-talet var det få som sökte sig utomlands för studier eftersom kriget som utkämpades i Europa samt kyrkans minskande resurser gjorde studieresor osäkrare och svårare att finansiera. De som ändå reste i väg begav sig till tyska universitet såsom Rostock, Frankfurt och Wittenberg. Universiteten i katolska trakter befarades däremot fördärva ungdomarna som fostrades i lutherdomens anda.¹⁹

En del av familjerna vinnlade sig likväl om att satsa på utbildning och teoretiska färdigheter från generation till generation. Arvtagerskan Anna Klemetsdotter (Hogenskild) bodde i början av 1500-talet som ung flicka i Nådendals kloster. Hennes skolade handstil har antagits härröra från klosteråren och de bokgåvor som fru Anna senare fick ta emot vittnar om att kyrkans män verkar ha betraktat henne som lärd och historieintresserad.²⁰ Många adelskvinnor ombesörjde också nedteckningen av släktens historia och gjorde släktkrönikor, en föregångare till senare tiders släktforskning.²¹

Merparten av uppfostran och utbildningen bestod av praktisk inläring av seder och bruk samt av de uppgifter som krävdes för skötseln av ett stort lantgods och den ställning det medförde. Det fanns en tydlig skillnad mellan flickors och pojkers uppfostran, vilket framgår av exempelvis greve Per Brahe den äldres vida kopierade handbok *Oeconomia*, med underrubriken *Hushållsbok för ungt adelsfolk*, vars tidigaste version är från 1580. Greven, som var systerson till Gustav I, hade studerat utomlands och tillhörde rikets aristokrati. Alla hans anvisningar i handboken följdes inte i anspråkslösare familjer, men likväl speglar anvisningarna epokens allmänna principer.

För adelsflickornas del betonade Per Brahe hushållsarbetet, den religiösa uppfostran och betydelsen av sedlighet. Det viktigaste för Brahe var att döttrarna blev sedliga och försynta så att deras uppförande inte skulle föra skam över familjen. Adelsdöttrar förväntades kunna läsa andliga texter på svenska, men det var få som behärskade latin som var den teoretiska bildningens språk. Förhoppningen var att ungmön så småningom skulle bli en god hustru, och därför var det viktigt att adelsflickorna undervisades i att:

Koka, baka, brygga, spinna och väva och andra nyttiga bohagssysslor, uppå det att när de framdeles själva skola sitta för bo och få en hop ovetande folk att fås vid, måtte de så själva veta lära och undervisa andra så till att bestyra, och göra som det bör att vara.²²

Den här ambitionen sammanfattar väl den tanke som styrde adelns fosteran: den som hade mycket makt och ansvar skulle också behärska de färdigheter som tarvades i en ledande ställning, oberoende av om det var ett hushåll eller en härskara man hade att leda. Enligt paragraferna i landslagens giftermålsbalk hade maken vid giftermålet rätt till ”halva sängen, lås och nycklar”, med andra ord ansvaret för och makten över hushållets mat- och klädförråd. Under självhushållningens tid handlade det om att administrera en rätt omfattande produktion av livsmedel och textilier, särskilt om det gällde stora godsegendomar.²³

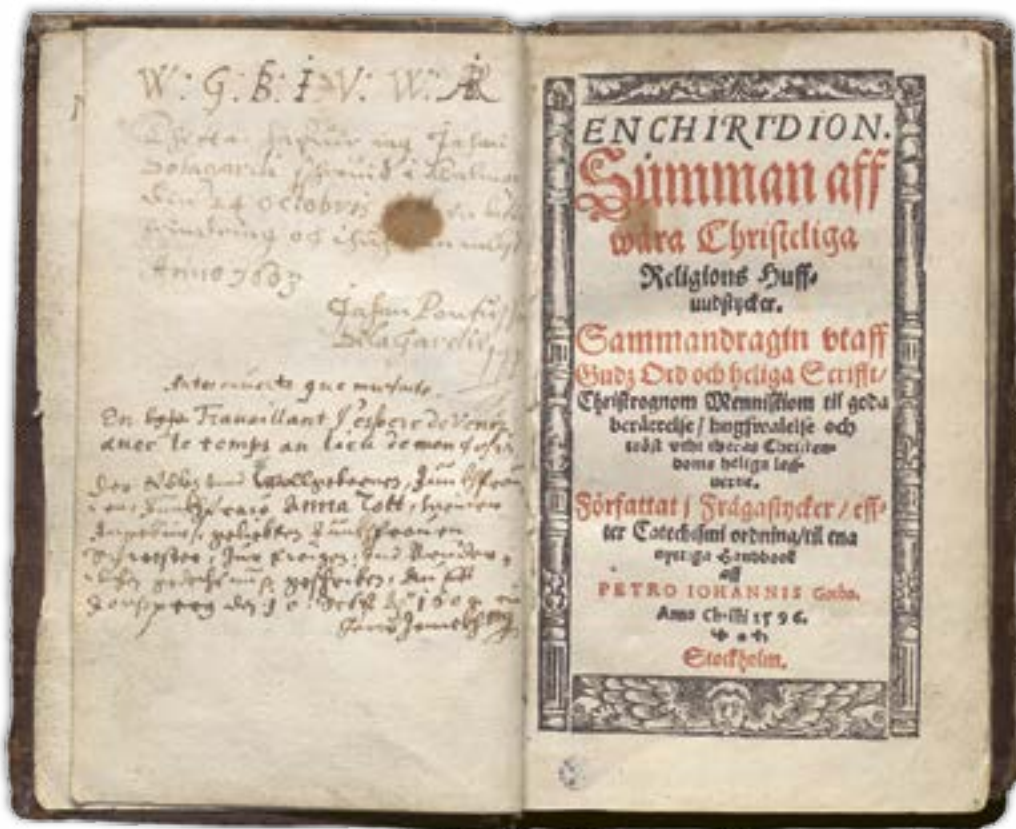
Även de unga männens uppfostran byggde på kristen lära, katekesen och på ett gott och höviskt uppförande. Den kunskapsmässiga undervisningen började med latinstudier och efter de inledande lärospånen skulle ynglingen bredda sina kunskaper på tre olika sätt: genom att lyssna på visa människor, läsa nyttiga böcker och resa i främmande länder. Enligt Per Brahe skulle en ung man behärska såväl Ciceros som Erasmus av Rotterdams verk, men det centrala var anvisningarna i Bibeln. Brahe citerade liksom många av sina samtida frikostigt ur Bibeln. Han rekommenderade dagliga studier även för vuxna adelsmän, utöver tillbörlig vila och motion. Dessutom varnade han för hovlivets faror: i hovets värld gjorde man klokt i att vara artig mot alla men inte lita på någon.

Barnen i adelsfamiljerna lärde sig umgängesreglerna genom hovtjänst. Från och med Gustav I:s tid samlade regenten rikets adelsöner till sitt hov för att tjäna som ”småsvenner”. Hovtjänsten lade grunden för den kommande ämbetskarriären och stärkte samtidigt kungens inflytande över familjerna.²⁴ Prinsessor och högborna kvinnor hade sina egna följen där de uppfostrade unga adelskvinnor. Samtidigt som barnen lärde sig seder och bruk lärde de också känna varandra och knöt livslånga bekantskaper – eller inledde långvarig fiendskap. Unga adelsmän kunde också resa utomlands i diplomatiska uppgifter eller för hovtjänst.²⁵

Per Brahe ansåg att adelsynglingar inte fick nöja sig med att kunna rida med svärd i hand och skjuta. De måste också öva på riddarfärdigheter som brottning, löpning, fäktning, stenkastning och turneringsgrenar. Mot slutet av 1500-talet började studier i utlandet återigen vara en väsentlig del av ungdomarnas utbildning. Utöver boklig bildning var det viktigt att tillägna sig adelskultur, hovetikett och krigskonst efter

européisk modell.²⁶ Om svenskan inte var hemspråket ingick även studier i svenska i hemundervisningen – som förvaltningspråk var svenskan en förutsättning för alla ämbetsuppdrag.

Förberedelserna inför de ledarroller inom både krigsmakten och förvaltningen som anförtrotts adeln gjordes i regel i privat regi, på adelsgodsen eller vid hoven. Någon formell militär utbildning fanns inte, frälsets domarämbeten krävde ingen juridisk utbildning och inte heller förvaltningsuppdragen krävde universitetskompetens.²⁷ Unga adelsmän

En religiös bok som tillhört Anna Tott (1581–1646). Boken innehåller en samling kristna texter av den typ som rekommenderades som läsning för adelskvinnor. På bokens första och sista blad finns skriftliga hälsningar från både finska och svenska adliga som bedyrar sin vänskap eller delar med sig av sin livsvisdom. Boksidorna återspeglar såväl unga adelskvinnors läsning som deras bekantskapskrets vid 1500-talets slut.

utbildade sig även praktiskt för sina kommande uppgifter genom tjänstgöring som ryttare och lägre befäl. Senare kunde en ryttmästartjänst motsvarande en kaptensgrad fungera som en språngbräda till ännu högre poster. Exempelvis klättrade Arvid Henriksson Tawast i slutet av 1570-talet från ryttmästare till befäl för fotsoldater på sex år, trots att han knappt hade någon erfarenhet av att strida till fots.²⁸

Genom kunskaper, färdigheter, seder och uppförandekoder tillägnade sig ynglingarna en heltäckande adelsmanroll som gjorde det möjligt för dem att utnämnas till militära uppdrag och förvaltningsuppdrag vikta för adeln. Personliga egenskaper hade naturligtvis också betydelse för utnämningarna, men tanken om adelns allmänna tillämplighet illustreras av att tjänsteinnehavare utan vidare kunde använda sina söner som ersättare vid tillfällen då de inte själva kunde sköta sina uppgifter.²⁹ Många uppgifter gick också i praktiken i arv inom släkten. Exempelvis skapade kravet på att den som valdes till domare skulle bo inom domsagens område naturliga förutsättningar för rena domardynastier.³⁰

De högutbildade aristokraternas förfinade humanistiska bildning stod på 1500-talet tidvis i skarp motsättning till det mer rättframma sättet hos Klas Fleming (död 1597) och många andra finska fältherrar.³¹ Den som tror att adeln i Finland som helhet skulle ha varit dåligt utbildad misstar sig dock. Det står klart att fältherrar som Klas Fleming och Arvid Stålarms inte fick någon vidare kunskapsmässig bildning, men exempelvis den finska släkten Horns medlemmar studerade utomlands. Klas Hermansson Fleming (död 1616) gav ut boken *Res in Finnia* som behandlade 1590-talets politiska händelser på latin.³² På 1500-talet kom söner till svenska aristokrater till Finland för inledande studier under Mikael Agricolas överinseende, vilket framgår av korrespondensen mellan Agricola och Nils Bielke.

Äktenskapets villkor

När utbildning och uppfostran var avklarade var det dags att planera för äktenskap. I det gamla agrarsamhället var äktenskapet det band som fastställde äganderätten, arvsrätten och egendomsförvaltningen. Det förändrade människors ekonomiska utrymme, för med äktenskapet följde hemgifter och morgongåvor. Det vigda paret bildade ofta ett eget hushåll där den omhuldade och utökade egendomen i princip gick i arv till barn födda inom äktenskapet.³³

I adliga familjer förväntades barnens äktenskap värna familjens ställning och intressen. Beroende på omständigheterna kunde det betyda olika saker. En dotter eller son kunde förväntas välja en rik och inflytelserik make eller maka för att stärka familjens ställning. Å andra sidan kunde barn, i synnerhet döttrar, före reformationen även sättas i kloster eller giftas bort inom borgerskapet för att trygga ett större arv åt övriga barn att dela på. Änkan Lucia Olofsdotter Skälge berättade i slutet av 1400-talet om hur två av hennes fastrar hade gifts bort ”med gods” till frälsesläkter, men två döttrar hade gift sig med borgare i Åbo med hemgifter i guld och pengar och med avsikten att de inte skulle ärva någon jordegendom. Det här förfarandet ledde senare till arvstvister då det varken rimmade med landslagens anda eller arvingarnas önskemål.³⁴

Även om äktenskapet var ett förväntat livskede så var det i praktiken många som av en eller annan anledning förblev ogifta. Kanske hittade man ingen lämplig partner, kanske dog den tilltänkta efter en lång trolovning eller så valde den unga självmant eller på sin familjs anmodan en kyrklig bana. Familjernas planeringsmöjligheter minskade under reformationstiden (efter Västerås recess 1527) då de ogifta döttrarnas tillvaro måste lösas på annat sätt än genom klosterliv. Adeln protesterade mot att detta medförde ytterligare utgifter som kändes övermäktiga.³⁵

Äktenskapet sammanförde inte bara det äkta paret utan också deras släkter. I det svenska riket var släktnätverken bilaterala, vilket innebar att båda makarnas släkter hade ekonomisk, social och politisk betydelse.³⁶ Äktenskapet hade även andra juridiska följder. En kvinna som ingått äktenskap var nämligen inte längre omyndig utan blev husfru över sitt eget hushåll. Även mannen påverkades av äktenskapet genom att han förväntades överta bevakningen av makans och de kommande barnens intressen.³⁷ Om maken dog övergick detta ansvar till änkan, och de närmaste släktingarna skulle stötta henne och bevaka barnens intressen om deras änkemoder gifte om sig.³⁸

I landslagen var släktens och avkomlingarnas arvsrätt mycket stark och även kvinnor ärvde jordegendom. Arvegods skulle fördelas så att brorslotten var dubbelt så stor som systerlotten.³⁹ Husfrun var alltså underställd sin makes målsmanskap, och även förvaltningen av hennes egendom låg på hans ansvar. Makans egendom hade emellertid ett starkt lagskydd som bevakades av kvinnans släkt: maken kunde inte sälja sin makas arvejord annat än i undantagsfall.⁴⁰ Utgångspunkten var att båda makarna skulle ärva egendom från sin egen släkt och lämna

En al secco-målning på Åbo slott som antas avbilda en trolovning eftersom kvinnan har en nejlika i handen. Målningen är troligtvis från 1530-talet och kan vara utförd som en dekoration till Gustav I:s besök på slottet.

den vidare åt kommande generationer. Om inga ättlingar fanns ärvde de båda makarnas anhöriga tillbaka respektive egendomar till släkten.

Eftersom äktenskapet sågs som ett ekonomiskt avtal mellan familjer och släkter förutsatte ett lagligt äktenskap familjens godkännande, i synnerhet för döttrarnas del. Även efter Nordens kristnande betonade lagstiftningen familjens – inte kyrkans – makt vid ingåendet av äktenskap. I Sveriges landslags giftermålsbalk konstaterades att endast en laglig giftoman – fadern eller vid hans frånfalle änkemodern – fick avtala om ungmöns äktenskap. Ungmöns egen vilja omnämndes inte.⁴¹

På 1100- och 1200-talen hade den katolska kyrkan börjat betona vikten av fästmannens och fästmöns ömsesidiga samtycke och en kyrklig vigning för ingående av äktenskap.⁴² Detta uppfattades som ett hot mot föräldrarna och familjen, och i frälsefamiljer riskerade skattebefriade ägor att övergå i oönskade händer genom äktenskapet. Landslagen fann en lösning på problemet: en kvinna som gifte sig mot föräldrarnas vilja förlorade automatiskt sitt faders- och modersarv såvida inte föräldrarna kunde bevisas ha förlåtit henne.⁴³ Det gick alltså an att gifta sig, men då på bekostnad av arvet. Det finns ett fall från Vemo i sydvästra Finland 1490 där frälsemannen Arvid Eriksson uppgett att hans syster Johanna Eriksson förlorat sin egendom på grund av sådan självrådighet och då föräldrarna inte velat förlåta henne. Arvid valde emellertid att kompensera Johannas son för en del av det förlorade arvet.⁴⁴

Under senmedeltiden minskade äktenskapets betydelse som enbart ett affärsavtal och även trolovningspresenterna fick snarare drag av ömsesidiga trohetsbevis än affärsgåvor. Likväl uppmanades den som tänkte gifta sig att respektera sin mors och fars auktoritet och att hedra dem i det fjärde budets anda. Samtidigt ska man inte glömma att förmyndarna i regel framför allt betydade att de ville sitt barns bästa. De såg det åtminstone inte som passande för en giftoman att öppet beskriva någon kalkylerande strävan efter fördelar åt sig själv eller familjen.⁴⁵

Man kan lätt föreställa sig att friheten gällande valet av partner skulle ha ökat med nya tidens inträde och att valfriheten var någonting positivt för de unga. En sådan utveckling var dock ingen självklarhet; i början av 1600-talet blev inställningen till att ingå äktenskap snarare strängare. Krav framfördes att även männen borde straffas om de tog sig en hustru i strid med föräldrarnas önskan. På 1600-talet utfärdades också andra begränsningar som bestraffade dem som ingick icke-ståndsmässiga äktenskap eller syftade till att helt förhindra sådana giftermål.⁴⁶

När det världsliga frälset efterhand utvecklades till ett egentligt adligt

ämbetsstånd intensifierades ståndets bevakning av adelsprivilegiernas nedärvning och samtidigt av äktenskapen i sin egen krets. Bakom attitydförändringarna verkade maktförhållandena mellan regenten och adeln samt det faktum att adelsprivilegierna och släkten i allt högre grad började uppfattas som patrilineära. I mitten av 1500-talet kunde skattefrihet och andra privilegier fortfarande ärvas även av en frälsekvinnas make utan fulljord rusttjänst.⁴⁷

När skattefriheten snarare blev ett nedärvt ståndsprivilegium än en belöning för rusttjänsten riktades uppmärksamheten mot frågan om under vilka omständigheter kvinnor skulle tillåtas äga eller ärva skattefri jord. Redan tidigt på 1500-talet försökte de mest välbärgade familjerna strama åt tolkningen så att den som gifte sig med en icke-adlig förlorade sin arvejord. Riddaren Erik Fleming (död 1548) använde denna motivering då han 1542 uppgav att han sålde egendom endast till sådana släktingar som hade ingått ett adligt äktenskap.⁴⁸ Fleming klandrades emellertid för sin tolkning av lagen:

... där Erik visste vara faderlöse adelsbarn, tog han dem till sig, höll dem ett år eller ett och ett halvt, och gifte sedan bort dem till sina tjänare [...], sin skrivare och andra, skomakare och andra ämbetsmän han hade, började han sedan läsa Konungabalken för dem och sade: när en jungfru tager en bondeson, får hon icke njuta frälse[jord], och det gick så långt med hans handling, att de var tvungna att ta penningar för deras gods.⁴⁹

I själva verket stipulerade lagen att skattefriheten kunde förtgå om den nye maken åtog sig att göra rusttjänst – i annat fall blev man skattskyldig.⁵⁰ På 1500-talet tvångsinlöste och beslagtogs kungen emellertid frälsejord som bytt ägare genom kvinnans äktenskap, så att den övergick antingen i släktingars eller i kungens ägo. Eftersom den skattefria jorden var begränsad och släkterna inte ville överlåta den åt kungen började adeln själv skärpa arvsreglerna för skattefrihet och adelsprivilegier.⁵¹

Från frieri till äktenskapets hamn

Vid giftermål betonade lagen framför allt faderns och de manliga släktingarnas beslutanderätt och moderns råd, men i praktiken torde äktenskapssonderingarna ofta ha föregåtts av att parterna träffades och tycke uppstod. Korrespondens från 1500-talet visar att bifall och stöd söktes

från många håll under äktenskapsförhandlingarna, både från förtrogna män till brudens far och från kvinnliga släktingar. Trolovningen var i praktiken ett starkt bindande löfte om stundande äktenskap, och äktenskapet befästes med en bröllopsfest där giftomannen överlämnade kvinnan till fästmannen. Efter bröllopsnatten gav fästmannen sin fästmö en morgongåva för att trygga hennes eventuella änkedom.⁵²

Den korrespondens som Klas Kristersson (Horn af Åminne) (död 1566) ägnade sig åt under frieriet till jungfrun Kristina Krumme är tidstypisk. Utöver henne och hennes änkemor kontaktade han även bland andra sin trolovades mormor, fru Anna Hansdotter (Tott), och åberopade de framtida familjeband han hoppades på:

... eftersom Ni alltid har varit mig välvillig med all moderlig gunst och godvilja, förser och förtröstar jag mig för den skull nu fullkomligen till Eder såsom min hjärtans kära mormor, att Ni mitt bästa i förnämnda ärende befrämjar. Så vill jag alltid mot Eder som min hjärtans kära mormor låta mig finna som en ödmjuk och villig son.⁵³

Ett brev från samme Klas till fästmön utgör ett ovanligt exempel på brev mellan trolovade. Klas oroade sig för att skvaller skulle inverka menligt på trolovningstiden och varnade därför sin trolovade, sin hjärtans kära jungfru Kristina:

Om, Gud förbjude, någon lösaktig människa kommer och vill föra oss emellan några obehagliga ord eller snack, som här i landet i hög grad är sedvana, så hoppas jag till Gud den allsmäktige som ock till min allra käraste jungfru, att Ni till dem ingen tillförlit eller tro sätter.⁵⁴

Häftiga kärlekskänslor ansågs inte vara det bästa motivet till att ingå äktenskap. I stället fäste man vikt vid stabilitet, rikedom och rykte i valet av maka eller make. ”Jag vill ock skall älska ock hålla Eder för den, som jag emot Gud, Eder och all Eder släkt har förpliktat mig till, så sant Gud mig hjälpe”, försäkrade Klas Kristersson sin Kristina.⁵⁵

Komplicerade förhandlingsprocesser och varierande förväntningar kan också observeras i äktenskapsföretaget mellan den föräldralösa jungfrun Anna Fleming och den brandenburgske Hieronymus Birckholtz som pågick åren 1590–1597. Äktenskapsplanerna fick maktpolitiska dimensioner eftersom Anna Flemings förmyndare var hennes farbror, Finlands hårdføre ståthållare Klas Fleming (död 1597). Friaren övergick under trolovningen i tjänst hos Klas Flemings huvudmotståndare hertig

Karl. Det blivande paret hade träffats hos änkedrottning Katarina Stenbock, fattat tycke för varandra och börjat planera äktenskap. Hieronymus förlitade sig här på inflytelserika förespråkare, släktingar och alldeles särskilt på Klas Flemings hustru Ebba Stenbock.⁵⁶

Även om Klas Fleming hade den slutgiltiga beslutanderätten kände hans fru Ebba troligen Anna bättre och försvarade hennes önskemål inför den egentliga giftomannen. Klas Fleming uppgav själv att han hade godkänt trolovningen eftersom den stöddes av så många, i synnerhet av hans hustru. Han krävde emellertid garantier beträffande fästmannens tillgångar och särskilt beträffande den lagstadgade morgongåvan som skulle trygga hustruns eventuella änkedom. Birckholtz utlovade 10 000 daler, men ångrade sig så småningom och började pruta på beloppet. Morgongåvan var ett viktigt ämne även i många andra äktenskapsförhandlingar, men eftersom Birckholtz saknade arvegods i Sverige var det särskilt viktigt för honom att bevisa sin välbeställthed.

Samtidigt som friarens företag drog ut på tiden försämrades relationen mellan hans beskyddare hertig Karl och Klas Fleming. Hertigen fikade efter kronan och stärkte sin makt i den västra riksdelen medan Klas såg till att den östra höll sig absolut lojal mot kung Sigismund. Hertig Karl försvarade för egen del äktenskapsföretaget med emfas från och med 1594. Han betonade trolovningens bindande natur och erbjöd sig att arrangera bröllopet.

Situationen drevs ännu mer till sin spets när de trolovade inledde en köttlig relation och Anna blev gravid. Det var inget stort brott ur lagens perspektiv – barn som avlats under trolovningstiden var nämligen i praktiken inomäktenskapliga barn. Det kan ha varit ett försök att pressa farbrodern till att hålla bröllopet, men denne valde i vredesmod att i stället sätta bruden i husarrest, av allt att döma på Qyidja stenhus i Pargas. När brudgummen kom för att reda ut saken blev han själv fånge på Yläne gård. Först efter Klas Flemings död 1597 lyckades de trolovade fly från den finska sidan till den svenska där hertig Karl ombesörjde deras bröllopsfest. Då uppdagades även att Klas Fleming som sin brorsdotters förmyndare hade använt hennes egendom som sin egen, och paret tvingades göra en särskild anhållan om att återfå Anna Flemings arvslott.

Bland regionala frälsefamiljer fanns många giftermålskandidater men det anlände också nya adelsmän till Finland från utlandet, bland annat under unionstiden då unionsdrottning Margareta utnämnde sina favoriter till förvaltningsuppdrag. Om den från Danmark inflyttade familjen Flemings söner konstaterades senare att de ”blev gifta till” sina hustrurs

ärvda gårdar, Henrik Fleming till Arvassalo (Sundholm) och Magnus Fleming till Villnäs, båda i sydvästra Finland.⁵⁷ Jordegendom som förvärvades genom giftermål hjälpte nykomlingarna att rota sig i Finland.

Makar hämtades också framför allt från Sverige till Finland men även omvänt. Nynäs gårds arvtagerska Anna Klemetsdotter (Hogenskild) gifte sig två gånger med svenska adelsmän, medan många av hennes barn gifte sig med adliga personer som hade sina sätesgårdar i Finland. Riddarna Erik och Ivar Fleming äktade båda döttrar till svenska riksråd, och med dem överfördes stora svenska arvejordar i familjens ägo. I synnerhet Ivar Fleming och hans son Lars Fleming valde ofta att uppehålla sig på sina fruars huvudgoods i den västra riksdelen.⁵⁸

Hurdant var det äktenskapliga livet efter giftermålet? Det finns ganska lite material bevarat om relationerna mellan äkta makar. I den bevarade korrespondensen är tonen mestadels vördnadsfull och makarnas ömsesidiga omsorg betonas, exempelvis i ett brev där en åländsk frälseman vill försäkra sig om en säker sjöresa för hustru och barn.⁵⁹ Makarna hade sina egna uppgifter i hushållets, släktens och rikets tjänst och dessa uppgifter förde dem ibland också isär. Efter ingått äktenskap tillbringade männen inom aristokratin långa tider åtskilda från sina fruar på grund av politiska och militära uppdrag, och fruarna rörde sig i sina egna följen mellan gods och slott.⁶⁰

I breven kallade de äkta männen sina fruar för ”min hjärtans kära hustru” och fruarna skrev i sin tur till ”min hjärtans käre herre”. Även ”bästa vän” var ett typiskt smeknamn riktat till den äkta hälften. I samband med den avslutande hälsningen var det vanligt med bokstavsförkortningar som dölde försäkranden om trohet och kärlek.⁶¹

Med kristnandet hade troheten och äktenskapets helgd fått en än mer betydande ställning. Även lagböckernas ord om äktenskapet betonade att hustrun ägde rätt till halva bädden – några älskarinnor eller konkubiner tilläts alltså inte. Adelsmän kunde dock ha både kort- och långvariga förhållanden före äktenskapet, och de barn som dessa gav upphov till kunde upptas i släktkretsens beskydd och leva som betrodda tjänare hos sin fars äktenskapliga familj. De erkändes dock inte som familjemedlemmar eller arvingar. För Klas Flemings del känner man till tre utomäktenskapliga söner, varav en fick ett eget adelsvapen, och en dotter som hjälpte sina inom äktenskapet födda syskon under 1590-talets svåra år.⁶²

Anna Flemings och Hieronymus Birckholtz ovan skildrade äktenskapsföretag visar att kvinnliga släktingar ofta var viktiga förhandlare när äktenskap skulle ingås. Även senare erbjöd kvinnliga släktingar stöd,

Jungfru Marias födelse. Altarbilden, som är en del av ett medeltida altarskåp i Uppsala domkyrka, avbildar barnsängstiden under välbeställda förhållanden där tjänstefolket, familjen och vännerna bidrog med stöd.

exempelvis vid barnafödslar och under barnsängstiden. Jan Samuelson, som forskat om vardag och fest på ett nyländskt adels gods, har funnit att såväl kvinnor som män kom för att fira ”barnsöl”. Adelsfruns kyrktagningsfest var däremot framför allt en kvinnornas högtid, vilket torde vittna om havandeskapets, förlossningens och barnsängstidens förenande betydelse i kvinnornas liv.⁶³

Ofta såg barnet dagens ljus omkring tio månader efter bröllopsfesten. Adeln hade råd och medel för att lindra graviditetens och födandets umbäranden. Från Reval beställdes till Svidja slott i november 1541 galangarot som ansågs underlätta förlossningen. Fogden som lagt beställningen uppskattade nedkomsttiden med en halv månads noggrannhet och bad Gud allsmäktig att vara nådig när det kom till gårdsfrun Hebla

Sparres barnsbörd.⁶⁴ Ibland verkar de äkta paren ha begränsat barnaskaran med exempelvis medikamenter, trots att sådant gick emot kyrkans lära och inte var något man gärna medgav.⁶⁵

Det faktiska antalet barn är svårt att uppskatta, för många småbarn som dog upptecknades aldrig i den tidens knappa källor. Det berodde inte på likgiltighet, utan samtida källor visar tydligt att föräldrar gladdes åt barnens födslar och hoppades att de skulle växa och göra sina familjer stolta. Man skyndade till sjuka familjemedlemmars undsättning, skrev oroliga brev till släktingar om småttingarnas hälsa och sökte allehanda botemedel.⁶⁶ De otaliga föräldrar som oundvikligen tvingades ta farväl av sitt kära barn sökte tröst i att barnet sluppit ur den jordiska jämmerdalen, såsom Hogenskild Bielke skrev till sin systerson Jakob Horn 1581:

Dock har Gud hemsökt mig med sitt faderliga ris, och kallat den vackre lille dottern av denna jämmerdal, som han i förliden sommar förlänte mig med. Så ock Anna Bengtsdotters lille son, vars själar han må till sin eviga glädje uppväcka och bevara [...].⁶⁷

Många äktenskap avbröts i förtid av den ena partens död, varvid barnen blev fader- eller moderlösa. Nya äktenskap ingicks, vissa av förnuftsorsaker – gården behövde en husfru eller husbonde och småbarn kanske en skötare. Men änkan eller änkingen kunde också beredas möjlighet att söka en partner efter sina egna preferenser. För kvinnor var maken ett stöd och en trygghet i egendoms- och arvtvister, och många kvinnor kan ha föredragit rollen som fru framför att vara änka. När det nya äktenskapet ingicks måste den tidigare barnkullens arvsrätt tryggas. Nära släktingar sattes att bevaka barnens intressen, för särskilt styvfadern sågs som ett uppenbart hot mot styvbarnens intressen.⁶⁸

Familj, släkt och individ

Medeltiden har ofta karaktäriserats som en kollektivistisk tid. Även då hade individer naturligtvis sina egna önskemål om vilken form livet skulle ta, men som äktenskapsförhandlingarna redan visat prov på var dessa önskemål även en angelägenhet för familjemedlemmar och släktingar. De egna önskemålen behövde vägas mot familjens och släktens förväntningar. Adelsynglingar kunde inte göra livsval utan hänsyn till släktingarnas åsikter om de ville upprätthålla goda relationer med sin allra viktigaste stödgrupp. Släktskapets betydelse återspeglas också i att många av

epokens beskyddar- och lojalitetsrelationer definierades genom att jämföra dem med släktskap och relationen mellan föräldrar och barn.

I källorna framställs föräldrarna som kärleksfulla men auktoritativa fostrare som beskrevs med orden ”kär”, ”kärlig”, och ”älskelig”. Dessa kärleks- och älskvärdhetsord kom även barnen till del, men som Klas Kristersson Horn beskrivit ovan förväntades en son eller dotter vara ”hörsam”, ”lydig”, och ”ödmjuk”.⁶⁹ I brev från perioden nämns en ”naturlig föräldra- och moderskärlek” som ansågs binda familjemedlemmarna samman.⁷⁰ Man analyserade dock inte känslorna grundligare än så utan hänvisade i regel bara kort till dem som motiv till en handling: en kärleksfull son ser också till sin mors ekonomiska intressen.

Att banden mellan familjemedlemmar fungerade som allegori för samhällliga relationer vittnar om familjereaktionernas betydelse. Relationen mellan föräldrar och barn jämfördes med relationen mellan en husfru eller husbonde och en tjänare. Skyddslingar kunde sträva efter en adelsfrus gunst genom att tacka henne för att hon visat omsorg ”såsom en godhjärtad mor mot sitt älskade barn”, och en kvinna som dragit försorg om sin släkting berömdes för att hon skött den sjuka som om denna varit hennes egen mor.⁷¹

Såväl familjemedlemmar som lärda skrifter uppmuntrade till sådana jämförelser. Även Erasmus av Rotterdam framhöll i sin handbok i uppförande att inget var mer hedervärdt än att tilltala någon som far eller mor, och inget underbarare än att benämna en annan som sin bror eller syster.⁷² Att kalla någon ”syster” eller ”bror” betydde att korrespondenterna tillhörde samma gemenskap eller samhällsgrupp. Med detta följde skyldigheter och i idealfallet en äkta vilja till systerlig eller broderlig välvilja och vänlighet. Såväl adliga män som kvinnor behärskade dessa uttrycksätt i sina brev och hänvisade också till broderliga och systerliga förpliktelser i sina vädjanden om ynnestbevis från andra.⁷³

Relationerna mellan familjemedlemmar fick stå modell för hur andra sociala relationer strukturerades, och alla former av socialt umgänge kunde återföras till denna modell.⁷⁴ Det verkar som om 1500-talets brevetorik fäste särskilt stor vikt vid informell närhet och jämförelser med familjereaktioner, medan 1600-talets brevetorik snarare betonade formella ämbets- och skyddshierarkier.⁷⁵ Även mer familjära och personliga drag förekommer i korrespondensen. När riksrådet Ture Bielke 1581 skrev till sin ”finske” systerson Jakob Kristersson Horn, hälsade han denne med formuleringen ”Kere Mames finnepoike”. I samma brev hänvisade han till sin hustru med ett finskspråkigt ord då han förmed-

lade hennes hälsning: ”Leter och min *Wäimo* helse deg på teth wenligeste.”⁷⁶

Familjens och släktens betydelse märks inte bara i korrespondensen utan även i praktiken. Historikern Jan Samuelson har räknat ut att en adelsman deltog i olika viktiga familjefester en gång i månaden. Eftersom resorna till dessa evenemang oundvikligen slukade både tid och resurser kom hans årliga omkostnader i rätt hög grad att styras av släktgemenskapens händelser. Vid familjefester behandlades även frågor som var av vikt för släktkretsen, exempelvis arvskiften och beslut om mark för morgongåvor. Gustav I beklagade sig emellanåt över att hans adliga underlydande gjorde sig större omsorger om sina fästnör och hustrur i barnsäng än om rikets tillstånd. I adelns kretsar var det uppenbarligen acceptabelt att ange ett nyligen ingått äktenskap, hustruns sjukdom eller en barnafödelse som orsak till att dröja sig kvar på familjegodset.⁷⁷

Greve Per Brahe den äldres greve- och sköldebrev.

Släktskapets betydelse framgick av många seder och bruk, exempelvis i hur barnen inlemmades i släktkretsen genom förnamnstraditionen. En stor del av barnen döptes systematiskt efter sina bortgångna förfäder och deras syskon. Till exempel inom släktkretsen Fleming–Sparre fanns det många Hebla, Filippa, Ebba, Katarina, Birgitta, Klas, Erik, Herman, Sigge och Lars, och många andra ärvde också förnamn som deras förfäder på fädernet och mödernet hade burit i århundraden. Förnamnet visar ofta ögonblickligen vilken familj av betydelse en adlig var besläktad med. Det kunde också hänvisa till en gudförälder eller ett skyddshelgon. Under 1500-talet verkar det även ha blivit vanligare att efterlikna de kungliga förnamnen.⁷⁸

Först i slutet av 1500-talet blev efternamn vanliga i adelskretsarna i Sverige. Även om några ätter, exempelvis ätten Fleming, redan tidigt utmärkte sig med sina efternamn, var många adliga endast kända under sitt förnamn och sitt patronymikon. Fleming var de facto från början ett öknamn med anledning av det påstådda flamländska ursprunget. Aktörer som vi känner under namnen Hebla ”Sparre”, Knut ”Kurck”, Elin ”Horn” eller Arvid ”Stålarmlarm” använde inte själva de släktnamn som senare skulle användas om dem. De här namnen, som ofta byggde på vapenbilder (sparre, kurki [sv. trana], horn, stållklädd arm), blev vanliga i bruk först senare, mot slutet av 1500-talet. Många betydande personer kallades ofta enbart vid förnamn: ”Herr Klas”, ”Greve Per”, ”Fru Ebba”. Detta var inte så mycket av förtroliga skäl utan för att det handlade om rikets mest kända bärare av detta namn, som utöver sin titel och sitt förnamn inte krävde någon ytterligare presentation.

Särdragen hos adeln i det svenska riket verkar ha väckt frågor i utlandet, och Johan III kommenterade traditionerna när han instruerade sina sändebud:

... här i Sverige icke heller varit det bruk som i främmande land med tillnamn och släktnamn. [...] De andre har alltid varit nämnda efter fadersnamnet, såsom ock era och andras föräldrar, som Ni väl vet. Icke plägar heller någon släkt skriva sig utav ett slott eller gård, utan var och en skriver sig utav det han bor på. Därför Vi ock icke har låtit sätta häruti vad slott och gårdar de har skrivit sig i, ty de byta gods, slott och gårdar sinsemellan, både högre och lägre adel, så att fädernegården eller slottet då och då faller på en systerdel. Såsom ock är skedt med Greve Per, genom att han har bekommit Lindholm och Rydboholm på sitt moderne [...] ⁷⁹

I sina anteckningar tog Johan förutom det sparsamma bruket av efternamn också upp samhällets bilateralism, det vill säga att egendom överfördes på både mans- och kvinnolinjen. Även i övrigt kom släktens betydelse till symboliskt uttryck i många sammanhang. Adelskvinnor tog inte makens efternamn eller vapen när de gifte sig utan använde alltid sitt patronymikon, vapenbilden från faderns sida och (när efternamn blev vanligare) faderns efternamn. Även på 1500-talet förekom det fortfarande att en man tog sin mors eller sin frus familjs vapen, särskilt om den egentliga manslinjen hade slocknat.⁸⁰ Jakob Teits berömda klagomålsregister riktar visserligen sträng kritik mot adelsmän som tagit vapnet från sin högre stående hustrus sida och därigenom åtrjutit en oförtjänt värdestegring och i synnerhet skattefrihet.⁸¹

Det kunde av olika anledningar vara ytterst noga med släktförhållanden och släktlinjer. Under den katolska tiden påverkades detta även av den katolska kyrkans krav på att äktenskap inte fick ingås med alltför nära släktingar utan särskilt påvligt tillstånd. I brev och andra sammanhang användes samtidigt ”släktskap” som en bredare benämning för nästan vilken gemenskap som helst föranledd av blodfrändskap eller äktenskap.

Släktskap kunde också skapa särskilda beskyddarrelationer och förtroendeband. Erik Fleming och Hebla Siggessdotter Sparre hade den förstnämndes kusin, Erik Håkansson (Slang), som fogde. Denne kusin ombesörjde bland annat handelskorrespondens samt avlöning och avskedande av slottspersonal.⁸² De som fått sådana förtroendeuppdrag behövde sina högvördigare släktingars gunst och stöd och kunde hoppas på att den adliga familjen tids nog skulle ordna med sin betrodda manliga eller kvinnliga släktings äktenskap, karriärutveckling och välmåga.⁸³

Det är svårt att dra någon skarp gräns mellan skyddslingar och trojänare eftersom båda oftast handhade viktiga uppgifter i godsekonomin, exempelvis barn- eller hushållsskötsel. En del skyddslingar var själva ännu föga mer än barn som togs hand om och uppfostrades i den adliga familjen. Begreppet att ”tjäna” uppfattades ganska brett, den förmoderna tidens samhälle byggde på gentjänster. Även de förnämsta inom adeln var åtminstone sin regents och sin Guds ”tro tienerer” eller ”tro tienerinna”.⁸⁴

På släkten Flemings gods sköttes hushållet ofta av kvinnliga släktingar vars familjer sackat efter sina släktingar i rikedom. I början av 1500-talet anförtrorde Joakim Fleming skötseln av hushållet vid sina tre huvudgods åt sin ogifta kusin Elin Nilsdotter (Sluk), och på samma sätt hade Ivar

Fleming gett nycklarna till Sundholm sätesgård i Nykyrko åt en avlägsen släkting, landbonden Birgitta. Om Elin Nilsson började det emellertid ryktas att hon inlett ett förhållande med en skrivare, och dessutom misstänktes hon för att inte sköta hushållsangelägenheterna ordentligt. Med anledning av dessa misstankar tog Joakim Elins arvsbarns Intola i beslag, men tvingades senare gottgöra sin kusin för förlusten.⁸⁵

De starka släktbanden och rättigheterna inom släkten komplicerade exempelvis den katolska kyrkans strävan att utöka sina egendomar och berika sig genom gåvor. När privatpersoner började skänka sina arvejordar till kyrkan ledde det till långdragna tvister, återkallande av donationer och krav på betalningar i efterhand då släktingar ansåg att deras rättigheter blivit kränkta.⁸⁶ Att återbörda släkters skänkta jordegendom från kyrkan tillbaka till släktingarna var ett viktigt motiv bakom adelns stöd för Gustav I:s reformationsplaner 1527.⁸⁷

Om släktingars rätt till jordegendom vittnar tvisterna mellan Lucia Olofsdotter Skälge och hennes släktingar på 1400-talet. Efter att Lucia blivit änka från sin make Henrik Klausson (Djäkn) tycks hon ha velat inträda i birgittinerklostret i Nådendal, till vilket hon även ville skänka sin jordegendom. Lucias närmaste släktingar såg emellertid inte med blida ögon på överlåtandet av den rika och barnlösa kvinnans förmögenhet till kyrkan. Lucia försökte gottgöra alla potentiella arvingar och betala en penningssumma till var och en motsvarande deras arvsrätt, men trots dessa åtgärder bestreds egendomsdelningen av kusinsonen Rötger Olofsson. Efter decennier av konflikter avgjordes tvisten i lokala tingsförhandlingar till Rötgers fördel, men Lucia gick slutligen segrande ur en rättegång ledd av riksföreståndaren Sten Sture.⁸⁸

Till slut säkrade Lucia sin donation genom att sälja sina sju gårdar till Jakob Ulfsson, ärkebiskop i Uppsala, Magnus Stjernkors, domprost i Åbo, riksföreståndaren Sten Sture och väpnaren Knut Posse. Markerna såldes på villkoret att de skulle skänkas till Nådendals kloster, och så skedde också. Även påven skulle ha varit villig att stödja Lucias donation och en bulla med denna innebörd hann skrivas, men det verkar som om riksföreståndaren Sten Sture inte ville ha ett prejudikat där den katolska kyrkans ledare hade beslutanderätt över nordiska lekmäns gåvor. Bakom den till synes simpla gåvan dölde sig alltså årtionden av arvs- och gåvotvister som Rötger senare försökte återuppta efter Lucias bortgång.⁸⁹

DEN MATERIELLA VÄRLDEN

Jord, ämbeten och förläningar

Frälsets välstånd byggde huvudsakligen på tre intäktsskällor: förläningar, ämbeten och jordegendom. Förläningar delade kungen, riksföreståndarna eller riksrådet endast ut till högadeln. På medeltiden var förläningarna tjänste- eller pantlän från vilka deras innehavare tog in skatt och andra intäkter, men där de även ansvarade för förvaltning och försvar. Förläningarna var stora och omfattade i regel ett helt slottslän.

Kungen eller riksföreståndarna strävade efter att i synnerhet rikets centrala områden skulle förvaltas av fogdar med redovisningsskyldighet gentemot dem, medan mer avlägsna slottslän ofta var förlänade. Ett bra exempel på det senare är Viborgs slottslän som under 1400-talet hann vara förlänat åt aristokrater som Krister Nilsson (Vasa), Karl Knutsson (Bonde) och Erik Axelsson (Tott).⁹⁰ I början av 1500-talet innehade Ingeborg Tott, riksföreståndaren Sten Sture den äldres änka, Tavastehus slott och slottslän.⁹¹ Under den första delen av Gustav I:s regeringstid fanns det fortfarande några stora förläningar i Finland, såsom Raseborgs slottslän som var i Erik Flemings ägo från slutet av 1520-talet fram till 1540. Även enskilda socknar kunde förlänas, och i början av 1540-talet hade Nils Boije Pojo socken, Erik Fleming Lojo socken och Henrik Klausson (Horn) Tenala socken som förläningar.⁹²

De mest betydande ämbetena innehades praktiskt taget uteslutande av frälset. De flesta slottsherrarna, som samtidigt ansvarade för slottslänets förvaltning, tillhörde högadeln. Många av dem var riksråd. Fogdarna som var i kronans tjänst hörde på medeltiden i regel till frälset. Även kyrkans högsta ämbetsmän, såsom biskoparna och domprostarna i Åbo, var ofta medlemmar av frälssläkter. Som tidigare nämndes krävde de högsta kyrkliga ämbetena, förutom härkomst och begåvning i regel även universitetsstudier i Paris eller Prag eller i någon tysk stad. Bland biskoparna i Åbo kom Bero Balk, Magnus Tavast, Konrad Bitz och

Magnus Stjernkors från frälset i sydvästra Finland. Det var heller inte exceptionellt att kyrkoherden i en stor landssocken var av frälsebörd. Ett exempel på en sådan var Karl Odygd som var kyrkoherde i Lappvesi på 1400-talet och senare i Pyttis.

I början av 1400-talet var rättsförvaltningen uppdelad i härads- och lagmansrätter. Häradshövdingarna och lagmännen tillhörde frälset. På medeltiden skötte de själva sitt ämbete för vilket de uppbar betydande inkomster såväl i form av skatt och gästningar som av bötesandelar. Denna praxis förändrades kring mitten av 1500-talet då domarna allt oftare uteblev från tingsförhandlingarna och tillsatte icke-adliga ersättare, underlagmän och lagläsare i sitt ställe.⁹³

Till att börja med hade Finland en enda lagsaga, men 1435 delades den östra riksdelen i Söderfinne och Nordfinne lagsaga med Aura å, som flyter genom Åbo, som gräns. Före delningen tillhörde lagmännen ofta rikets aristokrati, såsom Nils Turesson (Bielke) och Bo Jonsson (Grip)

De finska slottslänen förlänades ofta åt kungens betrodda hövdingar. I början av 1500-talet var Tavastehus slott förlänat åt Ingeborg Tott, änka efter riksföreståndaren Sten Sture den äldre.

på 1360–1380-talen. Efter uppdelningen rekryterades lagmännen från östra riksdelen mest betydande kretsar och kom ur släkter som Bidz, Diekn/Djäkn, Fargalt, Frille, Garp, Ille, Horn, Kurck och Renhuvud. Till skillnad från många av Finlands slottsherrar hade alla senmedeltida lagmän en sätesgård i Finland.

Enligt landslagen skulle häradshövdingen bo i sitt härad. Somliga av dem kunde kringgå regeln genom att enbart äga jord i sitt härad, men de flesta hade sin sätesgård där. Västra Finland hade från början av 1400-talet 14 domsagor som utgick från häraderna. Egentliga Finland var uppdelat i Halikko, Pikis, Masko och Vemo härad, Satakunta i Övre och Nedre Satakunta, Tavastland i Hattula, Sääksmäki och Hollola härad, Nyland i Raseborgs östra och västra härad samt Borgå län. Åland och Österbotten utgjorde sina egna domsagor. I Viborgs slottslän låg domsrätten, med undantag för östra Nyland, i slottshövitsmannens händer snarare än hos häradshövdingarna.⁹⁴ Häradshövdingarna representerade i regel det lokala frälset och de mest uppburna lokala släkterna, men även riksråd kunde ingå i skaran, exempelvis Övre Satakuntas långvarige domare Bengt Lydekesson (Diekn).

Frälsets viktigaste inkomstkälla var dock jordegendom, och det var just på denna egendom samt på befrielsen från jordskatter som frälsets ställning i sista hand vilade. De förmögnaste familjerna kunde ha flera sätesgårdar och tiotal, i enstaka fall rentav hundratals, landbohemman. Landbönderna betalade hyra till den adliga jordägaren i stället för skatter till kronan. Även en del av de mäktiga lokala släkterna kunde ha betydande jordegendom, men många fick nöja sig med en sätesgård och en handfull landbogårdar. Det minst bemedlade frälset, som knaparna i Veckelax, hade ingen annan jordegendom än sina egna anspråkslösa sätesgårdar.

Godsens och de andra gårdarnas åkerbruk, svedjebruk, boskapsskötsel, skogsbruk, fiske och jakt gav livsmedel och andra produkter för det årliga uppehållet och för löner och försäljning. Ordet ”frälsejord” syftade på mark i adelns ägo som var skattebefriad i utbyte mot rustjänst. Huvudgårdarna var sätesgårdar som adeln brukade med hjälp av sina tjänare samt arrendatorer, det vill säga landbönderna. Dessutom fanns separata gårdar och marker som sköttes helt av landbönder. På 1400-talet behövde landbönderna inte betala huvudskatten, den årliga skatten till kronan, utan endast arrendet och dagsverken till husbonden.

Från och med Gustav I:s regeringstid tilltog kronans krav och även frälsets landbönder förpliktigades till att betala andra skatter och att

delta i utskrivningar. Sätessgårdarna och deras folk var däremot befriade från alla kronoskatter och från 1569 slapp arrendatorer inom en frihetsmil från säterierna delta i utskrivningar.⁹⁵

Närvaron i lokalsamhället var grundbulten för förvaltningens och adelns makt på 1500-talet. Därför var också säterierna utspridda över rikets olika delar, vanligtvis vid kusten och vattenvägarna. På 1500-talet byggdes ett stort antal sätessgårdar i södra Finland som geografiskt räknades som rikets randsområde. Särskilt vintertid och under tjällossningstiden var förbindelserna till den svenska sidan svårframkomliga. Likväl var Finland ett viktigt område; under seklets senare del utkämpades nämligen ett närapå oavbrutet krig vid rikets östra gräns. Närmare krigsområdet decentraliserades förvaltningen och adeln i Finland fick stora egna befogenheter. De hade av hävd också stort lokalt inflytande och rika adelsfamiljer byggde mäktiga sätessgårdar på sina ägor.

Adelsgodsen var stora arbetsgivare i landsbygdsområdena och de stora godsen hade tiotals lönearbetare samt landbönder. Ofta ansvarade en godsfogde med drängar och pigor för en del av ägorna medan resten brukades av landbönder. I Finland förfogade godset över boskaps- och jordbruksarbetets redskap, och godsfogden bar ansvaret för deras användning, fördelning och räkenskapsföring. Godsens personal var indelad i grupper efter arbetsuppgift med olika löner.

Förutom fogden hade godsen även andra högre avlönade tjänare som ansvarade för förvaltning och bokföring samt fungerade som kurirer. Jordbruksarbetet sköttes av drängar och pigor med lägre lön. Dessutom behövdes andra arbetare med medellön för att upprätthålla den adliga livsstilen och godshushållet: hantverkare, stalldrängar, kockar, fiskare, sågare, jägare, kreatursskötare, mältare, vallhjon och så vidare. De viktigaste hantverkarna var smeder, skräddare och skomakare som hölls oavbrutet sysselsatta på de rika godsen. Byggnadsarbete, byggnadernas underhåll och inredning krävde timmermän och snickare, ibland även glasmästare.⁹⁶

Järnålderns storgods och herrgårdar

Det finns inga kända monumentala stormansgravar från tiden före kristnandet och medeltiden i Finland. Däremot finns utöver Gamla Uppsalas berömda "kungagravar" många andra stora gravkullar runt om i Skandinavien. En del av de rikaste gravarna har varit båtgravar av

Gravsten med vapensymboler från 1200-talet som upphittats tillsammans med en stenfoot till en förmodad kyrka i Moisio, Nousis.

den typ som återfinns i Valsgärde och Vendel samt i engelska Sutton Hoo. Deras närmaste finska motsvarighet är båtgravarna på Överby gård i Bjärnä. Förutom på Överby har gravar med ovanligt rikliga fynd hittats på många gravfält från slutet av järnåldern. De mest karakteristiska föremålen i de rika gravarna är svärd. Exempelvis i Pappilanmäki i Eura och Suontaka i Tyrväntö finns exceptionella svärdsgravar. En del av de döda på gravfälten från järnåldern verkar ha varit betydligt mer välbärgade än andra och kan anses ha representerat den lokala aristokratin. Man tror att ägarna av så kallade ringsvärd med förgyllda fästen som hittats i Egentliga Finlands norra delar har tillhört den lokala eliten med eventuella förbindelser över Bottniska viken.⁹⁷

Järnålderns mäktiga släkter lämnade ekon efter sig på medeltiden. De äldsta kyrkorna i Egentliga Finland är ofta placerade i närheten av ett senmedeltida gravfält. I sydvästligaste Finland utgör namnet Moisio en indikation om ett storgods från järnåldern. I det tavastländska inlandet syftar ”moisio” på en nyodling, men i Egentliga Finland har moisio liksom i Estland betytt herrgård eller gods. I områdets tidiga kyrksocknar återfinns högst en Moisio per socken, och den ligger vanligtvis i anslutning till kyrkan och prästgården. Troligtvis har de båda senare styckats av som gåvor från storgodsets ägor. Eventuellt kan det ursprungligen ha

rört sig om kyrkor som grundats av storgodsägare som konverterat till den nya tron, och som senare har blivit sockenkyrkor. Många sådana privata kyrkor har förekommit både i Skandinavien och i Väst- och Centraleuropa.⁹⁸

Ett bra exempel är Moisio i Nousis, där man hittat stenfoten till en förmodad kyrka och en stenplatta med ett inhugget vapen som tillhört en tidig monumentalgrav. I gravfältet i det närliggande Myllymäki har man hittat två bucklor avsedda för normandiska sköldar varav åtminstone den ena har varit förgylld. Dessa torde vara gravfynd från generationerna före den person som begravts i monumentalgraven. Nousis kyrka flyttades på 1400-talet till en ny plats medan själva Moisio förblev i Åbobiskopens ägo. Reformationstidens räkenskapsböcker visar att Moisio var två eller tre gånger större än biskopens vanliga landbogårdar.⁹⁹

Storgods med namnet Moisio återfinns också i närheten av de medeltida kyrkorna i Lundo, Virmo och Pemar samt i Uskela i Salo och även i Lojo och Irjanne i Euraåminne. Gammal frälsejord finns även i anslutning till kyrkorna i många andra medeltida modersocknar i Egentliga Finland. Det är exempelvis fallet i Halikko, S:t Karins, Letala, S:t Marie, Rusko och Sagu. Det är uppenbart att tidiga lokala maktsläkter haft stor betydelse i byggandet av kyrkor och grundandet av församlingar.¹⁰⁰

Järnålderns ”moisior” och andra storgods, invid vilka de tidigaste kyrkorna uppfördes, utgjordes inte av vidsträckt gårdslän utan kännetecknades snarare av att deras ägare var de rikaste bland sina likar. Många av dem kunde inte nödvändigtvis rusta en ryttare i kungens tjänst i enlighet med Alsnö stadga (ca 1280) och förlorade därmed möjligheten att inträda i det nya frälseståndet. De här tidigaste storgodsen skiljde sig inte i någon högre grad från den övriga bondebebyggelsen utan låg nära sina grannar.

I järnåldersbosättningarnas centrum uppstod inte särskilt många stora gårdslän. Till de fåtaliga undantagen hör de gårdslän som bildades omkring Yläne gård och Jutikkala i Sääksmäki. Från 1340 finns ett omnämnande från Jutikkala av en Melico, det vill säga Mielikko, som kan ha varit en lokal storbonde, men efter det verkar gårdslänet ha övergått till Finlands lagman Mattias Kogg och vidare till hans svärson Laurens Vitikkasson Tolck. I dessa järnålderscentrum fanns det nästan ingen plats för storgodsegendomar av den typ som uppstod på annat håll i sydvästra Finland. Exempel på sådana är gårdslänen Villnäs i Lemo, Viurila i Halikko, Prästkulla i Tenala, Hertonäs i Helsinge och Anola i Ulvsby. När man analyserar skifteslagen, byagränserna och frälsejordens

ägande framgår det att vid samtliga av de ovannämnda fanns det ett stort gårdslän senast på 1300-talet eller i början av 1400-talet.¹⁰¹

Ett gott exempel på ett gårdslän erbjuder viken Mynälahtis omgivning i Egentliga Finlands norra del. Där låg Saaris i Virmo, som kallats Finlands äldsta gods och om vilket det 1295 berättas att godset nyligen överlätits till biskopssätet i Åbo.¹⁰² Den som rör sig motsols längs Mynälahti från Saaris finner gårdslänen Arlax–Ravea–Pyhe, Koskis i Vemo samt Särkilax och Kettarsund i Tövsala. På 1400-talet var de alla i huvudsak i släkten Garps ägo. Särkilax tidigaste kända ägare, omnämnd 1374, är en Mielivalta (Melevaltae).

Den tidigaste kända ägaren till Kettarsunds gods i Tövsala var riksdrotsen Mattias Kettilmundsson, vars testamente från 1326 innehåller ett omnämnande av godset (”curiam Kyætærasund”). Fortsätter man norrut längs kusten hittar man även de stora gårdslänen Balkis i Vemo och Arvassalo-Sundholm i Nykyrko. Balkis var släkten Balks sätesgods. I Arvassalo fanns redan på 1360-talet frälsejord uppdelad mellan släktingar men det är först från 1400-talets mitt, då godset i och med den Tavast-besläktade Valborg Jönsdotters äktenskap övergick till släkten Fleming, som godsets historia blir möjlig att följa i detalj.¹⁰³

Många av de tidiga gårdslänens centrum skiljer sig till sin placering inte mycket från andra gårdar på landsbygden. I Sverige har man konstaterat att många av de medeltida kyrkorna i Östergötland, Småland och Uppland har byggts intill ett tidigt gods. Detsamma gäller Skåne som på medeltiden tillhörde Danmark. På 1300-talet började detta för kyrkan och godset gemensamma utrymme att upplösas i de flesta socknar när frälsets medlemmar ville profilera sig som en egen grupp och på det sättet skilja sig från såväl de egna landbönderna som från bönderna i grannskapet.¹⁰⁴

En liknande utveckling kan skönjas även i Finland. I den västra delen av Lemo socken var omgivningarna kring Villnäs kapell mot slutet av medeltiden helt och hållet frälsejord. En del hade övergått till kyrkan som gåvor, men merparten ägdes fortfarande av lokala frälseläkter. Det fanns fyra sätesgårdar i området och dessutom landbönder som hörde till Nynäs gods i Lemo i Egentliga Finland. Analysen av jordägandet visar att det på platsen ursprungligen funnits ett stort gårdslän vars centrum torde ha varit i byn Askais, i vars utkant även kapellkyrkan låg.

Senast på 1400-talet hade denna jordegendom splittrats upp i fyra delar. En av dem hade formats runt Ahtis gods, en annan kring Autis gods och en tredje kring Villnäs gods. De tre godsen hade nu flyttats till

en dominerande plats i landskapet så att de alla behöll förbindelsen med kapellkyrkan, medan den fjärde delen av det ursprungliga storlänets hade övergått till ägaren av Nynäs i Lemo. Den äldsta kända ägaren av Villnäs är Magnus Klasson Fleming, som hade kommit som svärson till godset under tidigt 1400-tal. För Villnäs del fortsatte splittringen av jordegendomen i slutet av 1400-talet när helheten delades i samband med arvskiftet. En nordlig del av godsmarkerna styckades av åt Hans Magnusson Fleming där han grundade godset Sorais.¹⁰⁵

Villnäs slott, som ursprungligen byggdes på en ö eller en halvö åtskild från fastlandet av en konstgjord vallgrav, dominerar än i dag det omgivande kulturlandskapet i ensamt majestät. Magnus Flemings bror Henrik hade genom äktenskap blivit husbonde på Arvassalo i Nykyrko. I nästa generation flyttade Joakim Henriksson Fleming sitt sätesgods från Arvassalo till en ny plats vid havsstranden som påminde om Villnäs läge. På en halvö skild från fastlandet av en liten vallgrav grundade han Sundholm gods.¹⁰⁶

Analysen av frälsets jordägande avslöjar att det även i sydvästra Finland funnits stora gårdslän redan på 1300-talet och åtminstone på vissa håll även på 1200-talet. Enligt de svenska landskapslagarna och enligt Magnus Erikssons och Kristofers landslagar som efterföljde dem skulle arvet delas mellan alla avkomlingar. Döttrarnas andel var som ovan nämnts bara hälften av sönernas men en betydande arvslott tryggades även åt dem. Den rådande lagstiftningen gjorde alltså att jordegendomen i varje generation med fler än en arvinge splittrades i mindre delar. Dessutom skänkte många en eller rentav flera landbogårdar till kyrkan.

I likhet med Askais var många tidiga gårdslän så stora att marken räckte för flera gods behov. Exempelvis Poiko och Viljais i Rimito tillhörde ursprungligen samma helhet under Gödik Henriksson Fincke och hans maka Karin Nilsson (Tavast), som var brorsdotter till biskop Magnus Tavast. Den delades mellan ett flertal arvingar 1474. På det gamla gårdslänets område hade det mot slutet av medeltiden utöver Viljais säteri grundats tre andra gods, Autis, Poiko och Pornais.¹⁰⁷ Markendomen kunde inte delas upp i det oändliga utan att släkten utarmades.

I England fick den äldsta manliga arvingen i regel hela jordegendomen, och därför finns där fortfarande stora gods från medeltiden med palatsliknande slott. Annat var det i det svenska riket där arvsrätten ganska snabbt fick de stora jordegendomarna att splittras. Efter några generationer kunde det gamla gårdslänet vara ett minne blott. Så gick det

Karuna gårds huvudbyggnad i sten dominerar det omgivande landskapet än i dag. Stenslottet byggdes ursprungligen på 1500-talet för att signalera ägarnas makt och inflytande.

exempelvis i Nynäs i Lemo, där gårdslänet efter befälhavaren på Åbo slott Klas Lydekessons (Diekn) död splittrades i fem delar redan i det första arvskiftet. I fallet Nynäs lyckades Henrik Bitz i den fjärde generationen samla ihop huvudgodsets alla fem andelar i sina egna händer 1506. Det egentliga gårdslänet bestående av närliggande landbobyar var däremot oåterkalleligen splittrat.¹⁰⁸

Egendomens splittring kunde vara ödesdiger för släktens ekonomi liksom för dess samhälleliga ställning. Detta öde drabbade exempelvis en

del av släkten Balk i Vemo. I slutet av 1300-talet var ägarna till godset Balkis en mäktig lokal släkt där en medlem som Bero Gregorii (Balk) kunde avancera ända till biskopsposten i Åbo. Några generationer senare var många av släktens medlemmar uppenbart fattiga. Olof Andersson (Balk), vars öden är kända på 1460–1480-talen, fick nöja sig med ett äktenskap med en borgardotter i Stockholm. Olofs syster Marta giftes i sin tur bort till en lokal bondesläkt. Olof Anderssons son lyckades finna en hustru och beskyddare i släkten Fleming, men Olofs dotter Birgitta blev hustru åt en biskopslandbo. Släkten Balk är alltså ett gott exempel på den nedåtgående ståndscirkulationen vid medeltidens slut. Vid nya tidens inträde hade en del av Balks utarmade släkts ägor omvandlats till skattejord.¹⁰⁹

Lång ifrån alla senmedeltida säterier ingick ursprungligen i ett stort gårdslän. Även under senmedeltiden låg vägen till frälset öppet för bönder som rustade en ryttare eller utmärkte sig i krig. Släkten Ulf sätsgods Knop- eller Knapkägra i Tenala hade ett namn som var härlett ur ”knap”, vilket pekar mot rusttjänst till skillnad från byns bönder som bodde i Bondekägra. Knopkägra verkar ha blivit frälsejord 1435 då Abraham Persson beviljades frälseprivilegier. Källorna från denna tid är knapphändiga, men troligen lyckades Abraham uppgå i frälset kring tiden för Engelbrekt Engelbrektssons uppror mot Erik av Pommern.¹¹⁰

På medeltiden ägde frälset som mest kanske bara omkring fem procent av gårdarna i den östra riksdelen. Det är inte mycket, men den geografiska fördelningen av detta jordägande var inte slumpmässig. I synnerhet sätsgårdarna men även många landbogårdar var placerade på strategiskt viktiga platser. De flesta godsens låg i trakter som var lämpliga för åkerbruk och på mullhaltiga jordar i sydvästra Finland och vid kusten. Att godsens dessutom placerades vid vattenvägarna var också viktigt eftersom det möjliggjorde goda kommunikationer och kontroll över farlederna. Norr om Åbo låg godsens i ett pärlband längs Egentliga Finlands kust från Perno i Reso till Sundholm i Nykyrko. I inlandet låg en stor del av godsens i stället längs sjön Vänå på båda sidorna om Tavastehus slott. Särskilt tydligt märks detta i koncentrationen vid Vänås trånga sund bestående av Lepas, Suontaka och Vesunda gård tillsammans med Mervis frälsegårdar.¹¹¹

Många av frälsets sätsgårdar var placerade så att de dominerade sitt lokalsamhälle. I västra Nyland ligger kyrkan i de flesta socknar invid en frälseegendom. I såväl Tenala som i Pojo, Karis, Ingå och Lojo kontrollerade frälseläkterna lokalsamhället genom sin blotta närvaro. Det mest

utmärkande exemplet på detta återfinns kanske i Ulvsby där den mäktiga Satakuntasläkten Svärds Storgård och granngodset Holmgård låg nästan mitt i staden. Även en stor del av staden verkar ha varit frälsejord. Adelns makt i Ulvsby återspeglas också i utsmyckningen av stenkyrkan i utkanten av staden som domineras av vapenbilder.¹¹²

Frälsets jordäggande uppvisar en systematisk strävan efter att tillskansa sig de bästa fors- och kvarnplatserna – här följde frälset den allmänna utvecklingen i Europa. En kvarn tryggade möjligheten att mala egen spannmål men kunde också ge inkomster i form av malningsavgifter. Vid medeltidens slut eller senast på 1500-talet förfogade nästan varje finskt sätesgods över en kvarn. I Tavastland fanns sådana frälsekvarnar bland annat i Valkeakoski i Sääksmäki och i Tervakoski i Janakkala, i Övre Satakunta fanns de i Sarsankoski i Kangasala. I Egentliga Finland, som är fattigt på forsar, ligger kvarnplatsen för Nynäs i Lemo en kilometer från S:t Henriks kyrka i Nousis. Enligt Jakob Teit fanns på 1550-talet en koncentration av kvarnar i frälsets ägo i Skavestad i Pojo.¹¹³

Relationen till bönderna

Frälset på den finska sidan åtnjöt under 1500-talet en större skattefrihet än sina svenska likar. Deras landbönder var befriade från alla kronoskatter, gästningar och utskrivningar. Frälsejordens skattefrihet var alltså nästan fullständig i den östra riksdel. Enligt frälset handlade det om privilegier av urminnes hävd, men i historieforskningen har bedömningen varit att adeln själv antog denna praxis under 1500-talets senare hälft. Det är också möjligt att syftet med skattelättnaderna var att stärka det finska frälsets svagare ekonomiska ställning.¹¹⁴

Under senare hälften av 1500-talet började adelns varierande privilegier i olika delar av riket att uppmärksammas, särskilt efter att Johan III styrkt adelsprivilegierna 1569. Regenterna skärpte kontrollen av de grunder på vilka en jordegendom var i adelns ägo och därmed skattebefriad. Ur kronans perspektiv var det alltför vanligt att skattejord slank över i adelns händer och övergick till att vara skattebefriad. Jord köptes, löstes in eller stals från bönder och inleddes i adelsmännens befintliga skattebefriade gårdar.

Kungen försökte få samma regler att gälla även i Finland och satte i början av sin regeringstid i gång en rannsakan av det finska frälsets privilegier. Det upprättades till och med en frälseförteckning över de skatter

som adeln borde ha erlagt för sina landboegendomar åren 1569–1575. Adeln i Finland gjorde hårt motstånd och kungens envetna försök ledde inte till några nämnvärda förändringar. Adeln motiverade bland annat skillnaderna med att även omständigheterna var olika: på den svenska sidan ägde landbönderna själva sina redskap och sin boskap medan adeln i Finland försåg landbönderna med utsäde och andra nödvändigheter.¹¹⁵

Frälset strävade efter att utöka sina ägor och tillskansa sig förläningar i sina säteriers omedelbara närhet för att underlätta skatteindrivning och dagsverken. Jordegendom erhöles genom arv, förvärv och äktenskap. Genom markförvärv skapades lokala maktkoncentrationer, det vill säga mäktiga familjer och släktkretsar med stort ekonomiskt och socialt inflytande i sitt område. Samtidigt beaktades vid markförvärven även en regional aspekt: adliga ämbetsinnehavare som ständigt var på resande fot hade nytta av att runt om i landet äga gårdar som kunde användas som baser. Exempelvis hade fältherren Arvid Henriksson Tawast, som verkade runt om i södra Finland, Karelen och Estland under 1500-talets sista decennier, förutom två gods i Tavastland även säterier i Tenala och i närheten av Reval, alltså på båda sidorna av Finska viken.¹¹⁶

Det finska frälset var inte förmöget, åtminstone inte sett till antal gårdar. Enligt den traditionella jämförelsen hade de avsevärt mindre jordegendom och tillgångar än de svenska ståndskamraterna. Merparten var småfrälse eller knapadel som bara ägde en gård. År 1560 fanns det 1 133 frälseägda gårdar i Finland medan siffran på den svenska sidan var 15 425.¹¹⁷

Egendomar och skattefrihet medförde en växande börda för lokalsamhällets övriga invånare. Genom panter, lån, utpressning och hotelser kunde frälsefamiljernas medlemmar utöka sin äganderätt, och åtminstone av bevarade rättsfall att döma vann de ofta tvistemålen i rätten. De allra finkänsligaste förhandlingsmetoderna letade sig inte nödvändigtvis fram till källorna, även om det i exempelvis adelns hushållsanteckningar finns omnämmanden av utbetald ersättning till personer som var missnöjda med egendomsöverlåtelser. Bönderna verkade emellertid envetet för sina rättigheter vid tingen och gentemot kungen eller dennes representanter.¹¹⁸ Seppo Suvanto har beskrivit situationen i Finland på 1400-talet så här:

Bönderna har också skickligt förmått utnyttja oordningen i arvsfrågorna. Gamla domar glömdes helt enkelt bort och först betydligt senare krävde en ny driven medlem av en frälssläkt, som åter samlade ihop släktens tidigare ägor, ånyo sin rätt vid tingen. Nog har

även bönderna kunnat hålla på sin rätt och det är inte alltid självklart att den första oförrätten begåtts av en frälseman. [...] Man skulle nästan hellre jämföra dem med stor- och småföretagare, där de föregående hade ett bättre utgångsläge. Det som försvarade bondens situation var att dessa storföretagare ofta även representerade statsmakten och kunde utnyttja sin ställning som fogde och domare.¹¹⁹

I princip gav lagen allmogen och allmogens jordegendom samma skydd som alla andra, och en skattebetalande hemmansägare var lika mycket jordägare som en frälseman. Likväl var den här tidens rätt ofta den starkes. När lågfrälsemannen Jakob Teit på 1550-talet sammanställde adelns oegentligheter i Finland för kungens kännedom listade han en lång rad sätt på vilka adeln tillgripit sig skattejord från såväl bönder som kyrkan. En typisk anklagelse riktades mot änkan Hebla Sparre för att hennes arrendatorer tog grannarnas marker i besittning. Denna svenskfödda änka anklagades också för att ha utverkat falska vittnesutlåtanden i ett fall där en man som vägrat sälja mark hade blivit misshandlad.¹²⁰

Frälsets representanter tog över jordegendom som tillhörde skattebönder bland annat som ersättning för att ha betalat böndernas skatte- och böteskulder eller lånat ut spannmål och andra livsmedel till dem.¹²¹ Just sådana metoder användes av såväl Olof Tavast, som verkade i Tavastland i mitten av 1400-talet, som av bröderna Ivar och Erik Fleming och deras faster Cecilia Balk hundra år senare. Även om det vanligtvis framför allt var män som köpte jordegendom så utökade även frälsekvinnor sin jordegendom, i synnerhet genom att ta gårdar i pant för livsmedelsbistånd och lån.¹²²

Från Sundholm gård visar arkiven emellertid på förekomsten av lokalt motstånd i form av byn Petes ihärdiga trots mot godsägarna. Godsägaren, riddaren Ivar Fleming hade på 1520-talet ett ämbete och en förläning på Åland. Frälsefamiljen besökte i stort sett inte Sundholm och traktens fiskevatten nyttjades av den närliggande byns invånare. När Ivar Fleming sedan återvände till Sundholm med sin familj utbröt konflikter som kulminerade i att invånarna i Petes brände ner Flemings rökeri.¹²³ Ärendet togs upp vid tinget upprepade gånger och godsets krav godkändes, men bybornas trots fortsatte likväl i decennier.¹²⁴

Adelns släkt- och vänskapsnätverk hade en viktig roll både när det gällde att sköta de uppgifter adeln tilldelats av kungen och när det gällde att skapa lokala maktpositioner. Den lokala ekonomiska och sociala makten var lika betydelsefull som den man förunnats av regenten. Det

gick inte helt att skilja mellan de två, exempelvis krävde en framgångsrik skötsel av ståthållarämbetet personlig närvaro och trovärdighet på den lokala nivån.

Ofta förväntades ämbetsinnehavarna själva ordna med den extra arbetskraft och de transporter och andra praktikaliteter som kronans uppdrag fordrade. Ämbetsinnehavarens förutsättningar för detta var bättre om han sedan tidigare hade en stark ställning och ett fungerande nätverk att dra fördel av. Exempelvis kunde en häradsfogde be en lokal godsherre att skicka dennes egna män till hjälp i skatteindrivningen eftersom bönderna enligt hans mening inte respekterade fogdens auktoritet men väl adelsmannens.¹²⁵

Maktens informella karaktär yttrade sig också i våld. I brist på formella strukturer och kontroll hade ämbetsinnehavarna möjlighet, och ansåg sig också nödgade till, att driva sin vilja igenom med alla medel. Det här var ingenting exceptionellt i 1500-talets samhälle. Att aktivt och aggressivt slå vakt om sina egna rättigheter var accepterat och rentav förväntat. Enligt den medeltida tankemodellen hade människan en moralisk skyldighet att skydda sig själv och sin egendom. Exempelvis uppstod äganderätten till mark endast genom aktivt nyttjande och försvarande. Den som underlät dessa åtaganden kunde gå miste om sin rätt. Att försvara sina egna intressen i en konfliktsituation och visa sin styrka genom praktiskt agerande var en skyldighet. Även förvaltningen ”trädde i kraft” endast genom sina representanters aktivitet. Hårda tag var en normal om än inte officiellt godtagen del av förvaltningskulturen. Detta återspeglades i att fogdar drev in skatt med våld. Allmogen framförde sedan klagomål om fogdarna till kungen som straffade dessa. Samma fenomen upprepades bland adliga som misshandlade sina underhavande.¹²⁶

Våld mellan adel och bönder är ett känt fenomen från 1500-talets slut, vilket har färgat den bild av adeln som förmedlats av historieforskningen. Särskilt i äldre forskning har man talat om den utsugande adeln och det besinningslösa våld som den utövade.¹²⁷ Konflikter med bönderna gick hand i hand med böndernas väpnade motstånd och utvecklingen kulminerade i klubbekriget på 1590-talet. Adeln insåg själv att den agerade mot lagar och normer och försökte i regel dölja sina våldsamma metoder för regenten.

Adeln använde tvångsåtgärder vid bland annat indrivning av hyror, skatteintäkter, skjutsningar och andra fordringar. I många fall var det inte adelsmännen själva utan deras trotjänare som stod för våldsutövningen. För dem verkar tvångsåtgärderna närmast ha varit en del av det vardag-

liga arbetet. Det här skedde mot en bakgrund av försämrade förhållanden för bönderna till följd av krigets allt hårdare krav, vilket försvarade indrivningen av fordringar.

Arvid Henriksson Tawast, fältherre och ståthållare i Tavastland, hade både egna tjänare och tjänare i familjekretsen som gjorde sig skyldiga till flertalet våldsdåd på 1580- och 1590-talen. I början av år 1588 satt exempelvis en av hans förtrogna tjänare, Per Urväder, i fängelse på Tavastehus slott.¹²⁸ Anledningen verkar ha varit den misshandel som han enligt böndernas klagomål utövade då han tilltvingade sig skjutshästar. Som häradshövding i Hollola utfärdade Tawast spöstraff, men han behöll ändå mannen i sin tjänst. Urväder fortsatte utöva våld även senare.¹²⁹ På vårvintern 1588 höll en annan av Tawasts tjänare, Marcus Kock, på att sättas i fängsligt förvar. Den lokala fogden, som själv varit tjänare hos Tawast, satte emellertid stopp för planerna och ”wille laga till dett beste”, såsom han uttryckte saken för sin tidigare husbonde.¹³⁰

Tawasts syster Margareta Henriksdotters tjänare Timoteus Ryss dömdes 1593 till fyrfaldigt dödsstraff för hemfridsbrott och olika slag av misshandel som han gjort sig skyldig till under det pågående tinget i Luopiois. Ursprungligen hade Ryss skickats till tinget för att bevaka sin husfrus intressen i ett annat ärende. Ryss undgick verkställandet av dödstraffen för sina brott, men tre år senare stod han åter åtalad för grymheter i Pälkäne och Rautalampi. Då var han fortfarande i samma familjs tjänst. Det här visar att tjänarnas våldsutövning åtminstone delvis skedde med husbondens eller husfruns tillåtelse. Det handlade om avsiktliga styrkedemonstrationer som i fallet Ryss verkar ha varit kopplade till intressekonflikter mellan godset och bönderna.¹³¹

Vintern 1596 gjorde sig unga män och tjänare i Tawasts familjekrets i Pälkäne och Rautalampi skyldiga till tiotals mycket brutala våldsdåd som även riktades mot kvinnor och barn. Enligt lagläsaren som rapporterade om dem var de ”så styggliga att det omöjligt är att skriva om dem till Eders Höghet”. Offren var bönder, men varken deras relation till Tawast eller orsaken till våldet framgår.¹³² Falllets omfattning går utanför det ”vardagliga” våldets ramar. Här måste orsakerna sökas i upptakten till klubbekriget och i att situationen redan hade urartat i väpnade sammandrabbningar. Just vid årsskiftet 1595–1596 hade organiserade uppror genomförts i Rautalampi. Bondetrupper hade satt sig i rörelse och knektar hade fångslats, misshandlats och sänkts genom isen innan upproret kvästes brutalt.¹³³

1500-talets adelsideal betonade fortfarande stridskonsten, och våldet var även närvarande i relationen mellan adeln och dess underlydande. Illustration av fäktningsutbildning i en samtida bok.

Även enstaka exempel räcker för att visa att våld verkligen förekom mellan adelns tjänare och bönderna. Detta verkar framför allt ha utspelat sig i avlägsna byar. För adeln var det fördelaktigt att sköta sina angelägenheter på informella vägar och göra upp i godo med offret eller offrets anhöriga. Släkt- och samarbetsnätverken bistod med att hemlighålla det inträffade, vilket möjliggjorde de våldsamma uppgörelserna. Om fallet kom till kungens kännedom hamnade man i lindrigaste fall i onåd och kunde dömas till hårda straff. De fall som bevarats i dokumenten vittnar emellertid om att försöken att dölja brotten ofta misslyckades.¹³⁴

Våld var en extrem del av de informella och ömsesidiga maktrelationernas logik: om en underlydande inte uppfyllde sin del av relationens skyldigheter, med andra ord att betala sina avgifter, ansåg husbonden sig ha rätt att ta till tvångsåtgärder. Våldet stannade emellertid inte vid fordriingsindrivning utan yttrade sig även i fysisk bestraffning av bönder och deras familjemedlemmar. Den ömsesidiga relationen mellan husbonde och underlydande innefattade en tanke om befogad bestraffning – den som försummade sina plikter eller bröt ett löfte behövde bestraffas. Det handlade om husbondens heder och trovärdighet i andra underlydandes ögon. Genom att förödmjuka sina trotsiga underordnade med hjälp av de egna tjänarna demonstrerade husbonden sin makt och styrka.¹³⁵

Byggnadskultur och bebyggda miljöer

På medeltiden och 1500-talet utgjorde frälset samhällets överklass. Ursprungligen bodde storbönderna och de tidiga högreståndspersonerna nära sina grannar, men under medeltidens gång kan man skönja en strävan efter särskiljning. Makthavarna har i regel visat sin ledande ställning med hjälp av landskapet. I Finland är kronans slott och landsbygdssocknarnas stenkyrkor de enda bevarade medeltida monumenten som på ett sådant sätt dominerat landskapet. Det beror delvis på den relativt starka centralmakten.

I de nordiska länderna var kungens makt så stark att det var kronans huvudborgar som kom att bli de största byggnadsföretagen, exempelvis Tavastehus, Kastelholms, Raseborgs, Åbo och Viborgs slott samt Olofsborg som byggdes i slutet av 1400-talet. Om den katolska kyrkans makt påminde Kustö biskopsborg nära Åbo. Inget av frälsets murade hus kunde tävla med de ovannämnda, och detsamma gällde för merparten av Sverige. Samtidigt får man inte glömma att höga slottsherrar på kronoslott i sitt uppdrag också kunde manifesteras sin egen och släktkretsens makt. I Finland finner vi ett gott exempel på detta i bröderna Erik, Ivar och Lars Axelsson (Tott). De var slottsherrar i Finland, Ivar också för Borgholm på Öland, Stegeborg i Östergötland och Visborg på Gotland. Några av deras bröder verkade i sin tur i andra delar av riket. Exempelvis Olofsborg pryds av flera vapen inhuggna i sten varav de flesta bär släkten Totts emblem.¹³⁶

Fram till slutet av 1500-talet lät frälset bygga ett tjugotal stora stenhus i Finland. För många av dem är byggtiden känd – de flesta uppfördes under 1500-talets senare del. Även några mindre slott från 1300-talet, varav endast ruiner bevarats, kan ha varit privata. Exempelvis Vreghdenborg i Euraåminne har kopplats till Didrik Vieregge som verkade i Satakunta under 1300-talets senare hälft och som troligen gett borgen, som finns omnämnd i en källa från 1395, dess namn.¹³⁷

När drottning Margareta befäst sin makt i slutet av 1300-talet hade hon försökt stävja frälsets borgbyggande. I Nyköpings recess 1396 hade hon förvägrat frälset rätten att bygga murade hus. Beslutet upphävdes i Kalmar recess 1483 varpå det rikaste frälset lät bygga murade hus runt om i riket.¹³⁸ Det har hävdats att de äldsta delarna i de finska stenhusen Grabbacka i Karis, Haapaniemi i Kisko och Qvidja i Pargas skulle vara från slutet av medeltiden, men det har inte kunnat säkerställas. Däremot finns det från Nynäs i Lemo ett omnämnande av ett stenhus från 1506,

Olofsborg var ett av den svenska kungamaktens stora byggprojekt. Slottet pryds även av vapen för släkten Tott som verkat där.

men det brann enligt säkra uppgifter ner redan 1527.¹³⁹ Av de bevarade gårdarna vet man gällande Svidja slott i Sjundeå att Erik Fleming och hans maka Hebla Sparre uppförde huvudbyggnaden i sten på 1540-talet. Godsets korrespondens avhandlar anskaffning av byggnadsmaterial och mallar för fönsterkonstruktionerna i sten.¹⁴⁰

Runt om i Europa eftersträvade adeln att bygga slott och gods på platser som dominerade landskapet. I Finland utgör de hus i sten som under 1500-talet byggdes i Nyland bra exempel på detta: Haapaniemi i Kisko, Gennäs i Pojo, Grabbacka i Karis, Sjunby och Svidja i Sjundeå samt Tjusterby i Pernå. De låg alla på synliga platser åtskilda från böndernas byar. Dessa stenhus var inga försvarsverk utan den lokala elitens bostäder och manifestationer av ägarens makt.¹⁴¹

En liknande symbolisk isolering från allmogen kan ses i Villnäs slott och i Sundholm slott i Nykyrko. De flyttades båda i slutet av medeltiden till nya tomter vid havet, till små öar eller snarare halvöar avskilda med en vallgrav. Det var släkten Flemings statusmedvetna frälsefamiljer som vinnlade sig om att särskilja sig från bönderna i grannskapet. Vallgraven var en ståndsavdelare, inte ett försvarsverk.¹⁴²

Ytterst lite finns bevarat av det medeltida frälsets materiella kultur i Finland. Stenhusen är undantag. Merparten av frälset bodde i träbyggnader som försvann för flera sekel sedan, även om många små sätesgårdar fortfarande har kvar en väld stenkällare. Det finns ytterst få

Epitafiet över Finlands ståthållare Arvid Eriksson Stålbarm och hans maka Elin Hermansdotter Fleming, rest till hustruns minne i Tenala kyrka. Det är Finlands tidigaste kända epitafium. Teckning av Agathon Reinholm från 1885.

skriftliga källor om medeltida sätesgårdsbyggnader bevarade. I samband med ett arvskifte på Viljais i Rimito på 1450-talet nämns murade källare i sten och byggnaderna ovanpå dem samt en storstuga och en ny loftbod. I Nynäs fanns 1506 förutom stenbyggnaden ett visthus murat i sten, en fiskebod, en mjölbod, en stor sädesbod och andra bodar samt förmodligen en ölkällare murad i sten.¹⁴³ Längre in på 1500-talet hade Nynäs en frustuga, en slottsstuga, en väpnarstuga, en fogdestuga och en barnstuga samt ett separat kök och en mängd låsbara bodar. Där hade man även en örtagårdsstuga med tre glasfönster.¹⁴⁴ Det torde ha rört sig om en stor timmerbyggnad som omgavs av ett antal andra byggnader.

Vid utgrävningar i Mankby i Esbo har man hittat en parstuga från 1300-talet som troligtvis var huvudbyggnaden till en liten sätesgård för en lågfrälsefamilj. Den var 15 x ca 5–7 meter stor och motsvarar till sin konstruktion parstugan från kända huvudbyggnader för det senmedeltida frälsets sätesgårdar i Sverige. Den har haft två stora stugor med en förstuga utan eldstad mellan dem. Bakom den ena stugan fanns en kallmurad källare med stentrappa. Beskattningskällorna rymmer inga uppgifter om frälsejord i Mankby, men byns sista skattebonde Vincentius Jacobsson använde ett sigill av frälsetyp.¹⁴⁵

På medeltiden hade byggnaderna små ljusinsläpp. I mitten av 1500-talet blev glasfönstren snabbt mer utbredda i kronoslott och på frälsegods. En nyhet i byggandet av sätesgårdar i sten mot slutet av medeltiden var kakelugnarna som gjorde det möjligt att värma upp ett rum utan rök. Ugnskakel har hittats i exempelvis Laukko i Vesilax och Svidja i Sjundeå, det vill säga i släkterna Flemings och Kurcks gods. Många slott har haft storslagna tegelgolv och Tjusterby i Pernå till och med färgglada glaserade golvkakel. Stenhuset i Laukko har dessutom haft ett för landsbygden exceptionellt tegeltak.¹⁴⁶

Hovliv och festbord

Om det medeltida frälsets ägodelar vet man lika lite som om frälsets byggnadskultur. Föremålsbeståndet som bevarats till våra dagar är skralt och även det arkeologiska fyndmaterialet är begränsat. Likväl kastar de fåtaliga inventarier och testamenten som bevarats en smula ljus över ämnet.

Frälsets vardagliga mathållning torde inte ha avvikit mycket från böndernas måltider. I de rikaste familjerna har man sannolikt försökt följa

den skandinaviska och allmäneuropeiska hovkulturen, vilket man även sett tecken på för kronoslottens del. Renässansaristokratins kultur spred sig till Finland särskilt genom hertig Johans och Katarina Jagellonicas hovliv i Åbo i början av 1560-talet, men visst hade man försökt följa förfinade seder och bruk även långt dessförinnan. Exempelvis hann hov- och riddarkulturen introduceras vid Aura ås mynning redan under Mattias Kettilmundssons korta tid som befälhavare på Åbo slott på 1320-talet.¹⁴⁷

Det finaste folket åt avskilt från de andra och avnjöt bordets finaste håvor, såsom herreöl och herrebröd. Även i de finaste dukningarna var en del av matkärnen av trä. Exempelvis blev tenntallrikar vanligare först alldeles mot slutet av medeltiden och utöver dem kunde tallrikar av trä användas även på festbordet. Längre användes stora gemensamma dryckeskärl och det var först med renässansen som alla som satt vid bordet fick sin egen bägare och, om flera drycker bjöds, även en andra. I hovkulturen ingick ritualer i samband med måltiderna. För handtvätt erbjöds mässingsfat i vilka vatten hälldes ur en kanna eller i de finaste kretsarna ur en akvamanil.

En stekkniv med elfenbensskaft funnen i Arpalax i Bjärnä och daterad till 1300-talet vittnar om festbordets ritualer. Skedarna för vardagsbruk var av trä, men med skedar i ädelmetall kunde man signalera sin rikedom i sällskapssammanhang. Särskilda bordsknivar var sällsynta före 1400-talet, men en kniv med silverdetaljer som hittats på Högholms lilla borg i Hitis tycks vara från 1300-talet. Sirliga bordsknivar med ben- och träskaft blev vanligare mot medeltidens slut. Gafflar var okända före hertig Johans hov. När man åt med kniven och fingrarna blev händerna snabbt smutsiga och behövde tvättas upprepade gånger. Det fanns därför bordsdukar och andra dukar att torka av händerna på. Sittplatserna hade kuddar för bättre komfort. Väggarna – och taket – pryddes av tyger.¹⁴⁸

Tecken på det förfinade bordsskicket återfinns bland annat i inventarieförteckningen för Nynäs gård från 1506. I stenhusets inventarier fanns då ett dussin tennkannor och nästan lika många trasiga kannor. Troligtvis fanns det elva fat för handtvätt och dessutom fjorton hela kopparkärl av olika slag. När det mörknade hade man en stor mässingsljusstake med plats för fyra ljus och elva andra ljusstakar som ljuskällor. Sätsgårdens många kistor rymde olika textilier såsom två takbonader, och för finare tillställningar förmodligen även tre sidenbroderade bordsdukar.¹⁴⁹

Förutom från Nynäs och från Porkala i Lampis har också en omfattande inventarieförteckning bevarats från Helgå i Virmo från 1555, och

den kastar ljus över epokens välstånd. Sätessgårdens tidigare husbonde Måns Nilsson (Ahtis-släkten) hade hamnat i onåd hos Gustav I och fått sin egendom beslagtagen av kronan. Den omfattade gott om olika textilier samt ett tidigt klaviaturinstrument, ett klavikord. Matservisen uppges bland annat ha innefattat ett dryckeshorn med mässingsbeslag och tre målade krus.¹⁵⁰ Svidja gårds handelskorrespondens vittnar om släkten Flemings rika herrgårdsliv med beställningar av såväl festtyger som kläder lämpliga för barn, fruktträd och matvaror från Reval. I korrespondensen kan man också läsa om läckerheter som syltade körsbär som en handelsman i Reval skickat i gåva.¹⁵¹ Även exempelvis Arvid Tawasts räkenskapsböcker från slutet av 1500-talet ger upplysningar om den tavastländska adelsfamiljens jordiska egendom som omfattade såväl glasfönster och bänkkuddar som väggbonader, liksom flöjter, fioler och andra instrument både för hemmabruk och åt trupperna. Räkenskaperna innehåller även listor över beställningar från utlandet.¹⁵²

Dryckeskärlden var ofta eleganta. De märkvärdigaste av de medeltida dryckeskärlden var dryckeshornen. Porkalas husbonde Olof Nilsson Tavast ärvde exempelvis på 1450-talet ett dryckeshorn med beslag av Nils Tavast, och från Yläne gård har ett ytterst överdådigt dryckeshorn återfunnits.¹⁵³ Dryckeshornen tillhörde den rituella bordskulturen. Kåsor tillverkade i trä framför allt i så kallade Vakka-Finland, det vill säga i den norra delen av Egentliga Finland, var i sin tur festliga dryckeskärl som var mycket populära bland frälset under tidigt 1500-tal. De kan eventuellt ha skänkts som bröllops- och trolovningsgåvor.

I Sverige finns flera kåsor tillverkade i Vakka-Finland bevarade och de är försedda med adelsvapen tillhörande finska adelspar. En som finns på Västerviks museum bär vapnen för Torsten Henriksson till Autis i Lemo och hans maka Barbro Olofsdotter (Wildeman). Många av de bevarade kåsorna är en del av de värdeföremål som tillhört släktkretsen kring fru Anna Klemetsdotter (Hogenskild) till Nynäs och Åkerö, och hennes make Nils Pedersson (Bjelke).¹⁵⁴

Skriftliga källor omfattar långt ifrån hela den materiella kulturen. Silver, liksom koppar-, mässings- och tennkärl, brukar vara omsorgsfullt listade men om exempelvis medeltidens keramik- och glaskärl finns inget nämnt. Den äldsta uppgiften om glasbägare kommer från 1549 års bouppteckning efter Anna Klemetsdotters mor Anna Hansdotter (Tott) till Bjurum och Åkerö som vid sidan av sina svenska sätessgårdar även tidvis var husfru på Nynäs i Lemo. Arkeologiska fynd visar emellertid att frälset hade glasbägare redan ett par hundra år dessförinnan. Exempel-

vis på Jutikkala gård i Sääksmäki har man hittat bitar av böhmiska glasbägare daterade till slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet.

Anspråkslösa glas användes till och med bland bönderna. Många av bägarna på frälsets festbord var däremot en lyx som bara samhällets överklass hade råd med, exempelvis de höga böhmiska bägarna dekorerade med noppor och ribbägare (*Fadenribbenbecher*) ornerade med blå glastråd. Båda har använts på fester av Jutikkalas husbondfolk, det vill säga härads hövding Håkan Knutsson eller hans svärfar Laurens Vitikkasson Tolck. Skärvor av praktfulla böhmiska glasbägare har hittats på såväl Kastelholms och Raseborgs slott som på Helgås tidigare kungsgård i Bjärnå, som i slutet av 1300-talet och början av 1400-talet innehades av Egentliga Finlands ledande frälsemän, först Hartvig Flegh och senare Gödik Fincke. Merparten av glasen har varit ölbägare, men det kan inte uteslutas att någon liten bägare kan ha varit ett vinglas.¹⁵⁵

Glasbägarna, liksom en stor del av keramiken, var importvaror från Centraleuropa. Skärvor av bådadera har förutom i sätesgårdar även hittats i borgar. För det arkeologiska materialets del kan man anta att många av borgfynden härrör från frälsepersoner. Från och med det sena 1200- och tidiga 1300-talet hade olika stengodskärl blivit vanliga i bordskulturen genom den tyska Hansans förmedling. De flesta stengodskärlen var från Rhenlandet, i synnerhet från Siegburg, men kärl från andra håll i Tyskland förekom också. En del av kärlen var stop och sejdlar, andra stora serveringskannor. Tysk stengodskeramik har bland annat hittats på Jutikkala och Helgå samt på Nokia och Laukko sätesgårdar i Övre Satakunta.¹⁵⁶

De finaste kärlen och smakligaste rätterna reserverades för fester där den höviska konsumtionen skulle synas. Detta var snarast ett måste – festerna manifesterade frälsets rikedom, symboliserade dess styrka och inskräpte dess makt. En av de källtyper som innehåller mest information kring festligheter i det knapphändigt bevarade skriftliga källmaterialet från medeltiden är de morgongåvobrev med vilka den nyblivne maken skänkte jordegendom till sin unga fästmö. Brevets datum och vittnen ger uppgifter om bröllopet och om den närvarande släkt- och vänkretsen. Ett riktigt storbröllop firades på Nynäs i Lemo i juni 1418 när befälhavaren på Åbo slott, Klas Lydekessons (Diekn) dotter Birgitta gifte sig med Henrik Svärd, som tillhörde frälsets elit i Egentliga Finland. På bröllopet närvarade både Magnus Tavast, biskop i Åbo, och Finlands lagman Klas Fleming. Morgongåvan intygades av tolv frälsemän, bland dem Raseborgs slottsherre Janeke Hampmos.¹⁵⁷

Kåsorna var inhemska festsålar. Många av de bevarade och konstfärdigt dekorerade kåsorna pryds av släktvapen från 1500-talet. Kåsan på bilden bär vapnen för Torsten Henriksson och hans maka Barbro Olofsdotter, som verkade på Autis gård i Lemo i mitten av 1500-talet.

Kläder av ylletyg var fortfarande vanliga på 1500-talet. Man använde sig av både inhemska tyger och färggranna tyger från utlandet. Modet spreds ofta via hovet, och under 1500-talet ersattes ylletygerna alltmer av högtidskläder i siden och sammet. På 1500-talet tog Europa särskilt intryck av det spanska modet och även i Finland tillägnade man sig detta redan på 1570-talet. Mörka färger som svart, nejlika- och violettbrunt var populära, men även grönt och rött. Från utlandet inhandlades också exempelvis pärlmössor och tunt flor. Klädseln för Filippa Fleming på Yläne var ett lokalt exempel på en elegant adelsdams garderob i slutet av 1570-talet, men de kläder som listas i Sofia Gyllenhielms bouppteckning 1580 var även allmän-europeiskt moderiktiga.¹⁵⁸

SAMHÄLLE

Från katolskt rike till luthersk stat

De stora samhällsomvälvningar som ägde rum mellan 1200-talet och slutet av 1500-talet var först kristnandet och stabiliseringen av samhällsstrukturerna, sedan Kalmarunionens tid och stärkandet av den katolska kyrkans ställning och slutligen reformationen och övergången till ett lutherskt rike under en stark kungamakt. På 1500-talet gav Sveriges regenter adeln nya privilegier för att säkerställa dess lojalitet, och adeln och regenterna delade i praktiken de centrala kyrkojordarna mellan sig när en stor del av kyrkans jordegendom konfiskerades och jorddonationerna drogs tillbaka i och med reformationen. De här förändringarna präglade också frälset och adeln och förändrade deras ställning.

Under medeltiden knöts en stor del av dagens Finland till det svenska riket när såväl kyrkan som de kristna regenterna i närbelägna riken fattade intresse för att upplysa, kontrollera och beskatta nordliga regioner. Genom ekonomisk, politisk och kulturell växelverkan blev Finland en del av en större katolsk kultursfär och ekonomisk region. Den skriftliga kulturen samt handels- och kyrkans nätverk nådde människor över socken-, landskaps- och riksgrensarna. Den medeltida kyrkan välsignade regentens makt- och beskattningsrättigheter, och den kristna regenten med sina lojala hövdingar skyddade kyrkan – åtminstone när det låg i deras eget intresse.¹⁵⁹

De förvaltnings- och försvarsslott som byggts för kronans bruk fungerade som brohuvuden där män som utnämnts för sin lojalitet bevakade regentens – och samtidigt även sina egna och familjens – intressen. När rikets finanser så krävde förlänade regenten förvaltningsområdets skatteuppbördsrätt och domsrätt åt sina betrodda män – eller till sina fordringsägare. Även om frälsets representanter inte nödvändigtvis hade någon särskilt hög utbildning innehade de ändå domarämbetena. Från och med 1300-talet hade Finland i enlighet med den svenska modellen

lagmannen (lat. *legifer*) som högsta domare. Detta ämbete sköttes i regel av någon som tillhörde rikets aristokrati, och lagmannen hade rätt att delta i Sveriges kungaval.¹⁶⁰

Avstånden i riket var enorma, och dessutom påverkades kommunikationen och centralmaktens övervakningsmöjligheter i hög grad av väder och före. I bästa fall tog det bara ett par dagar att segla över havet från Åbo till Stockholm, men under menförestider kunde det ta ett par månader att färdas hela den långa vägen runt Bottenviken. Befälhavarna på slotten i den östra riksdelen hade därför särskilt stor rörelsefrihet och bestämmanderätt över sin egen domän. Det märktes exempelvis 1511 när Gunilla Johansdotter (Bese) blev änka efter maken, riksrådet Erik Turessons (Bielke) död. Gunilla hade bott länge på Viborgs slott där hennes make varit befälhavare och verkat i länets styre. Som änka lät fru Gunilla stänga Viborgs portar för den slottsherre som riksrådet hade utsett och behöll slottet under sig fram till 1512. Hon vägrade överlåta befälet till någon annan än sin svärson Tönne Eriksson (Tott). I praktiken var det just denne svärson som skötte förhandlingarna samt reste mellan Stockholm och Viborg. Riksrådet på andra sidan havet var maktlöst mot Gunilla, som hänvisade till väderförhållanden och andra övermäktiga hinder, i synnerhet som hon fick riksföreståndaren Sten Sture den yngre över på sin sida.¹⁶¹

På medeltiden var även kyrkan en viktig del av frälsets maktspel. Donationer var ett sätt att visa gudfruktighet och trygga sitt uppehälle under ålderdomen i ett andligt samfund eller lindra skärseldens plågor i livet efter detta. I högvälborna släkter städslades män och (för nunnekloster) även kvinnor för viktiga kyrkliga uppgifter. I Finland var det endast Nådendals birgittinska dubbelkloster som var öppet för kvinnor. Flera högättade adelskvinnor var verksamma som abbedissor i klostret. Den mest kända av dem är troligtvis Valborg Joakimsdotter (Fleming), syster till riksrådsbröderna. Med reformationen försvagades kyrkans auktoritet och kyrkan förmådde inte längre i samma utsträckning locka aristokratisläkternas barn till sina led.¹⁶² Dyrbara liturgiska textilier och föremål donerades emellertid fortfarande till kyrkan och exempelvis adelns epitafier och vapen förevisades på synliga platser i kyrkorna.

Den kyrkliga och andliga omvälvningen i samband med reformationen inleddes kring samma tid som det svenska kungariket under Gustav I:s ledning frigjorde sig från den sedan länge krackelerande Kalmarunionen. Den nye kungen, som befann sig i ekonomiskt trångmål, utsträckte snabbt sin makt även till kyrkans verksamhet. Kyrkan började

krävas på skatt och kyrkans intäkter, resurser och egendom överfördes till kronan.¹⁶³

Enligt den berömda överenskommelsen på riksdagen i Västerås 1527 tvingades domkapiteln och biskoparna att till kungen överlåta den egendom, inklusive biskopsborgarna, och de inkomster som inte var nödvändiga för kyrkans grundläggande arbete. Västerås recess kom att gagna adeln som nu fick rätt att återkräva gårdar som släktingar donerat eller sålt till kyrkan efter 1454.¹⁶⁴

I Finlands och Sveriges nationella historieskrivning har adeln ibland å ena sidan framställts som skrupelfria i sin jakt på egna fördelar och å andra sidan som gudfruktiga katoliker eller framsynta reformatorer. Det är värt att påminna om att adeln under reformationens tidevarv aldrig ifrågasatte trons betydelse eller än mindre Guds existens. Emellertid tycks man inte ha kommenterat trosfrågor särskilt ofta. Reformatorn Mikael Agricola har i ett brev nämnt att riksrådet Erik Fleming var villig att försvara arbetet med översättningen av Nya Testamentet till finska, men de löften som Agricola nedtecknat tycks inte ha infriats i praktiken.¹⁶⁵

En del exempel visar att adeln inte heller nödvändigtvis aktivt försökte få katolicismen på fall. Ett intressant fall härrör från Tavastland i mitten av 1550-talet. Då förvisades den svenskfödde prästen Johannes (Hans) Pauli (Montigena) över havet till Finland och Tavastehus slott för att ha förespråkat katolska läror. Till slut lät sig slottsherren Herman Fleming och hans hustru Gertrud Håkansdotter (Hand) bevakas och gjorde fången till kaplan på Tavastehus slott. Johannes hade rentav lyckats samla ihop katolsk litteratur i Tavastland, vilket tyder på att utrotandet av gamla trosartiklar ännu inte kan ha varit särskilt långt gånget där.¹⁶⁶

Frälset hade en särställning i maktstrukturen: det var den privilegierade grupp som stod närmast kungen. Efter reformationen i Sverige var adeln det högsta av de fyra ständerna och dess ideal var att representera samhällets elit. Enligt levnadsreglerna i boken *Oeconomia* av den högadlige Per Brahe den äldre skulle adelsmannen ha läst, hört, sett och upplevt mycket.¹⁶⁷ Frälset inbegrep emellertid olika skikt som blev ännu synligare under 1500-talets senare hälft. I samband med sin kröning 1561 hade Erik XIV utnämnt rikets första grevar och friherrar. Det var med sådana titlar, en riddarvärdighet eller ett riksrådsämbete, som högadeln utmärkte sig bland andra.¹⁶⁸ Högadeln fick också särskilda privilegier jämfört med den vanliga adeln. Bara en handfull av adelsmännen på den finska sidan tillhörde denna skara.

Under 1500-talets sista decennier förde Sverige krig österut, vilket sys-selsatte adeln i den östra riksdelen. Finlands adel utförde i regel rustjäns-ten själva och agerade oftare som fältherrar och ståthållare på slagfältet än sina ståndsbröder på den svenska sidan. De viktigaste fältherrarna i slutet av 1500-talet var alla, med undantag för Pontus De la Gardie, födda på den finska sidan. För dessa krigsinsatser belönade Erik XIV och Johan III adeln i Finland med betydligt generösare förlänningar och donationer än tidigare på såväl finsk som estnisk mark. Ställningen för Finlands adel förbättrades jämfört med den svenska eftersom kungarna samtidigt skärpte sin allmänna förläningspolitik och genomförde återkal-landen. Gentemot den finska adeln hade statsmakten en mer förstående inställning till saknade sköldebrev och andra bevis som adelsmän i rikets centrala delar strängt avkrävdes som bevis för deras adelsprivilegier.¹⁶⁹

En grupp i tre skikt

Största delen av de medeltida frälseläkterna slocknade relativt snabbt, vilket gjorde att nya meriterade personer och deras ättlingar under århundradenas lopp tog klivet upp i frälsets skara. En del av de medeltida frälseläkterna har emellertid överlevt ända in i våra dagar. Den äldsta av dessa med finskt ursprung anses vara Bengt Jönssons (Blåfield) släkt som fick sitt sköldebrev av Sten Sture den äldre 1476. Inom hela det svenska riket känner man till tre ännu levande släkter som verkat även i Finland och omnämnts ända sedan 1280-talet, alltså genast efter Alsnö stadga, nämligen släkterna Bielke, Bonde samt Natt och Dag.

Vi har redan gjort en åtskillnad mellan den gränsöverskridande aristokratin, den lokala eliten och det övriga frälset. Den högsta gruppen hade vanligen representanter från de två lägre i sin tjänst eller när-maste krets. Det fanns en skyldighet till ömsesidiga tjänster som gag-nade grupperingarna.¹⁷⁰ Gränserna mellan de olika skikten inom frälset har delvis varit föränderliga och emellanåt, som under inbördeskrigen på 1430-talet, var det representanter för släkter som verkat främst i Fin-land, exempelvis Henrik Svärd och Sune Sunesson Ille, som avancerade ända upp till riksrådet.

Särskilt det högsta frälset eller aristokratin verkade inom hela Sverige – och även inom unionsriket. Denna grupp hade också en viktig roll i rikets östra del – österlandet – där även många finska frälsemedlem-mar utanför rikets aristokrati verkade. Till aristokratin hörde exempelvis

riksråden vars råd kungen åtminstone i teorin skulle lyssna till när han styrde sitt rike.

Enligt Hans Gillingstams undersökningar verkade minst 65 riksråd i Finland under medeltiden. För många av dem var Finland bara en bisen där de under en tid hade ett betydande ämbete som exempelvis befäl på ett slott. Bara en fjärdedel av dem hade en sätesgård i Finland.¹⁷¹ Det är talande att många aristokrater hellre ville bli begravna på en betydelsefull plats i riket än i den finska myllan. En särskilt populär gravplats bland eliten under senmedeltiden var Vadstena klosterkyrka där bland andra Tord Röriksson Bonde, som verkat som slottsherre i Finland under fyrtio år, önskade bli begravd. Om det vittnar utöver den bevarade gravstenen även en uppgift i klostrets diarium: "... söndagen *Laetare* [21.3.1417] avled riddaren herr Tord Bonde, en av de mest framstående bland rikets rådserrar, en rättfärdig och gudfruktig man."¹⁷²

Riddare var en aristokratisk titel med ganska begränsad spridning i Sverige och Finland. Riddardubben hade en stark symbolik och ägde i Norden i regel bara rum i samband med stora hovceremonier såsom kröningar. I Finland verkade en antal riddare redan på 1300-talet. De kom främst från den svenska riksdelen, men oftast nämns Nils Olofsson, herre över Suontaka i Tyrvöntö, som den förste finske riddaren. Han dubbades troligen av Erik av Pommern i samband med kungavalet sommaren 1396.¹⁷³

Inom landskapen, slottslänen och rentav hela den finska riksdelen var det inte enbart aristokratin som innehade samhällliga positioner utan en bredare grupp frälsemän. Denna grupp hade lokalkännedom och uppträdde som representanter för sin hembygd eller sitt slottslän. I augusti 1386 föreslog exempelvis fem frälsemän från Egentliga Finland, Hartvig Flegh, Jöns Andersson (Garp), Olof Tavast, Jöns Hinzekasson och Arvid Ragnvaldsson (Finskilä-släkten) att Jakob eller Jeppe Abrahamsson (Diekn) skulle utses till lagman för Finland.¹⁷⁴

Häradshövdingarna rekryterades från mäktiga lokala ätter, men bara ett fåtal av deras företrädare betroddes under medeltiden med befälspositioner på kronans slott. En del av dem tjänstgjorde i stället som exempelvis fogdar eller väpnare vid slotten, vilket framgår av uppgifter i bevarade slottsräkenskaper från och med 1540-talet. Exempelvis betjänades Måns Nilsson (Ahtis-släkten), som 1548 var befälhavare på Viborgs slott, förutom av några egna ryttare också av bland andra Nils Svensson (Gyllenhjerta till Hevonpää), Tönne Olofsson (Wildeman till Tjusterby), Johan Olofsson (till Drägsby), Erik Arvidsson (Stålarms till Grabbacka), Sigfred

Matsson (Posa till Kauskila), Nils Persson (till Pepot och Gammelbacka), Knut Matsson (till Tervik) och Per Galle (till Horsbäck).¹⁷⁵ De flesta tillhörde slottslänets eget frälse, men en del kom från andra delar av Finland.

Även lågfrälset hade betydande inflytande i sina hemsocknar och viktiga kontakter till högre frälsefamiljer. Frälsehierarkins funktionella nivåer överlappade varandra. Den högsta aristokratin hade ett mycket starkt lokalt inflytande när det handlade om att värna sätesgodsets intressen medan personer ur det lägre frälset i sin tur kunde uppnå en betydande ställning på riksnivå, i synnerhet under oroliga tider. Det tydligaste exemplet på detta var den adlige dalkarlen och bergsmannen Engelbrekt Englebretsson som genom ett framgångsrikt uppror erövrade posten som rikshövitsman.

Många frälse-släkter verkade främst i sin egen hemtrakt, men även det lägre frälset kännetecknades redan tidigt av att det innehade jordegendomar som sträckte sig över flera landskap. Det vittnar dels om att det fanns lämpliga äktenskapspartner på ett stort geografiskt område, dels om utlåning och markaffärer. Vad Finland beträffar är de skriftliga källorna från tiden före 1318 nästan helt utplånade, men från och med 1320-talet finns det gott om information om frälsets jordägande som ofta redan då sträckte sig bortom det lokala. På Vånå biskopsgård styrktes i januari 1324 exempelvis en affär mellan Paulus de Vesundhe och Gunne i Kumo gällande Vesunda gård i Hattula.¹⁷⁶ Uppgifter om relationer över landskapsgränserna har många gånger bevarats i form av arvstvister. I slutet av 1360-talet grälade frälsemän från Åland och Kaland om ägor i närheten av Arvassalo i Nykyrko.¹⁷⁷

Arbete i kronans tjänst tog frälsemän till obekanta trakter där en del köpte ägor samtidigt som de knöt band till sin nya miljö. Somliga flyttade till sin makas sätesgods, men ännu vanligare var kanske att förflyttningen ägde rum i nästa släktled då en del av barnen ärvde mark som låg utanför faderns släkts hemtrakter. Frälsemannen Peder Lille från Egentliga Finland var på 1480-talet herre över Autis gård i Lemo, men mest känd är han som stamfader för Pernåsläkten Wildeman.

Släkten rörde sig österut när Peder Lilles son Olof Pedersson tjänstgjorde i Viborgs slottslän och blev befäl på Olofsborg. Olof Pedersson bosatte sig på Gammelgård och Tjusterby i Pernå som hustrun Anna Fleming fått arva. Ett exempel på ett betydligt längre geografiskt språng var äktenskapet som Gustaf Slatte från Västergötland ingick med Ulvsbybon Peter Svärds dotter Brita omkring 1470. Det gjorde Slatte till ägare av Sunnäs gård och till häradshövding i Österbotten.¹⁷⁸

RIKSRÅD FRÅN FINLAND UNDER MEDELTIMEN

Årtalen avser det första kända omnämmandet av riddarvärdighet för frälsemännen i tabellen.

	Riksråd	Sätessgård	Förläning	Ämbete	Riddare
1322	Algot Jonsson Hjorthorn			1	1
1457	Arvid Clausson Djäkn	1			1
1362	Arvid Gustafsson Sparre av Vik		1	1	
1352	Bengt Algotsson Bengt Hafriidssons släkt			1	1
1435	Bengt Lydekason Djäkn	1		1	
1430	Bengt Pogwisch		1	1	1
1359	Bo Jonsson Grip		1	1	
1497	Clas Henriksson Horn	1		1	
1453	Cristiern Bengtsson Oxenstierna		1	1	
1464	Cristiern Frille		1		1
1413	Cristiern Nilsson Vasa		1	1	1
1346	Daniel Nilsson stolpe				1
1366	Didrik Vieregge	?	?		
1449	Erik Axelsson Tott		1	1	1
1503	Erik Johansson Vasa			1	1
1435	Erik Nilsson Puke			1	1
1487	Erik Ragvaldsson Fargalt	1		1	
1504	Erik Turesson Bielke			1	1
1386	Eringisl Nilsson Hammersta-släkten		1	1	
1449	Eskil Isaksson Banér			1	1
1398	Filip Karlsson Folkunga-släktens oäkta gren			1	1
1450	Gregers Matsson Lillie			1	1
1452	Gustaf Karlsson Gumsehuvud		1	1	
1435	Gustaf Larsson Änga-släkten			1	1
ca 1420	Hans Kröpelin				1
1464	Hartika Japsson Garp	1		1	
1457	Henrik Bidz	1		1	1
1497	Henrik Bidz	1		1	1
1457	Henrik Clausson Djäkn	1		1	1
1520	Henrik Stensson Renhuvud	1		1	
1435	Henrik Svärd	1			
1470	Ivar Axelsson Tott		1		1
1489	Joachim Fleming	1		1	
1435	Johan Karlsson Färila			1	1
1396	Jöns Andersson Garp	1		?	
1463	Jösse Olsson Stenbock			1	
1438	Karl Tordsson Bonde		1	1	
1435	Karl Cristiernsson Vasa			1	
1288	Karl Gustavsson 2 korslagda liljor		1	1	
1435	Karl Knutsson Bonde		1	1	1
1449	Karl Magnusson Eka-släkten			1	1
1321	Karl Näskonungsson delad sköld		1	1	
1356	Karl Ulfsson Sparre av Tofta			1	1
1503	Knut Eriksson Kurck	1		1	1
1482	Knut Posse			1	1
1471	Lars Axelsson Tott		1	1	1

	Riksråd	Sätessgård	Förläning	Ämbete	Riddare
1307	Lyder van Kyren			1	1
1435	Magnus Gren			1	1
1307	Mats Kettilmundsson			1	1
1438	Mats Martinsson Djäkn	?		1	
1434	Mats Ödgislason Lillie			1	
1362	Narve Ingevaldsson ginstyckad sköld		1	1	
1481	Nils Eriksson Gyllenstierna		1	1	1
1504	Nils Eskilsson Banér			1	
1413	Nils Gustavsson Rossviks släkt	1		1	
1435	Nils Olofsson Stjärnkors	1			
1344	Nils Thuresson Bielke		1	1	1
1489	Peder Ragvaldsson Fargalt			1	
1322	Petrus Jonsson båt			1	1
1450	Simon Körning			1	1
1435	Sune Sunesson	1		1	
1495	Sten Turesson Bielke			1	1
1356	Sune Håkansson 2 störtade sparrar		1		
1389	Tord Rörriksson Bonde			1	1
1520 (1510-t)	Tönne Eriksson Tott			1	
1510	Åke Jöransson Tott		1	1	1
		16	14	59	40

Den mest omfattande jordegendomarna samlades i händerna på de inflytelserikaste personerna, exempelvis befälhavare på kronans slott. Yrjö Kaukiainen har visat på hur befälhavare på Viborgs slott ur släkterna Bielke och Bååt under 1300-talet förvärvade stora ägor i Karelen och Kymmenedalen.¹⁷⁹ Så gjorde även Tord Rörriksson Bonde, Raseborgs och senare Viborgs slottsherre, i slutet av 1300- och början av 1400-talet. År 1415 donerade han ett antal ägor i Nyland som prebendehemman för ett prästämbete, Johannes Döparens och Katarina den heligas prebende, för den planerade domkyrkan i Viborg.¹⁸⁰

En del av den högadel som flyttade till Finland på grund av sitt ämbete blev kvar där för gott. Ett av de bästa exemplen på det är Klas Lydekesson (Diekn) som kung Erik av Pommern utsåg till befälhavare på Åbo slott i början av 1400-talet. Detta ämbete skötte han i över 25 år. Hans bror Bengt Lydekesson (Diekn) var i sin tur länge befälhavare i Tavastehus. Bröderna hade tyskt ursprung men gifte in sig i de ledande frälse-släkterna i sydvästra Finland. Klas Lydekesson gifte sig med riksrådet

Jöns Anderssons (Garp) dotter Kristina. Bengt Lydekesson (Diekn), som länge varit hövding på Tavastehus slott och häradshövding i Övre Satakunta, förvärvade å sin sida anmärkningsvärda jordegendomar och dessutom omfattande så kallade erämarksägor i Mellersta Finland. Redan i början av 1420-talet valde han Niemenpää, sedermera Bengtilä, i Birkala som sätesgård.¹⁸¹

Det finska frälsets antal och karaktär

Eftersom det inte finns någon systematisk dokumentation före Gustav I:s regeringstid är uppgifterna om det medeltida frälsets antal splittrade. Frälsets första rusttjänstförteckningar är från 1530-talet, men först från 1550-talet finns mer uttömmande information att tillgå.¹⁸² Utifrån den kan man skapa en övergripande helhetsbild av tiden kring 1560 och genom jämförelser med andra källor även av Gustav I:s tidiga regeringstid på 1520- och 1530-talen.

Det egentliga frälset i Finland var störst i Åbo slottslän. Där hade drygt 200 sätesgårdar byggts under medeltiden. I några socknar – som i Halikko, Pargas, Pernå och Sagu i slottslänets södra del samt i Lemo, Masko, Virmo, Tövsala och Vemo i den norra delen – fanns flera större gods. En socken kunde också domineras av ett enda gods, som i Letala där släkten Garp hade en av sina huvudgårdar, Storgård eller Hartikkala.¹⁸³

I slutet av Gustav I:s tid fanns omkring 120 frälsemän eller frälseänkor i Åbo slottslän. Det var dock bara knappt hälften av vad antalet hade varit under 1530-talet. Fram till 1540 hade nästan femtio frälsepersoner helt förlorat sin skattefrihet och drygt hundra hade gjorts skyldiga att betala flöteskatt. I Egentliga Finland medförde detta i praktiken att de fattigaste frälsemännen – och frälsekvinnorna – med tiden övergick till bondeståndet.¹⁸⁴

På Åland fanns i slutet av 1530-talet över trettio frälsemän eller frälseänkor. Knappt hälften av dem bodde i Finnströms socken och i Geta kapell som ingick i den, medan övriga bodde på huvudöns norra och östra delar. Av dem är släkten Sluk och Kodbolstad-släkten i Geta de mest kända. Nästan alla åländska frällesläkter var fattiga och flera av dem förlorade snart sina frälseprivilegier. Endast femton frälsemän återstod i landskapet 1556.¹⁸⁵

I Satakunta fanns vid 1550-talets slut bara ett knappt dussin frälsemän. I Nedre Satakunta var frälset främst koncentrerat till Ulvsby och i Övre

Frälsets sätessgårdar i den östra riksdelen omkring 1550–1560. Frälset i Savolax och liberi i Karelen saknas.

De medeltida städerna: 1) Ulfsby, 2) Raumo, 3) Nådendal, 4) Åbo, 5) Borgå, 6) Viborg.

De senmedeltida kronoslottet: a) Kastelholm, b) Åbo slott, c) Raseborg, d) Tavastehus slott, e) Viborgs slott, f) Olofsborg.

Satakunta till Nokia i västra Birkala. Sätessgårdarna låg i huvudsak längs Kumo älv. Där fanns bland annat Sunnäs och Storgård i Ulvsby, Voltis i Kumo, Bengtilä och Vik i Birkala samt Laukko i Vesilax. För Satakuntas del finns det bara ett fåtal uppgifter om återkallade frälseprivilegier i fogderäkenskaperna från Gustav I:s tid, men det är inte säkert att de alla tecknades ned.¹⁸⁶ Fogdarnas rutiner och räkenskapspraxis varierade runt om i landet. För Birkalas del har exempelvis Tapio Salminen visat på hur frälset i Tanila öster om Pyhäjärvi försvann efter 1400-talets mitt.¹⁸⁷

I Tavastland fanns det kring år 1560 ungefär 15 frälsemän. Deras sätessgårdar var samlade längs vattenlederna. Här fanns flera betydande gods som Lepas, Suontaka och Vesunda vid Vänå. Nedströms längs samma sjösystem låg Jutikkala och Lahis i Sääksmäki samt uppströms bland annat Harviala och Niemenpää. Djupare i inlandet fanns Juttula i Tulois, Porkala och Gammalgård i Lampis samt Kurjala i Koskis.¹⁸⁸

Flest frälsemän utanför Egentliga Finland fanns på Gustav I:s tid i Nyland. I Raseborgs slottslän var antalet frälsemän omkring 25. I varje socken fanns minst en frälsegård, med det största antalet fanns i slottslänets västra del, i Tenala, Pojo och Karis. I östra Nyland fanns drygt 40 frälsemän eller frälseänkor. I Helsinges socken var Hertonäs gård en knutpunkt för frälset medan det i Pernå fanns flera betydande gods. Det största antalet frälsepersoner fanns emellertid i Borgå socken där

sätesgårdarnas antal var nästan 30, alltså avsevärt fler än i någon annan socken i Finland – eller i hela det svenska riket.¹⁸⁹

Det finns ont om uppgifter om reduktioner från frälset i Nyland; skattelängderna från Raseborg nämner inte ett enda fall medan man känner till ett halvdussin från Borgå län.¹⁹⁰ Även i Nyland fanns betalare av flöteskatt, men här var det inte frågan om reduktioner utan främst om avtalsskatter i samband med fiskevatten eller ängar. Det betyder inte att reduktioner inte skulle ha förekommit i Nyland utan bara att de inte nödvändigtvis framgår av jordeböckerna från 1540-talet. Exempelvis i Mankby i Esbo bodde på 1540–1570-talen skattebonden Vincentius Jacobsson som 1571 styrkte Esbo kronogods inventarieförteckning med sitt eget sigill. Av sigillet att döma lär Vincentius ha haft en koppling till släkten Horn. Även arkeologiska undersökningar i Mankby pekar mot att det funnits en medeltida sätesgård på platsen.¹⁹¹

En egen grupp utgjordes av knaparna i Veckelax, som kring 1560 var drygt 20 till antalet. De flesta av dem hade ingen jordegendom utöver den egna gården. De har allmänt hållits för att ha varit den fattigaste gruppen inom rikets frälse.¹⁹² För Savolax del har Kauko Pirinen visat att ett drygt tiotal frälsemän bodde även där i slutet av Gustav I:s tid.¹⁹³

Frälsets numerär har i regel avgjorts utifrån rusttjänstlängderna från Gustav I:s och Erik XIV:s tid. Dessa är emellertid inte heltäckande och saknar uppgifter om det frälse som förlorade sina privilegier i början av nya tiden. Exempelvis i Småland, där det fanns gott om frälsefolk under medeltiden, förlorade över 75 procent av frälset i Varend i Växjö stift sin skattefrihet redan före 1520-talet. På annat håll i Småland var minskningen inte lika dramatisk. I Västergötlands två sydligaste härad kände man länge till ett drygt dussin medeltida gods, men Thomas Småberg som analyserat området har visat att det ursprungliga antalet var minst 51. Minskningen är alltså jämförbar med den i Varend. Småberg betonar att även denna siffra bara representerar ett absolut minimum. Också i Hälsingland fanns det fortfarande frälsefolk i början av Gustav I:s regeringstid, även om det senare helt saknades.¹⁹⁴ Gustav I standardiserade beskattningen av sitt rikets olika delar genom reformer som omkring 1540 skapade en enhetlig förvaltning baserad på fogderier. Han betonade då att frälsemän som inte kunde rusta en ryttare förlorade sin skattefrihet och sina frälseprivilegier. De blev i praktiken bönder.¹⁹⁵

Gustav I ville ha en så enhetlig grupp skattebetalare i sitt rike som möjligt, och därför reviderades dispenser och särbeskattade grupper på hans order noggrant av fogdarna. Det fattiga frälseståndet gynnades inte

av kungen. Detta var inte den första revisionen av frälset med efterföljande reduktioner. De tidigaste reduktionerna hade genomförts redan under Magnus Erikssons regeringstid 1351. Drottning Margareta hade å sin sida verkställt stora frälsereduktioner 1405 och då handlade det främst om reduktioner av frälsets olovligt förvärvade skattejordar.¹⁹⁶

Särskilt strängt blev genomförandet av Gustav I:s åtgärder i Karelen. Under medeltiden fanns det i Viborgs slottslän ett mångtaligt frälse som kallades liberi. Detta brukar inte nämnas i forskningen om frälset som utgått från Karl Knutsson Bondes påstående från 1444 att det i Viborgs län inte funnits ”fulkomiligt frelse godhz”. Påståendet förklaras av att gårdslän med landbönder tillhörande frälset som fanns på annat håll i riket saknades i området.¹⁹⁷ Karl Knutsson var emellertid medveten om de karelska liberis särställning: de hade enbart skattefrihet för sin egen gård. Vad skattebefrielsen beträffar skulle de ha tillhört det gamla frälset, men i praktiken skilde de sig från rikets övriga frälse.

Under medeltiden omöjliggjorde det roterande svedjebruket som bedrevs i östra Finland grundandet av landbogårdar, i synnerhet eftersom det västeuropeiska jordägandet etablerades i hela östra Finland först i slutet av 1550-talet. Liberi var ett lokalt frälse som på grund av fattigdom och länets jordägarförhållanden saknade landbönder eller annan jordegendom utöver den egna gården.¹⁹⁸

Enligt de äldsta fogderäkenskaperna från 1539 fanns det i Lappvesi socken gammalt frälse som förlorat sin skattefrihet motsvarande 20 fullskatter och i Jäskis motsvarande hela 91 ½ fullskatter. I Mola fanns liberi motsvarande 30 fullskatter, i Hanttula (dvs. Kivinebb) 43 ½ och i Viborgs socken 7 ½. Fogden konstaterade att liberi hade förlorat sin frälsestatus på grund av fattigdom, då de inte längre kunde uppfylla sina skyldigheter. Två år senare hade alla liberi i Lappvesi och Jäskis överförts till bondeståndet medan liberi i Äyräpää härad fortfarande nämndes separat.¹⁹⁹

De äldsta detaljuppgifterna om liberi är från 1543 då deras antal i Äyräpää härad var 47 i Mola, 50 i Hanttula och 13 i Viborgs socken. Motsvarande uppgifter för liberi i Lappvesi och Jäskis finns inte bevarade. Man kan emellertid uppskatta att det gick ungefär en och en halv liberigård på en fullskatt, vilket betyder att deras antal i Lappvesi bör ha varit omkring 30 och i Jäskis nästan 150.²⁰⁰ I Äyräpää härad bevarade släkterna Peikkolainen, Teppoinen och Unnukainen i Mola, Harvoinen, Oravainen och Pellinen i Hanttula, Ignat i Viborgs socken samt de flesta andra liberi i Karelska näsets socknar sin särställning i ytterligare ett par

decennier. Den upphörde 1562 då Viborgs läns fogdar instruerades att göra liberigårdar till vanliga skattegårdar.²⁰¹

Liberi kan jämföras med knaparna i Vederlax. Även de hade under Gustav I:s tid med några undantag förlorat sina frälseprivilegier. Knaparna hade dock begärt att återfå sina privilegier. Till slut beslutade kungen att 1553 återbörda 16 knapars frälseprivilegier med hänvisning till att kronan inte skulle gagnas nämnvärt av deras skatter.²⁰² Utifrån skattelängderna kan knaparnas förlorade frälseprivilegier dateras till tiden direkt efter 1539. Böndernas fullskatter i Veckelax blev 20 fler på två år och ökade till 104 fullskatter 1541.²⁰³ Det var en ökning med en fjärdedel, vilket är svårt att förklara på annat sätt än att Veckelaxknaparna blev ofrälse igen. Med siffrornas hjälp kan man uppskatta det ursprungliga antalet knapar som omfattats av reduktioner till omkring 30.

DET KARELSKA FRÄLSET

	Gårdar på 1530-talet	ca 1563
Lappvesi	30	1
Taipalsaari	3	0
Jäskis	150	0
Mola	47	0
Hanttula	50	0
Viborg	13	0
Veckelax	30	21
	323	22

Det karelska frälsets, det vill säga Veckelaxknaparnas och de i Viborgs län boende liberis antal i slutet av 1530-talet och omkring 1565. Siffrorna för Lappvesi, Taipalsaari, Jäskis och Veckelax är uppskattningar.

Skattelängderna som får sin början först i övergången mellan 1530- och 1540-talet berättar inte om tidigare reduktioner. Uppgifterna om dem är ytterst knappa, men enligt Jakob Teit har det funnits frälsefolk även i Taipalsaari socken i Karelen. Han berättar år 1555 om hur häradshövding Bertil Jönsson av Antti Pitkonen och Björn Michelsson i Jauhiala i Taipale köpt gammal frälsejord som skattskrivits under Nils Grabbes tid som befälhavare på Viborgs slott åren 1535–1545. Dessa tidigare frälsemän som förlorat sin skattefrihet levde fortfarande i Jauhiala på 1550-talet. Den tredje kända frälsemannen var Jussi Laurisson Ätte på Niemi i Taipalsaari.²⁰⁴

Reduktionen av de karelska liberi frälseprivilegier verkar ha börjat i Taipalsaari, där den genomfördes före 1539 då turen var kommen till Lappvesi, Jäskis och Veckelax fattiga frälsemän. Fram till 1530-talet inhyste Viborgska Karelen totalt drygt 200 fullskatter, det vill säga uppskattningsvis 300 frälsemän varav nästan hälften fanns i Jäskis och Lappvesi socken. Drygt 20 år senare återstod i Lappvesi socken endast en sätesgård i Kauskila tillhörande släkten Posse (eller Posa), som länge varit verksamma som länsmän i Lappvesi.²⁰⁵

Det finska frälsets ställning i det svenska riket

Ur ett europeiskt perspektiv var Finland på medeltiden och vid nya tidens början en avkrok som kontrollerades av fria bönder. Frälsets jordägande i Finland var mindre än i stort sett någon annanstans. Det betyder dock inte att frälset skulle ha varit litet, bara att frälsets jordegendom var blygsam. Eljas Orrman har beräknat att det världsliga frälsets andel av Finlands drygt 32 000 gårdar omkring år 1530 endast var 3,1 procent. Samtidigt innehade det andliga frälset 2,6 procent av alla gårdar. Eftersom en stor del av det andliga frälsets gårdar ursprungligen skänkts av det världsliga frälset kan man uppskatta att det världsliga frälsets andel tidigare under medeltiden kan ha varit ungefär 5 procent. Mest frälsejord fanns i Pikis och Sagu där böndernas skattejordar bara stod för 40 procent av gårdarna. I exempelvis Borgå ägde bönderna trots den stora koncentrationen av sätesgårdar omkring 80 procent av gårdarna.²⁰⁶

Sveriges medeltida frälse har ofta uppfattats vara koncentrerat till rikets centrala delar i Mälardalen. Det stämmer in på stormaktstidens adel, men som Jan Samuelson har visat var situationen på medeltiden och långt in på 1500-talet en annan. För Sveriges del har Jan Eric Almqvist utifrån ett omfattande källmaterial lokaliserat knappt 500 sätesgods från mitten av 1500-talet. I Finland var antalet vid samma tid drygt 250, med andra ord en dryg tredjedel av rikets 750 gods.²⁰⁷

Eftersom krigsmakten byggde på frälsets rusttjänst var frälset störst där behovet var som störst, det vill säga i gränslandskapen mot Danmark och Ryssland. Det syns tydligt i redogörelserna för antalet frälsemän i rusttjänstlängderna från slutet av Gustav I:s tid. Enligt rusttjänstlängderna fanns det kring år 1560 totalt ungefär 160 frälsegods i Småland och Västergötland, att jämföra med över 220 i Finland. I rikets centrala delar i Södermanland, Uppland och Östergötland var frälset avsevärt

Qvidja gård i Pargas är ett exempel på ett adligt stenhus från 1400- och 1500-talen. Qvidja byggdes och ägdes av släkten Fleming, vars familjegrav låg i Pargas kyrka.

fåtaligare. Långt ifrån gränstrakterna, i Närke och Västmanland, fanns det bara en handfull frälsefolk och i de nordliga landskapen fanns det i mitten av 1500-talet inte längre något frälse.²⁰⁸

Ännu större var skillnaden mellan gränslandskapen och rikets centrala delar i slutet av medeltiden, alltså före frälsereduktionerna som ägde rum på 1520–1540-talen. I Småland hade frälset minskat redan tidigare. Nu förlorade en stor del av frälsemännen i sydöstra Finland, alla frälsemän i Hälsingland och liberi i Karelen, uppskattningsvis minst 500 personer, sin skattefrihet och sina frälseprivilegier. Även en försiktig uppskattning ger vid handen att frälsets antal halverades. Bara en del av dem som förlorade sina privilegier är kända till namnet. En av dem var Storkyros kyrkoherde Jacobus Sigfridi Geets far Sigfrid från Luonnonmaa i Nådendal. En del av dem som förlorat sin skattefrihet lycka-

des senare återinträda i adelsståndet, exempelvis Henrik Erichsson som är känd som släkten Ekelöfs stamfader.²⁰⁹

Det höga antalet lågfrälse under medeltiden har sin förklaring i att riket före Gustav I:s tid helt saknade en permanent krigsmakt, med undantag för kronoslottens manskap. Frälsets krigsberedskap behövdes särskilt i gränslandskapen. Från slutet av medeltiden och Gustav I:s tid vet man att många fattiga frälsemän inte förmådde rusta den ryttare som skattefriheten fordrade. I praktiken hade det länge kompromissats med kravet, och så sent som på 1530–1550-talen lyckades många fattiga frälsemän behålla sin skattefrihet genom att rusta en knekt eller skytt som stred till fots i kronans tjänst.²¹⁰

Enligt Martin Neuding Skoog var orsaken till den dramatiska minskningen av frälset en förändring av krigföringen som inleddes på 1300-talet och spreds till Norden senast på 1400-talet. Rusttjänsten infördes i Alsnöstadgan omkring 1280, och i Täljestadgan 1345 preciserades att en fullt utrustad frälsemans stridshäst skulle vara värd minst 40 mark. Riddare, väpnare och andra frälsemän med hästar utgjorde krigsmaktens kärna som var överlägsen i förhållande till fotsoldaterna. I Norden sågs exempel på detta bland annat i slaget vid Visby när danskarna under kung Valdemar invaderade Gotland 1361.²¹¹ Idealbilden av riddaren under årtiondena efter Alsnö stadga återspeglades i sigillen för Finlands hertigar Bengt och Valdemar från 1283 och 1307 (se bild på s. 24). På båda sigillen finns en riddare med tung rustning på sin ädla stridshäst avbildad.²¹²

På 1400-talet förändrades krigföringen när användningen av armborst blev mer utbredd bland såväl knektar som bönder. Bergsmännen från Dalarna och bönderna i olika delar av riket blev under ledning av Engelbrekt Engelbrektsson en avsevärd militärstyrka i 1430-talets inbördeskrig. Om fotsoldaternas växande betydelse vittnar också anlitaandet av utländska, i synnerhet tyska, landsknektar (ty. *Landsknecht*) som legosoldater. Snart var det bara den högsta adeln som bar rustning och lans medan det övriga frälset bytte vapen till armborst och rustningen mot en lättare skyddsutrustning.

Samtidigt började frälsemännen utöver eller i stället för ryttaren rusta en fotsoldat – en knekt – och i strid satt ryttarna nu av i stället för att anfälla fienden till häst. I början av 1500-talet bytte somliga armborstet mot ett eldvapen. Det tunga rytteriet hade fortfarande ett stort symbolvärde, men i krig behövdes snarare lättare rytteri, så kallade skyttare, och i synnerhet knektar. Skyttare fanns redan på 1300-talet men blev vanli-

gare i mitten av 1400-talet. Tecken på det ser vi exempelvis i namnet på den lägre frälsemannen Påvel Skytte från Masko samt i namnet Skydde som antogs av Olof Broderssons släkt hemmahörande på sätesgården Broddenäs i Hauho.²¹³

Gustav I:s tid innebar en omvälvning av krigsmaktens organisation. Vapensyner från 1520- och 1530-talen visar att få bland frälset rustades i enlighet med de 200 år gamla kraven. De flesta hade en lättare utrustning.²¹⁴ Krigsmakten genomgick en förändring och den gamla sortens rusttjänst behövdes inte längre. Den ersattes av permanenta avdelningar. På 1520-talet bildade kungen den första ordinarie avdelningen för fotsoldater och under det stora ryska kriget på 1550-talet bildades ett stort antal fänikor och ryttarfanor. Inledningsvis hörde en stor del av rytteriet fortfarande till frälset, men under 1500-talets senare del hade merparten av ryttarna bondebakgrund.

SÄTESGÅRDAR I DET SVENSKA RIKET OMKRING 1560

Finland

	Sätesgårdar	Återkallade frälseprivilegier	Flöteskattskyldiga
Åland	13	17	0
Egentliga Finland	119	47	106
Satakunta	11	1	2
Tavastland	15	0	0
Nyland	68	0	6
Veckelax	21	0	0
Karelen	1	0	0
Savolax	10	0	0
	258	65	114

Götaland

	Sätesgårdar
Dal	4
Östgötaland	43
Västgötaland	134
Småland	109
Värmland	11
?	4
	305

Svealand

	Sätesgårdar
Närke	7
Södermanland	70
Uppland	73
Västmanland	22
?	3
	175

I och med den nya organisationen i ordinarie avdelningar fanns inte längre samma behov av tjänster från gränstrakternas fattiga frälse. Ett sorts minne från svunna tider under det 25-åriga ryska kriget var rytteriets karelska knapefanor, varav den mest kända leddes av Thomas Teppöinen, från en liberisläkt i Kivinebb. I adelns led fanns det inte längre plats för dessa knapar.²¹⁵

Adeln som handels- och näringsidkare

Frälsets tankevärld kan karakteriseras som traditionell. När det gällde ekonomin var inställningen på många sätt motsatsen till modernt tänkande. Målet var att leva på det sedvanliga, respektabla och ståndsmässiga sättet och skaffa sig den förmögenhet som fordrades för detta levnadssätt. Det gällde att representera kungen på det sätt som var förenligt med den egna ställningen och leva enligt vad som förväntades av adeln. Det innebar att man skulle undvika kroppsarbete och avvika från de andra stånden såväl till klädsel som till mat och bostäder. Det primära målet var dock varken framsteg eller tillväxt utan att förbli i det som varit. Man tänkte sig att Gud hade ordnat allt på ett traditionellt, gott och beständigt vis och att varje förändring innebar ett avsteg från det förångnas idealvärld.²¹⁶

Godsekonomins produkter utgjorde grunden för försörjningen. Frälsegodsen frambringade samma produkter som bondgårdarna: spannmål, smör, virke, kött, humle, öl och fisk, den tidens baslivsmedel. En del gick till egen konsumtion, men överskottet som såldes hade stor betydelse och försäljningen av egna produkter var en självklar del av godsens ekonomi.²¹⁷ I praktiken fick strävandet efter ekonomiska privilegier också många frälsemän att delta i utveckling av exempelvis bergsbruk och handel. Frälsefamiljerna utökade sin jordegendom i områden som erbjöd möjlighet till metallproduktion, och släkter som Fleming på Svidja i Sjundeå utvecklade gruv- och bruksdriften i Svidjas utmarker och på Ojamo gård i Lojo i mitten av 1500-talet. Även om adeln inte i första hand definierade sig utifrån näringsverksamhet så överlappade frälse- och köpmannakretsarna varandra i städerna och gifte sig sinsemellan. Exempelvis gifte sig Elin Fleming, dotter till Erik Fleming som var borgmästare i Åbo under 1500-talet, med Henrik Gröp, en annan av stadens borgmästare.²¹⁸

Fördrivningen ur paradiset avbildad på en italiensk fajanstallrik. I dag återstår föga av 1500-talsvärldens färgrikedom.

På 1500-talet hade frälset specialtillstånd att köpa produkter direkt från inresande utländska borgare, medan övriga endast fick göra affärer med inhemska borgare. Frälset fick även skicka sina egna fartyg till utländska städer med produkter från sätesgårdarna och bedriva handel med borgare.²¹⁹ I städerna ägde frälset hus för representation, boende och affärer, och de redde skepp för fjärrhandel på egen hand eller tillsammans med borgare. Svidjas riddare och riksråd Erik Fleming (död 1548) och senare hans änka Hebla Siggesdotter Sparre deltog båda i fjärrhandeln. Svidjas korrespondens vittnar även om att det förekom täta förbindelser med Reval.²²⁰ Eftersom utrikeshandeln i hög grad var i händerna på tyska handlare var goda språkkunskaper hos adeln eller åtminstone hos deras skrivare en viktig förutsättning för köp- och säljverksamheten.²²¹

Med inkomsterna från försäljningen av godsens och förläningarnas produkter köptes andra produkter från utlandet som tillhörde frälsets livsstil och inte enkelt fanns att tillgå i de finska städerna: kryddor, fina tyger och vin. Konsumtionen hade en social uppgift och var inriktad på respektabilitet och ståndets interna enhetlighet snarare än på konkurrens.²²²

Grunden till frälsets och adelns rikedom var skattefriheten som beviljats i utbyte mot rusttjänsten. Dessutom förväntades adeln utföra olika uppgifter på kungens order, för vilka särskild ersättning erlades. Finlands adel verkade främst som militära befälhavande och inom den lokala centralförvaltningen. De skötte ståthållarämbetena för slott och slottslän, var slottsbefälhavare, slottsfogdar och ryttmästare samt kommenderade fotsoldater, rytteri, flotta och artilleri. I slutet av 1500-talet fanns fyra olika ersättningsformer: förlänningar, donationer, beställningar och egentlig lön. De adelsmän i Finland som hade de högsta inkomsterna, med andra ord de som samlat ihop mest ersättning av olika slag, var Jöran (Nilsson) Boije, Arvid Eriksson (Stålarb), Arvid Tönnesson (Wildeman) och Arvid Henriksson Tawast, som alla var långvariga fältherrar och förvaltningsmän.²²³

Förläning var adelns traditionella källa till extrainkomster. Det innebar rätten till skatteintäkter från vissa gårdar. Länge var förläningen den enda ersättningen för civilförvaltningens ämbeten. Förläning betraktades av hävd vara passande för adeln medan lön lämpade sig för ofrälse, lägre ämbetsinnehavare och knektar. På medeltiden hade förläningsystemet varit ett sätt att kontrollera riket. Förläningsinnehavaren svarade nämligen för såväl insamlingen av intäkter som för områdets förvaltning. På 1500-talet avskaffades de administrativa förpliktelseerna och förlänningar blev blott och bart en ersättningsmetod.²²⁴

Förläningen var nu inte knuten till en särskild uppgift utan en av kungen "nådeligen" beviljad belöning vars storlek och varaktighet avgjordes av regenten. Ibland omfattade förläningen bara en del av områdets skatter, exempelvis bötesintäkter, spannmålsskatter eller tionden. Den kunde beviljas på viss tid, tills vidare eller på livstid och innefatta både skatte- och kronogods. Förläningarnas storlek varierade från ett par gårdar till en hel socken eller till och med ett slottslän. Under Johan III:s regeringstid reducerades antalet förlänningar avsevärt vilket orsakade missnöje bland adeln.²²⁵

Efter mitten av 1500-talet blev donationer mer allmänt förekommande. I motsats till förläningarna var en donerad gård adelsmannens egendom för tid och evighet och övergick till att vara skattebefriad frälsejord.

Vanligtvis gällde donationen skattejord som adeln sedan tidigare hade köpt och ägde. Det var först vid århundradets slut som kronan även började donera gårdar som varit i bönders ägo. Trots att det fanns formulerat att donationen hade gjorts för evig tid var det under 1500-talets oroliga förhållanden vanligt att ansöka om styrkande av donationen efter regentskiften.²²⁶

När norra Estland annekterades till det svenska riket tilldelades även adeln i Finland omfattande ägor med stamgods och landbohemman i de nya områdena. De tidigare lokala ägarna som fått sina ägor beslagtagna protesterade naturligtvis ihärdigt. När adeln och Johan III råkade i luven på varandra 1589 återbördade kungen en stor del av den donerade estniska marken till de tidigare ägarna. Under följande årtionde gav kung Sigismund i sin tur tillbaka en stor del av dem till svenska och finska adelsmän.²²⁷

En annan eftertraktad ersättningsform var att få ett häradshövding- eller lagmansämbete. Den egentliga tjänsteutövningen kunde man överlåta åt avlönade domarvikarier, så kallade lagläsare, medan man själv inhämtade de skatteintäkter som hörde till ämbetet. Domartjänsterna började betraktas som belöningar jämförbara med förläningarna och kallades inte ens för tjänster eller ämbeten utan för ”domarskattens förläningar” eller ”underhållning”. Den enda nackdelen var att det för domarämbetet på Johan III:s tid fordrades utförande av rusttjänst, vilket förblev ett trötoämne mellan adeln och kungen.²²⁸

För adeln var en förläning ofta mer önskvärd än lön, inte minst för att möjligheten att inhämta intäkter från förlänings- och donationsägor var bättre än att få sina lönefordringar från centralmakten. Förläningsinnehavaren hade nämligen i regel rätt att själv ombesörja skatteindrivningen. Detta gav upphov till oegentligheter och brister, och under Johan III:s tid blev det mer utbrett att kronofogden skötte skatteindrivningen och därefter redovisade intäkterna för förläningsinnehavaren. Likväl öppnade systemet under det sena århundradets kaotiska förhållanden för egenmäktighet, utnyttjande av nätverk och utkrävande av för höga skatter. I kombination med problemen med underhåll av borgläger, alltså av ryttare, ledde detta i 1590-talets Finland till våldsamerheter som kulminerade i klubbekriget.²²⁹

Under 1500-talets sista decennier började de adliga ämbetsinnehavarna utöver förläningarna få ersättning i form av ”beställningar” i kronans skatteintäkter bestående av pengar, tyger, naturprodukter och proviantering av tjänare som bistod i tjänsteutövningen. Beställningen

påminde om lön eftersom den var knuten till ett visst tjänsteuppdrag. Redan i början av 1590-talet beviljades ungefär lika mycket ersättning i form av förläningar som genom beställningar. Förläningarna krävde rusttjänst i utbyte medan beställningar var ”ren” inkomst. Det innebar ett steg från den gamla rusttjänstadeln mot en avlönad ämbetsadel. Nackdelen med lön och beställningar var å andra sidan att det krigförande riket konstant led av penningbrist och ofta inte kunde betala ut ersättning i enlighet med bestämmelserna.²³⁰

Särskilt för militära uppdrag erlades sedan gammalt årslönen i pengar och tyger. Exempelvis hade en ryttmästare enligt 1574 års bestämmelser årliga inkomster på 100 daler samt kläder och hästfoder för 63 daler. Fotfolksofficerarna, som ledde knektarna, var i regel ofrälse och de hade klart lägre inkomster, endast 30 daler och 12 alnar tyg. För trupper värvade från utlandet var lönen däremot avsevärt högre.

I rikets och kungens tjänst

Gustav I:s mål var att samla ledningen över rikets angelägenheter i kungens händer. Under hela 1500-talet präglades centralförvaltningen av att kungen ingrep personligen även i ytterst små och lokala ärenden. Till stöd för detta allomfattande arbete grundades under Gustav I:s tid ett kungligt kansli utgående från de medeltida regenternas och stormännens privata kanslier. De icke-adliga sekreterarna på kansliet hade i praktiken stor makt att påverka beslutsprocessen.²³¹

Riksrådet hade en mer formell maktposition och dess uppgift hade traditionellt varit att råda kungen i dennes beslut. Kungen utnämnde riksråden bland högadeln, och deras antal varierade. Enligt bestämmelserna skulle de vara tolv, men 1569 fördubblades antalet. Det styrkte den sedan länge rådande tendensen att utnämnda betydligt fler riksråd än vad som fordrades. Riksrådet hade dock ingen självständig administrativ roll, utan samlades bara på regentens begäran för att bistå denne. Enligt landslagen skulle rådet bistå regenten med rådgivning i frågor som de ansåg vara nyttiga för kungen och riket. Kungen skulle regera med riksrådets bistånd, men var inte förpliktigad att följa dess ställningstaganden. Riksrådsposterna och andra höga ämbeten på den svenska sidan var bara åtkomliga för högadeln. Fram till reformationen ingick även biskoparna i rådet. Från den finska sidan ingick under 1500-talet en eller två män åt gången i riksrådet.²³²

Finlands lägre adel fick åtminstone i teorin delta i beslutsfattandet i riksdagen, som även den endast sammankallades på kungens begäran och saknade en självständig roll. Ofta föranleddes riksdagens sammankallande av en krissituation där regenten behövde ständerna för att styrka sitt agerande. Det förväntade svaret från ständerna kunde redan vara formulerat på kungens kansli. Under den senare delen av 1500-talet sammanträdde i princip representanter för hela riket och alla fyra ständerna, alltså adel, präster, borgare och bönder. På grund av det geografiska avståndet blev Finlands representation ofta knapphändig.²³³

Den kontinuerliga krigsföringen och de interna oroligheterna mot slutet av århundradet gjorde att rikets krigsmakt fick en självständig politisk betydelse. Det återspeglades från och med 1594 i att militärbefäl och krigsmaktens representanter kallades till riksdagen som en egen grupp. Dessa representanter var främst knekthövitsmän och motsvarande som inte tillhörde frälset, eftersom adliga fältherrar deltog i riksdagen som adelsståndets företrädare.²³⁴

På medeltiden och 1500-talet knöt centralmakten inte samman riket så som den kom att göra under senare århundraden. Tvärtom avskildes Finlands förvaltning på 1500-talet till en egen helhet med en egen ståt-hållare och en separat räntekammare i Åbo. Förutom riksdagen som behandlade rikstäckande angelägenheter hölls fortfarande lokala lantdagrar, herredagrar och allmogemöten i vilka befolkningen i ett visst område eller vissa befolkningsgrupper deltagit redan under medeltiden. Rikets olika delar hade sina egna viktiga städer, som Reval, Viborg och Åbo. En framgångsrik tjänsteutövning förutsatte inte en stark position i Stockholm, som ännu inte hade cementerat sin ställning som rikets centrum. Traditionellt hade riket letts från den plats där kungen för tillfället råkade befinna sig.²³⁵

Makten var vid denna tid knuten till en specifik person. Det framgår av språkbruket där regerandet främst beskrevs som kungens uppgift. Den abstrakta termen ”förvaltning” fanns inte.²³⁶ I stället upprepade de män som arbetade inom förvaltningen i sina brev ord som ”Kon[unge]lige M[ajeste]tt”, ”Ko:Mttz befallningh” och ”ähr min willie opå Kon. Mtz wagne”.²³⁷ Förvaltningstermerna var av allmän karaktär och hänvisade ofta till kungen som person och det majestät han företrädde.²³⁸ Adeln skötte sina förvaltningsuppdrag som ”kungens tro män”, alltså som biträden, ställföreträdare och rådgivare till vilka regenten utfärdade olika typer av uppdrag som kunde vara långvariga eller av engångskaraktär.

Den åldersstigna änkan Ebba Brahe (1555–1634) med en ljus änkeslöja och tidstypiska dyrbara handskar. Fru Ebbas make Erik Sparre avrättades i Linköpings blodbad år 1600. I den samtida korrespondensen betonades vänskap och samarbete, men en dyster motvikt till detta var 1500-talets maktkamper som ledde till många adelsmäns död och gjorde många högborna kvinnor till änkor.

När en mer centraliserad förvaltning och arvmonarki infördes i Sverige på 1500-talet fick de medeltida begreppen sällskap av ordet ”överhet” som beskrivning av förvaltningen och ämbetsmannakåren. Det införlivades i det svenska språket genom den lutherska teologins inflytande och de samhällsbeskrivande motpolerna överhet–undersåtar uppstod. När adelsmännen skötte sina av kungen ordinerade uppdrag placerade de sig i den första gruppen genom att representera den världsliga överheten för bönderna och andra undersåtar.²³⁹

Merparten av Finlands frälsemän utförde själva rusttjänsten och var alltså ryttare i kungens tjänst. De anförtroddes uppdrag som ryttarbefälhavare och ledde ryttarfanor som ryttmästare. De som ledde fotfolkets fänikor och flottan var däremot ofta ofrälse. En del adliga office-rare kunde avancera ända till överbefälhavarposten. Sådana uppdrag var i likhet med andra förvaltningsuppgifter tillfälliga och omsättningen var därför stor. Ofta gav kungen bara fullmakt för ett visst fälttåg.

På 1500-talet var de mest framstående finska adelsmännen befälhavare över slott och slottslän. Från och med Gustav I:s regeringstid hade den medeltida decentraliserade slottslänsförvaltningen omformats till ett centraliserat system. Unionstidens länsinnehavare hade självständigt ansvarat för områdets förvaltning och lagt beslag på skatteintäkterna för eget bruk. De hade varit förpliktigade att hålla länets slott i skick och samla knektar från området. Genom sin självständiga ställning kunde länsinnehavarna även använda resurser och makt för egna syften.²⁴⁰

På 1500-talet förändrades länsherrarnas ställning. Deras självständiga makt minskade när riket ställdes under kungens direkta kontroll genom den fogdeförvaltning som bildades på lokalnivån. Kungen lade sig också personligen kontinuerligt i rikets angelägenheter. Slottslänens ståthållare utövade makt i egenskap av kungen utsedda förtroendemän som motsvarade senare seklers landshövdingar. ”Kungens ståthållare” fungerade som kungens representanter mellan lokalsamhället och centralmakten. Ämbetsperioderna var ofta korta och uppgifterna varierade med fullmakten. Ståthållarna på 1500-talet hade en frihet i att deras direktiv oftast var generella och deras skyldigheter inte var definerade i detalj. Deras uppgift var att genomföra regentens order, vilket gav dem relativt fria händer att tillämpa dem efter lokala förhållanden.²⁴¹

Medeltidens och 1500-talets maktsystem skilde sig markant från den centralstyrda stat som utvecklades på 1600-talet. Även om regentens

makt saknade institutionella begränsningar och förknippades med en särskilt majestätisk auktoritet motsvarade hans ställning i praktiken inte den senare stormaktstidens monarker. Förvaltningsmännen som genomdrivit kungens påbud hade oräkneliga personliga och överlappande beroende-, lojalitets- och vänskapsrelationer som var och en kom med egna lojalitetskrav och förpliktelser. Förvaltningen var ingen hierarkisk pyramid där alla trådar utgick från regentens hand. Relationen till kungen var den mest värdefulla, men likväl bara en av många.

Absolut åtlydnad av kungens befallningar var heller ingen självklarhet i adelskretsar. Särskilt i Finland tog sig förvaltningsmän och fältherrar under 1500-talets senare hälft stora friheter och bestämde i hög utsträckning själva vilka order de åtlydde och vilka de sopade under mattan. På långt avstånd från centralmakten var det lätt att hänvisa till hinder till följd av lokala omständigheter, och lokala ämbetsinnehavare var onekligen bättre insatta i lokala förhållanden än regenten. Om sådana skäl inte dög kunde ämbetsmännen helt enkelt underlåta att uppfylla ordern genom olika fördröjningstekniker och rökridåer. Till sin hjälp hade de adelns och frälsets inbördes samarbets- och biståndsnätverk som var viktigt för skötseln av det praktiska tjänsteutövandet.²⁴²

I de gode männens rike

Hur uppfattade Finlands frälse sin ställning i det svenska riket i egenkap av kungens undersåtar och överhetens representanter? Man kan bilda sig en allmän uppfattning om 1500-talsadelns sociala sammanhang genom att i brevkällor studera tilltal, hälsningar och andra etablerade uttryck som beskrev mottagarens rang och ställning. Tabellen nedan bygger på terminologin i brev skickade av fältherren och ståthållaren Arvid Henriksson Tawast och visar hur han beskrev sin egen relation till mottagarna: han var ödmjuk mot konungen, broderlig mot adelsmän och vänlig mot fogdar. Med hjälp av mottagarens epitet kan korrespondensnätverket delas in i tydliga hierarkiska grupper som huvudsakligen utgår från samhällsställning.

Högt över alla andra stod ur adelsmannens perspektiv kungen som Arvid Henriksson Tawast närmade sig med en retorik som upprepade hans underdånighet, ödmjukhet och hörsamhet. Den här sortens terminologi använde han sig inte av för några andra mottagare. Efter kungen i hierarkin kom adeln och frälset. Denna grupp delas i Tawasts brev upp

i de högre ”herrarna”, riksråd och annan aristokrati, och de lägre ”bröderna” som utgjorde merparten av ståndet och var Tawasts jämlikar till sin sociala ställning.

När Tawast skrev till medlemmar av den förnämre högadeln använde han utöver tilltalet ”herre” bland annat orden ”välvillig” och ”vänlig”. Några herrar benämnde han som ”tilförlatelig godhe vänn”. Sin egen socialgrupp kallade Tawast i sin tur för ”bröder” och ”besynnerlige gode vän”. Ordet ”broder” har använts i många olika gemenskaper för att skapa samhörighet mellan medlemmarna i gruppen. För Finlands adel var det symboliska broderskapet något som var förknippat med den lägre adelns sociala position. De olika tilltalen mellan adelns två grupper visar att ståndet var tydligt skiktat. Sina närmaste familjemedlemmar skilde Tawast i sin tur ut som en egen grupp genom att använda ord som uttryckte kärlek.

Efter ståndsbröderna framträder i Tawast brevväxling ”vännerna” som en egen grupp. Merparten av dem var ofrälse förvaltningsmän med en självständig ställning, exempelvis fogdar. Tawast kallade dem ”sina goda vännar” men inte bröder. I vänkategorins periferi fanns en stor skara män tillhörande den så kallade ”skrivargruppen” men som saknade självständig ställning i förvaltningen. De var till exempel skrivare åt fogdar. Tawast kallade dem inte direkt för vännar, trots att det i brev till dem förekommer ord som ”kär” och ”vänlig”.

Breven till tjänare och bönder avviker tydligast från de andra. Dessa bevärdigades inga andra artigheter än en sporadisk vänlig hälsning. I övrigt var adelsmännens tonläge sakligt, beordrande och ofta bryskt. Det bör påpekas att Tawasts samling inte innehåller några brev adresserade till prästerskapet och dessa saknas därför i tabellen nedan.

TERMINOLOGIN I BREV TILL OLIKA MOTTAGARE I ARVID HENRIKSSON
TAWASTS KORRESPONDENS I SLUTET AV 1500-TALET

Mottagare	Hälsningsfraser
Kungen	ödmjuk/underdånig/hull/tropliktig
Högadel	välvillig/vänlig
Adel	hjärtlig/vänlig/broderlig
Familj	kärlig
Fogdar, skrivare	vänlig
Underlydande	(vänlig)

Vissa adjektiv kopplas i brevspråket regelbundet till vissa hierarkiska positioner: *nådig* – kungen, *sträng* – fältherre, *gunstig* – person med högre status. Utifrån hälsningar och tilltal kan man dra ganska långtgående slutsatser om brevmottagarens nivå och ställning i förhållande till avsändaren. Ordvalen vittnar om kulturella normer och om hur människor i olika samhällsställning förutsattes förhålla sig till varandra. Hierarkin och maktpositionen uttrycktes med vördnadsfulla tilltal medan närhet kommunicerades med uttryck som framhävde förtrolighet och gemenskap. Gemenskapens funktion och ordning hängde på personliga relationer, och det var noggrant reglerat hur man i språket skulle ge uttryck för den.

Den ovan beskrivna hierarkin framgår tydligt av brevspråket, men i synnerhet för adelns del tar den inte hänsyn till ämbetsuppdrag eller ställning i förvaltningen. Även de lägre ämbetsmännen buntas ihop i två större grupper där skillnaden består i tjänsteförhållandet, det vill säga om ämbetsinnehavaren var direkt underställd kungen eller tjänare till någon ämbetsinnehavare. Detta återspeglar förvaltningen som under 1500-talets senare hälft ännu inte hade strukturerats i ett tydligt hierarkiskt system. Även för en ämbetsinnehavare var det i första hand den sociala ställningen som avgjorde på vilken nivå han placerade sig. Brevmottagarens position i förvaltningen angavs inte i detalj annat än på det hopvikta brevets baksida där vederbörandes relation till kungen specificerades.

En samhällelig skiljelinje framträder tydligt i adelsmannens korrespondens: den mellan skrivkunniga och icke-skrivkunniga. För förvaltningsmännen var den skriftliga kulturen en del av vardagen och förenade allt från höga fältherrar till de lägsta fogdeskrivarna. De som behövde skrivkonsten i sitt arbete går ibland under den gemensamma benämningen ”gode män”. Deras motpol var den analfabetiska majoritetsbefolkningen som nästan helt saknas i Tawasts samlade korrespondens. Till denna skara hörde bönder och arbetare som kallades ”folk”, ”allmoge” eller ”menige män”.

Tilltalen utgick från avsändarens och mottagarens personliga relation. De flesta rymmer termer kopplade till kärlek, vänskap, broderskap och välvilja, vilket ger en bild av de ideal som rådde inom frälset. Även den absoluta hierarkin i relationen herre–tjänare, såväl mellan husbönder och tjänstefolk som mellan kung och undersåtar, kommer tydligt till uttryck.²⁴³ Tidsperiodens hierarkier och sammanflätningen mellan stånd och släktskap illustreras av en klagotext från 1500-talet om att allmogen

hade svårt att kräva sin rätt i Finland eftersom domarna och kronans företrädare ”äre fränder, swåger och gode wenner”.²⁴⁴

Ståndets ömsesidiga samarbete var av avgörande betydelse både för det sociala livet och för de uppdrag som adeln och frälset skötte. Av korrespondensen från 1500-talets senare hälft får man en bild av att det förekom ett omfattande solidariskt nätverk som höll ihop, hjälptes åt och samarbetade. Konflikter och gräl förekom naturligtvis också inom gruppen, men på det hela taget utgjorde den lägre adeln i Finland en tät gemenskap där alla kände alla och kallade varandra för bror och syster.

Det ”tjänsteideal” kring bistånd, gåvoutbyte och ömsesidiga tjänster som framträder i brev från såväl medeltiden som 1500-talet var en väsentlig del av vänskapsrelationerna och karaktäriserade samhället i hela det svenska riket.²⁴⁵ Exempelvis uppmanade Per Brahe den äldre i sin handbok adelspojkar att ge gåvor åt släktingar och vänner för att stärka de sociala relationerna. För honom var frikostighet en central del av adelsmannens roll.²⁴⁶

Största delen av de dokument som bevarats från denna epok är upprättade män emellan. I källorna ligger tyngdpunkten därmed på samarbetet mellan adelsmän. Samarbetet byggde på ömsesidiga relationer där båda parterna växelvis bad om och erbjöd hjälp. Det man vanligen samarbetade kring var lån av spannmål och andra produkter, vilket hade praktiska orsaker. Att snabbt frakta tiotals spannmålstunnor från exempelvis östra Finland genom hela landet till Åbo skulle med den tidens transportmedel och trafikförhållanden ha varit mycket svårt, om inte omöjligt. Betydligt enklare var att låna det man behövde från ett närbeläget adelsgods.

Adelsbrödernas samarbete bestod ofta i ”lokala tjänster” som den ena parten hade möjlighet till genom sina gods eller sin vistelseort för stunden. Utförandet av såväl förvaltningsärenden som privata ärenden hängde i mångt och mycket på dessa relationer. Det var en stor ekonomisk fördel att saker kunde ordnas flexibelt genom kontakter på plats. Andra viktiga samarbetsformer var nyhets- och informationsförmedling samt skötsel av affärsangelägenheter. Överenskommelser ingicks vid besök, fester och rådslag. Frälsekvinnorna deltog också i ömsesidighetskulturen, även om det finns mindre information bevarad om detta. I sina brev bad kvinnorna om tjänster och utlovade gentjänster med samma fraser som männen. De knappa uppgifterna visar att den goda och pålitliga vännens ideal fungerade även mellan män och kvinnor.

En särskild ställning i frälsets nätverk hade de kretsar som stod nära kungen, såsom riksråd och kungens sekreterare, genom vilkas gunstiga

bistånd man försökte påverka regentens beslutsfattande. De kunde kallas ”förfordrare” på ett sätt som påminner en smula om det följande århundradets patroner.²⁴⁷

Det sena 1500-talets krisperiod

1500-talets senare del präglades av krig som påverkade den finska adelns ställning. Sveriges utdragna krig mot Tsarryssland började 1570 och är känt under namnet nordiska tjugofemårskriget. Det fortsatte fram till 1595 men inbegrep långa perioder av vapenvila: 1573–1574 (för Finlands del fortsatte den fram till 1577), 1583–1590 och 1593–1595. Krigföringen leddes och organiserades i hög utsträckning av Finlands frälse och adel. För dem innebar krigsutbrottet långa kommenderingar på fälttåg och fästningar, svåra förhållanden och livsfara, men även möjligheter att vinna kungens gunst och förläningar. Särskilt när kriget drog ut på tiden uttryckte adeln önskemål om fred, för bristen på manskap och resurser gjorde krigsföretagen svåra. Finland prövades hårt som stöd-område för krigföringen då det gällde att bära upp skatter, rekrytera knektar och inhysa trupper.²⁴⁸

Sveriges inledningsvis klena krigslycka vände 1580 då den franskfödde legosoldaten Pontus De la Gardie utsågs till befälhavare över trupperna i Finland. Under hans ledning intog trupperna det ena slotet efter det andra.²⁴⁹ Därpå följde en lång vapenvila åren 1583–1590. Kung Johan III:s och den polska prinsessan Katarina Jagellonicas son Sigismund blev valkung av Polen-Litauen 1587. Framgången till trots fruktade fadern att när den svenska kronan så småningom övergick till Sigismund skulle landet i praktiken styras av riksrådets högadliga medlemmar medan kungen uppehöll sig i Polen. Det ledde till en konflikt mellan adeln och regenten som kulminerade i mötet mellan Johan III och Sigismund i Reval i juli 1589, där även en stor del av rikets adel hade samlats. Finlands adel anslöt sig till de övriga adelsmännens envetna motstånd mot Johans krav på att Sigismund skulle avsäga sig Polens krona och återvända till Sverige. Riksråden och krigsmaktens företrädare skrev skarpt formulerade protestbrev med krav på fred på grund av den svåra situationen i riket. Kungen tvingades backa inför adels krav, och Sigismund återvände till Polen. Som hämnd för den förödmjukelse Johan III hade fått utstå hamnade adeln i onåd hos regenten och deras förläningar konfiskerades.²⁵⁰

Riksamiralen och riksmarsken Klas (Eriksson) Fleming från Finlands fätaliga högadel var det enda riksrådet som stödde Johan III, och han fick också sola sig i glansen av kungens gunst till priset av andras olycka. Fleming uppnådde en ställning som favorit liknande den som Pontus De la Gardie tidigare hade åtnjutit och var liksom denne knuten till den kungliga familjen genom släktband: hans maka Ebba Stenbock var Johan III:s kusin på moderns sida. Klas Flemings ställning stärktes ytterligare på 1590-talet då han blev Finlands ståthållare och krigsmaktens överbefälhavare, känd som ”järnmarsken” som under några års tid kontrollerade Finland som en egen helhet.²⁵¹

I det återupptagna krigsföretaget var Sveriges framgångar åter klena, och skulden lades på den finska krigsledningen. Narvas ståthållare Carl Henriksson (Horn) hade ingått en årslång vapenvila med ryssarna och överlätit Ivangorods, Jamas och Koporjes slott till dem. Detta föranledde en rannsakan, och Horn dömdes till döden men benådades på schavotten. Ryssarna ödelade det svenska rikets östra- och norra delar. Efter Johan III:s död 1592 fick man året därpå till stånd en vapenvila. Nu förnades det svenska och det polska riket i en personalunion under sonen Sigismunds ledning. Att den nye kungen var katolik bäddade för problem i Sverige.²⁵²

Sigismund placerade ut lojala ståthållare i landet. Den absolut mest inflytelserike var den till Finland kommenderade Klas Fleming. Trots vapenvilan och freden som ingicks 1595 gick det mesta av skatterna från Finland fortsatt till krigsmaktens behov. Ur Klas Flemings synvinkel var detta nödvändigt eftersom konflikten mellan kung Sigismund och hans farbror hertig Karl höll på att förvärras. Finlands adel slöt i huvudsak upp bakom kung Sigismund. Bland bönderna florerade emellertid upprorsandan eftersom de hamnat i en trängd position i och med att de tvingades underhålla de trupper som stationerats i landet i så kallade borgläger, alltså försörja trupperna på landsbygden med egna medel. Ett särskilt stort problem var den godtyckliga indrivningen av fordringar.²⁵³

Riket delades i två läger: i Sverige härskade hertig Karl och i Finland den kungatrogne Klas Fleming. Klagomål framfördes om att adeln i Finland fick allt vad den önskade av kungen. I januari 1596 förkastade adelsmötet i Åbo hertig Karls krav att bli Sveriges riksföreståndare och mötet stod därmed fortsatt bakom riksmarsken Fleming. Hertig Karl var redo att övertyga Fleming med vapenmakt, men riksrådet gav i det här skedet inte sitt samtycke till något inbördeskrig – det fanns ju en stark och försvarsberedd krigsmakt i Finland.²⁵⁴

I Albert Edelfelts historiemålning *Hertig Karl, skymfande Klas Flemings lik* (1878) möts hertig Karl och Klas Flemings änka Ebba Stenbock efter Åbo slotts kapitulation 1597. Enligt en samtida berättelse hade hertig Karl hört att likkistan var fylld med silver och guld och ville därför kontrollera att hans ärkefiende verkligen var död.

Bödelssvärd med skaft från 1700-talet. Enligt gravyrskriften på bladet lät Karl IX avrätta Klas Flemings son Johan Fleming med detta svärd. Texten är dock av betydligt senare datum.

Finlands situation komplicerades dock av böndernas nöd. Det hade förekommit motsträvighet och konflikter under 1570–1590-talen, men den egentliga väpnade uppgörelsen som kallats klubbekriget anses ha brutit ut i Österbotten i november 1596. Krigshändelserna bestod av enstaka slag och sammandrabbningar samt plundring av sätesgårdar och ryttarhemman, men de ingick i en större plan som spred sig från Österbotten till Satakunta, Tavastland och Savolax. Bondeupproret slutade med seger för Flemings trupper i februari 1597. Under våren förändrades dock situationen dramatiskt i och med Klas Flemings plötsliga död i april 1597. Kung Sigismund utnämnde Arvid Eriksson (Stålarb) till ny ståthållare. Denne hade erfarenhet av många militära uppdrag och

ståthållarämbeten. Merparten av landets adel förblev trogen Sigismund, och fältherrarna beredde sig på att försvara den östra riksdelen mot hertig Karl, som riksdagen hade bemyndigat att göra verklighet av sin plan att slå ner ”de upproriska finnarna” militärt.²⁵⁵

Hertigens trupper anlände till Åbo i början av september 1597. Efter tre veckors belägring kapitulerade Åbo slott, där Klas Flemings änka och hertigens kusin, fru Ebba Stenbock som en symbolisk ledargestalt hade sporrat folk att tappert hålla ut. Det sammankallade mötet i Åbo med ombud för adeln, borgerskapet och krigsledningen erkände i oktober Karl som riksföreståndare. Hertigen fruktade ett anfall från Sigismund och återvände till Sverige, trots att Finlands retirerande militära huvudstyrka fortfarande stod under ståthållare Arvid Erikssons (Stålarms) befäl. Den avancerade genast mot Åbo och på julafton 1597 återtog slottet av Sigismunds anhängare. Maktförhållandena växlade snabbt och ingen visste vilken av parterna som skulle avgå med den slutliga segern.²⁵⁶

I augusti 1598 seglade Sigismund med en stor här till Sverige och intog Kalmar slott. Samordningen med Arvid Eriksson (Stålarms) hade emellertid fallerat tidsmässigt, vilket i juli hade lett till att Stålarms fälttåg över havet mot Stockholms slott hade misslyckats. Då ingen slutgiltig seger över hertig Karl uppnåddes valde Sigismund att återvända till Polen. Under tiden erövrade Stålarms Österbotten, men hans nya anfall mot Stockholm i oktober misslyckades även det. Sigismund avskedade också i Finland flera av sina adliga förtroendemän för misstänkta sympatier med hertig Karl och ersatte dem med anhängare vars lojalitet han var förvissad om. Till ny befälhavare för krigsmakten i Stålarms ställe utsåg han Axel (Jönsson) Kurck.²⁵⁷

Kriget fortsatte på Åland, i Österbotten och längs Sveriges östkust i början av 1599 tills hertig Karl i juli inledde sitt väntade anfall mot Finland. Den här gången avancerade hans trupper segerrikt och snabbt, och de nådde Viborgs slott redan i september. Samtidigt var Åbo slott under belägring. De hjälptrupper som Sigismunds anhängare hade hoppats på uteblev och Viborgs slott kapitulerade i september. Strax därefter kapitulerade även Åbo slott och Olofsborg för hertig Karl.²⁵⁸

Karl genomförde en snabb utrensning av Sigismunds lojala ledargestalter där tiotals adelsmän och även ofrälse män som lett försvaret avrättades och många drevs i landsflykt. Bland de i Åbo avrättade fanns Klas Flemings yngsta äkta son Johan Fleming och oäkta sonen Olof Klasson, medan Arvid Henriksson Tawast och sonen Ivar Tawast dog på schavotten i Viborg.²⁵⁹ Ledningen av det svenska riket övertogs nu

av hertig Karl som några år senare kröntes till Karl IX. Hans straffåtgärder blev ett hårt slag mot Finlands adel som på ett bräde förlorade nästan hela sitt ledande skikt. Karls regeringstid innebar slutet för Finlands och dess adels särställning i det svenska riket. Det fanns emellertid ett skriande behov av den adel som återstod. Karl förde nämligen krig mot Polen i Baltikum och den finska adeln hade ju burit huvudansvaret för krigföringen mot Ryssland.²⁶⁰

Adeln
på 1600-talet

Riddarhuset på Stadsholmen i Stockholm ritat av Simon de la Vallée 1641.
Byggnaden stod färdig 1674.

ARISTOKRATINS TID

Under hösten 1599 och våren 1600 var Åbo, Viborg, Helsingfors och Linköping skådeplatser för kampen om det svenska rikets tron och inbördeskrigets blodiga efterspel. Många adliga huvuden rullade vid avrättningar ordnade av hertig Karl. Den sista akten utspelade sig på 1605 års riksdag i Stockholm när en domstol tillsatt av Karl avkunnade dödsdomar över några ledande adelsmän. De hårda tagen befäste Karls ställning och han kröntes till kung av riket 1604, men den nye regentens relation till adeln förblev spänd. Döden satte emellertid snart punkt för Karl IX:s regeringstid och regentskiftet innebar en hastig kursändring i ståndets historia.

För adeln blev 1600-talet ett tillväxtens, rikedomens och maktens sekel som kännetecknades av nästan oavbruten krigföring. Adeln hade en nyckelroll när Sverige reste sig från att ha varit ett svagt rike söndertrasat av inbördeskrig till att bli en stormakt som kontrollerade hela Östersjön. På grund av de decennielånga krigen byggde man upp ett ännu starkare förvaltningssystem i riket för att regenterna effektivt skulle kunna mobilisera arméer till sina fälttåg. Den regionala länsförvaltningen förstärktes och rättsväsendets verksamhet systematiserades, och kyrkan gav kronans åtgärder ett andligt och moraliskt rättfärdigande. I den nya tidens militärstat spelade adeln en avgörande roll. Arméns officerare kom ur dess led, och adeln ledde även den civila förvaltningen. Basen för denna nya stat var grundlagarna som tillkom under seklets första hälft, framför allt 1617 års riksdagsordning och regeringsformen från 1634. Den största makten låg hos regenten vars maktutövning dock sökte stöd hos riksrådet, som bestod av adelsmän, och ståndsriksdagen.¹

Även i övrigt befästes adelns samhällsställning genom lagstiftning. Adeln fick nya privilegier av Gustav II Adolf strax efter hans trontillträde 1612, och de förblev med små förändringar och kompletteringar grunden för relationen mellan adeln och regenten ända fram till 1680-talet. Viktigast av dem alla var grundandet av Riddarhuset i Sverige.

Riddarhusordningen som styrktes 1626 fastställde adelns interna tre-stegsstruktur och reglerade det högsta ståndets arbetsformer i riksdagen. Dessutom gav riddarhusordningen ståndet rätten att bygga ett eget palats – Riddarhuset – där adeln kunde samlas under riksdagar. Första gången adeln samlades i huset, som uppförts nära kungliga slottet i Stockholm, var under riksdagen 1660. Riddarhusordningen klargjorde också gränsen mot de andra ständerna. Till adeln hörde nu de som hade godkänts som medlemmar av Riddarhuset i enlighet med kriterierna i riddarhusordningen.²

ANTAL ADLADE SLÄKTER I DET SVENSKA RIKET PÅ 1600-TALET

Karl IX (1604–1611)	12
Gustav II Adolf (1611–1632)	63
Förmyndarregering (1632–1644)	95
Kristina (1644–1654)	433
Karl X Gustav (1654–1660)	19
Förmyndarregering (1660–1672)	154
Karl XI (1672–1697)	634
Totalt 1602–1697	1 410

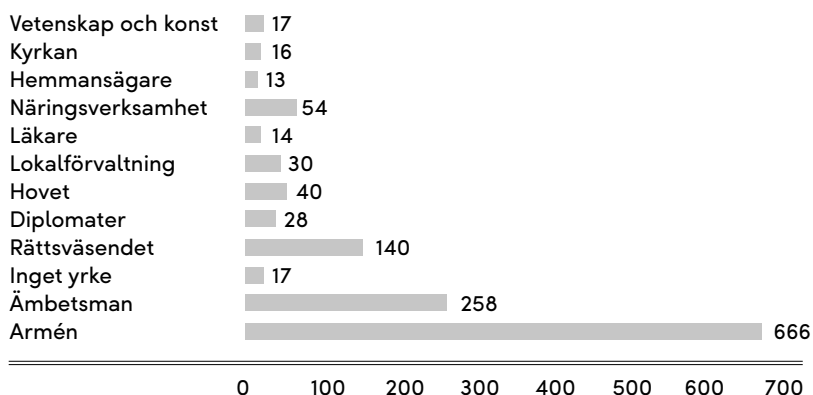
Ur den finska adelns perspektiv innebar utvecklingen på 1600-talet en stor förändring. Reviderade privilegier, riddarhusordningen, adelns ökade numerär och den reformerade maktutövningen förändrade adelns interna struktur avsevärt. Varken Karl IX eller Gustav II Adolf ville höra talas om några särskilda privilegier för adeln i Finland och inte heller rikskanslern Axel Oxenstierna, som blivit det tidiga 1600-talets ledande adelsman, ställde sig bakom dem. I motsats till en vanlig uppfattning handlade detta inte om nationalistisk förtryckstaktik utan om standardisering. Alla rikets adelsmän skulle ha likadana privilegier – en enhetlig adlig identitet.

Adelns numerära tillväxt på 1600-talet bidrog till att försvaga finskhetens betydelse. Många nya ätter upptogs i adelsståndet och många av dem kom från utlandet. Om inbördeskriget och det tjugofemåriga kriget hade lyft fram betydelsen av adeln i den östra riksdelen så återspeglade krigets lokalisering till slagfälten i Baltikum och Centraleuropa nu den nya adelns bakgrund. Under seklets gång adlade Sverige tiotals balttyska släkter och nya släkter tillkom även från Danmark, Norge, Polen, Ryssland, Holland, Brittiska öarna och andra delar av Europa. Under 1600-talet adlades över 400 nya släkter. I äldre forskning har man räk-

nat att endast 94 adelsläkter, alltså sju procent av det totala antalet, var från Finland. Det finns anledning att förhålla sig med stor försiktighet till denna siffra då det av många orsaker är svårt att avgöra ”nationaliteten” för 1600-talets adelsmän, men likväl är riktningen tydlig: Den relativa andelen släkter som kan lokaliseras till Finland var klart lägre på 1600-talet än under det föregående seklet då adelsmän med finskt och svenskt ursprung utgjorde nästan lika stora andelar av rikets adel.

Det stora antalet adlanden illustrerar konkret det växande behovet av ämbetsmän och officerare. Adeln försvarade strängt sin ensamrätt till alla ämbeten, vilket tvingade regenterna att adla nya släkter för att ge kronan en tillräckligt stor formellt duglig ämbetsmannakår. Under århundradets senare del övergick arbetskraftsbristen snarast i ett överutbud, vilket bidrog till ökade spänningar inom adeln. Adlandet av nya släkter vittnade också om adelskapets diversifiering. Soldaterna var den största enskilda gruppen bland de nya adliga, men i praktiken hade en stor del av de nya adelsmännen utmärkt sig inom olika förvaltningsgrenar, som diplomater eller inom vitt skilda yrken. Därmed uppstod en ämbetsadel i Sverige. En växande byråkrati och skötseln av uppgifterna den medförde krävde betydligt större sociala nätverk än tidigare, och högadeln började bygga upp sina nätverk för att säkra sitt eget inflytande. I rollen som patroner knöt aristokratin till sig låg- och icke-adliga ämbetsmän som klienter inom sin egen inflytandesfär. Klientssystemet blev en betydande inofficiell institution som strukturerade snart sagt allas liv. Därigenom fick även adelsståndets kvinnor större inflytande än tidigare.³

YRKESOMRÅDEN HOS ADLADE PERSONER PÅ 1600-TALET

Utvecklingen av den centralstyrda kronoförvaltningen minskade adelns lokala och regionala inflytande. Den adelsman som strävade efter en ämbetsmannakarriär inom förvaltningen måste i regel flytta efter ämbetet till Stockholm eller till länsstyrelsens och rättsväsendets nya centrum i olika delar av riket. Stockholm blev i ännu högre grad en maktens brännpunkt där även de viktigaste centralgestalterna för adelns interna nätverk samlades. Från och med århundradets inledning började betydande adelssläkters herrgårdar och palats i tilltagande omfattning uppföras i Stockholms omgivningar och vid Mälarens stränder. Ur finsk synvinkel var den geografiska förändringen av adelns levnadsätt och verksamhetsfält särskilt tydlig. De mest begåvade och ambitiösa adliga lämnade Finland i jakten på ämbeten och militära uppdrag. De gamla förläningsarna upprätthöll banden till Finland, men många förlade primärt sina liv till Sverige. Finland tömdes emellertid inte på sin gamla adel, och en del av de nya adelssläkterna fick förlänningar i Finland. Många balttyska släkter som adlats i Sverige slog sig exempelvis ner på den finska landsbygden och började smälta samman med adeln i sitt nya hemland.⁴

Regenterna belönade adelsmän med förlänningar för krigsframgång och förtjänstfull ämbetsutövning. Kriterierna för beviljande av förlänningar blev mångsidigare i början av 1600-talet, och i synnerhet under drottning Kristinas tid var utdelningen av förlänningar till både nyadlade och gamla släkter frikostig. Denna politik fick snabba effekter på rikets interna förhållanden. Adeln blev rikare och kronan fattigare. Relationen mellan bönder och adel blev ansträngd – detta kom också att bli ståndsmotsättningarnas århundrade. Bönderna upplevde sin egen samhälleliga ställning som hotad under förläningsarnas och godsens ok. Den starkt expanderande godsekonomin främjade den adelsledda storgodsökonomi, och även om förhållandena på godsen ibland kunde vara gynnsammare för en bonde än under kronans beskattning så reste sig bondeståndet till samhällelig kamp mot adeln.⁵

Ståndsmotsättningarna framhävde rikets nya förvaltningsstrukturer och politiska arenor. På lokal nivå kunde konflikterna redas ut med hjälp av det förstärkta rättsväsendet och länsstyrelsen. Riksdagen blev ett riksomfattande centrum för en ny politisk kultur där regenten och de fyra ständerna gemensamt stakade ut riktningen i de stora samhällsfrågorna. På 1650-talet dikterade riksdagen även riktlinjerna för godsens dagsverken och hela den statliga ekonomin. Även om adeln var det starkaste ståndet tvingades det vika sig för förläningsåterkallelser sedan 1655

års riksdag beslutat om den så kallade fjärdepartsräfsten. Större återkallelser gjordes dock först i den stora reduktionen som genomfördes på 1680-talet.

Återtagningen av förläningar vittnade inte endast om statsekonomins svårigheter och de andra ständernas ambition att lägga band på adelns makt. Förläningarna hade drivit skillnaderna mellan adelns olika skikt till sin spets. I 1600-talets Sverige uppstod en högadel eller aristokrati vars välstånd var mångfaldigt högre än de lägre adelssläkternas levnadsstandard. För en nyadlad ämbetsman eller soldat kunde kraven på ett ståndsmässigt liv vara så höga att det inte var lönt att ta emot den erbjudna adelsvärdigheten. Således fick återkallandet av förläningar stöd även i adelns lägre skikt. Den stora reduktionen försvagade adelns ställning, men någon egentlig revolution kan man inte tala om. Privilegierna gav fortfarande adeln ensamrätt till rikets högsta tjänster. Även Karl IX behövde adliga vapendragare vid sin sida, och nya släkter ersatte den gamla aristokratiska eliten. Likväl ledde reduktionen till ökad makt för regenten – upptakten till det karolinska enväldet.⁶

Stormaktskrigen och de unga adelsmännens allt vanligare studieresor till Europa – peregrinationerna – gav Sveriges adel direkt insyn i ståndsbörderernas storslagna levnadsförhållanden i Kontinentaleuropa. De som återvände hem från krigen hade alltså inte bara med sig krigsbyte utan även en idé om hur adeln borde se ut. Det bidrog till uppkomsten av en aldrig skådad byggboom i Sverige. De nya byggnaderna erbjöd nya sätt för i synnerhet den gamla adeln att synliggöra sitt eget stånd och hela rikets mäktighet. Husen började fyllas med lyxvaror, tusentals liter europeiska viner flödade på slotten och festerna ackompanjerades av egna inhyrda musiker. Lyxkonsumtion blev en viktig del av framför allt aristokratins liv, den immateriella konsumtionen inte att förglömma. De rikaste adelsmännen grundade egna boktryckerier för att kunna producera klassisk bildning även i hemlandet.⁷

Ännu under 1500-talet hade försvarsmöjligheterna varit en avgörande faktor för adelsgodsens byggnader och påverkat både deras placering och byggnaderna i sig. Under 1600-talets gång förlorade adelns slott sin betydelse som strategiska försvarsenheter i takt med att krigföringen förändrades. Slottens viktigaste syfte blev att framhäva adelns sociala position, och denna förändring hade en direkt påverkan på hur man såg på och disponerade rummet både ute och inne. Den medeltida rumsindelningen, där man rörde sig från rum till rum, började förändras i en mer privat riktning så att man i stället gick till rummen genom korridorer.

I praktiken betydde det att när andra än herrgårdens eller slottets ägare och familjemedlemmar rörde sig i lokalerna så skedde det i enlighet med deras arbetsuppgifter. Det var exempelvis bara de personliga tjänarna som hade tillträde till familjens privata rum. När rummets ändamål differentierades förändrades också deras inredning. De privata rummen förblev enkla och förseddes bara med föremål som invånarna själva tyckte om medan slottens offentliga utrymmen, som festsalar och sällskapsrum, snarare blev skådeplatser för släktens storslagenhet.

Det för Sveriges del framgångsrikt avslutade trettioåriga kriget (1618–1648) var ett religionskrig mellan protestanter och katoliker. Den lutherska tron hade befäst sin ställning även om rädslan för katoliker levde kvar. Religionen förblev en viktig del av adelns världsbild och ståndets rikedom förevisades även i kyrkliga rum. Färgprakten som försvunnit ur kyrkorna ersattes av konst med anknytning till adelssläkterna, exempelvis i form av vapen. Samtidigt började landskapsmålningar och porträtt dyka upp på adelshemmets väggar i stället för de tidigare religiösa tavlorna, vilket vittnar om sekulariseringens första stapplande steg. Samtidigt som den nyblivna stormakten Sverige ville skapa en lysande historia åt riket sökte adeln sina rötter i det förgångna. Den egna släkthistorien blev en del av adelns självförståelse. De gamla släkterna ville genom historien påvisa sin egen överlägsenhet särskilt gentemot den nya adeln, men även den nya adeln letade historiska rötter för att stärka sin sociala prestige. Den förmoderna adelns livsföring byggdes kring en världsbild som var rätt annorlunda än den som varit rådande bland den medeltida adeln bara några decennier dessförinnan.

INDIVID OCH GEMENSKAP

Från födseln till vuxenlivets tröskel

För källornas del är 1600-talet ett frikostigare århundrade för historieforskare än det föregående. Den generösa bevarade korrespondensen och annat källmaterial öppnar mer detaljerade perspektiv på livet på individnivå just när det gäller adeln. 1600-talets adel uppfattade sitt liv som en cykel med lyckliga stunder och motgångar från födsel till död. Självbiografiska texter vittnar om adelspersonernas självmedvetenhet. Livet styrdes av samhälleliga gränser, plikter och normer, men adeln hade även utrymme för personliga val som gjordes utifrån egna känslor, erfarenheter, mål och drömmar.⁸

Barnafödseln som familjehändelse följde på 1600-talet samma mönster som tidigare. Graviditeten var en känslig period för den blivande modern, med många potentiella faror på vägen. En gravid kvinna skulle undvika häftiga känsloutbrott och hård fysisk ansträngning. Vissa kryddor och växter som ansågs kunna orsaka missfall måste utelämnas ur kosten. Samtidigt kunde olika mediciner, såsom örter, kryddor och drycker, användas för att lindra havandeskapets smärtor och besvär. Själva födseln var en både efterlängtdad och fruktad händelse. Barnen förkroppsligade föräldrarnas förhoppningar om den egna familjens tillväxt och ättens framtida livskraft, men samtidigt var det allmänt känt att förlossningen kunde kosta såväl modern som barnet livet. Enträgna böner ingick därför också som en del av förberedelserna. Med sin rikedom hade adeln bättre möjligheter än allmogen att få hjälp av erfarna barnmorskor och använda sig av hjälpmedel som födslostolar.⁹

Under barnets tidiga levnadsår var sjukdom ett ständigt hot. Vändpunkten kom i åttaårsåldern. Yngre barn än så var småbarn vars kön saknade större betydelse i uppfostringshänseende. Barn under sju år kunde använda samma kläder oavsett kön. Huvudfokus låg på att lära ut grundläggande färdigheter. I det här skedet låg huvudansvaret för

uppföstran hos frun i huset, men hon hade vanligtvis tjänare till sin hjälp i den vardagliga barnskötseln. Efterhand började man även undervisa barnet i att läsa och skriva samt i kristliga dygder. Man lärde också ut ståndets dygder, men de betonades först när barnen blev äldre och mer uttryckligt började fostras in i sina kommande könsroller. När barnens kunskaper ökade fick de själva börja läsa enkla sedelärande och andligt fostrande berättelser.¹⁰

Tidens barnuppföstran har beskrivits som sträng men kärleksfull disciplin. Barnen förväntades visa absolut hörsamhet gentemot sina föräldrar och uppföstrare, som i sin tur var var förpliktigade att visa sina barn kärlek. När det kom till bestraffning trodde man på agans kraft, men det var inte nödvändigtvis någon självklarhet. Exempelvis såg Jöns Kurck det som en viktig uppföstringsprincip att bara ta till fysisk tuktan som en sista utväg. Innan dess skulle man enligt hans åsikt försöka lotsa barnet i rätt riktning med uppmuntrande mildhet och små belöningar.¹¹

När barnen väl nått ungdomsåren var deras könsbestämda roller i regel självklara. Flickorna förväntades bli hustrur, mödrar och godsfruar, och pojkarna hade sin framtid som soldater, förvaltningsämbetsmän och ledare. Med könsrollerna introducerades olika dygder i de ungas uppföstran. För flickorna betonades moralen som i mångt och mycket utgick från kristendomen. Hörsamhet, tjänstvillighet och allmän anständighet var den unga adelskvinnans viktigaste egenskaper. En godsvärdinna förväntades dessutom vara klok, flitig och sparsam. Allt detta, liksom moderns och makans varma hjärtlighet, planterades i unga adelsfröknar av lärare, huspredikanter och uppbygglig litteratur. Uppföstringshandboken *Christelighe jungfrörs ähre-krantz*, ursprungligen på tyska av Lucas Martin, utkom exempelvis i minst fyra upplagor under 1600-talet (1608, 1614, 1656 och 1682). Ju mer högt uppsatt en ung frökens familj var, desto viktigare blev hennes sällskapsfärdigheter som behövdes i ståndets umgängesliv och i upprätthållandet av de egna nätverken.¹²

Forskningen har övergått till tolkningen att föräldrar trots 1600-talets på många sätt stränga förhållanden ändå kände och visade sina barn äkta kärlek. En varm, ovillkorlig och ömsint kärlek hörde till det adliga föräldraskapets ideal. Om barnens stora betydelse för föräldrarna vittnar de många oljemålningar som adeln lät göra av sina avkommor på 1600-talet. Ett viktigt syfte med tavlorna var att reproducera det älskade barnets utseende, samtidigt som de förstås också återgav släktens stora berättelse. Barnens porträtt bredvid porträtten på de vuxna släktingarna var ett bevis på den fortsatta livskraften från generation till generation.

Porträtt av greve Herman Wrangel af Salmis, son till Carl Gustaf Wrangel. Enligt tidens mode kläddes småbarn i klänning oavsett könstillhörighet.

En framgångsrik adelsman eller -kvinna byggde en ärorik familjehistoria åt sin familj på samma sätt som den växande stormakten Sverige sökte storslagna historiska rötter till sin expansion.¹³

Som motvikt till släktens stora berättelser satte de långa krigsåren ofta sin bistra prägel på adelsfamiljernas vardag. Adelsbarnen kunde lida av kriget på många sätt även om de i regel inte reste med arméerna. Gustaf Horns och Christina Oxenstiernas dotter Agneta Horns memoarer har i historieskrivningen gjort henne till den näst mest kända svenska 1600-talskvinnan efter drottning Kristina. Horn beskriver sin barndom

i krigets skugga som oförutsägbar och kylig. Familjens mor dog i en epidemi i Tyskland, och då fadern tvingades tjänstgöra i armén tillbringade Agneta sin barndom under växlande förhållanden. Tjänarna som anlätats som barnskötare behandlade henne och hennes bror illa och släktingarnas omsorger var inte heller alltid varma trots att morfadern var rikskansler Axel Oxenstierna, den mäktigaste adelsmannen i hela riket. Agnetas barndom var inte exceptionell i sig. Olika fostrare med varierande uppfostringsmetoder hörde till vardagen för många adelsbarn. Att förlora en förälder var inget ovanligt. Mödrar dog i barnsäng eller i sjukdomar och fäder stupade på slagfälten. Barnens relation till sina styvföräldrar kunde vara både bra och dålig.¹⁴

Det fanns stora skillnader inom adelsståndet när det gällde barnens uppfostran och utbildning. Förmögenheten hade en direkt inverkan på vilken undervisning barnen fick. Den lägre adeln hade sämre möjligheter att anlita informatörer och tjänare som lärare åt sina barn, och ungdomarna i den lägre adeln hade inte råd med studieresor till utlandet. Forskningen på området har framför allt handlat om den högre adeln och de övergripande normerna i den ståndsmässiga uppfostran. När barnet närmade sig ungdomsåldern blev könsindelningen i uppfostran allt viktigare. Fåfänga, skvaller och högmod, som ansågs vara kvinnokönets skötesynder, skulle tas ur flickorna till förmån för goda egenskaper som ödmjukhet, flit och gudfruktighet, naturligtvis utan att glömma den allmänna sedesamheten. Målet var rollerna som hustru och hushållsansvarig. Därför undervisades flickorna även i matlagning, bordsetikett och andra färdigheter som behövdes för hushållsskötsel, men också i räkning och bokföring. Samtidigt förväntades 1600-talets flickor i allt högre grad behärska sällskapslivets konst och adelsflickornas undervisning innefattade därför studier av främmande språk och etikettsregler. Inom societeten i den högre adeln efterfrågades kännedom om litteratur, musik och teater.¹⁵

Adliga pojkar fick fram till 14 års ålder grundundervisning i teologi, historia, geografi och moralfilosofi. Dessutom lärde de sig latin och den europeiska adelns dominerande språk franska och tyska. Det förberedde pojkarna för universitetsstudier, och för de kommande ämbetsuppgifterna var det viktigt att behärska brevskrivandets konst. Allteftersom 1600-talet framskred räckte ståndsbakgrunden och släktnätverken inte längre för att ensamma garantera adelsmannen en uppåtgående karriär i kronans tjänst, utan en framgångsrik adelsman behövde åtminstone ett visst mått av bildning. På universitetet studerade de unga män-

nen samma läroämnen som andra universitetsstudenter, men de adliga ansåg sig inte behöva avlägga några examina. Utöver teoretiska studier lade adelsynglingarna sin tid på traditionell riddarskolning. Fäktning, ridning och dans gav dem fysisk träning. Medan adelsfröknarna ägnade sig åt sällskapslivets färdigheter övade sig de unga männen på att tala och uppträda.¹⁶

Vid sidan av universitetet grundades 1626 en särskild skola för unga adelsmän, *Collegium illustre*. Arbetet med skolan leddes av Johan Skytte som vid århundradets början varit lärare åt Gustav II Adolf och som adlades av Karl IX 1604. Skolans läsplän *Ratio Studiorum* utarbetades av hovpredikanten och den unga drottning Kristinas lärare Johannes Matthiae. Grundandet av en särskild skola vittnar om periodens strävan efter att befästa ståndsmedvetenheten och adlighetens bildningsgrund, men skolan blev inte långlivad.¹⁷

Ett sista steg i den unge adelsmannens fostran och utbildning från pojke till man var att de rikaste adelsfamiljernas ynglingar gjorde en lång utlandsresa, peregrinationen. De reste genom Europa och stannade vid hov och universitet i olika riken. Syftet var att samla erfarenhet av förhållandena i olika länder, men ofta ställde ynglingens uppbackare och beskyddare även upp tydliga lärdoms mål för resan. Rikskansler Axel Oxenstierna tog exempelvis studiebegåvade ynglingar under sitt beskydd och upprättade ibland detaljerade läroplaner för deras utlandsresor så att de unga adelsmännen skulle bli kompetenta ämbetsmän i kronans tjänst. Ibland företogs resan först efter tjänsteutnämningen. Erik Henriksson Fleming utnämndes till assessor i Bergskollegium vid 21 års ålder 1637. Åren 1639–1642 gjorde han en studieresa till Tyskland, Nederländerna och England för att studera gruvverksamhet både i praktiken och på universitet.¹⁸

Äktenskap och karriärval

I övergången mellan ungdoms- och vuxenlivet ställdes unga adliga oavsett kön inför stora val. Nu gällde det att hitta en lämplig make eller maka. Ofta handlade det inte bara om de ungas eget val utan föräldrarna hade sitt att säga om vem som var det lämpligaste valet. Adelsn äktenskap hade ibland drag av affärsuppställning, och framför allt i aristokratens kretsar ville föräldrarna genom äktenskapet bygga nätverk och säkra den egna släktens ekonomiska intressen. Ofta kunde de unga med

den romantiska kärlekens visshet ändå påverka valet av partner. Då såg föräldrarna till att deras eget barn bereddes möjlighet att delta i sällskapslivet i lämpliga kretsar. Ungdomens ställning på äktenskapsmarknaden berodde på släktens förmögenhet, rykte och inflytande, men även personliga egenskaper hade betydelse. En blygsammare släktbakgrund kunde kompenseras genom driftighet eller sociala färdigheter och en kapabel adelsyngling av anspråkslös börd kunde främja sin egen karriär och paret förmögenhet avsevärt genom sin hustrus släktförhållanden.¹⁹

Föräldrarnas förväntningar blev synliga och offentliga när äktenskapsplanerna inte uppfylldes, vilket märks i exemplet med den tidigare nämnda Agneta Horn. Hon vägrade gifta sig med den av sin far och styvmor utvalde maken Erik Sparre som i hennes tycke var för mjuk till läggningen. I stället valde hon Lars Cruus, som hon ansåg vara manlig och militärisk, till make. Agneta Horns val av make har tolkats på två olika sätt. Å ena sidan har det setts som ett djärvt tilltag av en kvinna som vittnar om Horns självständiga tänkande och mod att trotsa patriarkala strukturer. Å andra sidan har det ansetts spegla Horns dystra barndom och samhällets militarisering – den cyniska världsbild som kriget gav upphov till.²⁰

För adelsungdomarna innebar 1600-talets samhällsutveckling ett nytt dilemma på vuxenvärldens tröskel. Krigstjänsten omvandlades från en av ståndstillhörigheten dikterad roll till ett karriäralternativ bland andra tillgängliga vägar till ett respektabelt liv. Den unge adelsmannen fick med andra ord välja riktning för sin karriär – ville han tjäna kronan som ämbetsman eller som soldat? Valet påverkades av många faktorer: personliga egenskaper, den egna ättens sociala ställning samt faderns och släktingarnas exempel.²¹

Gabriel Kurck valde soldatkarriären som 25-åring. Släkten var rik på soldattraditioner: fadern Jöns hade haft sin yrkesbana i armén, farfadern Knut Kurck hade varit officer och även farfaderns bror Axel Kurck hade krigserfarenhet. Gabriels äldre bror Gustav hade redan blivit officer. De övergripande idealen inom adelskapet uppmuntrade med emfas alla adelsynglingar att välja en soldatkarriär. Att delta i krig var en direkt väg till en hedervärd adelsmannastatus, även om kriget hade sina risker och återspeglade rädsorna kring världens undergång. I det av Gud rättfärdigade kriget vändes dråp och plundring till hjältedåd genom vilka stor ära kunde uppnås. Hjältebilderna levde inte bara i adelns släkthågkomster utan odlades allmänt både i högtidstal och i universitetens studier av antikens historia. Den militära karriären sågs som ett kall, och därför för-

utsatte valet att den unge mannen var medveten om sina egna förmågor och styrkor. Efter grundlig självrannsakan räknade Gabriel Kurck upp många orsaker till sin soldatkarriär, men i slutänden var det viktigaste passionen för krigföringen – han ”kände stor lust” att bli soldat.²²

Hågkomst och hedrande av de döda

Döden var närvarande i livscykelns alla faser. Att Klas Fleming, som blev Karl XI:s handgångne man och en ledargestalt för rikets ekonomi, dog innan han fyllt 40 påstås delvis ha berott på överansträngning efter alltför hårt arbete. Trots sjukdom gjorde han inte avkall på sina många uppdrag. När han till sist reste till Centraleuropa för att sköta sin hälsa var det redan för sent. Fleming dog i Holland utan att nå baden i Aachen som varit hans mål. På truppersnas resor led även de högsta adelsmännen av samma sjukdomar och epidemier som vanliga soldater. Pesten dödade Erik Oxenstierna i Polen hösten 1656 sedan Sverige anfallit landet under Karl X Gustavs ledning. Bara strax dessförinnan hade Oxenstierna efterträtt sin far som rikskansler. Somliga överlevde pesten, men andra sjukdomar kunde tära på sina offer i årtionden. Jöns Kurck tvingades överge sin soldatkarriär på grund av reumatism redan före sin 30-årsdag.²³

Med stigande ålder ställde krämpor och sjukdomar adelsmännen och -kvinnorna på ålderdomens tröskel. Ålderdomens ”svaghet” som föregick döden var i regel det enda som kunde tvinga de åldrande herrarna och fruarna att släppa sina värv. De skötte sina släktangelägenheter, jordegendom och ämbetsuppgifter ända in i döden. När krafterna avtog upprättade man ett testamente, gav instruktioner till avkomlingarna och planerade detaljerna för den egna begravningen. De sista ögonblicken kunde tillbringas i de närmastes sällskap om sjukdomsförloppet var långsamt. Den döende bibringades tröst och sinnesro ur andlig litteratur. På sin dödsbädd kunde Barbro Bielke utantill recitera bönerna hon fått läsa för sig snabbare än uppläsaren själv. Anna Banér lät på sin dödsbädd få en bok läst för sig om hur man levde kristligt och dog i salighet. Maria Mörner läste själv Bibeln och några böner så länge rösten bar.²⁴

Begravningen var en viktig sorgehögtid för slakten, men ju mer respekterad eller inflytelserik den döda hade varit i livet, desto större betydelse hade begravningen för gemenskapen utanför släktkretsen. Begravningar blev fester för en större krets. I begravningarna för de mest inflytelserika adelsmännen i Stockholm deltog det egna ståndets mest

betydande representanter, och regenten kunde själv hedra tilldragelsen med sin närvaro. I Finland begravdes flera av 1600-talets rikaste och mest framgångsrika adliga i Åbo domkyrka. En viktig del av begravningsceremonin var utfärdspredikan där prästerna kunde redogöra för den dödas liv i sådan omfattning att predikningarna blev till lektioner om adelns samhälleliga betydelse. Den hädangångnas familjebakgrund och liv kunde återberättas som en del av hela rikets historia samtidigt som den rådande samhällsordningen befästes. Gud hade placerat adeln ovanför de andra ständerna och gett det högsta ståndets herrar och fruar könsspecifika gåvor och dygder med vars hjälp de skulle leda riket och hushållen. När döden kom skulle man minnas dem med stor aktning.²⁵

Begravningarna med högtidliga tal blev inte nödvändigtvis det sista minnet av de döda adelspersonerna. Många ur adeln skänkte under sin livstid föremål till kyrkorna och deras gravar kunde vara rikt utsmyckade med släktens vapen. Därigenom höll man den dödas och hela släktens minne levande i församlingen och budskapet om adelns sociala betydelse förmedlades även till de lägre ständerna – kyrkorna var ju samtliga ständers gemensamma rum. En särskilt givmild donator var Henrik Fleming. Han begravdes i Virmo kyrka där det donerade ståtliga epitafiet fångade bevakelsegrunden bakom Flemings frikostighet: syftet var att helga hans minne och bära vittnesmål om hans dygd.²⁶

Livet som änka var i viss mån öppet. Kvinnor kunde se änkedomen som en möjlighet till ett självständigt liv, även om det i vissa kyrkliga läror beskrevs som ett farligt tillstånd. Många adelsfruar som blivit änkor lät bli att gifta om sig, vilket gav dem fria händer att sköta sin egen jordegendom. Det var vanligt att kvinnorna hade stort ansvar för adelsfamiljens ekonomiska angelägenheter, men makens död gav hustrun möjlighet att ta ännu tydligare ansvar för skötseln av egendomen. Det finns flera kända exempel på adliga änkefruar på 1600-talet som självständigt skötte stora gods efter mannens död. Änkedomen var dock ingen entydig väg till frihet, utan alltid förknippad med en portion otrygghet. Änkefruarnas förläningar och egendom kunde tilldra sig intresse från avlägsna släktingar eller adelsmän som räknade med regentens gunst och trodde sig kunna överta förläningen med hjälp av sina nätverk eller helt enkelt genom hänsynslösa tilltag. Adelsmän som blivit änklingar var troligen något mer benägna att söka sig en ny maka efter hustruns död. Man behövde helt enkelt någon för att sköta hushållet.²⁷

Grevens tid och nätverken

När hertig Karl anlände till Finland i augusti 1599 delgav han adeln i den östra riksdelen priset för dess felaktiga beslut. Sammanlagt 35 personer avrättades i Viborg, Helsingfors och Åbo. Det var en brysk demonstration, men halshuggningarna var noggrant avvägda. Det fanns nästan inga betydande adliga bland de dödsdömda med undantag för släkten Tawast i Viborg och Tavastehus slottsherre Sten Fincke som avrättades i Åbo. Karl visste att han fortfarande behövde den finska adelns stöd för sina egna strävanden, och ett viktigt formellt steg mot förlikning togs i januari 1602 när de finska adelsätternas representanter erkände Karl som regent och svor honom trohet i Åbo. Finlands adel avgav först sin ed muntligen den 7 januari 1602, och två dagar senare undertecknade 58 adelsmän en skriftlig lojalitetsförsäkran. Spänningarna mellan hertigen och adeln försvann dock inte helt, och även i övrigt var ramarna för adelns nätverkande i ständig förändring under hela första delen av seklet. Kriget som Sverige utkämpat och det nya förvaltningsmaskineri som byggts upp i skuggan av dem vände upp och ner på adelns levnadssätt och verksamhetsfält.²⁸

Under 1600-talets lopp bröts den gamla regionala basen för adelns nätverk. Arvid Stålbarm, som efter Klas Flemings död blivit den finska adelns mest framstående representant, beskrev den broderliga gemenskapen som ”åss fattige finner”. De var i första hand soldater och krigare och först därefter förvaltningsmän. Det var detta som Stålbarm lyfte fram 1605 när hertig Karl lät kungöra anklagelserna om ränksmideri med Sigismund. Enligt Stålbarm var den till regenten avgivna trohetseden, soldathedern och de regionalt uppbyggda samarbetsnätverken grundpelarna för adelns agerande. I slutet av 1500-talet var adeln i Finland som en liten brödraskara. Ömsesidighet var en av nätverkets viktigaste regler och något som adeln förväntade sig även av regenten. Finnarnas envisa stöd till Sigismund hade framför allt motiverats av trohetseden till kungen, men dess förpliktigande natur hade avklingat sedan kungen överlätit riksråden Erik Sparre, Ture Bielke, Gustav Banér, Sten Banér och Göran Posse till hertig Karl. Arvid Stålbarm dömdes till döden 1605. Domen verkställdes aldrig, men Stålbarm fick tillbringa sina sista 15 år i livet i fångenskap på Gripsholms slott. Karl litade inte längre på honom, och det fanns ingen plats för Stålbarm i Gustav II Adolfs nätverk, men heder, ömsesidighet och allianser som etablerats genom släktskapsrelationer reglerade fortfarande adelns

interna organisering på 1600-talet. Regionalt strukturerades emellertid nätverken på ett nytt sätt.²⁹

Gustav II Adolfs och Axel Oxenstiernas strävan att reformera rikets förvaltning tryggade adelns samhälleliga ställning, men reformerna förändrade ståndets verksamhetsfält. Krigen förde de adelsmän som trätt i arméns tjänst långt bort från Finland – i decennier framåt fanns slagfälten huvudsakligen i Baltikum och Centraleuropa. Rikets nya förvaltningsapparat gav upphov till en ämbetsmannaadel som delvis hade Finland som sitt arbetsfält, men det var Stockholms centrala roll i förvaltningsapparaten som betonades. Det drev ofrånkomligen adeln bort från de gamla sätesgodsen och de regionala nätverken. Den främsta vägen till makt och en framgångsrik karriär utgick från Stockholm och från arméns led runt om i Europa. I äldre forskning har man försökt skönja adelns (och även de andra ständernas representanters) migrationsrörelser mellan Finland och Sverige under 1600-talet, men särskilt för adelns del har det varit svårt att definiera ”finnar” på något entydigt vis.³⁰

Adelns nätverk hade dock inte förlorat sin generella betydelse. Tvärtom, de växte och tänjdes ut allteftersom kronan skapade nya förvaltningsstrukturer. Det tog sin tid innan den nya förvaltningen förankrades och fick legitimitet, vilket gav adelns nätverk utrymme att flätas samman med ämbetsstrukturen. Nätverken reglerades inte i privilegier eller lagstiftning, men på 1600-talet var de en lika viktig struktur för maktutövning som ämbetssystemet i sig. Alla möjliga formella beslut kunde påverkas genom informella nätverksrelationer, vare sig det gällde civilförvaltningen, armén eller rättsväsendet. Det var inte många ämbeten man kunde få utan referenser som gav valet sitt stöd och sin välsignelse. Gränsdragningarna mellan privata angelägenheter och ämbetsuppgifter var diffusa. Ett och samma brev kunde avhandla äktenskapsförhandlingar mellan adelssläkter och kronoförvaltningens ämbetsfrågor.

Varje adelsperson hade sitt eget nätverk och stärkte det mer eller mindre medvetet parallellt med sina egentliga ämbetsuppdrag eller militära karriär. Nätverken byggde på många typer av sociala band. Släktskaps- och familjerelationer skapade förbindelser mellan olika personer, och på samma sätt byggdes nätverk utifrån bekantskap, vänskap och gemensamma intressen. Därigenom växte adelns gamla släktkretsar till ett hierarkiskt system där de grundläggande rollerna utgjordes av beskyddarens eller patronens respektive skyddslingens eller klientens roll. Patronerna med de högsta positionerna strävade efter att främja sina klienters karriärer, och i gengäld värnade klienterna om sina patroners intressen

Postvägarna i den östra riksdelen gick i huvudsak längs kusten. Inlandsrutten grundades för att tillgodose behoven för Per Brahes friherreskap Kajana. Postkarta från 1698.

i sina egna kretsar. Ståndsgränserna sammanföll inte med gränserna för nätverken, som även innefattade företrädare för de andra ständerna. Ju bredare nätverk en enskild person kunde bygga upp, desto större möjligheter hade man till framsteg i livet. Systemet erbjöd fördelar åt alla parter, vilket ökade dess vitalitet, men samtidigt räckte inte nätverken för att stötta någon i all evighet om individens personliga egenskaper och val visade sig vara dåliga.³¹

Högvälborne greve Per Brahe den yngre, riksdrots och vicekung, håller i kronan. Beträktaren lämnas dock inte med några tvivel om vem som håller makten i sina händer.

Nätverken minskade könets betydelse. Adelsfruar hade inte tillträde till ämbeten men kunde utöva makt genom nätverken av släktingar, vänner, beskyddare och skyddslingar. I rollen som hustru skapade de förbindelser som deras makar kunde utnyttja för sina angelägenheter. Fruar kunde förmedla förfrågningar med anknytning till männens ämbetsutövning, och de tog även egna initiativ, i synnerhet om det egna hushållets intressen stod på spel. En aktiv och skicklig kvinna kunde få en viktig roll i nätverken och gynna sin makes ämbetsutövning eller karriär i olika frågor. Även frågor rörande familjens jordegendom låg ofta i hög grad på kvinnans ansvar, eftersom det var just över skötseln av jordegendom som kvinnor gavs störst formell befogenhet. Adelsfruar förväntades kunna sköta jordegendom, för männen reste ofta från förläningarna i ämbetet eller ut i krig. Adelsfruarna fungerade som adelsfamiljens välvilliga fasad gentemot allmogen på landsbygden som i hårda tider kunde be sitt värdfolk eller hembygdens ädlingar om hjälp.³²

Förutom att vara ett medel för påverkan var nätverken framför allt en informationskanal. Både de adliga och det byråkratiska förvaltningsmaskineriet behövde information. På 1500-talet kunde informationsgångens osäkerhet och långsamhet fortfarande utnyttjas för att fördröja eller underlåta att utföra misshagliga ämbetsuppgifter, men på 1600-talet förbättrades Sveriges postrutter för effektivare kommunikation mellan olika delar av landet. I slutet av århundradet fanns ett ganska tätt nätverk av postrutter i västra riksdelens kulturbygder, framför allt i Stockholms omgivning där många nya adelsgoods uppfördes under seklets gång. I Finland gick posten däremot i stort sett bara längs kusten. Förbindelsen till Kajana hade tillkommit på grund av Per Brahes förläningar. Kartan över postnätverket ger samtidigt en god bild av adelskapets nya geografi. Postgången mellan Finland och Stockholm fungerade visserligen, men de adliga som bodde i huvudstaden eller dess närhet fick sina nyheter betydligt snabbare än sina ståndskollegor på andra sidan havet. Från Finland var det omöjligt att delta i det livliga societetslivet i Stockholm och dess närområde.

Greve Per Brahe hörde till rikets högsta adelsmän och var Finlands generalguvernör åren 1637–1640 och 1648–1651. Under båda sina ämbetsperioder reste han omkring i den östra riksdelen och satte sig grundligt in i dess förhållanden. Brahe träffade allmogen och löste lokala tvister. Som generalguvernör behövde han finna på sätt att göra östra riksdelen rikare. Han ville effektivisera förvaltningen genom att höja ämbetsmännens utbildningsnivå och förbättra jordeböckernas kvalitet.

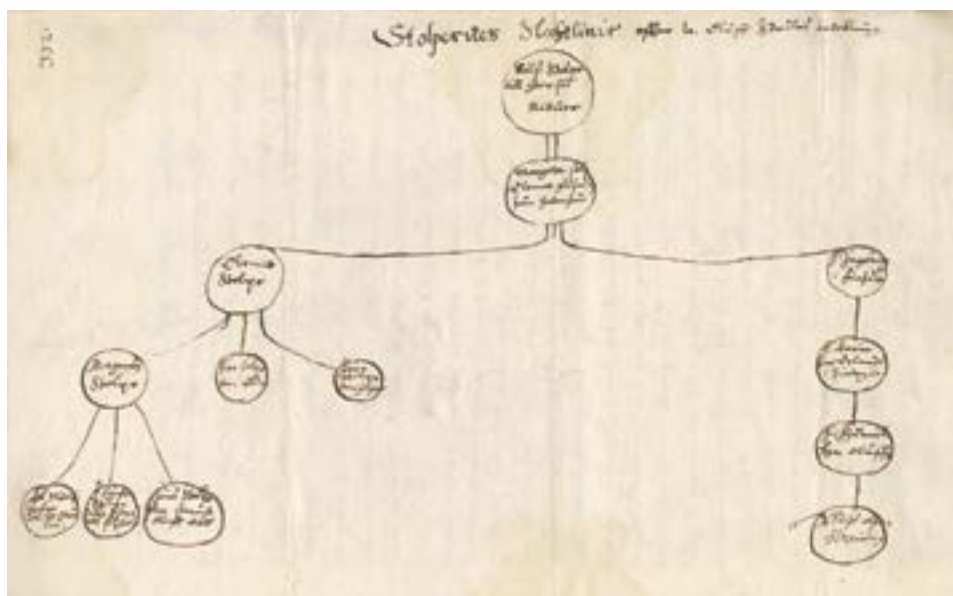
Under sin första ämbetsperiod påskyndade han grundandet av trivialskolor och Kungliga Akademien i Åbo, och under den andra ägnade han stor uppmärksamhet åt att utveckla städerna och grunda nya städer. Därför har Brahes ämbetsperioder i positiv anda kallats för ”grevens tid” i historieskrivningen.³³

Varför hängav sig Brahe åt sitt arbete med sådan driftighet? Som generalguvernör var han förpliktigad att verka i kronans intresse i enlighet med de anvisningar han hade fått, men hans ämbetsetos påverkades också starkt av ståndsdygderna, alltså själva adelskapet. Med kännedom om sin aristokratiska släktbakgrund var det Brahes blodsarv att tjäna drottningen och riket. Vare sig kommenderingarna till ämbetet som generalguvernör tilltalade Brahe eller ej så gav han sig i kast med uppdraget med all sin förmåga och utan hänsyn till den egna bekvämligheten, med en tvättäkta adelsmans pliktrogenhet. Samtidigt kunde han sköta sina egna förläningar på nära håll och skapa en stark grund för sina nätverk i Finland.³⁴

Jordegendomen breddade nätverken. I samband med Brahes generalguvernörsperioder var det naturligt för drottning Kristina att ge honom stora förläningar i Finland när hon generöst belönade den högsta adeln i slutet av 1640-talet. Friherreskapet Kajana blev en av rikets största förläningar sett till arealen. Till skillnad från många andra innehavare av stora förläningar ville Brahe skapa nära band mellan sig och förläningarnas invånare. I friherreskapet Kajana grundade han ett förvaltningsystem som redan införts i Brahes grevskap Visingsborg. Konventet i Kajana komprimerade och systematiserade arbetet för friherreskapets ämbetsmän. När allmogen i friherreskapet svor trohetsed till Brahe ställdes förläningens befolkning i en konkret patriarkalisk relation till sin herre. Grevnen förväntade sig lojalitet av den kajanaländska och östfinska allmogen, men erbjöd dem i gengäld sitt beskydd och öppnade inflytelsekanalerna i sitt nätverk för dem. Därigenom hade allmogen i princip en direkt informell nätverkskanal till rikets topp. Brahes klienters inbördes tvister och maktkamper skapade instabilitet i systemet som allmogen hade svårt att förbigå. Rättsväsendet i friherreskapet fungerade i enlighet med rikets bestämmelser, men tingsdomarna var i huvudsak klienter till Brahe.³⁵

Kronoförvaltningens tillväxt i början av århundradet skapade rentav oro för brist på arbetskraft. Ur den finska förvaltningens perspektiv var språkkunskaper ett särskilt knivigt problem. Denna utmaning var som mest kritisk när Brahe för första gången kom till Finland som general-

guvernör. Grundandet av Kungliga Akademien i Åbo var ett sätt att tillgodose rikets behov men tjänade också Brahes egna intressen. Universitetet gav honom den akademiska och kulturella tyngd som han var i akut behov av i sina nätverk. Brahe hade hamnat i skuggan av kanslern Axel Oxenstierna som kopplat ett hårt grepp om Uppsala universitet, vars utexaminerade tenderade att söka Oxenstiernas snarare än Brahes beskydd. Genom Brahes målmedvetna arbete invigdes universitetet i Åbo 1640. Där utbildades präster och ämbetsmän för den östra riksdelen och gav adeln en plats där ynglingar kunde förberedas för utlands-turnén, peregrinationen. Samtidigt fann Brahe lojala klienter på universitetet som var redo att träda i rikets tjänst och bevaka sin patrons intressen. Möjligheterna till nätverkande hade stor inverkan på vilket universitet adelsynglingarna valde. Till Åbo kom adliga studenter från Sverige medan resan från Finland gick till Uppsala. På 1600-talet var det dock inga strida strömmar av adelsmän som sökte sig till universiteten – bara omkring sex procent av studenterna vid såväl Uppsala som Åbo universitet var adliga.³⁶

Släktredogörelsen som Michael Wexionius, professor i statslära och historia, skickade till Per Brahe för att anhänga om adelskap för sin släkt.

De mest framstående vetenskapsmännen adlades på 1600-talet. Mikael Wexionius hade på Axel Oxenstiernas befallning mot sin vilja flyttats från Wexjö till Åbo för att bli ny professor i statslära och historia. Ganska snart förstod han att den viktigaste personen för hans karriär var universitetskanslern Per Brahe. I årtal fungerade Wexionius som Brahes ögon och öron på universitetet och ordnade angelägenheter på det sätt denne önskade med sådan framgång att han dristade sig att framföra ett önskemål till Brahe om att hans släkt skulle adlas. Processen var långsam, men med Brahes välvilliga stöd adlades Wexionius till slut under förmyndarregeringen 1650 med namnet Gyldenstolpe. Genom sin upphöjda ställning och fortfarande med Per Brahes benägna bistånd kunde Michael Gyldenstolpe skicka sin son till betydande samhällliga uppdrag. Den egna karriären krönte han, än en gång med Brahes stöd, som adelns assessor vid Åbo hovrätt.³⁷

Världsbilden: hierarki och traditioner

Den med kronan allierade adeln blev en så central aktör i den svenska stormaktstidens samhälle och tankevärld att man har talat om en ”adelsstat”. Hela samhället styrdes av den ideologi som adeln hade tillägnat sig. Dess grundpelare var ståndindelning och hierarki, patriarkalitet, adliga dygder och ett ståndsmässigt levnadssätt.³⁸

På 1600-talet befästes ståndssamhället, som byggde på hierarki och de fyra statliga ständernas skilda rättigheter, i det svenska riket. Adeln, prästerskapets, borgerskapets och bondeståndets plats i samhället kunde beskrivas som en pyramid vars botten utgjordes av bönderna, över vilka köpmännen fanns, sedan det andliga ståndet och högst upp den ståtliga adeln med sina svärd och turneringslansar. Pyramiden kröntes av regentens krona.³⁹

Ständernas och socialgruppernas inbördes värdeordning betraktades som en universell princip som hela samhället organiserades omkring. Hierarki och ordning gick hand i hand och sågs som en del av den naturliga ordningen och skapelsens lagar som instiftats av Gud. En kristen undersåte skulle följa dessa principer. Adeln gick alltid i spetsen i kyrkan, på möten och vid ceremonier med de andra ständerna efter sig. Adeln ansåg sig på ett självklart sätt vara mer värd än de andra samhällsgrupperna, ädlare och mer kompetent att sköta sina ansvarsfulla samhällsuppdrag.⁴⁰

En illustration av ståndssamhällets hierarki ur Schering Rosenhanes bok *Hortus Regius* (1645). Adeln är det högsta ståndet och tillsammans verkar ständerna som en motvikt till regentens makt.

Den samhälleliga verkligheten erbjöd inte nödvändigtvis någon exakt motsvarighet till ståndspyramiden. Inom ständerna, inklusive adeln, fanns det flera grupper med olika ställning och i ständernas periferi fanns människor som inte tydligt kunde sorteras in i något av de fyra facken. Pyramiden var ett uttryck för adelns och makthavnarnas strävan efter ett välordnat och harmoniskt samhälle. Samhället sågs som en enad organism vars delar utgjordes av ständerna. Den kunde jämföras med en kropp där varje lem och organ hade en egen plats och uppgift. Regenten var huvudet och undersåtarna lemmarna. Helheten blomstrade när de olika delarna arbetade i balans, endräkt och samförstånd. Då kunde man avvärja de yttre hoten mot riket som också var en central och beständig del av världsbilden för 1600-talsadeln som luttrats av ständigt krigande.⁴¹

Den starka adeln ansåg sig utgöra samhällets stabila grund, eftersom den ombesörjde landets styre och försvar samt såg till att ekonomin och kulturen blomstrade. Den var statsmaktens stöttepelare. Makten mellan regenten och undersåtarna var tredelad: kungen, riksrådet och ständerna.⁴²

I ett samhälle så grundligt genomsyrat av värdeordningen hade även adelsståndet en tydlig intern hierarki. Värdeordningen märktes i allt: sittplatserna i kyrkan, festernas bordsarrangemang, vikten av korrekta och

komplikerade titlar. Den symboliska ordningens betydelse byggde på ett tankesätt där symbolen i sig inrymde sin förebilds egenskaper. Att skymfa symbolen var en direkt förolämpning mot människans eller släktens heder. Riddarhusordningen från 1626 delade in släkterna i tre värdekategorier: grevar och friherrar, riksrådsätterna samt övrig adel. Vars och ens placering avgjordes inte av egna förtjänster utan av härkomsten – om man inte var så lyckligt lottad att man fick en greve-, friherre- eller riksrådsvärdighet av regenten och den egna familjen därmed upphöjdes till en högre rang.⁴³

När adelsståndet växte med all nyadling ställdes dess inre enhetlighet på prov. Ståndet som betonat ordning och hierarki hamnade under senare delen av 1600-talet själv i upprivande konflikter som kretsade kring den inre rangordningens grunder. Stridsäpplet blev betydelsen av ursprung och dygd. Högadeln betonade förstås ursprungets betydelse som mått på verklig adelhet och adlighet, medan de nyadlade och den lägre adeln tryckte på individuella förtjänster, kompetens och karriärprestationer – och därmed på en ny hierarki som utgick från ämbetsställningen. Individualistiska värderingar smög sig så småningom in i den gamla gruppmentaliteten: en ny adelsman som på egen hand och genom egna dygder tagit sig uppåt betraktades av vissa som mer hedervärd än en ståndsbroder som fötts till sin höga ställning.⁴⁴

Sverige, och därmed också Finland, genomgick samhälleliga förändringar på 1600-talet. Förvaltningen och krigsmakten reformerades, näringslivet växte, kulturen och vetenskapen utvecklades och själva adelsståndet genomgick en omvälvning när nya adelssläkter och adel från utlandet, särskilt från Baltikum, tog plats vid de gamla ätternas sida. Detta till trots, eller just tack vare det, var adelns tankevärld generellt sett konservativ och kritisk till förändring.

Adeln var inget undantag, utan hela det förmoderna samhället höll sig helst kvar på den av traditionerna snitslade banan. Traditioner innebar en trygghet inför framtiden som upplevdes som osäker. ”Den gamla goda tiden” var en viktig del av adelns världsbild, så till den grad att alla ändringar av tingens ordning i regel tolkades som försämringar. Historien var en del av 1600-talsadelns utbildning, och de exempel och moraliteter den erbjöd ansågs vara källorna till verklig kunskap och erfarenhet. Antikens värld var en förebild utan motstycke och Sveriges egen guldålder byggdes med hjälp av den ideologiska historieinriktning som kallades göticism. För oss känns strävan efter det nya mer bekant, men det eftersträvansvärda i 1600-talsadelns tankevärld var traditionalism

och ålderdom, vare sig det gällde lag, seder eller släkt. Att hänvisa till gammal hävd var mycket användbart i politiken. Rättfärdigandet av adelns privilegiesystem liksom hela samhällsordningen byggde på uråldriga seder.⁴⁵

Att motsätta sig förändringar var naturligt när samhällsidealet var hierarkiskt organiserat som en pyramid, vars harmoniska balans hotades av just förändring. Den goda ordningen riskerade ständigt att förfalla i kaos. Dagens idé om positiv förändring, där ambitionen är att bygga upp ett bättre samhälle, skulle ha tett sig främmande för 1600-talets världsbild. Europa prövades av kriser, krig, social oro och ekonomiska svårigheter. Den allmänna uppfattningen var att tiderna var dåliga, världen gammal och sliten och rentav på avgrundens rand. I 1600-talets värld var utvecklingen oförutsägbar och påverkades av en mängd faktorer utanför människors kontroll. Varaktighet och oföränderlighet var ett skydd mot historiens nedförsbackar och förödande förändringskrafter.⁴⁶

Trots att adeln levde i prakt präglades dess världsbild av pessimism, vilket återspeglas i tidens retorik. Krigsmarskalk Gustaf Horns dotter Agneta gav i sina memoarer en målande beskrivning av den rådande tankevärlden i sin beskrivning av hur hon föddes 1629 ”hit till denna onda och för mig mycket mödosamma och bedrägliga värld uti staden Riga, för att sedan få leva i de allra största sorger och vedervärdigheter”.⁴⁷ Människolivet beskrevs som ”en jämmerdal” där lyckan var flyktig och färden gick från lidande till provning. Inte ens adelskapet skyddade mot krig, sjukdom och död.

En del av respekten för traditioner kom ur den av antiken inspirerade idealiseringen av ursprunget och betoningen av adelsättens ålder. Det var en annan sak att vara son till en nyligen adlad ämbetsman än att tillhöra en släkt med sekler av adlighet bakom sig. Barnen ansågs samla på sig sina adliga förfäders dygder, så ju fler blåblodiga förfäder och förmödrar adelsfamiljens barn hade i sin stamtavla, desto bättre utgångspunkter hade de för sitt samhällsliv. Det märktes exempelvis i utfärdspredikningar från mitten av 1600-talet som utöver individens egna handlingar också i detalj redogjorde för förfädernas goda egenskaper så långt tillbaka som fyra släktled. Medlemmar av gamla släkter respekterades och ansågs vara berättigade till höga positioner. Uppfattningen var att släkträdets dygder spreds vidare med nya skott och frön precis som ett riktigt träd.⁴⁸

Om så krävdes kunde släkträdets förfalskas för att leda rötterna till den äldre medeltiden. Ett exempel på detta från 1640-talet var Jakob

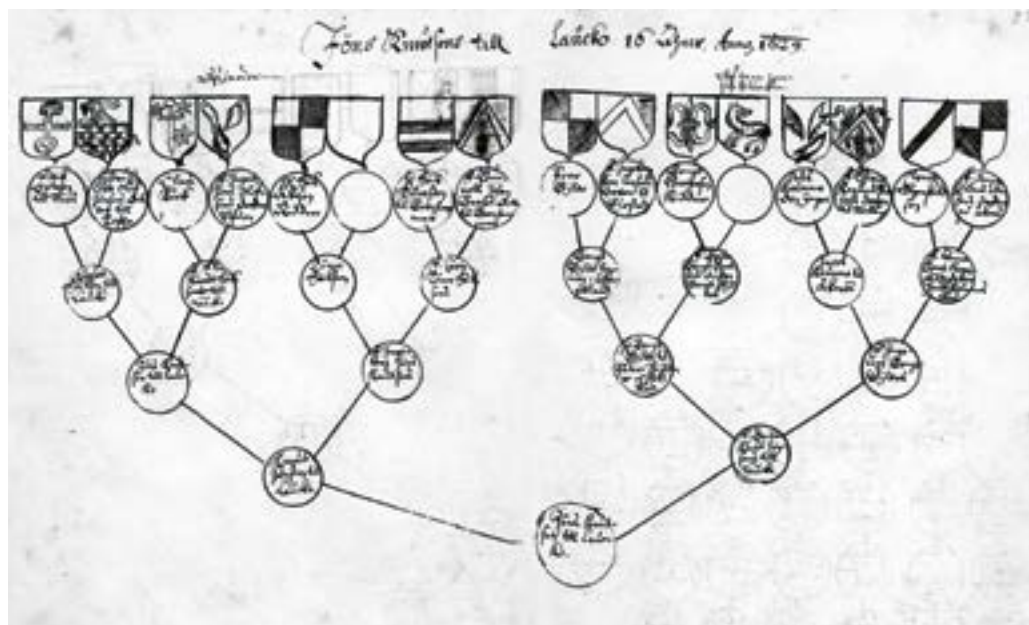

Holländaren Thomas Wycks målning (ca 1660), som tillhör släkten Kurck, visar en 1600-taletsvetenskapsman i sitt arbetsrum.

De la Gardie, i Finland känd som "Laiska-Jaakko" (Late Jakob), en av rikets främsta fältherrar vars fars biologiska rötter ledde tillbaka till en fransk köpmannafamilj.⁴⁹

Släktvapnet var ytterst viktigt som symbol för adelspositionen. Det användes dock inte enbart av adeln, utan även släkter som inte tillhörde Riddarhuset hade egna vapen. Lämpligt och olämpligt bruk av släktvapen kunde ibland väcka starka reaktioner i ett samhälle som var organiserat enligt en noggrann hierarki. När den bortgångne ståthållaren Erik Hares efterlevande satte upp hans vapensköld på kyrkväggen kände sig den lokala adeln kränkt och tog upp ärendet i Åbo hovrätt. Hare hade nämligen ingen erkänd adelsställning. Hovrätten beordrade att skölden skulle avlägsnas ur kyrkan.⁵⁰

Adlighet enbart på fädernet var inte tillräckligt, utan enligt europeisk modell skulle adeln visa sin ädla börd genom släkträd som angav förfädernas vapen fyra generationer tillbaka. Idealet var att alla 16 förfäder skulle ha egna adelsvapen. Detta antal är källan till tavlans franska namn *seize-quartier* (sexton anor). Även dessa tavlor kunde bättras på.

Jöns Kurcks "sexton anor", det vill säga en förteckning över 16 adliga förfäder.

Om en avkomling exempelvis hade upphöjts till greve och därmed fått sitt vapen ändrat kunde även förfädernas vapen uppdateras för att motsvara hans nya ställning.⁵¹

Den här sortens adliga släktforskning var inte bara ett tidsfördriv. Att uppnå en högadlig position i det svenska riket krävde att man kunde påvisa alla sina 16 adliga förfäder. Det var sällan möjligt för adeln i Finland, där redan en fullständig adelstavla i tre generationer var en imponerande prestation. Endast ett fåtal fullständiga begravningsvapenserier från Finland är kända. Sådana har bland annat efterlämnats av friherre Jakob Creutz i Pernå kyrka, Per Fleming i Villnäs kyrka, Johan Galle i Sagu kyrka och Diedrich von Essen i Hollola kyrka. Axel Kurcks och Henrik Flemings gravvårdar i Ulvnäs och Virmo kyrka har båda 16 inristade vapen, även om senare forskning påvisat felaktigheter i de tidiga släktförhållandena. Det högsta målet, 32 adelsvapen i fem generationer, uppnåddes bara av en handfull av rikets mest högvälborna släkter. Sverige följde dock inte den västeuropeiska modellen där fyra, åtta eller 16 adliga förfäder var ett krav för vissa ämbeten eller för hovtjänstgöring.⁵²

Även om man inte nådde den europeiska eller ens den svenska nivån i antalet adelsvapen så hade även de finska vapnen utländska förbindelser och förevisades till och med i Europa. När unga adelsmän från bland annat släkterna Boije, Carpelan, Fleming, Horn, Cruus och Tott var ute på sina studieresor förevigade de sina vapen i minnesböcker.⁵³

Sökandet efter gamla traditioner yttrade sig även i 1600-talets götiska historieskrivning som svärmade för svunna tiders mytiska guldålder och för antiken i humanismens fotspår. Göticismen var en svensk tillämpning av antikdyrkan och hade som syfte att upphöja rikets forntid till en nivå som stod sig i ett europeiskt sammanhang.⁵⁴

Dygder och levnadssätt

Ståndstänkandet var kollektivt: socialt ursprung och medlemskap i en viss grupp definierade människans egenskaper, och det var absolut nödvändigt att förbli en godkänd medlem av den egna gruppen. Individen var inte fri att välja vilken näring eller vilket annat arbete som helst, utan ståndstillhörigheten definierade människan och avgjorde vilka sysslor som var lämpliga eller olämpliga för henne.⁵⁵

Den som fötts in i eller uppnått adelsståndet skulle enligt tidens samhälls-ideologi bistå kungen i att härska över riket. Att delta i det statliga livet och tjäna kronan i betydande uppgifter var den viktigaste skyldigheten. Varje adelsman skulle exempelvis delta i riksdagen för att sätta sig in i statliga angelägenheter även om det bara var ätternas huvudmän som tog del i behandlingen av dem. I 1600-talets Sverige var adelns verksamhetsfält tudelat: alternativet till soldatkarriären var nu yrkesbanan som förvaltningsämbetsman på centralförvaltningens kansli, kammare och kollegier. Adeln skulle styra landet och folket, stifta lagar och upprätthålla rättvisan, försvara riket, föra krig mot fiender och ansvara för krigsmakten.⁵⁶

Traditionellt hade adeln tillägnat sig de kunskaper och färdigheter som fordrades genom hemuppföstran och förebilder, vilket ofta inbegrep att man uppfostrades hos släktingar en tid. Det var viktigt att från tidig ålder lära sig ett gott uppförande. Hörnstenarna för adelns tankevärld var dygd och plikt känsla samt att veta sin plats.⁵⁷

Adeln såg gärna sig själv som rikets ryggrad, vars företrädare till de viktigaste ämbetena och högsta positionerna byggde på ståndets ”ädelhet” och dygdighet. Vad innebar då denna dygdighet i praktiken? Det till synes diffusa begreppet hade på 1600-talet blivit en allt viktigare del av adelns

identitet. Peter Englund kopplar det till den kris som adeln genomgick i övergången mellan 1500- och 1600-talet. I Sverige, liksom i hela Europa, var den gamla adeln som varit inriktad på krigföring och skötsel av jordegendom tvungen att ge upp sin maktposition till förmån för de starka regenterna.

Adeln tvingades till förändring för att klara sig i konkurrensen med de lägre ständernas representanter och för att bevara sin förtur till statliga ämbeten, om än i fortsättningen som kungens hårt bevakade undersåtar. Ett medel i detta arbete var att lyfta fram adelns särprägel: endast de var tillräckligt dygdiga för att tjänstgöra i höga ämbeten, för dygd var en naturlig egenskap som gick i arv. Förutom dygden var heder en annan nyckelegenskap som adeln förutsattes ha. Båda ansågs gå i arv – barn av god familj ärvde dygd och heder av sina föräldrar, och högadeln framställde gärna en ädel börd som förutsättningen för genuin dygdighet.⁵⁸

Den gamla krigaradelns fördomar mot boklig bildning och studier fick ge vika senast efter trettioåriga krigets slut 1648 när statens behov av kapabla ämbetsmän och diplomater ökade alltmer. Krigskonsten fick konkurrens av fredliga färdigheter varav den viktigaste var boklig bildning. ”Offentliga dygder” yttrade sig som framgångar i ämbetskötseln och framsteg i karriären. Till adelns dygder hörde även individuella egenskaper som pliktrogenhet och motståndskraft mot synd, alltså att hålla tillbaka låga lustar och begär. Här framställde litteraturen ofta adeln som en motsats till bönderna som levde ett primitivt och otyglat liv i passionernas våld.⁵⁹

Efter reformationen var kyrkan ingen självständig maktfaktor utan knuten till staten och regenten. Sociala nätverk inom kyrkan gav inte någon maktposition på samma sätt som tidigare och en kyrklig karriär stod inte längre högt i kurs som karriärval för adelspojkar. Även bruket att skänka jordegendom till kyrkor eller kloster upphörde. Trots detta hade religionen på denna tid en ytterst central position. Inte minst var den sammanflätad med religionskrigen som rasade i Europa och som Sverige deltog i.

Sverige var försvarare av lutherdomen och med europeiska mått ovanligt enhetligt i sitt religiösa liv, så det var självklart att även adelns värdesystem byggde på luthersk renlärighet. Religionen var grunden till många av den adliga världsbildens centrala element, såsom den hierarkiska samhällsordningen och strävan efter beständighet och harmoni. Tanken om att synd kunde leda till kollektiv bestraffning av Gud förstärkte betydelsen av ståndsdygdena och ett ärbart liv. Bibeln placerades

mitt i vardagsverkligheten genom att man införde stränga straff som byggde på den mosaiska lagen.⁶⁰

Begrundandet av döden var ett väsentligt inslag i den krigiska och religiösa kulturen. Allegorier som illustrerade alltings förgänglighet var centrala i konsten. Barockkulturen, som i övrigt strävade mot överflöd och lyx, hade dystra och tunga övertoner.⁶¹ Som krigarstånd var adelns centrala uppgift fortfarande att strida för kungens räkning och de flesta av stormaktstidens adelsfamiljer påverkades av att manliga familjemedlemmar reste till kriget, skadades och dog. Då erbjöd religionen hopp och tröst. Den tidigare nämnda Agneta Horn, som rörande beklagade sig över sin ”eländiga och mycket vedervärdiga vandringstid samt över alla de mycket stora olyckor och hårda hjärtesorger och vedervärdigheter” konstaterade likväl att Gud alltid hjälpt henne genom prövningarna.⁶²

En adelsman skilde sig inte bara från andra människor genom sina dygder och sin yttre gestalt, utan man tänkte sig också att ståndet präglades av ett gemensamt temperament. Detta grundade sig i temperamentsläran från antikens Grekland. Varje stånd hade sitt eget karaktärsdrag och adeln representerade på ett självskrivet sätt det värdefullaste av dem, koleriskheten. Det yttrade sig som ädelmod, högmod och tapperhet, men även som arrogans, stränghet och hetsighet. Till sitt yttre var den koleriske adelsmannen bister och intensiv, spänstig och brunhårig och hans ansikte kröntes av en krökt näsa. Egenskaperna förklarades bero på att eld och gul galla (grek. *khole*, ’galla’) blandades i blodet. På grund av dessa särdrag ansågs adelsmannen lämpa sig utmärkt för ledaruppgifter och för adelns traditionella bana, krigstjänsten. Till utseendet och ”ämbetsuttrycket” skulle den adlige fältherren vara arg, grym och stursk, för lättsamhet eller vänlighet skulle ha varit opassande för hans roll.⁶³

Enligt adeln förutsatte deras svåra och ansvarsfulla uppdrag stora förläningar, egendomar och hög lön. Inkomsterna behövdes för utbildning i uppgifterna, upprätthållandet av rikets kulturliv samt hjälp till fattiga. Ändå framstår adelns sätt att sköta sin ekonomi som irrationell. Den största delen av tillgångarna förbrukades på ett liv i överflöd även om man inte hade råd med det. Särskilt familjer med låga inkomster drog många gånger på sig stora skulder. Adelns livsstil hade en furstlig prislapp: ståtliga herrgårdar, fester, moderiktiga kläder, smycken, konst och kultur. Gästfrihet och frikostighet var ärorikt, inte sparsamhet. Bakom detta låg en annan sorts rationalitet, man investerade inte i ekonomiskt lönsam verksamhet utan gjorde sociala investeringar.⁶⁴

Stormaktstidens adel levde i ett samhälle där det offentliga och privata livet inte var åtskilda från varandra. En adelsman med offentliga uppdrag måste alltid leva i enlighet med sin roll. Hemmets sfär, det sociala livet och andra aktiviteter inleddades i den offentliga ställningen. Föremål, kläder, konst och hela den visuella omgivningen sågs som symboler som i sig var en konkret del av maktpositionen: utan en ståndsmissig miljö kunde en storman inte vara en storman.⁶⁵

Ekonomi byggde på en princip som i dag kan te sig främmande: man siktade inte på vinstmaximering utan på respektmaximering. Man levde i en ”utgiftsekonomi”. Ett ståndsmissigt levnadssätt var den högsta prioriteten oavsett vilka kostnader det medförde. Om intäkter och utgifter gick jämnt ut var en sekundär fråga. Ett spanskt sändebud rapporterade 1649 att lyxen sett till tillgångarna var större i det svenska riket än i något annat land. För många familjer var upprätthållandet av den nödvändiga konsumtionsnivån svårt eller rentav ödesdigert.⁶⁶

Överflöd och prakt ansågs vara en passande livsstil för adeln. Det var verkligen en av de viktigaste dygderna för adeln att leva upp till. Avvikelse innebar social vanära. Konsumtion var inte ett tecken på rikedom utan på ställning. Det räckte med ett ögonkast för att skilja hög från låg enbart utifrån klädseln. Genom att visa upp sitt överdåd stärkte adeln den egna ställningen i samhället och upprätthöll sin särart gentemot de lägre stånderna. Likaså behövdes överflödet för att visa det egna landets storhet gentemot yttre makter: adelns storslagna livsstil hedrade kronan.⁶⁷

Samtidigt var ett liv i alltför stor lyx moraliskt tvivelaktigt och kunde väcka Guds vrede. Redan under 1600-talets första del började man införa begränsningar för överdådet. När Sveriges hov och hela statsekonomi under Karl XI:s ledning slog in på besparingsspåret förändrades även adelns konsumtionsideal. Slösaktighet blev en synd och idealet den borgerliga ”intäktsekonomi” där utgifterna anpassades till intäkterna. Måttlighet och enkla vanor blev det nya idealet. Som motiveringar anfördes både merkantilistiskt ekonomiskt tänkande, som inte ville slösa tillgångar på utländsk flärd, och kristen moral där överflöd var en synd som kunde dra Guds straff över hela riket. De nya vindarna behagade inte alla, och precis som i kampen om betydelsen av börd kontra dygd gick skiljelinjen mellan anhängare av det gamla och det nya konsumtionsidealet mellan högadeln och lågadeln.⁶⁸

På samma sätt som ståndsideologin fastställde vad som var passande för individen så uteslöt den också vissa av livets områden. De här avgränsningarna gällde även adeln: handel och kroppsarbete passade sig inte för

dem utan tillhörde borgarnas och böndernas värld. Riksskattmästare Gustaf Bonde konstaterade 1661 på ett belysande sätt att gårdsägande var en nödvändighet för adelsmannen: ”ty thet anstår honom inthet som the andre try Ståndhen antingen lära handverk eller gå till plojen, effter man ser the heller slå sigh till olåffige medhell än gåå till förbe:te föde-krook.” Den stränga inställningen gällde särskilt männen medan kvinnorna på de vanliga adelsgodsen tilläts utföra traditionella kvinnoysslor från matlagning och bakning till vävning och ölbryggnig.⁶⁹

Traditionellt hade adeln sålt produkter från sina egna gårdar och köpt varor för egen konsumtion. Den egentliga handeln var det dock besvär- ligare med. Köp- och säljverksamhet samt hantverk som huvudsyssla var borgarståndets exklusiva privilegium. Den ansedde Per Brahe den äldre, som representerade Sveriges högadel, varnade i slutet av 1500-talet för farorna med adelns handel: ”... måste det med köpenskapen mest ske utanrikes och så oförmärkligt som man med det bäst göra kan för rop och rykte skull, förty att sådan näring haver många avundsmän, hatare och förhindringar besynnerligen här uti riket.”⁷⁰

Även alla sorters löneinkomster ansågs främmande för en adelsman fram till slutet av 1500-talet. Helst skulle de vara självständiga magna- ter som klarade sig på intäkter från sina gods och förlänningar. Ofta var detta tankesätt inte ekonomiskt hållbart: adeln förutsattes upprätthålla en praktkonsumtion men fick inte bedriva näringsverksamhet för att skaffa sig inkomster.

På den svenska sidan förändrades adelns inställning till inkomstför- värv helt under 1600-talets senare del. Förutom uppgifterna som krigare och förvaltningsman utökades verksamhetsfältet till att omfatta industri, handel, handelssjöfart och finansiering – adeln blev med andra ord även affärsmän. Bakgrunden till detta var ståndets starka tillväxt genom nyad- ling. Den feudala jordägararistokratin hamnade i minoritet när merpar- ten av den nya adeln inte ägde betydande markarealer och inte längre hade några möjligheter att köpa mark. Utöver intäkter från gods och ägor bestod deras inkomster av lön för ämbetsmannayrket samt annan ekonomisk verksamhet.

I Finland var utvecklingen betydligt långsammare, men i slutet av seklet var många av adelsmännen även här ägare till bruk och sågar eller bedrev handel. Attityder och värderingar förändrades: att åtnjuta lön blev en normal del av adelsmannens liv och gjorde honom också till mer av en modern ämbetsman än den gångna tidens aristokrat som bistod regenten. ”Tidernas omskifte” uppmärksammades även i lagstiftningen när alla typer av borgerliga näringar blev tillåtna för adeln 1673.⁷¹

Patriarkalitet och relationer mellan ständerna

Samhället hölls samman av den patriarkala ideologin och av patriarkala relationer. Latinets *pater* betyder far, och patriarkalismen handlade just om att jämställa relationen mellan en far och hans barn med relationerna mellan samhällsgrupper. Enligt lutherskt tänkande hade Gud överlåtit sin makt till familjefadern som samtidigt var hushållets överhuvud. Att se samhället som en familj fungerade som ett naturligt berättigande av en stark samhällshierarki och stärkte uppfattningen om en sammanhörande helhet där alla skulle leva i sämja och inbördes harmoni. Liksom familjereaktionerna var också de patriarkala relationerna personliga. Även om utgångspunkten var parternas olika rättigheter framställdes det som att maktutövningen byggde på kärlek, vilket för de underlydande yttrade sig som aktning och efterlevnad av befallningar och för husbondens del som omsorg, ansvar och plikt känsla.⁷²

Att spela faderns eller patriarkens roll gentemot de lägre ständerna och särskilt mot bönderna var en självklar del av adelns ställning. I godsherrens eller brukspatronens position ingick förutom makt och disciplinering även att beskydda sina underordnade och behandla dem mildt. Nyckelordet var ömsesidighet: i utbyte mot lydning och betalningar kunde de underlydande förvänta sig skydd och god ledning av patriarken.

På ett liknande sätt som senare tiders fabrikspatroner tillhandahöll de adliga herrarna bostäder, hälsovård, utbildning, mathjälp, lån och fattigvård samt ordnade rentav bröllop och gav presenter. Adelsherren var ansvarig för sina underordnades kristliga liv och uppförande. En god husbonde hjälpte underordnade i nöd och skyddade dem från orimliga krav från kronan. Längst gick den patriarkala maktutövningen och övervakningen av arbetare i brukssamhällena som var som egna små riken. Belöningen ansågs vara aktning och gott rykte, som båda kunde vara hotade om husbonden behandlade sina underordnade illa.⁷³

Det betydde inte att missbruk inte skulle ha förekommit. Det fanns adelsmän, och änkor till dem, som hamnat i ståndets utkant och där befann sig i en svår situation med knappa resurser. Särskilt bland dem kunde det finnas godsägare som styrde sina underordnade med järnhand.⁷⁴ En adelsherre som i sina underlydandes ögon framstod som en förtryckande tyrann kunde själv hänvisa till de ömsesidiga skyldigheterna mellan herre och undersåte och motivera sitt agerande inom sådana ramar. Husbonden hade ju också skyldighet att bestraffa sina olydiga undersåtar och lotsa dem till hörsamhet.

När adelns levnadsstandard höjdes och seder och bruk utvecklades ökade avståndet till de andra ständerna och i synnerhet till bönderna. Det förstärktes av förbudet mot äktenskap med icke-adliga och av beslutet att adelns rättsärenden skulle behandlas i de hovrätter som började grundas från och med 1614. Samtidigt var skillnaderna inom adeln stora. De sämst bemedlade grupperna inom den lägre adeln, den så kallade lantadeln dit en stor del av den finska adeln hörde, levde under förhållanden som inte skilde sig särskilt mycket från välbeställda bönder, för att inte tala om borgare.⁷⁵

Adeln i Sverige strävade i allmänhet inte efter det europeiska systemet där bönderna i stort sett saknade möjligheter till inflytande. Bakom detta fanns en medvetenhet om böndernas styrka och rädslan för uppror av den typ som upprepade gånger hade skakat om förhållandena i riket på 1500-talet.⁷⁶ Ett särdrag för det svenska riket var att svenska och finska bönder genom hela århundradet skickade sina representanter till riksdagen där de tillsammans med de andra ständerna beslutade om olika frågor.

Jämlikhet var dock inget som hörde till 1600-talets tankevärld. I samhällshierarkin var adeln och bönderna varandras motsatser och deras förväntade ståndsmässiga levnadssätt skilde sig väsentligt från varandra. Böndernas arbete bestod av jordbruk och annat slitsamt kroppsarbete, vilket inte alls passade adeln. Den skulle i stället styra och leda riket och i allt detta iakttä ett för sin ställning passande förnämt framträdande och distingerat levnadssätt. Adeln skulle särskilja sig från bönderna genom kläder, sätt och tal. I adelns ögon framstod bönderna gärna som fattiga, grovhuggna, okunniga och simpla, lite som barn. Utifrån detta synsätt formades en så stark och godkänd samhällsroll att bönderna själva ofta försvarade sig genom att hänvisa till sin simpelhet.

Böndernas största dygder var lojalitet, lugn och anspråkslöshet. Varken stora ekonomiska och sociala skillnader eller allmogens fattigdom och hårda slit framstod som problem eller något att söka undfly. Det hörde till och var en självklar del av världsordningen. Adelns rikedom som motsats till allmogens misär var inte heller det nödvändigtvis av ondo: man föreställde sig att världen även behövde rika som kunde hjälpa de fattigas månghövudade skara.⁷⁷

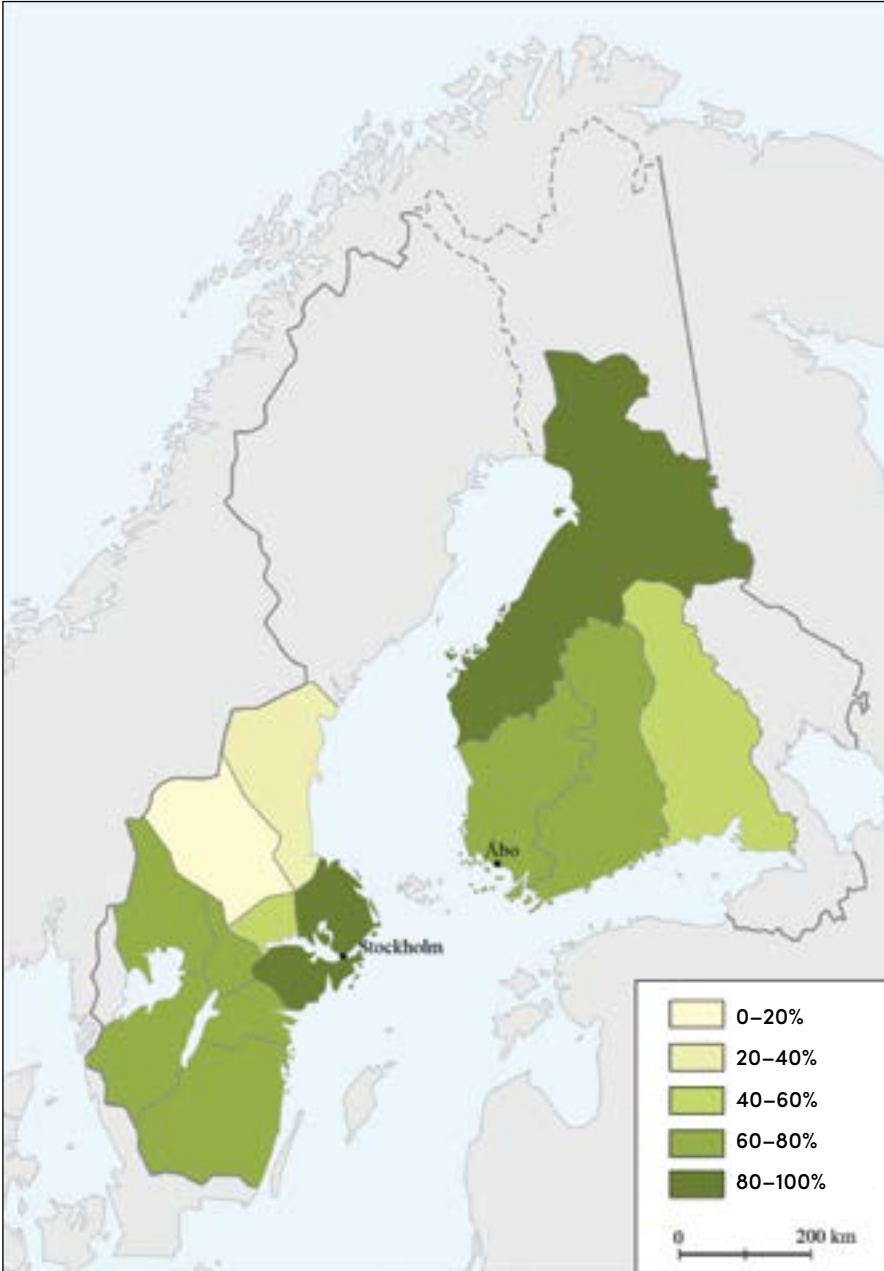
DEN MATERIELLA VÄRLDEN

Adeln i den östra riksdelen

Ju längre 1600-talet led, desto tydligare blev Finland en maktpolitisk avkrok medan makten koncentrerades till Stockholm. Den av krig och förvaltningsreform pådrivna samhälleliga och geografiska omvälvningen kom till slut att bryta ner den finska adelns särskilda identitet snabbare än begränsningen av särskilda rättigheter i adelns privilegier. För de adelsmän som törstade efter framgång och ära fanns bara en riktning att gå: det gällde att komma över ämbeten i förvaltningen eller armén, vilket nästan alltid innebar en flytt från Finland. Kontakten med Finland upprätthölls genom släktens förlänningar, men en framgångsrik adelsherre fick i regel nya förlänningar i andra delar av riket. Den kraftiga ökningen av förlänningar under i synnerhet drottning Kristinas välde framhävde deras betydelse för adelns levnadssätt. De största förlänningarna, grev- och friherreskapen, förde ändå i regel inte sina förläningsmän till Finland, utan sköttes primärt brevledes medan godsets jordbruk och skatteuppbördsuppgifter utfördes av tjänare.

Sett inifrån ämbetsmaskineriet tillhörde Finland verkligen periferin, för vägen därifrån till Stockholm var lång och varken Åbo eller resten av Finland hade stora ståndssocieteter. Med utvecklingen av rikets förvaltningsstrukturer grundades två betydande institutioner i Finland som utöver lokalförvaltningen också blev viktiga verksamhetsmiljöer för adeln. Rikets andra hovrätt grundades i Åbo 1623, och 1640 grundades ett universitet, Kungliga Akademien i Åbo. Med länsförvaltningen fick flera finska städer egna landshövdingensresidens. Länsindelningen i Finland varierade fram till 1600-talets mitt, varefter landet hade fem län. Landshövdingarnas boningsorter var Åbo, Helsingfors, Viborg, Kexholm och Uleåborg/Umeå.

De nya institutionerna förde en ny grupp adliga ämbetsmän till Finland, men för dem var kommenderingen till Finland ibland en ren

Jordegendom i adelns ägo i olika län före den stora reduktionen på 1680-talet.

näsknäpp. Ernst Johan Creutz utnämndes exempelvis till landsherre över Nyland 1652 sedan hans karriär vid Svea hovrätt strandat till följd av nyckfullt beteende. Creutz skötte ämbetet i nästan 15 års tid, och när han tjtade på sin patronus Magnus De la Gardie om ett bättre ämbete beskrev han sin domän som ”en avlägsen trakt” – trots att Creutz hade fått förläningen Malmgård i Pernå i arv. Creutz släpptes emellertid till slut närmare maktsfärernas centrum när han 1667 utnämndes till landshövding av Västmanland med nytt ämbetsresidens i Västerås. Johan Rosenhane hade i sin tur knappast många alternativ när han blev erbjuden landshövdingensämbetet i Viborg, men han såg förmodligen ändå ämbetsutnämningen som en möjlighet. Om Rosenhane visade sig framgångsrik som landshövding för det avlägsna länet skulle han kunna komma i fråga för ett bättre ämbete i rikets centrum. Efter tio års tjänstgöring i Viborg (1645–1655) blev han mycket riktigt landshövding för Östergötland. Tiden i Viborg var långt ifrån enkel, för Rosenhane hade med sin främmande bakgrund svårt att bli delaktig i stadens och länets mångfasetterade sociala nätverk. Av de landshövdingar som utnämndes till länen i Finland fram till 1680 beräknas omkring en tredjedel ha haft släktrötter i Finland.⁷⁸

Närmare tio ämbeten vid Åbo hovrätt var vikta åt adelsmän, även om alla i regel inte var tillsatta samtidigt. Rätten leddes av en president med stöd av en vicepresident, och utöver dem deltog assessorer, högst sex till antalet, i behandlingen av de ärenden som inkom till rätten. De hade dessutom tidvis sällskap av hovrättsråd. Sex icke-adliga assessorer samt en skara lägre ämbetsmän arbetade tillsammans med den adliga ämbetsmannakåren. Av de nio presidenter som utnämndes till Åbo hovrätt under 1600-talet var endast två (22 %) födda i Finland, och det samma gällde för tre (27 %) av de elva vicepresidenterna. Däremot beviljades assessorstjänster oftare åt finska adelsmän, enligt matrikeldata var 28 (61 %) av de 46 assessorer som utnämndes på 1600-talet födda i Finland. De flesta av hovrättspresidenterna och vicepresidenterna i Åbo hade åtminstone en peregrination till utlandet och många hade dessutom universitetsstudier i bagaget. Av de 46 personer som utnämndes till assessorer på 1600-talet hade ungefär hälften tillägnat sig någon form av utbildning före utnämningen. Under århundradets senare hälft hade många utbildat sig vid Kungliga Akademien i Åbo.⁷⁹

Vid sidan av ämbetsutnämningarna återvände adelsmän som varit ute i krig, eller personer som adlats för sina militära förtjänster, till Finland. Av särskild vikt var att nytt adligt blod strömmade till Finland från

Finska vikens södra kust. Baltikum var svenskarnas krigsskådeplats ända från 1600-talets början, och den balttyska adeln värvades till Sveriges trupper. När kriget fortsatte år efter år fick många av dem förläningar och en svensk adelstitel. Därigenom förnyade kriget Sveriges adel nästan obemärkt. Särskilt tydlig var utvecklingen i Finland där många förläningar överläts åt balttyskar redan från seklets början. Bland dem fanns temporära upplåtelser till adliga som flydde undan kriget, men under årens lopp växte även antalet egentliga förläningar avsevärt. De användes för att knyta konstaterat skickliga soldater till det nya fäderneslandet. Alla nykomlingar blev dock inte kvar i Finland permanent. Uppskattningarna av antalet baltiska släkter som bosatte sig mer beständigt i landet varierar mellan 30 och 50. Till dem hör exempelvis Grotenfelt, von Essen, Sass och Rehbinders. Nykomlingarna hamnade i konflikter med förläningsarnas bönder, men på längre sikt smälte balttyskarna in i den lokala adeln i Finland. På samma sätt fann nya adliga från andra länder sin plats i lokalsamhällena där de beviljats förläningar.⁸⁰

I forskningen har den 1600-talsadel som var förankrad i sin egen lilla förläning kallats för lant- eller landsortsadeln. Den här gruppen hade inte nödvändigtvis några starka nätverk eller kontakter med aristokratin eller Stockholm, men lantadeln kunde ändå fungera som ett första steg till ett nätverk i det egna lokalsamhället. I bästa fall var de lokalsamhällets patroni, beskyddare, som de lägre ständerna kunde vända sig till vid svårigheter. De här ståndsoverskridande patriarkala banden kunde exempelvis stärkas genom att lokala adelspersoner blev gudföräldrar åt böndernas barn. Adliga som så önskade kunde stärka sin lokala närvaro genom aktivt deltagande i församlingen, men bland lantadeln fanns också de som undvek sociala kontakter med allmogen. I alla händelser upprätthöll lantadeln en principiell ståndsåtskillnad gentemot bönderna, även om det inte alltid märktes i deras egendom eller levnadsstandard. Om man befann sig på gränsen mellan två stånd kunde adelstiteln till och med bli en belastning. I Satakunda berättas det att kronans kammarfiskal Antti Äimä tackade nej till den adelsvärdighet och det ädla namnet Ljusenstjärna som han erbjöds under drottning Kristinas regeringstid. Det var bättre att vara en rik bonde än en fattig adelsman.⁸¹

En fattig adelsman kunde utan egen förskyllan hamna i förargliga situationer. Det var svårt att tala öppet om medellöshet, och medmänskorna kunde ibland ha svårt att se att det var den egentliga orsaken till en adelspersons val. I början av seklet ville Henrik Fleming inte följa med Karl på fälttåget i Livland, utan sade sig ha för avsikt att studera i

Europa. Karl såg detta som en bortförklaring och förbannade hela släkten Fleming, för även Henriks far Klas Fleming hade nekat till Karls förfrågningar med hänvisning till sin ålder. I rikets prekära situation fattade Karl misstankar om hela släktgrenens pålitlighet, men Axel Ryning i Karls närmaste krets antydde för honom att en viktig orsak till den unge Flemings beslut var medellöshet. Att rusta sig för krig var dyrt.⁸²

Vad betydde de finska rötterna för den del av adeln som lämnade Finland i kronans tjänst? Andelen personer med finsk bakgrund av dem som adlades under 1600-talet var relativt sett lägre än tidigare, och på samma sätt var det få finska släkter som upphöjdes till rikets elit. En del av de gamla mäktiga släkterna lyckades likväl anpassa sig helt och fullt till det nya seklets krav. Åke Tott, Torsten Stålhandske och Gustaf Horn åtnjöt Gustav II Adolfs förtroende som ledande fältherrar i trettioåriga kriget. Medlemmar av släkterna Kurck och Fleming hade framgångsrika ämbetskarriärer i den nya förvaltningen. Slakten Creutz steg ur anspråkslösa förhållanden till aristokratin, liksom Arvid Wittenberg som upphöjdes till de högsta befattningarna inom armén under trettioåriga kriget. Slakten Wredes medlemmar uppnådde en hög position under århundradets senare hälft. Robert Lichton och Jürgen Mellin, som kom ur Finlands lantadel, fick båda först en friherre- och senare en

Ebba Brahe var en av 1600-talets mest inflytelserika kvinnor. Bilden visar det slott på Södermalm i Stockholm som hon köpte av Louis De Geer.

grevetitel för förtjänstfull tjänstgöring. Det är svårt att göra några starka generaliseringar om dessa släkters eller ens enskilda adelsmäns inställning till Finland. Förläningarna i Finland var förvisso viktiga för dem, och i hanteringen av rikets angelägenheter talade de adliga under seklets gång tidvis om det finska språkets betydelse för Finlands ämbetsmän. I samtida språkbruk talade man om rikets svenska och finska ”nation”, men ingen stark egen identitet byggdes upp utifrån dessa och begreppet nation kan inte heller i övrigt likställas med senare tiders nationalitetstänkande. För de flesta släkter med siktet inställt på adelns elit var ståndets homogenisering sannolikt en naturlig utvecklingsriktning. De hämtade hellre styrka ur den allmän-europeiska adelskulturen för sin självförståelse än genom att nostalgiskt se tillbaka på förfädernas broderskapsmentalitet.⁸³

Samtidigt erbjöd rötterna och förläningarna i Finland möjligheter till nätverkande även då man verkade i den västra riksdelen. På 1600-talet utvecklades gruvdriften till en av den uppåtgående svenska industrins viktigaste grenar. Inom centralförvaltningen främjades bergsbruket först av Kammarkollegiet och från och med 1637 vid ett eget central-ämbetsverk. På Bergskollegium fick adelsmän med finsk bakgrund en stark ställning genom assessorerna Johan Berndes, Erik Fleming, Henrik Teitt och Lorentz Creutz. Den sistnämnde blev med åren rikets ledande bergsbrukskännare. Från assessorstjänsten gick Creutz vidare till branschens högsta tjänster som Bergskollegiets vicepresident, bergmästare i Finland och landshövding för Stora Kopparbergs län.⁸⁴

År 1661 fick Erik Dahlbergh tillstånd av förmyndarregeringen att påbörja arbetet med ett topografiskt storverk, *Svecia antiqua et hodierna*. Syftet med verket var att ge Europa en förevisning av Sveriges glans, från städerna till adelns slott och palats. Verket färdigställdes efter många om och men först på 1700-talet, men på dess sidor fångades 1600-talsadelns ökade välstånd och förändrade samhällsposition. Även om en del av adelns ståtliga palats fortfarande uppfördes i lokalsamhällena placerades största delen av dem så nära det kungliga slottet i Stockholm som möjligt, eller i alla fall med goda förbindelser dit. Erik Dahlbergh hade planerat illustrationer av fler motiv från Finland än bara några släktvapen, men i praktiken var möjligheterna och objekten obefintliga. Det stora bildverket lyfter fram den för den finska adeln rådande realiteten, där de gyllene palatsen hägrade vid den västra horisonten.⁸⁵

Ännu på 1500-talet lät Finlands rikare adel bygga nya eller restaurera medeltida herrgårdsslott i sten.⁸⁶ Två släkter utmärkte sig särskilt som sådana byggherrar. Slakten Fleming lät bygga åtta herrgårdsslott

och släkten Horn sex slott. Utöver dem har släkterna Tott, Stålarms och Boije deltagit i byggandet av två till tre herrgårdsslott. Kända släkter som lät bygga var sitt herrgårdsslott var Tavast, Kurck och Fincke. Släkterna Munck, Jägerhorn, Slang, Diekn/Djäkn och Brinkala lät också bygga varsitt herrgårdsslott. Förutom de traditionella adelsläkternas slott byggdes dessutom två herrgårdsslott, Kjuloholm och Lemsjöholm, som bostäder åt Johan III:s utomäktenskapliga barn Julius och Sofia (Gyllenhielm).⁸⁷

Medan släkterna Fleming och Horn signalerade sin makt med talrika herrgårdsbyggnader i sten var Vesunda, som ägdes av Arvid Tawast, ett av tidens mäktigaste herrgårdsslott. Den enorma byggnaden hade 165 glasfönster med fyra rutor i varje fönster. Vesunda och Tawasts andra gård Kurjala blev också ett centralt maktcentrum i Finland, där överdådiga fester hölls med viner, torkad frukt och kryddrika maträtter importerade från utlandet. Gårdarna var rustade för att framhäva Tawasts ställning och det ståndsmässiga adelslivet överlag. Därför var det inte förvånande att det tilldrog sig hertig Karls intresse till den grad att han tvångsrekvirerade Vesunda till kronan med anledning av Arvid Tawasts stöd till Sigismund.⁸⁸

Stora kungliga herrgårdsslott var vanligare i Sverige, och i Finland byggdes endast ett under hela 1500-talet och inte ett enda under 1600-talet. Tanken var att Tavinsalmi kungsgård skulle bilda ett förvaltningscentrum och erbjuda skydd åt befolkningen i norra Savolax. I och med gränsförskjutningarna i fredsavtalen från Teusina och Stolbova blev Tavinsalmi dock överflödigt för kronan, och 1680 ombildades den till sist till nio separata arrendegårdar.⁸⁹

Efter maktkampen mellan hertig Karl och Sigismund hade Finlands adel som egen grupp integrerats i hela rikets adel, och när Stockholm samtidigt förvandlades till centralmaktens skådeplats var det för de adelsläkter som verkade i maktutövningens hjärta viktigt att uppehålla sig i regentens närhet. Ännu på 1500-talet hade Finland ett generöst kluster av herrgårdsslott i (främst) Egentliga Finlands område. De herrgårdsslott som fanns kvar hölls i skick i möjligaste mån, men det var långt ifrån alla som ens var permanent bebodda. Bristen på användning och därmed skötsel fick byggnaderna att förfalla och många av dem hade vid 1700-talets början hunnit bli ruiner. Omställningarna i adelns interna ställning och de därmed sammanhängande kraftiga samhällliga förändringarna återspeglas i att endast två herrgårdsslott från 1600-talet har bevarats i Finland: Villnäs slott från 1655 och Storsarvlax från 1670.⁹⁰

Herman Fleming lät bygga Villnäs slott 1655. På grund av landhöjningen ligger slottet numera i inlandet.

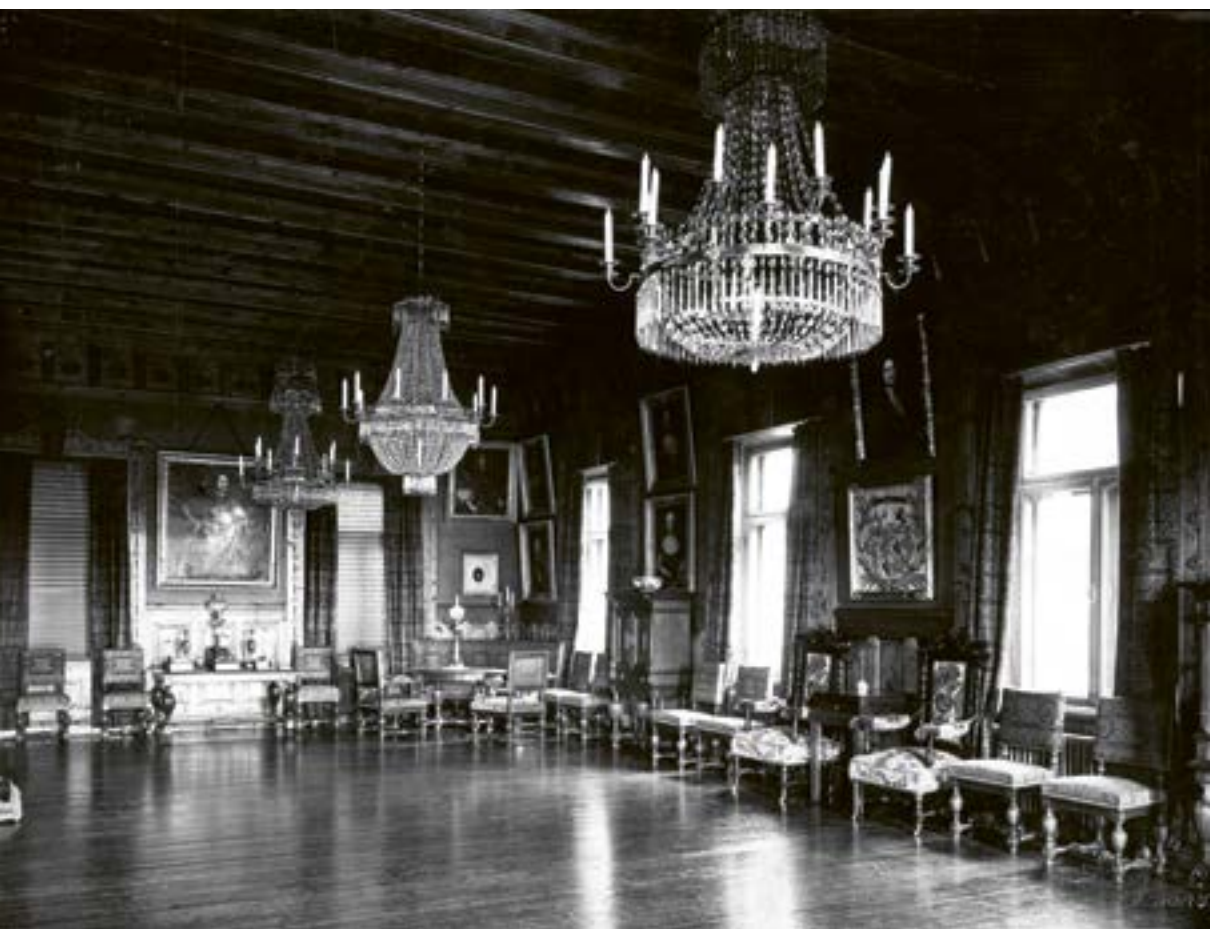
Under den era då alla lysande byggnadsverk uppfördes på den svenska sidan var Herman Flemings beslut att låta bygga ett stort herrgårdsslott i Villnäs förbryllande, men samtidigt begripligt. Att bygga en visuellt anslående byggnad i en avlägsen trakt var en maktpolitiskt egendomlig lösning med tanke på att Herman Fleming själv bodde på den svenska sidan både för att kunna sköta sina ämbetsuppdrag och för att vara närvarande i maktutövningens centrum. Den betydelse Flemings släktgrenar hade för Finlands regionala adel under det föregående århundradet var dock så stor att man med Villnäs fortsatt ville uttrycka släktens ärorika och storslagna förflutna, för det var just det förflutna på vilket 1600-talets maktelit byggde sin makt och visade upp den utan förbehåll. Herman Fleming var född i Villnäs, så det var utan tvivel fördelaktigt om de som undersökte hans bakgrund där fann ett majestätiskt herrgårdsslott. Som skicklig ekonom lät han nämligen alls inte bygga Villnäs slott av ren kärlek till hembygden. Herman Fleming smälte inte utan problem

in i makteliten omkring regenten utan tilldrog sig där en viss misstro. Kanske var Villnäs slott avsett att vara hans trygga hamn om det politiska och sociala livet slutat med en reträtt till landsbygden och de egna ägorna. Detta kort behövde han i slutänden aldrig spela, för han dog efter en lång tids sjukdom i Stockholm 1673 utan att återvända hem.⁹¹

Friherre Lorentz Creutz, som var stolt över sina finska rötter, inledde bygget av Storsarvlax 1672. Det blev ett utdraget projekt och herrgårdsslottet stod färdigt först 1682 då dess beställare redan hunnit dö i ett sjöslag mot danskarna ombord på fartyget ”Kronan” 1676. Det är intressant att Lorentz Creutz beslöt att bygga sin egen släkts flaggskepp långt ifrån den övriga makteliten i en tid då de nya stenherrgårdarna dugade tätt vid Stockholms vattenvägar. Genom en mängd jordegendomsuppgörelser hade släkten Creutz byggt upp ett stort adelsgods i Sarvlax vars prakt nu skulle krönas av ett stort herrgårdsslott i sten. Valet av placering kan ha påverkats av Lorentz ekonomiska tänkesätt, för det var mycket billigare att bygga en stor stenbyggnad på ett storgods som släkten redan ägde än att försöka placera det i Stockholms omgivning. Sjövägen hade ju Sarvlax goda förbindelser med såväl Stockholm som det närbelägna Reval. De mästare som behövdes för byggnationen kunde dessutom hämtas från exempelvis Viborg.

Att placera herrgårdsslottet i slättmark var en oväntad lösning då epokens andra herrgårdsslott alltid var förlagda på platser med någon form av landskapsmässiga avvikelser. Men slättlandskapet erbjöd en fördel som var särskilt viktig för den visuella kommunikationen: herrgårdsslottet syntes lång väg, i synnerhet från kustvägen norr om godset. Ett ögonkast räckte för att resenären skulle bli varse den mäktiga släktens närvaro.⁹²

Det finns överraskande många liknande drag hos initiativtagarna till Villnäs slott och Storsarvlax. Både Herman Fleming och Lorentz Creutz tjänade kronan i flottan. De fann båda att den skriande penningbristen hindrade flottan från att realisera sin verkliga potential och att kronans finansiering behövde ordnas på något sätt. Båda drog liknande slutsatser och tog ställning för reduktionen, vilket exkluderade dem från den aristokratiska makteliten. Det är ingen slump att de båda byggde sin egen släkts synligaste maktmanifestation långt från maktens centrum. De var båda stränga och realistiska i sin penninghantering och kom kanske fram till att en avlägsen plats var en ekonomiskt fördelaktigare lösning och fann som sjömän att havet var förenande snarare än åtskiljande.

Stora salen på Storsarvlax. Stenslottet byggdes på beställning av Lorentz Creutz och representerar barockstilen som är ovanlig i Finland.

Gårdar och miljöer

Vid 1600-talets inträde inrymde den östra riksdelen omkring 340 säterier, alltså adelsfamiljers huvudgods. Merparten av dem låg i Egentliga Finland och Nyland inom ett par mils avstånd från kusten. De överlägset största jordägarna var den hädangångne fältherren Pontus De la Gardies barn som ägde omkring 200 gårdar. Under seklets lopp grundades hela 800 nya säterier i Finland. De flesta var fortfarande samlade vid kusten även om de täckte ett större område, inklusive Savolax. I inlandet var de placerade längs åar och sjöar.⁹³

Samtidigt som maktutövningens tyngdpunkt flyttades från lokalnivån närmare centralförvaltningen, så nödgades adeln röra sig närmare centralmakten. Under tidigare sekler hade säterierna spritt sig över kungarikets södra landskap, men vid 1600-talets slut hade de samlats i Stockholms omgivning. För Finlands del var förändringen avsevärd: de inflytelserika adliga lämnade landet och flyttade till huvudstadens närhet.⁹⁴

Även om rikets elit samlades kring regenten och förvaltningen i Stockholm så var den genom sitt jordäggande starkt närvarande i Finland under nästan hela 1600-talet, ända fram till den stora reduktionen som inleddes 1681. Efter högtidstalen vid Erik XIV:s kröning 1561 infördes grev- och friherreskap i Sverige, vilka Erik efter år av fördröjningar motvilligt lät åtföljas av jordegendomar. På 1500-talet påverkades Finland inte nämnvärt av storförlänningarna, för endast två sådana beviljades där: Raseborgs grevskap till Ebba Leijonhufvud 1569⁹⁵ och Viks friherreskap till Klas Fleming 1570. Resterande grevskap och 18 friherreskap grundades under 1600-talet, varav merparten under Kristinas regeringstid.⁹⁶

Greve- och friherreskapens ägare tillhörde eliten i den svenska adeln och en del av dem fanns i den absoluta maktelitens kärna. Betydande förlänningar i Finland innehades av bland andra riksdroten, rättsväsendets överhuvud och vicekungen Per Brahe (Kajanalands friherreskap) och rikskansler Axel Oxenstierna (Kimito friherreskap). Även Gustav II Adolfs oäkta son Gustaf Gustafsson förlänades ett grevskap (Vasaborg). De flesta förläningsinnehavarna var dock fältherrar och diplomater.

Merparten av de stora förlänningarnas adliga ägare besökte Finland bara sporadiskt, somliga inte alls. En del av frånvaron förklaras av deras uppdrag som fältherrar eller diplomater, vilket ofta höll dem på resande fot. Genom sina juridiska skyldigheter hade de likväl en stark närvaro i vardagslivet för invånarna i deras stora landområden. Det grundades

till och med städer i en del av förläningarna. Även förläningsinnehavare som inte var fysiskt närvarande skapade starka band till sina underlydande via den egna förvaltningspersonalen. Ofta var förvaltningsstrukturer som skapats under förläningsherrens ledning effektivare och flexiblare, vilket gjorde det lättare att ingripa i problem i lokalsamhället. Samtidigt sökte kronans egna förvaltningsstrukturer fortfarande sina former och var därigenom långsamma i sina reaktioner på lokalsamhällets utmaningar. Förläningarna gav också lokalsamhället en snabbare kanal för informationsförmedling till riksförvaltningens kärna under en period när osäkerheten och långsamheten i informationsgången var en betydande faktor i människornas vardag.⁹⁷

Bristen på källor gör att vi inte vet mycket om den här tidens finska herrgårdsmiljöer, även om 1600-talet var en tid av livlig byggnation. Enligt omnämmanden i dokument fanns det många ”välbyggda” herrgårdar i landet med huvudbyggnader som hade ett flertal rum, målade utsmyckningar och profilerad panelbeklädnad samt brädfodring målade i rödockrafärg. Samtidigt fanns även ”anspråkslösa” och ”obetydliga” herrgårdar, vilket visar på ett lägre välstånd hos adeln som stannat kvar i Finland.⁹⁸

De stora herrgårdarna skilde sig tydligt från den omgivande landsbygden och påminde genom sin existens ständigt om sin ägares makt, ställning och rikedom. Genom sin boendemiljö förmedlade adeln medvetet budskap om sin samhällsställning och sitt levnadssätt. Herrgårdar och slott återspeglar också Sveriges administrativa och politiska omvandling från ett medeltida, splittrat kungarike till en starkt koncentrerad och effektivt kontrollerad stat.

Att adelherrgårdarnas landskap och byggnader fått en förändrad betydelse på 1600-talet hängde samman med adelns stärkta ställning och värderingar i det svenska riket. Lorentz Creutz, som lät bygga stenherrgården Storsarvlax, drevs exempelvis av en önskan att föreviga sina egna och förfädernas storverk för kommande generationer på ett beständigt sätt.⁹⁹ Adelherrgårdarna kan också studeras som visuella skapelser och sociala rum som var tänkta att förmedla budskap om sina ägares ställning och adelslivets ideal samt skapa social åtskillnad. Dessa budskap kan betraktas som påverkan på samma sätt som språkbruket – man brukar tala om visuell retorik.

Byggnadernas ordlösa sociala och politiska budskap förmedlas genom byggnadsmaterial, byggnadens storlek, form och stil.¹⁰⁰ För adelherrgårdarnas del kunde budskap förmedlas genom hur byggnaderna placera-

des i miljön och genom modifiering av landskapet, gårdens utformning, rumsindelning och inredning. Den bebyggda miljön och i synnerhet huvudbyggnaden skulle spegla adelsfamiljens höga ställning i samhället. Enligt anvisningar från mitten av 1600-talet behövde en herrgård innehålla minst en festsal och en matsal samt egna kammare för husbonden, husfrun, de unga herrarna, barn och gäster.¹⁰¹

Herrgården var en miljö skapad av människor där den omgivande naturen modifierades för olika ändamål: jordbruk, boskapsskötsel, skogsbruk, förflyttning och på 1600-talet i allt högre grad även nöjesliv. Herrgårdens placering avgjordes av många praktiska faktorer. Herrgårdarna hade av gammal hävd byggts intill goda förbindelser på platser som var lätta att försvara. Vattenvägarna var viktiga och ofta låg herrgårdarna på öar eller bevakade smala sund. En hög punkt i terrängen var fördelaktig. På grund av de ämbetsuppgifter adeln skulle sköta var det viktigt med goda förbindelser till kronans slott, de närmaste städerna och kusten. Vägar och vattenleder behövdes dessutom för transport av lantbruksprodukter till försäljning.

De flesta av stormaktstidens adliga i Finland levde på relativt anspråkslösa landsbygdsgods med träbyggnader. I praktiken var godsens stora gårdar som ofta uppförts vid gamla åkerfält i de bästa jordbrukstrakterna. Även vidsträckta skogar behövdes för byggnadsvirke och ved. Produktiva kvarn- och fiskeplatser var eftertraktade. Godsens sysselsatte tiotals människor och skiljde sig från den omgivande landsbygden genom tätare bebyggelse. Utöver huvudbyggnaden och gårdens andra byggnader fanns även närliggande bostäder för hantverkare, tjänstefolk och arrendatorer.

Herrgårdsslottet med sin gård avgränsade ett eget separat område på samma sätt som staden med sin ringmur. Herrgårdarna var sedan gammalt inhägnade och hade slutna gårdar precis som bondgårdarna. Gården var indelad i ytor för människor och djur, mangården och fägården. Båda sidor hade sina egna byggnader och arbetande personal. Byggnaderna placerades intill varandra i gårdens ytterkanter och formade en lättförsvard helhet. Huvudbyggnaden kunde kantas av tiotals bostads- och ekonomibyggnader i timmer, som inte bara utestängde fiender utan även rovdjur från den slutna gården.¹⁰²

Förutom praktikaliteterna hade även estetiska faktorer betydelse i herrgårdsmiljön. Denna betydelse ökade under 1600-talet då man ville ha symmetriska och balanserade byggnader och gårdar i enlighet med harmonins regler.¹⁰³ Också dessförinnan hade landskapet förstås

modifierats i andra syften än de rent inkomstbringande. Särskilt jakten var en traditionell sysselsättning för ädlingar runt om i Europa. Även Finlands adel hade sedan medeltiden ägnat sig åt jaktutflykter med vint-hundar, där bytet för det mesta var högvilt. Gustav I:s son hertig Johan lät kring 1560 röja upp en jaktpark åt sig själv nära Björneborgs kungsgård för att kunna ägna sig åt sin favoritidrott även där.¹⁰⁴ Därutöver ägnade man sig åt trädgårdsskötsel och herrgårdarna kunde ha frukt-träd och örtagårdar.

De välkända Villnäs och Storsarvlax är de enda bevarade exemplen på stenslott byggda i Finland under stormaktstiden.¹⁰⁵ Utöver dem lät Finlands generalguvernör Per Brahe bygga Braheslott i det som senare skulle bli Kristina socken och byggde även ut Kajaneborg. Braheslott byggdes under ett par årtionden mellan 1640- och 1660-talen och omgavs av en stenmur som aldrig helt färdigställdes. Byggnadens neder-våning var i sten och övervåningen i trä, och den hade 18–20 rum. Så småningom förföll slottet och var i rätt dåligt skick redan i mitten av 1700-talet. Genom sin närhet till östgränsen kombinerade både Braheslott och Kajaneborg boende och försvar och var de sista stenbyggnaderna i det svenska riket som upprätthöll denna gamla tradition.¹⁰⁶

De två herrgårdarna från stormaktstiden påminner om varandra även om det skiljer ett tjugotal år mellan dem. De är slottlika tre-våningsbyggnader med mindre flygelbyggnader på sidorna. Byggnadshelheterna var arkitektoniskt utformade ”totalkonstverk” och skilde sig från tidigare herrgårdar som hade fyrkantiga gårdar på samma sätt som bondgårdar och var omgivna av byggnader på alla sidor.¹⁰⁷

I Villnäs fanns det troligen en stenbyggnad redan i mitten av 1500-talet, och en del av den kan ha bevarats som bottenvåning till en flygelbyggnad. De slät- och vitputsade väggarna avviker från det föregående seklets gråstenslott, men med sina rena linjer ligger slottet nära renäs-sansen. Huvudbyggnaden hade 20 rum. Herman Fleming lät även bygga en kyrka för kapellförsamlingen, och de två byggnaderna skapade tillsammans en för Finland sällsynt högadlig miljö. Senare har herrgården blivit känd under släkten Mannerheims ägo.¹⁰⁸

Storsarvlax pilastersmyckade fasad är modernare än Villnäs och en tydligare representant för barocken. Inte heller den tycks vara ritad av en arkitekt utan uppfördes av den viborgske byggmästaren Achatius Groneberg.¹⁰⁹ Byggherrens far Ernst var en av det tidiga 1600-talets nyländska adelsmän som lyckades anpassa sig till den nya tidens krav och befästa släktens ställning bland rikets adel. Äktenskapet med den balttyska änkan

Katarina Hess von Wichdorff och de framgångsrika markförvärven hade tryggat en tillräcklig ekonomisk grund för sönerns framgångsrika karriärer.¹¹⁰

De mest välbärgade herrgårdarna övergick från en lantbruksbase-rad herrgårdsekonomi till en förfinad slottskultur där värdfamiljens vardag och fest åtskildes från arbetarnas dagliga slit. Säterierna blev visuella monument fulla av konst och lyxartiklar. Det centrala syftet med herrgårdsmiljön blev att uttrycka makt, rättfärdiga adelns särställning och att upprätthålla ett överdådigt levnadssätt. Adelns boende och livsstil skilde sig från omgivningen genom hög konsumtion, omformning av landskapet och nöjesmöjligheter. Parallellt med denna utveckling förändrades idealbilden av adelsmannen från en krigisk riddare till en bildad stats-tjänare.

Den finska adelns ståtligaste träherrgårdar var generellt inte anspråkslösare bostäder än stenslotten. De har inte bevarats till våra dagar, men man vet att exempelvis Esbogård, som riksrådet Fabian Wrede lät uppföra 1681, med sina hörntorn påminde om Skokloster slott i Sverige. Herrgården i trä som släkten Creutz lät bygga i Liuksiala i Kangasala hade tre salonger och 13 kammare. De största timmerslotten hade två våningar och ett tjugotal rum. Det rörde sig inte om en unik byggnadstradition för Finland utan liknande timmerslott fanns även på den svenska sidan.¹¹¹

Även anspråkslösare adelsherrgårdar var föregångare inom byggmetoder och byggtekniker i landsbygdsmiljön. De var först med att använda sig av parstugan och den därpå följande karolinska planlösningen samt brädfodrade fasader som målades i rödockra. Herrgårdskaraktären framhävdes av att värdfolket samlades i en stor byggnad. Det finns en mängd varianter av parstugan, men grundtanken var att placera två stora stugor eller andra rum i linje med en förstuga och en kammare emellan. På kortsidorna kunde fler rum byggas till. Den karolinska planritningen infördes alldeles i slutet av 1600-talet och inbegrep sex rum: en förstuga och en sal i mitten samt dubbla kammare på var sin sida av dem.¹¹²

1600-talets högadel som fjärrmat sig från lantbruksarbetet såg inte naturen enbart som en ekonomisk resurs. I sin palatsliknande herrgårdsmiljö saknade adeln vardaglig kontakt med naturen som man snarast betraktade utifrån som en turist. Adeln uppfattade naturen i enlighet med sin kultur och formade den därefter.¹¹³ Även i Finland följde stenslottens regelbundna gårdar den kontrollerade skönhetsens ideal där ingenting fick lämnas åt slumpen.¹¹⁴

Sociala aktiviteter i naturens sköte hörde till den aristokratiska livsstilen. Naturen anpassades till adelns värderingar exempelvis genom utformning av geometriska trädgårdar. En praktfull natur var adelns privilegium och något som andra befolkningsgrupper inte hade tillgång till. Omsorgsfullt vårdade träd bar rikligt med frukt och karpar simmade i anlagda dammar. Man strövade och red i parker, vistades i lusthus och beundrade naturen även i konsten. Den visuella upplevelse som landskapet erbjöd blev något eftersträvänsvärt i sig. Det finns i stort sett inga uppgifter om detaljerna i de finska barockträdgårdarna, trots att det är känt att herrgårdarna hade fruktträdgårdar och uppdämnda dammar. Greve Per Brahe utformade exempelvis på 1640-talet en stor trädgård för det framtida Braheslottet, men den fungerade dåligt på grund av naturförhållandena.¹¹⁵

Från fästningar till representationsbostäder

Även om behovet av privata stenslott försvann när förhållandena i landet blev lugnare, kungamakten stabiliserades och de krigiska sammandrabbningarna stannade vid rikets gränser eller utanför dem, så förblev sten fortsättningsvis det högst värderade byggmaterialet. Utvecklingen av vapenteknologin medförde dock att en och samma stenbyggnad inte längre dög till både krigföring och boende. Försvaret avdelades till sina egna bastioner och förskansningar medan familjerna kunde flytta in i byggnader som var avsedda för boende, vilket ökade komforten. De bostads- och representationsvåningar som byggdes på Åbo slott på 1550-talet tillhör de första uttrycken för den nya utvecklingen.¹¹⁶

Man satsade mer än tidigare på rummets utformning och de blev rymligare och mer differentierade. Herrgården var en hierarkisk miljö med interna gränser som delade upp ägarna och de olika tjänstefolksgrupperna i egna rum. På Villnäs slott var till exempel hushållsskötseln, det vill säga tjänstefolkets rum, placerade på den nedersta våningen, medan värdfolket bodde på andra våningen och den tredje våningen användes för representation. Huvudbyggnadens gårdsområde skildes från ekonomigården med en mur. Ibland ville man dock placera bostadsbyggnaden nära området som var reserverat för lantbruksarbete för att värdfolket bättre skulle kunna övervaka tjänstefolkets arbete.¹¹⁷

Exempelvis Laukko herrgård i Vesilax följde den traditionella byggstilen där huvudbyggnaden var en del av herrgårdsfolkets vardagliga

arbetsmiljö, mangården. Dessutom fanns där en lagerbyggnad, en andra bostadsbyggnad, uthus i två våningar, ekonomibyggnader och arbetarbostäder. Gårdens omålade timmerbyggnader stod i kontrast till den ståtliga herrgårdsbyggnaden.¹¹⁸

Uthusen och verkstäderna bildade en egen helhet både fysiskt och socialt. Tjänare på olika nivåer hade sina egna områden där de huvudsakligen rörde sig. Det återspeglade stormaktstidens samhälle där de sociala skillnaderna ökade och ståndsuppdelningen cementerades. Laukkos fågård med stall, fåhus, fårhus, svinstia och hölador låg några hundra meter från mangården. Riorna, smedjan, bastun och maltbastun placerades vid sjöstranden en bit från gårdarna på grund av brandrisken.¹¹⁹

Även herrgårdens invånare och gäster skildes åt, vilket ofta sammanföll med åtskillnaden mellan vardag och fest. Herrgården behövde en stor sal, det vill säga en lokal där ett stort sällskap kunde samlas. Man flyttade stolarna intill väggarna och vek ihop borden efter måltiden för att frigöra yta. En typisk salsmöbel var ett bastant skåp som kunde smyckas med träsniderier.¹²⁰

Upprätthållandet av sociala nätverk genom olika fester var av största vikt i samhället i början av nya tiden. Kraven på gästfrihet var mycket höga när det gällde adeln. Det förekom till och med att hela huvudbyggnaden var avsatt för representation, och åtminstone fanns där gästrum, alltså kammare som inte användes till vardags.

På Laukko herrgård i Vesilax fanns en paradssäng för gäster som med sina silver- och guldsmyckade draperier var den pampigaste möbelen på herrgården. Om herrgården hade ett stenslott kunde det stå tomt till vardags eller användas som svalt lager för lantbruksprodukter. Att värma stora utrymmen vintertid var svårt och bara en liten del av rummen kunde därför användas till boende. Praxis var att herrgårdsfolket bodde i timmerbyggnader som var varmare och torrare än stenhuset.¹²¹

Till vardags vistades man inte i festsalen utan i mindre rum. En del av de boende och tjänstefolket hade egna kammare medan andra delade boyta. Tjänarna som ansvarade för kosthållet arbetade i kök, bagarstugor och källare med stenvälv. Även rummen där man intog måltider började skiljas åt så att värdfolket åt i matsalen medan tjänstefolket fick äta i egna rum. Åtskiljandet vittnar om en begynnande separation mellan privat familjeliv och ”offentlighet”, det vill säga herrgårdens arbetsgemenskap och festligheter.

Under 1600-talets gång började herrgårdarnas inredning skilja sig mer och mer från bondgårdarnas. Stora fönster och skorstenar skapade

en ljus, rökfri yta som kunde dekoreras ståndsmässigt med tapeter, takkronor, ljusstakar och speglar. Möblerna blev fler och förmögenheten kunde förevisas exempelvis i form av skåp och byråer med skickligt utförda träsniderier i stället för de tidigare massiva kistorna.¹²²

Nu tog man också bort textilöverdragen från de vackra möblerna. Även i Finland rådde under 1600-talets senare hälft ett internationellt inredningsmode som man fick kännedom om på utlandsresor eller genom att beställa interiörbilder och modeplanscher. Balktaket på Villnäs slott utsmyckades kring 1660 med målningar som speglade världsbilden hos stormaktstidens adel och konstens betydelse: bilderna visar bland annat sjöslag, landskap, orter med koppling till värdfolkets liv, allegoriska figurer och personifierade dygder.¹²³

En stor del av herrgårdens ytor utformades för att underhålla gäster, vilket framgår av inventarieförteckningarna. Herrgårdarna behövde stora mängder stolar och fat samt olika textilier som togs fram till fest. Hela rum kunde kläs in till väggar och tak med gobelänger importerade från Flandern, Tyskland och Frankrike. Motiven spände från bibelberättelser till mytologi samt jakt- och landskapsbilder. Ett billigare alternativ än gobelänger var tapeter, målade eller tryckta på tyg, eller att klä in väggarna med tyg. Målade tapeter med religiösa motiv beställdes exempelvis från Helsingfors till Mickelsböle herrgård i Borgå socken 1667. Mattor användes däremot bara vid hoven. Till vardags förvarades väggbeklädnader, ryamattor, bordsdukar och till och med målningar i förråd.¹²⁴

Festerna kulminerade i måltider som i de rikaste hushållen tillagades av professionella kockar. Vid en bjudning på släkten Kurcks herrgård Laukko i Vesilax 1638 bjöds gästen generalguvernör Per Brahe på fyra olika fiskrätter och sju olika kött- och fågelrätter, däribland rökt sik, nejonöga från Kumo älv, harstek, rådjur, älgstek, vildsvin och fågelpirog.¹²⁵

Bordsplaceringen vid fester följde den sociala ordningen och kärleken material var olika för vardag och fest: silver, tenn och glas var värdeföremål medan keramik och trä var avsedda för vardagligt bruk. Även de personliga besticken hade social betydelse. Tjänstefolket kunde äta med bara händerna, och med knivar och skedar ur ett gemensamt fat. Maten var enkel och bestod av salt fisk, välling, rovor och andra grönsaker. En bit rågbröd användes i stället för tallrik och ölet serverades ur gemensamma stop.¹²⁶

När adeln blev rikare ökade möjligheterna till överdådigt användning av bostadsytan. Högadliga familjer hade många herrgårdar, så värdfolkets bostadsutrymmen stod tomma under merparten av året. När

Skål med lock i röktopas från mitten av 1600-talet.

byggnaderna blev större kunde en stor del av herrgården reserveras helt för fest- och logeringsbruk. Dyrbara textilier och annat festgods kunde lämnas framme i rummen och behövde inte ställas undan på grund av oro för att de skulle bli utslitna.

Stormaktstidens finska herrgårdar bleknar i jämförelse med de stora magnaternas bostäder på den svenska sidan. Visingsborgs slott i greve Per Brahes ägo hade flera bostadsbyggnader som var avsedda för olika ändamål: i en av dem bodde greve Brahe med familj, i en annan Brahes dotters familj samt gäster med tjänare, i den tredje fanns arbetslokaler för förvaltningen samt köket och i den fjärde bodde herrgårdens konstnärer och musiker.¹²⁷

Den visuella världen – föremålets sociala betydelse

Stormaktstidens rika adel tog sin tillflykt till en förnäm livsstil för att särskilja sig från det ökande antalet storköpmän, affärsmän och inflytelserika ämbetsmän. Man försökte också markera skillnaden mot nya adelsfamiljer, eftersom den ständiga nyadlingen introducerade ett aldrig tidigare skådat inflöde av nykomlingar i ståndet. Adeln förverkligade sin sociala status genom överdådig konsumtion som uttryck för sin ståndstillhörighet och förfinade smak. Ambitionen var att överträffa de andra

ståndernas levnadsstandard och livsstil. Värdeföremål kunde stämplas med släktens vapen, en symbol som visade att man tillhörde en särskild och privilegierad grupp.

Bildning och kultur fick en allt synligare roll i adelns liv, vilket speglade den politiska situationen. Kungens och adelns maktförhållanden och även adelns samhällsuppdrag förändrades. Stormaktstiden karakteriserades av en allians mellan staten och adeln som ställde krav på bildning, lärdom, utbildning och förfining hos adeln. Detta kom till direkt uttryck i herrgårdsmiljön. Även de förnämaste familjerna i Finland hade bibliotek med över hundra böcker och konstsamlingar, eller exempelvis en samling med klockor såsom Gabriel Kurck på Laukko gård.¹²⁸

Inredningen och föremålen på herrgårdarna, liksom den bebyggda miljön, förmedlade tysta budskap om ägarnas identitet. I den kollektiva ståndsmiljön var konsumtion, föremål och konst inte i första hand ett fritt individuellt val. Adelsståndet skulle sträva efter en viss typ av föremål och en visuell miljö som motsvarade dess ställning.

Det ansågs tillbörligt – och rentav som adelns plikt – att lägga såväl stora belopp som tid och möda på inköp av ståndsmässiga föremål. Konstverk, hantverksprodukter och värdeföremål köptes i regel inte i butiker utan beställdes direkt från tillverkaren. Köpen förutsatte kunskap, nätverk och deltagande i en komplicerad social process som började med resurs- och råvaruanskaffning samt val av tillverkare, fortsatte med övervakning av planering och arbetsprocess fram till leveransen av den färdiga produkten och slutligen val av rätt användningstillfällen och användningsmetoder.

Utöver råvarans kvalitet blev konstnärens eller hantverksmästarens skicklighet en alltmer eftertraktad faktor. Adeln skulle vara en föregångare även inom smak och konstkännedom. Den som hade ont om pengar kunde ta till visuella knep: exempelvis kunde färg användas för marmorimitation på träväggar eller för att imitera takstuckaturer, som på Storsarvlax.¹²⁹

Typiska inredningselement på adels herrgårdar var väggbonader, målningar och porträtt, olika textilier och föremål av ädelmetall, särskilt dryckeskärl. Representativ klädsel var en viktig del av adelsfamiljens status, vilket krävde dyra utländska tyger, pälsar, spets och dyrbara smycken. Särskilt pärlhalsband och pärlörhängen blev på modet. Klädernas snitt var i princip det samma för alla ständer, eftersom de följde de mönster som godkänts av skräddarkåren. Skillnaden låg i tyget: adeln använde siden och sammet.¹³⁰

I Finland har i stort sett inga av adelns klädesplagg bevarats med undantag för några liturgiska plagg som tillverkats av gamla festkläder. Överste Michael von Jordan skänkte exempelvis en mässhake till Ulvsby kyrka, som tillverkats av hans gamla knäbyxor. Det gröna, blommiga sammetstyget var av en spansk eller italiensk stil som var på modet i början av 1600-talet. Mässhaken var försedd med von Jordans och hans maka Christina von Monchovens vapen, monogram och året 1643.¹³¹

Av porträtt och dokument kan man sluta sig till att den finska adeln var väl insatt i internationella modeströmningar. Det spanska modet med vadderade byxor följdes under trettioåriga kriget av holländskt borgarmode och en bekvämare centraleuropeisk fältuniform. Särskilt adelsdamernas klädedräkt uttryckte deras ståndstillhörighet. Från långa snörliv övergick man till ett av männens fältmode inspirerat kort framstycke, en generös halsöppning och vida ballongärmar. Allt kröntes av överdådiga spetsar. Mot slutet av århundradet blev idealet under påverkan från det franska modet slankhet i stället för yppighet. Åtminstone från och med 1660-talet använde herrarna även peruker.¹³²

Konsumtionens sociala betydelse återspeglades i att värdfolkets privata kammare kunde vara betydligt enklare än rummen som var avsedda för gäster och representationsbruk. Samtidigt kunde gäster tas emot också i sängkammaren, och därför behövde även den inredas elegant.¹³³ Man satsade också på högklassiga matbestick samt vin och öl som alltid måste kunna uppådas åt gäster. Till fest behövdes dessutom musikinstrument, som även de köptes in från utlandet.

I enlighet med det gamla soldatståndets traditioner hade många herrgårdar välförsedda rustkammare fulla av värdefulla vapen, rustningar och utrustning för stridshästar. Många familjer ägnade sig även åt läsning, och litteratur var en väsentlig del av stormaktstidens adelskultur. Vid sidan av religiösa texter läste man redan på 1500-talet historiska krönikor, sångböcker och berättelser från antiken.¹³⁴ Föremål som utstrålade en särskilt adlig status var riddarrustningar, ädelstenar, smycken i ädelmetall och värdefulla konstverk. Konstnärlig kvalitet, estetiskt raffinering och god smak var adelns sätt att särskilja sig från andra rika befolkningsgrupper under stormaktstiden.

En anmärkningsvärt stor del av adelsfamiljens tillgångar gick redan på 1500-talet till att göra bostadsgodset representativt. Med statsbyggnadsprocessen förändrades emellertid byggnadernas visuella miljö. Utvecklingen framstår som den motsatta jämfört med Sveriges statliga utvecklingsskeden: samtidigt som rikets krigsföring ökade så minskade

adelsherrgårdarnas krigiska uttryck. Sverige gav sig in i stormaktskrigen, vilket innebar att hela samhället militariserades. Herrgårdsbyggnadernas fästningskaraktär minskade däremot och ersattes av en strävan efter praktfullhet och boendekomfort. En tydlig orsak till detta var att rikets interna förhållanden blivit lugnare och att krigen fördes utanför rikets gränser. Samtidigt fick den traditionella krigaradeln sällskap av en växande ämbetsadel.

Herrgårdarnas konstskatter har nästan helt försvunnit, men i kyrkorna har exempel på den finska adelns visuella kultur från stormakts-tiden bevarats. I Finland kom kyrkan också att bli en av de viktigaste skådeplatserna när det gäller konst. Reformationen genomfördes redan under det tidiga 1500-talet, men det var först på 1600-talet som Sverige trädde in i den egentliga lutherska ortodoxins tidevarv. Alliansen mellan stat och kyrka övervakade undersåtarnas liv och religionens ställning i samhället var central. Målet, som också uppnåddes, var ett enhetligt rike med en stark luthersk identitet.

Även om reformationen i det svenska riket var tolerant så hade den inflytande på konstlivet. Kyrkans värdeföremål samlades in till kronan och kyrkan blev fattigare, vilket innebar att den äldre kyrkokonsten fick vika undan. De medeltida föremålen fick sällskap av protestantiska influenser, och särskilt på 1600-talet reformerades kyrkorummet.¹³⁵ I stället för helgonstatyer fick andra element i kyrkorummet, som predikstolarna, öppna möjligheter för konsten. Liturgiska textilier förblev i bruk och därutöver hängdes tavlor på kyrkväggarna och ljuskronor i taket. Vägg- och takmålningarna blev färre, men framför allt i Österbotten tillkom sådana ändå från och med 1630-talet. Under det tidiga 1600-talet upplevde kyrkokonsten en ny blomstringstid, vilket i hög grad var adelns förtjänst. Sedan adeln berikat sig på stormaktskrigen började den nämligen snart fylla kyrkorummet med en ny typ av motiv – sin egen symbolik och släkthistoria. Den så kallade donationskonstens guldålder hade inletts.¹³⁶

Danmark, vars rika adel skänkte föremål till kyrkorna från och med slutet av 1500-talet, gick i täten för skapandet av den nya lutherska kyrkointeriören i Norden. Även Finlands adel fyllde kyrkorna i sina socknar med donerade textilier, altartavlor, predikstolar, nattvardskärl, epitafier, gravvapen och gravvårdar. Donationerna bar donatorns insignier, vapen, initialer och minnesskrifter. I stället för bibliska motiv fylldes det lutherska kyrkorummet av symboler för adelsståndets makt, rikedom och privilegierade ställning till den grad att kyrkorna har beskrivits som familjemuseer för konkurrerande adelssläkter.¹³⁷ Texter anger ofta att

Gravmonument över Åke Tott och hans första hustru Sigrid Bielke i Åbo domkyrka. Peter Schultz, 1678.

donationerna gjorts ”till Guds ära och kyrkans försköning”. De religiösa motiven tvingades dock konkurrera om utrymmet med adelns släkthistoria. Även porträtt skänktes till kyrkorna: i Åbo domkyrka förevisades åtminstone trettioåriga krigets hjältar Torsten Stålhandske och Åke Tott med maka.¹³⁸

Att adeln tog över kyrkorummet så här visar att man ville anpassa sig till den gamla donatorstraditionen och såg kyrkan som ett effektivt medel för att framhäva sin ställning. Särskilt framträdande var den minnesbevarande gravkonsten. Förutom gravmonument förseddes kyrkorna med begravningsvapen och epitafier där den döda med familj skildrades i anslutning till något bibliskt ämne. På den katolska tiden hade tavloras syfte varit att fungera som böner för att frälsa sina donatorer från

skärselden, men efter reformationen användes de för att belysa donators föredömliga liv. Det passade väl in i adelns ambitioner att stärka sin ställning och framstå som ett gott exempel.¹³⁹

Omkring 300 begravningsvapen har bevarats i kyrkor i Finland, varav merparten i södra Finland i områden där adeln var bosatt. Det nordligaste vapnet finns dock i Torneå kyrka. Vapnen bars i procession vid begravingar och sattes sedan upp i kyrkan. Huvudbaneret var den dödes släktvapen, och anvapnen hans förfäders och förmödrars släktvapen. Denna tradition gällde uttryckligen adelsmännen – det finns inga uppgifter om begravningsvapen för kvinnor. Redan på medeltiden kunde vapen och begagnade sköldar skänkas till kyrkan, men från och med 1500-talets slut tillverkades vapensköldar särskilt för begravingar. Bruket av begravningsvapen minskade när Sveriges stormaktstid tog slut under det tidiga 1700-talet.¹⁴⁰

Adelssläktens och adelsvapnets betydelse var stor. När Riddarhuset grundades 1626 måste varje familj kunna redogöra för sin adliga släktbakgrund. För att tillhöra adelsståndet krävdes adliga förfäder på fädernet – den traditionella möjligheten för frälseställningen att ärvas på mödernet övergavs alltså. Vapensymbolen var ättens kännetecken som nu ärvdes av förfäderna på fädernet. Vapnets betydelse demonstreras av dess offentliga användning på målningar, sigill och herrgårdsföremål. I Europa utvecklades förfinade system där vapnen uttryckte bärarens kön, oäkta börd och ställning inom familjen, men i Norden infördes detta inte systematiskt.¹⁴¹

I kyrkorna blev vapnen kvar till församlingens beskådan, men även själva begravningsprocessionen var en viktig visuell ritual. Begravingen var en del av den europeiska ceremonitraditionen där fester användes för att visuellt uttrycka makt. I barockens anda eftersträvade man en anslående uppvisning. Huvudbaneret bars framför kistan och anvapnen på dess båda sidor. Även fanor, vapen och rustningar kunde medföras. Begravingen planerades noggrant för att skapa och stärka statusen för den döde med familj.¹⁴² Exempelvis Finlands generalguvernör Per Brahe skrev 1651 och 1666 anvisningar om arrangemangen kring sin egen begraving.¹⁴³

De flesta av Finlands fåtaliga gravmonument över högadliga uppfördes i landets huvudkyrka, Åbo domkyrka. Per Brahe lät 1678 uppföra ett minnesmärke åt sin syster Kristina Brahe och hennes make Åke Henriksson Tott där makarna avbildades som stående skulpturer. Ett exempel på dödssymboliken i barockens bildspråk är gravmonumentet över

Henrik Fleming och Ebba Bååth i Virmo kyrka från 1632. I den nedre delen av monumentet har makarnas förruttnade kroppar avbildats.¹⁴⁴

Genom gåvor till kyrkan kunde man också bevara någons minne. Predikstolen var ett dyrt och synligt föremål och därmed ett utmärkt donationsföremål för adeln, och de blev vanligare under donationskonstens guldålder från 1620-talet och framåt. Den tidigare nämnde Henrik Fleming var en pionjär gällande detta – han skänkte predikstolar till hela sex kyrkor, bland dem S:t Jacobs kyrka i Stockholm samt domkyrkorna i Åbo och Viborg.¹⁴⁵

Åke Tott ägde Sjunndby herrgård i Sjundeå och på den predikstol som han donerade till sin församlingskyrka 1625 lät han föreviga sina fyra far- och morföräldrars vapen. Dem fanns det anledning att stoltsera över, i synnerhet som Totts morfar varit Sveriges konung Erik XIV. Predikstolen fick dock vara kvar i knappt 60 år innan den ersattes av en ny predikstol skänkt av Sjunndbys nye ägare, presidenten för Åbo hovrätt Ernst Johan Creutz. Den gamla predikstolen flyttades till den nybyggda kyrkan i socknen, den så kallade finska kyrkan.¹⁴⁶ Under 1600-talets senare del minskade donationerna, i synnerhet sedan ståndets rikedom stukats av reduktionen. I stället ökade församlingssamfundets och de andra ständernas donationsandel.¹⁴⁷

I stormaktstidens adelskultur blev svärmeriet för antiken, historien och den egna släkthistorien allt starkare. Det verkar motstridigt med tanke på att Sverige samtidigt anslöt sig till Europas religionskrig som försvarare av den protestantiska tron och den konfessionella lutherdomen blev en grundpelare i rikets kultur. Likväl märks det här intresset i herrgårdarnas inredning och konst med populära teman som antikens sagor, mytiska hjältar, slag och viktiga historiska händelser.

Varför höll sig adelns konstkultur i det lutherska Sverige inte till religiösa teman? I katolska länder som Spanien hämtade målarkonsten nästan uteslutande sina ämnen ur Bibeln.¹⁴⁸ Den svenska stormaktstidens konst hade ett tydligt budskap som förenade kyrkan och staten. Det högtidlig-höll den centraliserade makten och individkulten. Tillsammans tjänade dessa mål både statskyrkan och staten med sitt förvaltningsmaskineri.¹⁴⁹

Det fanns ett behov av allegoriska historiska bilder. Riket hade blivit en stormakt och behövde ett ryktbart förflutet som började skapas med hjälp av den götiska historieskrivningen. En strålande historia användes för att rättfärdiga samtidens maktanspråk. Det stod inte i konflikt med religionen, för i det lutherska svenska riket var politiken inte separerad från religionen. Kronans och adelns maktuttryck var samtidigt uttryck

Den nya stormakten Sverige sökte rötterna till sin storhet i det förlutna. Kungavalsplatsen på Mora äng med sina runstenar. Illustration av Erik Dahlbergh (1668).

för reformationens makt. Det gick överhuvudtaget inte att göra någon tydlig åtskillnad mellan den ”världsliga” och den ”religiösa” konsten. Konsten var full av religiösa referenser och kristen symbolik.

Stormaktskrigen ökade behovet av en historia som kunde motivera aggressiva företag och stärka stridsviljan hos trupperna och undersåtarna. En vurm för historien grep Sverige genom hela 1600-talet och tog sig många uttryck. Den märktes i adelns frenetiska sökande efter ryktbara anfäder, i den götiska historieforskningen som gav Sveriges folk ett bibliskt ursprung, i sökandet efter runstenar och andra fornlämningar samt i författandet av lokalhistoriska verk. Genom att forska i adessläkterna försökte man länka samman de dåvarande släkterna med en mytisk forntid som härledde rötterna till fornhistoriens hjältar och härskare.

Även den egna tidens hjältar var populära och förevigades som porträtt, en genre som kom på andra plats i den dåtida målarkonsten, efter det historiska måleriet. Sveriges starka och enhetliga stat behövde porträtt av regenten och statsmännen för att demonstrera sin makt och styrka. Noblessens porträtt var metaforiska och jämförde den avbildade exempelvis i sällskap med antikens hjältar. Alltför trogen realism var inget eftersträvanvärt, utan individen framställdes som medlem av sin grupp: som fältherre, styresman eller stånds kvinna. Lämpliga egen-

skaper för modellens sociala ställning framhävdes genom idealiserade drag och allegorier.¹⁵⁰

Även en växande skara finska adliga förevigade sina drag i form av porträtt. För det mesta anlätade man porträttmålare från Stockholm som antingen tillkallades eller fick göra målningen under adelspersonens vistelse i Stockholm. Också i Finland var efterfrågan dock så stor att flera porträttmålare var verksamma i landet. Att samla konst blev också på modet, bland annat Storsarvlax hade en porträttsamling och på 1670-talet pryddes Laukko gårds väggar av historiemålningar och porträtt, varav det dyrbaraste föreställde Gustav II Adolf i strid. Det hängde på hedersplatsen ovanför den öppna spisen. Arvid Horn skänkte på 1670-talet en stor tavelsamling till kyrkan, varav en del torde ha medförts från Centraleuropa som krigsbyte.¹⁵¹

SAMHÄLLE

Mot enhetlighet

Början på det nya århundradet var en orolig tid. Klubbekrigets spänningar flöt samman med påfrestningarna från de nya krigen. Karl rensade genom rättegångar ut sina motståndare ur rikets adelselit, men med tanke på framtiden kunde han inte kosta på sig att fjärma sig alltför mycket från adeln. Kriget mot Sigismund hade inte fått sin slutliga lösning, och Ryssland och Danmark följde den oroliga situationen i Sverige med girig blick. Orimligt stränga domar skulle ha kunnat så frön av bitterhet och hämndlystnad i adelns kretsar. Relationen mellan adeln och Karl förblev spänd fram till den nye regentens död.¹⁵²

En av de brännande frågorna som väcktes handlade om den finska adelns privilegier. När de finska adelsmännen avgav en skriftlig trohetsed till Karl i Åbo 1602 nämnde de i förbigående att Karl lovat upprätthålla Sveriges lag och adelns ”wälfänge” privilegier. I praktiken handlade det om hjälpskatterna från adelns förläningsbönder samt lagmannens och häradshövdingens ersättning. Vidare ville de finska adelsmännen inte att deras förläningsbönder skulle bli föremål för utskrivning av krigsfolk i samma utsträckning som annorstädes.¹⁵³

Karl var av en annan åsikt. Ju längre tid som förlöpt sedan avrättningarna av adelsmän kring sekelskiftet, desto tydligare blev hans ambition att skapa enhetliga privilegier för rikets adel. Karl försvarade sin negativa inställning till de finska adelsmännens krav genom att avkräva dem skriftliga bevis – brev, domar och dokument – för de dispenser de hävdade sig ha rätt till. Karls argument kan tolkas som pragmatiskt dikterad taktik, men i en vidare bemärkelse vittnade de om en starkare skriftlig kultur inom förvaltningen och maktutövningen. Bestämmelser, anvisningar och juridiska dokument i skriftlig form lämnade allt mindre utrymme för godtycklighet och missbruk. Genom sina insatser fortsatte Karl det arbete för att centralisera statsmakten som inletts av hans

far. Sverige utvecklades mot ett alltmer centralstyrt rike där man under 1600-talets lopp med alla medel försökte skapa enhetliga förhållanden i kärnområdena Finland och Sverige.¹⁵⁴

Adeln hade anledning att stödja denna utveckling, men på kort sikt innebar den att den gamla finska adelns särskilda förmåner gick förlorade. Kraven och motiveringarna bakom dem fann ingen nämnvärd förståelse hos Karl, men det berodde inte på diskriminering av en enskild gruppering. Karl behandlade alla rikets adliga på samma vis med krav på skriftliga intyg från envar som fikade efter särskilda privilegier. Vid sidan av privilegiefrågan utredde Karl situationen gällande rikets jordegendom med ambitionen att rensa bort diffusa skattelättnader ur räkenskapsböckerna. Samtidigt delade han ut nya förläningar för att trygga adelns lojalitet mot honom. Under Karls regeringstid fick Finlands adel flera tusen nya förläningsgårdar. På grund av motsättningarna lyckades Karl aldrig under sin livstid uppnå enighet med adeln om de nya riktäckande adelsprivilegierna och kunde heller inte ensidigt diktera dem i riksdagen.¹⁵⁵

Karl reformerade jordägandet vid riksdagen i Norrköping 1604 då man fastställde nya allmänna förläningsvillkor som kom att reglera förläningsutfärdandet fram till seklets slut. Ärftliga förläningar beviljades inte längre på det gamla frälsets vis utan ärftligheten begränsades till svärdssidan, och om den sloknade ut innebar det enligt reglerna att förläningen återgick till kronan. Förläningar som överlätits under de nya villkoren behövde styrkas av den nya regenten vid ett maktskifte. Vid försäljning eller byte måste de först erbjudas kronan. Därigenom blev de nya förläningsarna i äganderättsligt hänseende inte lika omfattande egendomsöverföringar som tidigare förläningar. Beslutet i Norrköping var avsett att fungera som en generell norm för reglering av förläningar, men det förmådde inte skapa något absolut entydigt förläningsystem. Både Karl och hans efterföljare tillät undantag från de ovannämnda förläningsvillkoren, men likväl blev beslutet en milstolpe för förläningsväsendet som delade in den jordegendom adeln tilldelats i gammalt och nytt frälse.¹⁵⁶

Privilegiefrågorna och förläningsväsendet överskuggades av kriget. Karl och adeln kunde inte enbart fokusera på att lösa rikets interna spänningar när Sverige hela tiden måste strida mot yttre fiender. Krigslyckan i kampen mot Sigismunds Polen växlade. Slaget vid Kirkholm 1605, då 9 000 man ur Sveriges 11 000 man starka armé stupade, hotade att bli ödesdigert för riket. Karl själv blev sånär tillfångatagen när han

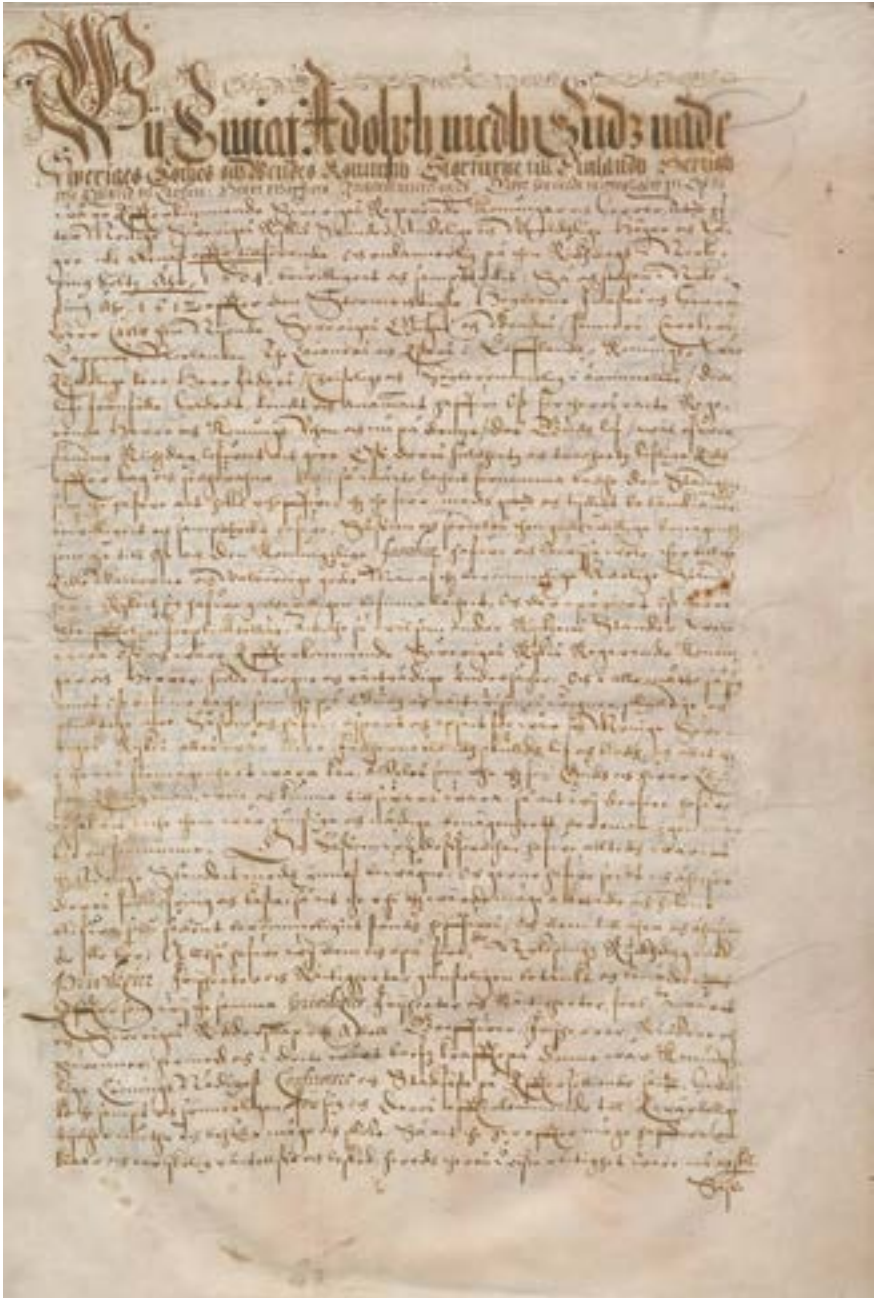
förlorade sin häst i stridens tumult, men räddades i sista stund av att ryttmästare Henrik Wrede överlät sin egen häst åt honom. Wrede var en av många balttyska adelsmän som tog värvning i Sveriges armé när Karls och Sigismunds krig flyttades till Baltikum. Genom hans hjälte-dåd kunde regenten retirera hem över havet med spillrorna av sin armé. Henrik Wrede stupade själv på slagfältet.¹⁵⁷

Nya privilegier och Riddarhusets uppkomst

Polen förmådde inte utnyttja sin stora seger i Kirkholm på något betydande sätt. En vapenvila mellan rikena ingicks 1611. Samtidigt deltog Sverige med militära styrkor i Rysslands interna maktkamp, och från våren 1611 förde man dessutom krig med Danmark. Därmed var Sverige inbegripen i ett tvåfrontskrig när Karl IX dog i oktober 1611. För adeln innebar Karls frånfälle en hastigt förändrad samhällsställning då man övergick från att vara den misstrogne regentens ok till att bli den nye kungens högra hand. Tronföljaren Gustav II Adolf tvingades förhandla med adeln och de andra ständerna om regentförsäkrans innehåll samtidigt som krigstillståndet krävde intern stabilitet. Gustav var bara 17 år gammal när fadern dog, och enligt landslagen måste en förmyndarregering då tillsättas att leda riket fram tills han fyllde 24 år. För att genast få komma till makten tvingades Gustav godta ständernas krav på innehållet i regentförsäkrans.

I sin regentförsäkrans vid riksdagen i Örebro 1611 åtog sig Gustav att utöva sin makt i enlighet med landslagen. Kungen behövde få alla nya lagar och skatter godkända av riksrådet och ständerna, som dessutom skulle få komma till tals i beslut om krig och fred. Därutöver berörde regentförsäkrans på många ställen specifikt det högsta ståndets ställning. Kungen garanterade handlingsfrihet för domare som dömde adliga och försäkrade att adliga endast fick dömas till döden med lagliga domar. Adliga fick inte avsättas från ämbeten utan grund och rikets högsta ämbeten skulle uteslutande tillsättas ur den svenska adelns led. I regentförsäkrans omfattade dessa ämbeten kronoförvaltningens fem högsta poster (drots, kansler, fältmarskalk, amiral, skattmästare), platserna i riksrådet samt lagmans- och landshövdingens ämbeten. Under Karls tid hade många av kronans viktigaste ämbetsmän varit icke-adliga.¹⁵⁸

Genom sin regentförsäkrans gjorde Gustav II Adolf bot för de trauman som faderns utrensningar orsakat och tillät konstitutionella gränser

Första sidan av adelsprivilegierna från 1617. Privilegierna som Gustav II Adolf utfärdade i samband med sin kröning var fortsatt rätt gynnsamma för adeln, även om kungen på vissa punkter något begränsade rättigheterna och friheterna från 1612 års privilegier.

för kungamakten, och i övervakningen av dem spelade adeln en viktig roll. Där Karl hade strävat efter att stärka kungens grepp om adeln så började Sverige under Gustav II Adolfs tid att utvecklas till en adelsstat under aristokratins ledning. Vid riksdagen 1611–1612 utnämndes riksrådet Axel Oxenstierna till rikskansler och blev både kungens förtrogne man och det adelsstyrda Sveriges huvudarkitekt. Likväl ställdes inte maktförhållandena fullständigt på ända. Gustav och hans efterföljare förlorade aldrig den ledande maktutövarens position till adeln. Regentförsäkrans formuleringar gav delvis utrymme för tolkning och gav fortfarande kungen stor frihet till självständigt agerande, och som kung stödde sig Gustav inte enbart på Axel Oxenstierna i sitt beslutsfattande.¹⁵⁹

Strax efter sin regentförsäkran styrkte Gustav II Adolf i januari 1612 adelns nya privilegier. Privilegierna bestod av 44 punkter som berörde samma smärtpunkter ur närhistorien som hans regentförsäkran. Gustavs privilegier betonade adelns rättsskydd. Regenten försäkrade att han framgent skulle ”älska, ähra och uthi wördning hålla” rikets adel som nu obehindrad skulle få åtnjuta alla sina berättigade friheter och ”loflige sedhwane”. Den välvillighet mot adeln som uttrycktes i privilegierna hade inte enbart sin bakgrund i pragmatiska politiska prioriteringar. Gustav II Adolf var helt enkelt inte lika misstänksamt inställd till adeln som sin far.¹⁶⁰

Sigillstämplat ur det svenska Riddarhusets samlingar.

Med sina privilegier gav han adeln nya fördelar som den hade försökt få av Karl. Liksom Gustavs regentförsäkran tryggade också privilegierna adelns ensamrätt till de högsta ämbetena. Skyddet av jordegendom stärktes även i de fall där en adelsman befanns vara skyldig till ett allvarligt brott. Adeln beviljades rätten att fiska strömming och lax. Adelns arrendatorer, landbönderna, befriades från flera extraordinarie bördor av skattekaraktär. Adelns hus i städerna befriades från städernas och kronans bördor så länge de inte användes för att bedriva handel. Begränsningarna i gruvdriften lindrades så att adeln fritt kunde anlägga gruvor på sina marker så länge de betalade 30 procent av intäkterna till kronan. Adelns jakträttigheter utökades liksom nyttjanderätten av skogen. Adeln fick *jus patronatus*-rätt att utse prästen till församlingen i sin bostadssocken. Rusttjänstplikten halverades i fredstid. Nu garanterade privilegierna för första gången att kronan skulle betala skadestånd om en riddare som utförde rusttjänst förlorade sin häst eller led annan skada. Kronan lovade även betala lösen för riddare som blev krigsfångar.¹⁶¹

Vad förenhetligandet av rikets adel beträffar behandlade de nya privilegierna Finlands och Sveriges adel som en enda helhet. Den finska adeln fick inga särskilda fördelar av Gustav även om privilegierna talade om urminnes hävd och den finska adeln fortfarande omnämndes särskilt i privilegiernas beredningsskede. Gustav kom till lantdagarna i Finland 1616 för att stabilisera förhållandena i östra riksdelen och inledde samtidigt en serie räfsteting runt om i landet där ämbets- och adelsmän som behandlat bönder illa fick en varning. Överheten var även redo att ta egenmäktigt agerande adelspersoner i upptuktelse. Året därpå blev Jesper Matsson Cruus färdig med sin redogörelse över förläningsarna och deras innehavare i Finland. Förteckningen listade omkring 150 förläningsinnehavare. Gustav gav rikets adel ytterligare privilegier i samband med sin kröning 1617, men förändringarna jämfört med 1612 års privilegier var ringa.¹⁶²

Undersökningarna och reformerna av adelns samhällsliga position kulminerade 1626 när Gustav II Adolf kompletterade adelns privilegier med en riddarhusordning. Den omfattade 27 punkter som definierade adelskapets allmänna grunder och ståndets interna struktur. Därigenom stärkte riddarhusordningen ståndet som institutionell gruppering och gav också adeln rätt att uppföra en egen byggnad i närheten av det kungliga slottet. Redan under de föregående åren hade adeln planerat att bygga ett eget hus, och nu framhävde Riddarhusets placering mitt i Stockholm adelns samhällsliga topposition. Byggnaden var ståndets

högkvarter under riksdagar och där grundades även ett arkiv där adeln kunde förvara sina privilegier. I Riddarhusets valv skulle de viktigaste dokumenten och uppgifterna om adelsläkterna samlas och bevaras i adelns egna händer.¹⁶³

Adlig var enligt riddarhusordningens definition en man av vars föräldrar åtminstone fadern tillhörde den svenska eller finska adeln. Utländsk adel beviljades rätten att åtnjuta skattefrihet för förläningar som de beviljades, men de saknade tillträde till Sveriges riddarhus och därmed till adelsståndet såvida inte släkten ”naturaliserades” av regenten. Riddarhusordningen delade in Sveriges adel i tre klasser: 1) grevar och friherrar 2) riksrådsätter och 3) svenner (övriga adelsmän) utan titlar. Vid sidan av klassindelningen katalogiserades adeln också släktvis, för riddarhusordningen krävde att alla rikets släkter och familjer skulle föras in i Riddarhusets register. Med åren blev Riddarhusbyggnaden ett centrum för politisk verksamhet då riddarhusordningen kompletterade riksdagsordningen från 1617 med särskilt fokus på regleringen av adelns riksdagsarbete. Ståndets ledare i riksdagen var lantmarskalken som sammankallade ståndet, presenterade aktuella angelägenheter samt var ordförande i diskussioner och ståndets representant i förhandlingar med andra ständer. I riksdagssammanhang avgjordes ståndets åsikt genom omröstningar där varje klass hade en röst sedan klasserna fastslagit sin egen åsikt genom intern röstning. I detta röstningsförfarande hade varje släkt en röst som delgavs rösträknaren av släktens ålderman.

Med riddarhusordningen förlorade den finska adeln sitt sista hopp om särskilda privilegier. I beredningsskedet av ordningen fanns planer på två lantmarskalksämbeten – ett för den finska och ett för den svenska adeln – men i sin slutgiltiga form sökte riddarhusordningen även till denna del avlägsna de regionala skillnaderna och identiteterna. Ståndet fick bara en lantmarskalk, för riket skulle i fortsättningen ha ett enda enhetligt adelsstånd där endast klassindelningen skilde släkterna från varandra. Riddarhusordningen förtydligade ståndets gränser ur såväl ståndets och regentens som det övriga samhällets perspektiv. Inget tolkningsutrymme kvarstod när inskrivning i Riddarhuset krävde att man redogjorde för sitt ursprung. När Riddarhusets grundades skrev närmare 130 ätter in sig i dess matrikel. Av dem har ett tjugotal beräknats vara ätter med ursprung i Finland.¹⁶⁴

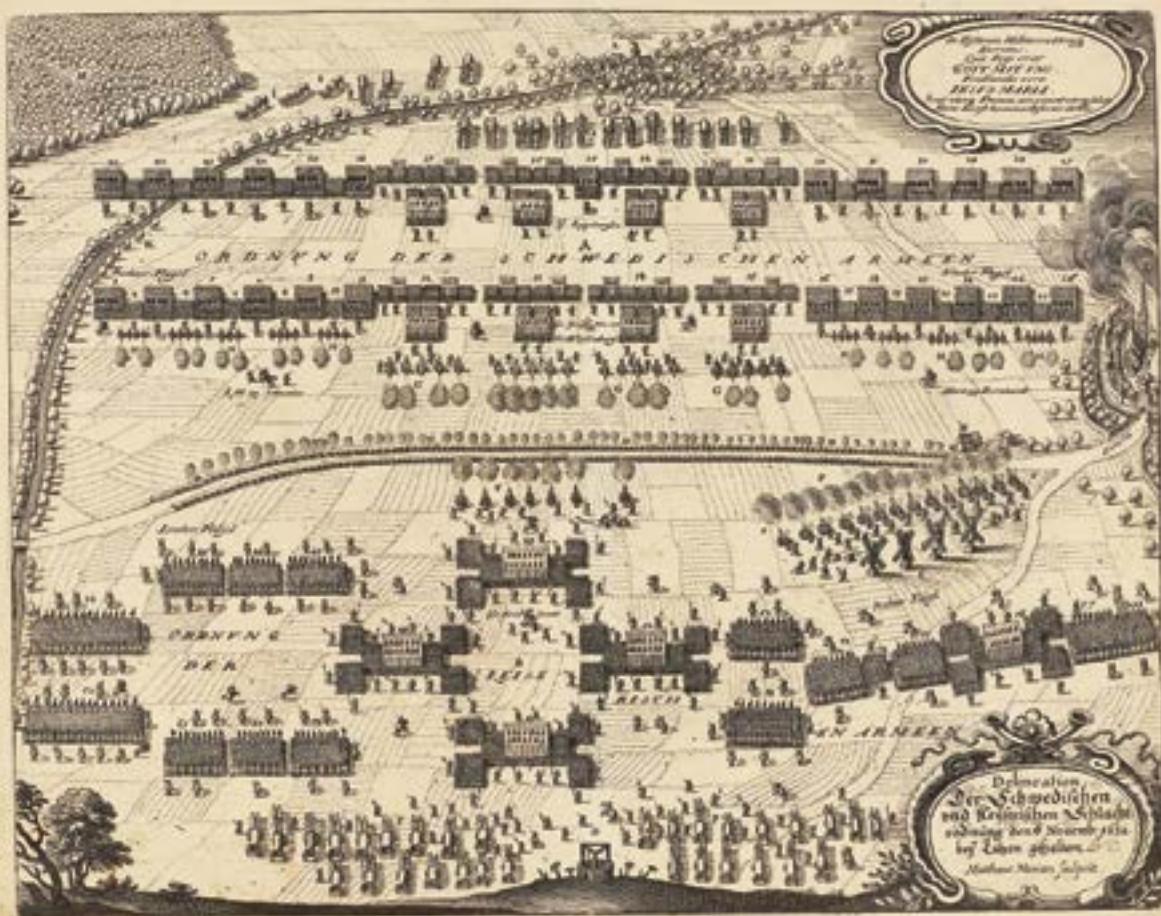
För många släkter fördröjdes inskrivningen av bristen på dokument. Tillräckliga bevis för släktens ursprung kunde inte genast uppbringas ur egna arkiv. I Finland fick exempelvis det lägre frälse som uppstått i

Veckelax på medeltiden, den så kallade knapadeln, i regel inte bli medlemmar i Riddarhuset. Varken på Riddarhuset eller i Åbo hovrätt, där knapsläkterna sökte styrka sitt ursprung, kunde de uppvisa vägande bevis för sin ställning. Då hovrätten likväl inte entydigt bestred knaparernas status hamnade gruppen mellan stolarna i decennier. De betraktade sig själva som adliga, men i kronans ögon var knaparna rusttjänstlänkar med rätt till skattefrihet, inga högättade medlemmar av adelsståndet.¹⁶⁵

Kriget föder en militärstat

Från och med sekelskiftets inbördeskrig förde Sverige krig nästan oavbrutet i decennier. Kriget mot Danmark slutade 1613 med svåra fredsvillkor för Sveriges del. Än en gång måste riket betala höga lösenskatte för att återfå Älvsborgs fästning. Förlusterna blev dock inte Sveriges undergång och riket återfick så småningom initiativkraften. Krigets karaktär övergick från försvarskamp till ett expansionsinriktat anfallskrig. I kriget mot Ryssland hade Sverige framgång och erhöll Kexholm och Ingermanland vid freden i Stolbova. Det betydde dock inte att vapnen fick vila, för nu förde Sverige i stället krig mot Polen i Livland. Detta krig slutade först 1629 med mellanfreden i Altmark där Sverige fick större delen av Livland. Inte heller då var fredens timma slagen emedan det trettioåriga kriget, storkriget som härjat på kontinenten sedan 1618, spred sig till Östersjökusten. Från och med sommaren 1630 stred Sverige aktivt på protestanternas sida mot den katolska ligan. Det westfaliska fredsavtalet 1648 satte punkt för det trettioåriga kriget och stärkte Sveriges stormaktsställning. Riket kontrollerade hela Östersjön, men på 1650-talet förde man återigen krig mot Danmark, Polen och Ryssland. Först efter 1660 fick Sverige uppleva en längre fredsperiod på över tio år.¹⁶⁶

Sedan Sverige tagit sin armé till Tyskland blev storkriget självgående. Religionskriget vilade på teologisk grund, men snart blev kriget oundgängligt redan med tanke på arméns underhåll. Att ta hem armén skulle ha blivit för dyrt. Den ständiga krigföringen omformade Sverige kraftigt och skapade med åren en så kallad militärstat där hela samhället optimerades för krigföring. Förvaltningen effektiviserades och beskattningen skärptes för att rikets begränsade resurser skulle räcka till för arméns underhåll. Kronan fick kyrkan att sluta upp bakom sin politik och sökte legitimitet för kriget i religionen, vilket behövdes för att få allmogen att godta nya skatter och inskrivningar.¹⁶⁷

Slaget vid Lützen: svenska armén uppställd på linje och kejsardömets armé i fyrkant. Kopparstick från 1600-talet.

Den svenska arméns ryggrad bestod av det egna rikets män. Genom utskrivningssystemet bildade bönderna infanteriets stomme och som grund för kavalleriet etablerades ryttarehemman, som beviljades skattefrihet i utbyte mot ryttare. Särskilt under trettioåriga kriget tvingades Sverige också anlita legoknektar från utlandet, men även då förblev hemlandets styrkor en viktig del av armén. Den svenska arméns allmogeprägel underströk den utveckling som inletts under det föregående århundradet. Arméerna växte och krig kunde inte föras enbart med adelns insatser. Redan på 1500-talet hade adelstiteln skilts från militärtjänsten och inte heller på 1600-talet förpliktigade varken privilegier

eller lagstiftning en enskild adelsman till personligt deltagande i armén eller krigstjänst. I inledningen till adelns privilegiebrev omnämndes bara adelns hängivenhet att tjäna regenten och riket utan att spara "liv eller blod". Adeln försökte behålla ensamrätten till officersämbeten, men under det tidiga 1600-talet tjänstgjorde icke-adliga män i synnerhet som lägre officerare i armén.¹⁶⁸

Förändringarna i adelns krigstjänst återspeglas i utvecklingen av adelsfanan i Sveriges armé under 1600-talet. Den var i praktiken inte längre en enhet bemannad av adelsmän utan bestod i huvudsak av deras drängar och tjänare. En planerad särskild finsk adelsfana existerade tidvis endast på pappret, eftersom många adelsmän inte brydde sig om sin rustplikt. En särskild rusttjänstförklaring hade utfärdats 1626 och tillades oförändrad i 1644 års adelsprivilegier. Enligt förklaringen skulle en ryttare rustas mot skatten för varje 500 silvermark som adeln innehade.¹⁶⁹

I 1600-talets historieskrivning har adelns plats varierat beroende på forskningens fokusområden. Genom Sveriges segrar har hela tidsperioden varit känd som stormaktstiden och i äldre forskning har krigsframgångarna betraktats som en källa till nationell stolthet. I senare forskning har man betonat påfrestningarna för allmogen och hur det långvariga kriget påverkade periodens dystra världsbild. För adeln handlade seklet i princip om att uppfylla det samhällsuppdrag som formulerades utifrån ständsindelningen. Trots de nya karriärmöjligheterna bands adeln till kriget av sina traditioner. Om krigslyckan stod dem bi kunde adeln förvänta sig belöningar av regenten, och den svenska adeln uppnådde också en aldrig tidigare skådad rikedom med just kriget som motor. För de andra ständerna var krig en väg till adelsståndet. Adeln skonades dock inte från krigets verklighet. Hundratal adelsmän stupade på slagfältet och kriget splittrade adelsfamiljer när männen i årtal stred fjärran från sina familjer. Ju mer kritiskt kriget granskats i historieforskningen, desto mindre plats har det funnits för dryckesglada och stridslustna generaler på piedestalen. Om man betraktar saken endast ur ett krigsstrategiskt perspektiv hade de ändå sina förtjänster, eftersom Sveriges militära framgångar i mångt och mycket vilade på en duglig armé.¹⁷⁰

I krigföringens historia har 1600-talet setts som en brytningstid. Eldvapnen gjorde sitt inträde i arméernas vapenarsenal och artilleriets betydelse ökade. De kunde dock inte ensamma vinna några slag, så eggvapen och närstrid hörde fortfarande till krigets vardag. Sverige moderniserade sin stridstaktik genom att tillämpa Moritz av Oraniens läror som hade revolutionerat Nederländernas militära taktik. I Sveriges

armé minskades truppförbandens storlek och samarbetet mellan infanteriet och kavalleriet intensifierades. Man försökte göra enheterna alltmer snabbrikliga och gick i strid i linjeformering i stället för den tercioformering som många andra arméer använde sig av. Gustav II Adolf var själv en av de ledande förnyarna av krigföringen, men intryck inhämtades också genom rekrytering av soldater som hade erfarenhet av och sakkunskap om andra europeiska länders krigföringsmetoder. Nya intryck kom också via svenska adelsynglingar som under sina peregrinationsresor tagit värvning som legosoldater i främmande länders arméer.¹⁷¹

Kriget erbjöd inte bara krigiska karriärmöjligheter, för arméns underhåll krävde mycket arbete både hemma och i utlandet. Bakom den egentliga hären arbetade många som krigsfiskaler och krigskommissarier som införskaffade underhållsförnödenheter och organiserade utskrivning av krigsfolk. Icke-adliga kunde utses till nyckeltjänster inom underhållet, vilket för många av dem öppnade dörrarna till adelsståndet.¹⁷²

Ämbetsmän, handelsmän och brukspatroner

Under seklets gång blev den civila förvaltningen det viktigaste tillämpningsområdet när det gällde administrativa färdigheter. De karriärvägar som öppnades där förändrade adeln och dess självförståelse på ett avsevärt sätt. Under Gustav II Adolfs och Axel Oxenstiernas ledning genomgick rikets förvaltning en genomgripande reform. Regeringsformen från 1634 befäste den centralstyrda förvaltningen av riket. Kollegierna, de centrala ämbetsverken inom olika förvaltningsområden, utgjorde det nya systemets kärna. Det viktigaste av dem var kansliet som handhade både inrikes- och utrikespolitiska frågor. Kammaren ansvarade för ekonomiska frågor, Krigskollegium för armén och amiralitetet för marinen. Svea hovrätt grundades 1614 som rikets högsta rättsinstans och juridiska centralmyndighet. Kollegiernas ledare hörde till riksrådet. Regeringsformen förnyade också den lokala förvaltningen. Nya län bildades och ersatte de gamla slottslänen. För att leda dem tillsattes landshövdingar som med sina underlydande styrde och övervakade de lokala myndigheternas verksamhet. Därigenom uppstod en växande samhällssektor där adeln förväntades tjäna riket och kungen. Förvaltningsreformernas huvudarkitekt Axel Oxenstierna beräknade på 1630-talet att minst 800 ämbeten inom rikets civila förvaltning och armé var vikta åt adeln.¹⁷³

Ur adelns perspektiv fungerade 1634 års regeringsform och 1617 års riksdagsordning som grundlagar utifrån vilka maktutövningen och relationerna mellan ständerna formades under 1600-talets gång. I historieforskningen har det nya förvaltningssystemet diskuterats flitigt. Det råder ingen fullständig enighet kring frågan om regeringsformen verkligen hade Gustav II Adolfs välsignelse, vilket Axel Oxenstierna hävdade, eller om kanslern hade dragit upp dess riktlinjer på egen hand. Odiskutabelt är däremot att regeringsformen gav adeln mycket makt. Många av de frågor som kollegierna fick att besluta om hade tidigare legat på regentens bord. Regeringsformen från 1634 har betraktats som ett uttryck för den bland högadeln omhuldade statsvetenskapliga teorin om delad monarki (*monarchia mixta*). Adeln skyddades från regentens godtycke och band monarken till det adliga riksrådet – åtminstone formellt.¹⁷⁴

Reformen av rättsväsendet befäste adelns juridiska position. Vid sidan av Svea hovrätt grundades Åbo (1623), Tartu (1630), Göta (1634) och Greifswalds (1655) hovrätter. De avkunnade den slutgiltiga domen i rättsfall från de lägre rättsinstanserna, men kungen förbehöll sig rätten att upphäva felaktiga domar. För adeln hade hovrätterna en särskild betydelse genom att de blev ståndets första rättsinstans i många tvistemål. I 1614 års rättegångsordning fastställdes att alla rättsfall rörande adelns heder, privilegier, jordägande och arv samt allvarliga brott skulle avgöras i hovrätten. I dessa fall fick de lägre domstolarna bara göra utredningar. Däremot kunde smärre brottmål samt de på landsbygden vanliga tvisterna om bruk av åkrar, ängar, skogar och fiskevatten avgöras i de lägre rättsinstanserna även om en adlig person var inblandad. Att samla adelns angelägenheter i hovrätten speglade ambitionen att garantera en egen rättsinstans för varje stånd där domare och assessorer från samma stånd beslutade om domen. Det var viktigt både principiellt och för den mer vardagliga möjligheten att rädda ansiktet. Adelns inbördes tvister om arv, morgongåvor och jordegendom kunde utvecklas till bittra konflikter vars smutsiga detaljer man ville hålla inom en så liten krets som möjligt. Häradstingen var framför allt böndernas domstol medan städernas kämnärs- och rådstuvurätter ombesörjde borgarnas rättsfall.¹⁷⁵

Den växande förvaltningen påskyndade också adelns numerära tillväxt, ämbetena som var vikta för adeln behövde ju också tillsättas. Bland de icke-adliga män som valdes till lägre ämbeten återfanns under årens lopp ständigt personer som genom sina färdigheter gjorde sig förtjänta av en adelsvärdighet. Under tidsperioden från Gustav II Adolfs regerings- tid till början av Karl XI:s maktinträde 1672 adlades 734 släkter. Över

hälften av den nya adeln hade soldatbakgrund, men andelen som meriterat sig i förvaltningsuppgifter var redan under snabb tillväxt. Omkring en fjärdedel av den nya adeln fick sin nya ståndstillhörighet genom tjänstgöring inom förvaltning och rättsväsende, och den återstående andelen utgjordes av personer som tjänstgjort i många andra civila uppgifter.¹⁷⁶

Adelns tillväxt och dess nya uppgifter drev ståndet till en brytpunkt vid trettioåriga krigets slut. Många grundläggande frågor om ståndets väsen blandades med tidens vanligaste samhällsfrågor. Vad innebar det att vara adlig – att vara soldat eller ämbetsman? Vilken var adelns plats och uppgift i ett förvaltningsstyrt samhälle? Samtidigt växte skillnaderna inom ståndet. Släkter som bott på sina herrgårdar på landsbygden och levt på sina små förläningar försvann inte från Finland, och inte heller från rikets andra delar, men lantadelns statusskillnad gentemot högadeln och även gentemot den nya ämbetsadeln ökade. Det gamla släktnätverket som bara sträckte sig över några socknar räckte inte längre för att upphöja någon till en stor samhällelig aktör. Likväl upprätthåll lantadeln fortfarande en principiell åtskillnad från bondeståndet fastän skillnaderna i tillgångar eller levnadsstandard var liten. I slutänden märktes ståndshierarkins ökande interna skillnader tydligast i ståndets övre skikt.¹⁷⁷

De högsta posterna inom maktstrukturen samlades hos samma samhällsledande släkter som under det tidiga 1600-talet formades till en aristokrati – en högadel som berikat sig på stora förläningar och befäst sin position genom inbördes äktenskap. Samhällsreformernas huvudarkitekt Axel Oxenstierna upphöjdes till statsman men drev samtidigt aristokratins intressen. Klassindelningen inom riddarhuset gynnade de övre skikten. Adelns andra klass, riksrådssläkterna, stod närmare de grevliga och friherresläkternas högsta klass än den obetitlade adelns lägsta klass. I riksdagen dikterades adelns linje av de övre klasserna. Alla tre klasser hade en röst när ståndet höll interna omröstningar om adelns ståndpunkt i riksdagsfrågor.

När principerna för adlande utökades från militära meriter till tjänster inom talrika civila uppgifter väcktes också en diskussion om adelns innersta väsen. En särskilt öm punkt gällde handel. Bland de nya adliga fanns handelsmän och andra aktörer som bedrev kommersiell verksamhet, såsom brukspatroner, samtidigt som man inom adeln i princip föraktade de borgerliga näringarna. De nyadliga som utgått från dessa branscher prövade gränserna för fyrståndsläran som utgjort samhällets grund. Samtidigt dämpades skillnaderna av att den gamla adelns

Kansler Axel Oxenstierna kom att bli 1600-talets främste adelsman. Porträtt målat av David Beck i slutet av 1640-talet.

egen verksamhet oundvikligen vidgades över de traditionella ståndsgrensarna. Ju fler förläningar en enskild adelsman tilldelades, desto mer måste denne kunna hantera handels principer även om den primära livsuppgiften utfördes i kriget.¹⁷⁸

Redan under det tidiga 1600-talet var rikets största spannmålshandlare adliga. Bland Sveriges ledande fältherrar bedrev åtminstone Jakob De la Gardie och Gustaf Horn storskalig handel med spannmål från sina förläningar. Båda hade även betydande förläningar i Finland. Bergsbru-

ket var en av de branscher där man förutom nätverk behövde utbildning och en ny sorts inställning till att verka i rikets tjänst. Metaller behövdes i tillverkningen av krigsförnödenheter och även i övrigt försökte man främja utrikeshandeln genom merkantilistisk ekonomisk politik. Genom Kopparbergets gruva i Falun intog Sverige under seklets gång positionen som Europas största kopparproducent. I Finland grundades bruk från och med 1600-talets början, men det var på 1680-talet som adliga brukspatroner framträdde som gruvägare vid sidan av borgarna när Lorentz Creutz son Lorentz Creutz den yngre köpte rätten att grunda ett stort antal bruk i Finland. I forskningen har Lorentz Creutz den yngre beskrivits som en entreprenör, och som en sådan hörde han till de adliga som rörde sig över ståndsgrensarna.¹⁷⁹

Redan i de ”oikonomiska” moralisk-teologiska ekonomihandböcker som spreds i Sverige under 1500-talet värnades en statisk fyrståndslära där ständerna kompletterade varandra som en organisk helhet. Samhället var som en människokropp där de olika kroppsdelarna skötte sina egna uppgifter och därmed tjänade helhetens intressen. Adelns ståndsuppgift ansågs vara krig, förvaltning och jordägande. En minst lika viktig del av fyrståndsläran var hierarkin, och adeln placerades i ståndshierarkins topp. Framför allt inom aristokratin fanns en vilja att bevara ståndslärans hierarkiska och statiska grundpelare, men på 1600-talet fanns normerna ofta bara i teorin eller i form av ideal, även om ståndsläran i sig ingick i alla ständernas världsbild. När allt kom omkring fördröjde den exakt definierade samhällsmodellen inte nämnvärt adelns utveckling till ett mångfasetterat stånd med soldater, kollegiepresidenter, handelsmän, brukspatroner, biskopar, professorer och lantadel sida vid sida.¹⁸⁰

Det nya förvaltningsmaskineriets ämbeten förändrade inte de adliga till grå, ansiktslösa ämbetsmän. En adelsherre som utförde sitt ämbete förväntades agera och utöva makt utifrån vad som uppfattades vara adelsmannens naturliga ledarskap. Landshövdingarna var till exempel den reformerade lokalförvaltningens viktigaste ämbetsmän. Landshövdingens tjänsteutövning hade utrymme för och behov av individuell kreativitet, för en betydande del av den vardagliga verkligheten låg utanför ämbetsreglementet. Konflikter hörde till vardagen i landshövdingens arbete och även i fredstid framstod hans verksamhet tidvis som samma typ av resurskamp som de militära ämbetsmännens arbete med arméunderhållets organisation. Landshövdingarna övervakade och höll efter fogdarna, satte gränser för sina ståndskamrater i skötseln av förläningar och tog städernas egensinniga borgare i upptuktelse. De adliga som upp-

fostrats och utbildats till ledarskap hade i bästa fall precis den tjurskalighet som krävdes för ämbetet. I det nya förvaltningsmaskineriet kombinerades den byråkratiska förvaltningsmentaliteten med adelsståndets traditionella maktroll.¹⁸¹

Storförläningarnas och godsens förlovade land

Även jordägandet förändrade adelns samhälleliga position. Kriget gav upphov till fler förläningar. Under Gustav II Adolfs och Kristinas regeringstid delades många förläningar ut när krigsframgången krävde att regenten på traditionellt sätt belönade både de gamla adelsätterna och de nya ätter som upptogs i ståndet med jordegendomar. Då skattefriheten fortfarande var ett av adelns viktigaste privilegier var det naturligt att den nya adelssläkten bereddes möjlighet att åtnjuta den. Överhuvudtaget har det ökade antalet förläningar förklarats med pragmatiska faktorer. Den svenska kronan hade inga stora kassareserver eller andra rikedomar för att belöna de adliga för deras hjältedåd, men de tillgångar som dolde sig i lantbruket kunde delas ut till adeln i form av förläningar. Samtidigt befriades kronan från hanteringen av skatter som betalades i natura. Dessutom ansågs adeln kunna sköta gårdar och jordegendomar effektivare än kronan och bönderna.¹⁸²

Den ekonomiska nyttan mätt i pengar och lantbrukets rationalisering var inte de enda motiverande faktorerna bakom förläningsförfarandet. Ur adelns, regentens och ståndssamhällets perspektiv ingick förläningarna i gävo- och hederssamhället som upprätthöll reciprociteten, adelns ståndsuppdrag och adelsdygderna. Grunden till drottning Kristinas förläningspolitik var de förväntningar hon hade på adeln. Av det högsta ståndet förväntade hon sig tjänster och hjältedåd för rikets bästa. I gengäld kunde de adliga förvänta sig motprestationer från regentens sida i form av ynnestbevis, förläningar och högre titlar. Kristina offentliggjorde sina principer hösten 1645 då hon förlånade Södermöre grevskap åt Axel Oxenstierna och för en månghövdad adelspublik höll ett tal som har beskrivits som hennes förläningsprogramförklaring. Drottningen tackade Oxenstierna för hans exemplariska arbete och påminde åhörarskaran om att de alltid skulle förlita sig på regentens vilja att bedöma adelns tjänster – de som utmärkte sig kunde vara förvissade om att bli belönade.¹⁸³

Kristina infriade sitt löfte i slutet av 1640-talet och i början av 1650-talet då hon upphöjde tiotals nya släkter till greve- och friherrevärdighet sam-

Leve Kristina och stormaktens ståtliga huvudstad! Kopparstick av Stockholm vid mitten av 1600-talet.

tidigt som hon skänkte dem stora grev- och friherreskap som förlänningar. Donationsbrevens upprepade drottningens tal om förlänningarnas, adelns och rikets ödesgemenskap. I exempelvis brevet till Arvid Forbus, som upphöjdes till friherre över Kumo 1652, knöts hela den rådande samhällsordningens existens till adelns tjänstgöring och militära förtjänster. Enligt brevet var adlig dygd och ära ”sakre fundament och grundfäste” utan vilka den lagenliga och rätta regeringen oundvikligen skulle falla. Att hänvisa till dygder var inte bara ett uttryck för Kristinas teatraliska natur. Redan i Gustav II Adolfs donationsbrev framhävdes de dygder som låg bakom arbetet i rikets intresse på samma sätt.¹⁸⁴

Med de nya förläningsvillkoren från riksdagen i Norrköping växte ett nytt förlänningssystem fram parallellt med det gamla frälset. I huvudsak bestod det av tre typer av förlänningar. Det fanns mindre förlänningar som hade skänkts åt en adlig temporärt eller på livstid. Gåvor, det vill säga

donationer, var däremot ärftliga och deras storlek ökade under 1600-talet. Den tredje gruppen utgjordes av köpe- och pantfrälsehemman, som blev vanligare på 1620- och 1630-talen och där kronan mot betalning överlät skatteindrivningsrätten för vissa gårdar. Särskilt synliga var förläningspolitikens effekter i Finland där det i början av seklet fanns fler kronohemman och skattehemman på landsbygden som lämpade sig att förlänas. Som störst var förläningarna på 1650-talet då 58 procent av Finlands mantal var frälsejord och i Sverige 65 procent.¹⁸⁵

År 1655 fanns det 20 grevskap och 33 friherreskap i rikets svenska och finska kärnområden. Nio av grevskapen och 19 av friherreskapen fanns i Finland. Under århundradets senare del grundades ytterligare några friherreskap, och enstaka friherreskap delades ut från Sveriges områden i Baltikum och Tyskland. Dessutom fanns som egen förläningskategori även så kallade titulära friherreskap, som i Finland var åtta till antalet. De var stora förläningar som kopplades till sina innehavares friherretitel utan att för den skull åtnjuta samma friheter som egentliga friherreskap. Greve- och friherreskapens överlåtelsevillkor byggde på 1600-talet fortfarande på Erik XIV:s och Johan III:s förordningar. Stora förläningar ärvdes i huvudsak odelade av den äldste sonen, men för släktens eventuella utslöcknande utfärdades rättigheter som tryggade deras överföring till en annan släktgren eller till och med till en helt ny släkt. Grevar och friherrar fick domsrätt i sina förläningar. Länsherren skulle ombesörja rättsvården i sitt område och blev i praktiken länets lagman, alltså domare i andra rättsinstans. Grev- och friherreskapen som grundats i Finland omfattade en stor del av landet men inbegrep inte nödvändigtvis alla gårdar i sitt område. Socknarnas äldsta och minsta förläningar fick ofta fortleva vid sidan av de stora förläningarna. Kronoförvaltningen avskaffades heller inte helt på de stora förläningarnas område.¹⁸⁶

De flesta finska storförläningar sköttes av tjänare eftersom ämbetsuppdrag och krigstjänst uppehöll grevar och friherrar på annat håll. Det var delvis paradoxalt, för en av motiveringarna till storförläningarna var tron på adelns förmåga att sköta jordegendom effektivare än bönderna. I den samtida ekonomiska litteraturen fördjupade sig den adliga jordägaren själv med all sin energi i skötseln av ägorna. Ägaren och husbonden skulle övervaka sina underlydandes arbete och på alla sätt försöka höja jordegendomens produktivitet, men sådan övervakning fungerade inte särskilt bra brevlades. Det är omöjligt att göra några generella tolkningar av greve- och friherreskapens effektiviserande inverkan på lantbruket eller annan positiv utveckling av förhållandena i dessa om-

råden. De inspektörer och fogdar som adeln anlidade skötte i regel sina uppdrag i enlighet med rutinerna för kronans ämbetsmän.¹⁸⁷

När förläningarna blev fler ökade också antalet gods. I Finland har man uppskattat antalet säterier till omkring 340 i början av 1600-talet. De nya adelsläkterna grundade egna säterier och gamla släkter försökte öka sina växande förläningsars produktivitet genom att grunda nya gods på dem eller utöka de gamla. Som störst var antalet på 1670-talet då Finland hade närmare 900 gods. Även en enskild gård räckte för att bilda ett gods, men ofta kombinerade adeln flera gårdar till gods. En del gods fanns å andra sidan endast i skatteförvaltningens dokument, för gårdarna som de omfattade var i praktiken inte knutna till varandra. Ett gods var helt befriat från skatter och rusttjänst. Samtidigt eftersträvade man större lantbruksenheter och ett gods hade friare förutsättningar att nyttja bondebefolkningen som arbetskraft på gårdarna som kommit i dess ägo. Dessutom ville adeln tolka så många gårdar som möjligt i godsets närhet som så kallade rå- och rörshemman eller inrymma dem inom den så kallade frihetsmilen för att ge dem de skattelättnader som tillkom sådana gårdar.¹⁸⁸

Förlänandet och bildandet av gods påskyndades av nya uppfattningar om rätten till jordägande. Två parallella men separata rätter ansågs gälla för mark. *Dominium directum* gällde markens avkastning medan *dominium utile* var rätten till markens användning och nyttjande. När kronan förlänade marker och bondgårdar skänkte den först den förstnämnda rätten till adeln. Förläningsinnehavarens relation till sin förläning definierades dock även av den senare rätten, och den kunde förvärfvas från bonden genom köp eller inlösen vid tinget om bonden inte förmått betala sina skatter under tre års tid. En adelsman som hade båda dessa rätter kunde om han så önskade helt införliva gården i sitt gods. På 1650-talet började de förändrade jordegendomsförhållandena samt den starka ökningen av antalet gods och förläningar vara påfrestande för rikets interna maktförhållanden.¹⁸⁹

Ståndskonflikt om förläningar, gods och makt

Det ökade antalet förläningar var inte enbart en förvaltningsteknisk fråga mellan kronan och adeln. Adelns växande jordegendomar ledde till en sekellång samhällelig spänning mellan adeln och de icke-adliga ständerna. Den drevs till sin spets så snart trettioåriga kriget var över, då riksdagens icke-adliga ständer riktade skarp kritik mot förläningarna.

Kronans ekonomi såg ut att drivas mot konkurs. Bönderna som hamnat under förläningarna och godsens fruktade att förlora sin ställning som självständigt stånd och de andra icke-adliga ständerna misstänkte att de själva skulle drabbas av samma öde om bönderna blev livegna. Forskning har visat att storförläningarna inte innebar någon avsevärt svagare position för de bönder som hamnat i deras hägn, men för de icke-adliga ständerna var hotbilden likväl ett tungt vägande argument i riksdagen som i mitten av 1600-talet blev en betydande politisk arena.¹⁹⁰

Kritiken fick inte Kristina att förändra sin förläningspolitik, för hon hade tillägnat sig den ekonomisk-politiska linje som aristokratin drivit. Enligt den skulle kronans ekonomi och den växande statskassan byggas på tullar och andra inkomster som betalades i pengar. Hanteringen av naturprodukter i form av skattepersedlar från gårdarna ansågs vara för mödosam för kronan. Företrädare för den motsatta ekonomiska politiken ville trygga kronans ekonomi med jordskatter. De samlade sin kritik till ett entydigt krav: förläningarna måste börja återkallas till kronan. Tanken på reduktioner hade luftats tidigare, men i början av 1650-talet hade den etablerats som ett bestående politiskt samtalsämne. När Kristina överraskande abdikerade 1654 blev frågan en av de känsligaste för den nye regenten Karl X Gustav. Han stödde reduktioner men ville samtidigt inte driva dem för långt. I samband med maktskiftet höll Karl X Gustav långdragna förhandlingar med adeln om sin egen regentförsäkran och adelsprivilegiernas innehåll. I sin regentförsäkran förband han sig till att följa lagarna och lyssna till ständerna, men behöll rätten att blanda sig i förläningarna. Redan på 1655 års riksdag fattades beslut om den så kallade fjärdepartsräfsten.¹⁹¹

Den var avsedd att till kronan återbörda en fjärdedel av den jordegendom som förlänats eller på annat sätt överlätits till adeln efter 1632. Dessutom ville kronan återta gårdarna i så kallade omistande eller förbjudna orter som bland annat omfattade delar av förlänade greve- och friherreskap i form av hela städer, byar i gruvlandskap eller enskilda gårdar vars skatter ursprungligen gått till marinens eller postverkets underhåll. Reduktionskollegiet grundades för att genomföra reduktionen, men det handlade om en administrativt sett mödosam operation. Ingen full klarhet rådde i kronoförvaltningen om gårdarna i omistande orter, och även i övrigt krävde reduktionerna omfattande utredningar. I årtal fortsatte förläningsinnehavare att beviljas individuella undantag från reduktionen. Alla förläningsinnehavare fick själva välja vilka gårdar de skulle återlämna till kronan. Fjärdepartsräfsten försenades delvis av

kriget som bröt ut 1656 och krävde kungens och adelns fulla uppmärksamhet.¹⁹²

Böndernas slagord uppstod inte ur tomma intet. Godsens ökade antal ledde till osäkerhet bland bönderna. De nyadlade gamla soldaterna som tagit plats på sina förlänningar på landsbygden var noga med sin status, särskilt när de var berusade och hamnade i våldsamma uppgörelser med bönder och lokala ämbetsmän. Rättsväsendet hade svårt att ställa dem till svars för deras illdåd. I forskningen har de lyfts fram som klandervärda exempel på adelns överdimensionerade ståndsheder och i lokalhistorisk forskning har man vant sig vid att tolka godsägarnas konflikter med bönder som uttryck för ojämlikheten mellan stånden. Bråken om jordegendomar och förläningsböndernas skyldigheter kunde i värsta fall svälla till decennielånga konflikter. De allvarligaste tvisterna i Finland ägde rum i Elimä där Gertrud von Ungern som kom från Baltikum råkade i bittra gräl med lokala bönder när hon behandlade allmogem i enlighet med baltiska eller livländska normer. Söder om Finska viken hade de adliga på många sätt större maktbefogenheter gentemot sina underlydande på gods och förlänningar. Bönderna i Elimä ansåg sig helt enkelt försvara sina gamla lagliga rättigheter. Även andra adliga som flyttat från Baltikum till Finland hade svårigheter att anpassa sig till det svenska rikets lagar och rättspraxis.¹⁹³

Man ska inte bagatellisera det hot som egenmäktiga adliga kunde utgöra mot lokalsamhällets grundtrygghet, men i Finland har den allmogecentrerade historieskrivningen gjort tillspetsade tolkningar av ståndskonflikterna. Egenmäktiga representanter för lågadeln har framställts som om de förkroppsligade hela ståndet trots att det i alla ständer fanns individer vars besatthet av heder gick bortom fåfångans gräns. För Gertrud von Ungerns del finns det anledning att fråga sig om hon agerade klokt i sin nya miljö eller om hon följde sitt stånds svenska ideal, men likväl får man inte glömma att hon var ett offer för kriget. När konflikterna inleddes hade hon nyligen förlorat både sin make Henrik Wrede och sitt hem. Det berättas att hon sagt till Karl IX att hon hellre velat ha tillbaka sin make som offrat sig för kungen i Kirkholm än de stora förlänningarna. Förutom jordägarfrågan eldades den finska allmogens motstånd även på av främlings- och kvinnohat. När Elimäborna kallade von Ungern för ”Estlandshoran” och ”lettudret” blev viljan att lappa ihop relationerna med de underhavande knappast särskilt stor.¹⁹⁴

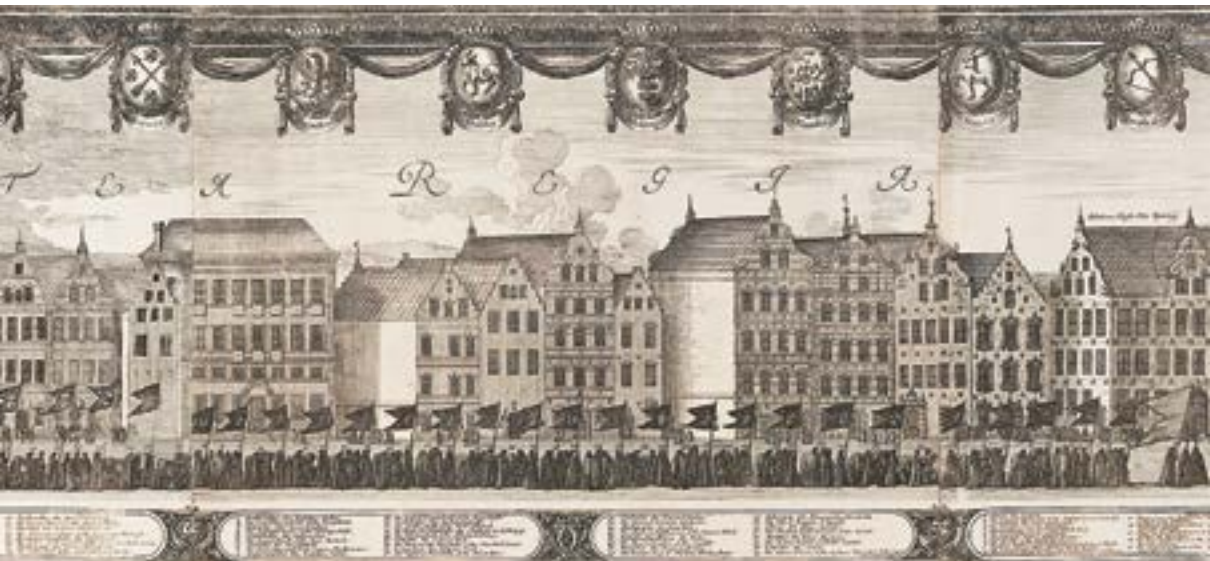
Maktkampen inom ståndet

Vid sidan av spänningarna mellan ständerna växte adelns interna meningsskiljaktigheter i trettioåriga krigets efterdyningar. Huvudtrenderna, adelns tillväxt och stärkta makt, drog ståndet i olika riktningar. Det ökade antalet förlänningar och välståndet de genererade koncentrerades till adelns översta skikt: aristokratin. Samtidigt ägde adelns starkaste numerära tillväxt rum i det lägsta skiktet där den nya ståndstillhörigheten inte garanterade någon rikedom. Där rådde hård konkurrens om de ämbeten som var vikta åt adeln, och lönerna för de lägre ämbetsuppgifterna var inte svindlande. Ur den lägre adelns perspektiv framstod reduktionen av förlänningar som ett medel för att stärka den egna ställningen. Ju fastare grund kronans ekonomi vilade på, desto säkrare blev dess förmåga att sysselsätta adliga inom förvaltningen och armén. Reduktionerna gav också kungen möjlighet att överföra jordegendom till den nya avancerande adel som ännu inte vilade på sina lagrar utan tjänade riket med all sin kraft. Fjärdepartsräfsten som fastställdes 1655 ledde dock inte till någon snabb samhällsreform utan avstannade till sist helt efter Karl X Gustavs död på 1660-talet. De genomförda reduktionerna stärkte kronans finanser något och adliga som förlorat förlänningar upplevde ett litet slag mot sin ekonomi, men i slutändan var reduktionsbeslutets största betydelse politisk. Adeln kunde inte längre ta sin jordegendom för given.¹⁹⁵

Fjärdepartsräfsten och kronans ekonomiska politik i stort blev dagsaktuella frågor i årtal framöver och adeln försvarade inte längre sina privilegier i enad front mot regenten och de andra ständerna. Under 1600-talet fick Sverige en ny maktpolitisk miljö som var lokaliserad till riksdagen, riksrådet, förmyndarregeringen, Riddarhuset och kronoförvaltningens centrala ämbetsverk. Riksdagen var ett viktigt forum för i synnerhet de lägre ständerna, men politiska spänningar började bli alltmer kännbara även i maktorgan som ockuperades av adeln. Den lägre adeln försökte påverka ståndets linjeval på Riddarhuset där den med tanke på sin numerära majoritet ville se ett demokratiskt beslutsfattande, men den högre adeln lät sig inte övertalas till att ändra ståndets interna röstningsrutiner. Aristokratin ville behålla makten i riksrådet, dit emellertid även adelsmän som sympatiserade med den lägre adelns hållning vann tillträde. Redan i början av seklet hade adelns maktelit delats i olika grupperingar och maktnätverken mätte sina krafter mot varandra inom drottning Kristinas förmyndarregering. Under Karl X Gustavs tid och

efter hans död tilltog ett likartat politiskt spel och adelns interna harmoni krackelerade alltmer.¹⁹⁶

Men viktigast av allt var att fjärdepartsräfsten slog in en ideologisk kil i adeln. Den förmyndarregering som tillsatts efter Karl X Gustav präglades under hela sin tid vid makten av ständig politisk kamp inom adeln. Kansler Magnus Gabriel De la Gardie var anhängare av den generösa förläningspolitiken som stöddes av aristokratin, medan hans hårdaste motståndare riksskattmästare Gustaf Bonde drev den sparsamma ekonomiska linje som förfäktades av den lägre adeln. Bakom dem båda uppstod allianser som snart kom ihop sig om andra frågor i riksrådet och i Riddarhuset. Rikspolitikens konjunkturväxlingar innebar en bergochdalbana för individuella karriärer. Bonde fick sin plats i förmyndarregeringen när den finskättade Herman Fleming efter Karl X Gustavs död uteslöts på initiativ av skattmästaren. Redan under Kristinas regeringstid hade Fleming framträtt som en inflytelserik reduktionsanhängare och blivit Kammarkollegiets president sedan hans företrädare De la Gardie förlorat sin gunst i drottningens inre krets. Fleming

Karl X Gustavs begravningsfölje i Stockholm, del av Erik Dahlberghs kopparstick. Deltagarna i följet nämns i den förklarande texten nedtill. Landskapsfanorna bärs av adelns representanter, exempelvis bärs Savolax fana av Jacob Duwall.

åtnjöt även Karl X Gustavs gunst och fortsatte i sitt ämbete medan De la Gardie förgäves aspirerade på en återkomst. I kungens testamente anvisades Fleming samma uppgift i förmyndarregeringen, men under dess bildande lyckades Flemings motståndare få honom avsatt. De la Gardie förmådde emellertid inte få sin egen kandidat utsedd till skattmästare före Gustaf Bondes död 1667. Efter det avstannade reduktionerna i praktiken och kronans försäljning och pantning av gårdar till adeln ökade.¹⁹⁷

Karl XI blev myndig 1672. Spänningarna som tilltagit under förmyndarregeringen skapade ur adelns perspektiv en orolig utgångspunkt för kungens maktutövning. Än en gång fördes hårda förhandlingar om regentförsäkringen mellan adeln och den nye kungen. Aristokratin ville att regenten skulle stödja sig på riksrådet i sin maktutövning medan den lägre adeln var villig att ge kungen friare händer. Den senare linjen avgick med segern. Karl XI förband sig inte till 1634 års regeringsform i sin regentförsäkringen, och 1673 återupptog han fjärdepartsräfssten. På två år återtog kronan tre gånger fler hemman än vad som gjorts under hela förmyndarregeringens tid. Exempelvis återkrävdes nio greve- och friherreskap i Finland i slutet av år 1674 för att de låg i så kallade omistande eller förbjudna orter. Tidigare hade man undvikit att inkräkta på stora förlänningar, men kronans allvarliga ekonomiska problem ökade pressen på högadeln. För adeln började reduktioner framstå som ett bättre alternativ än att erlägga återkommande kontributioner eller beviljningar av skattekaraktär.¹⁹⁸

Från och med 1674 skakades rikets interna maktkonstellationer av krig. Sverige drogs in i en europeisk konflikt och 1675 förklarade Danmark krig mot Sverige. Nu var kronan i ännu mer skriande behov av pengar för krigföringen. I slutänden lyckades Sverige hålla ställningarna på slagfältet, även om Danmark besegrade den svenska flottan och erövrade Skåne 1676. När det åter blev fred 1679 var riket utåt sett nästan oförändrat, men de interna förhållandena var instabila. Under krigsåren samlade Karl XI skickligt de ofrälse ständerna och den lägre adeln i en anti-aristokratisk front och åsidosatte samtidigt riksrådet från maktutövningen. Utvecklingen ställde relationerna mellan de adliga som deltagit i maktspelen på sin spets, liksom den utredningskommission som tillställdes 1675 med uppgift att granska ekonomin och utrikespolitiken under Karl XI:s förmyndarregering. Kommissionen leddes av Claes Fleming, son till den ur förmyndarregeringen avsatte Herman Fleming. Claes Fleming fortsatte faderns program för att stärka kungamakten på aristokratin bekostnad. Vid krigets slut stod riket inför en intern uppgörelse.¹⁹⁹

Den stora reduktionen och den nya adelns framväxt

Riksdagen 1680 blev en viktig vändpunkt i hela Sveriges och i synnerhet adelns historia. Karl XI avkrävde riksdagen brådskande förslag på hur kronans kassakris skulle kunna lösas. Pressen på utökade förläningsreduktioner växte snabbt. De icke-adliga ständerna lade i enad front fram ett förslag om omfattande förläningsåterkallelser, vilket man redan under kriget hade fått en försmak av i Skåne där ett stort antal förlänningar återtagits av kronan enligt kungens beslut. Efter häftiga diskussioner vek sig adeln och godkände en omfattande reduktion. Genom riksdagsbeslut inleddes den process för att återkalla adelns jordegendom som kallats den stora reduktionen. Kronan skulle återta alla grev- och friherreskap samt förlänningar med skatteintäkter på över 600 silverdaler som beviljats enligt villkoren från Norrköpings beslut. Kompletterande beslut på riksdagarna 1682 och 1686 ledde till att alla köpta och pantade frälsehemman i adelns ägo återkallades.²⁰⁰

Den stora reduktionen var enormt omfattande och tog åratal att genomföra. Att inhämta uppgifter om jordegendomar var ett mödosamt företag. Förvaltningsvillkoren för olika förläningsformer behövde ofta tolkas från fall till fall och uträkningen av ersättningssumman till varje enskild adlig jordägare var ingen enkel sak. Vid sidan av reduktionskollegiet som genomfört fjärdepartsråfsten grundades reduktionskommissionen som fick ansvaret för den stora reduktionen. Dessa förvaltningsorgan slogs 1687 samman till ett reduktionsutskott. Utöver dem utreddes adelns och kronans relationer även av stora kommissionen (fram till 1682) och av likvidationskommissionen. Trots processens långsamhet förbättrades kronans ekonomi. Adeln beräknas ha förlorat ungefär 80 procent av de förlänningar den beviljats under 1600-talet. Grovt räknat ägde adeln vid 1600-talets slut omkring en tredjedel av Sveriges hemman medan en tredjedel tillhörde kronan och en tredjedel bönderna. Med tanke på att adelns ägarandel ända in på 1650-talet var två tredjedelar innebar reduktionerna att adelns jordegendom halverades jämfört med när dess makt och rikedom var som störst.²⁰¹

Vid reduktionssyningar grovsållades även rikets gods och de som bara funnits på pappret avlägsnades ur skattelängderna. En del av herrgårdarna behöll sin skyldighet att rusta en ryttare, andra gjordes om till militieboställen och somliga förlorade helt och hållet sin herrgårdsstatus och blev vanliga rusthåll. Bildandet av nya gods och säterier förbjöds. Trots detta syftade reduktionen inte till att helt avskaffa godsväsendet

och än mindre till att ändra godsens verksamhetsprinciper. På de återstående godsen byggde lantbruket liksom tidigare på landböndernas arbetskraft även om antalet underlydande hemman minskade på de flesta gods. Mot slutet av 1600-talet började godsen ersätta den minskande arbetskraften på det sätt som blev vanligare under följande århundrade: man grundade torp på godsets mark.²⁰²

Vid sidan av de ekonomiska frågor som ledde till reduktionen förändrades även samhällets maktstrukturer. I början av 1680-talet ville Karl XI frigöra sig från alla band till ständerna och bli enväldig. I krigets efterdyningar hade kungen ett starkt övertag och fick vid 1680 års riksdag ett formellt godkännande från ständerna att kungen kunde utöva självständig makt utan riksrådets stöd och ledning och utan hänsyn till regeringsformen från 1634. Kungen bands endast av rikets lag. Vid riksdagen 1682 fick kungen i praktiken makt att stifta lagar på egen hand, och under Karls överinseende beslutade riksdagen att kungen ensam fick besluta om beviljande och återkallande av förläningar. När Karl gjorde om riksrådet 1681 fick organet namnet Kungliga rådet och bemannades i fortsättningen endast av personer som åtnjöt kungens förtroende i stället för att väljas bland ledarna för de centrala ämbetsverken. De senare började kallas för presidenter och var å ena sidan mer direkt underställda kungens makt men fick å andra sidan utöva mer makt inom sitt eget verk. Därmed förpassades kansler-, drots- och andra ledarämbeten för centrala ämbetsverk till historien.²⁰³

Ur adelns synvinkel utgjorde riksrådsreformen en nästan lika handgriplig samhällsförändring som den stora reduktionen. Från och med seklets början hade riksrådet utvecklats till ett maktorgan bemannat av adeln som var avsett att balansera kungens makt. Männerna som valts till rådet åtnjöt respektive regents förtroende sedan de visat sin begåvning i rikets tjänst eller på annat sätt trätt fram som betydande aktörer i de informella maktnätverken. Den viktigaste arbetsformen var regelbundna möten i Stockholm där långa samtal kunde föras om de ärenden som inkom till rådet. Ett enskilt riksråds makt varierade beroende på hans personliga egenskaper och nätverk. Antalet riksråd varierade kraftigt under seklets gång. Under Kristinas tid var de som flest 48, men därefter började antalet sjunka. Karl XI utnämnde i stort sätt inga nya riksråd, vilket försvagade rådets ställning då de åldrande riksråden inte kraftfullt förmådde försvara sin position när kungen drev reduktionsfrågan.²⁰⁴

Åsidosättandet av riksrådet och den gamla eliten påskyndades också av rättsprocesserna mot förmyndarregeringen. Utifrån de rannsakingar

som påbörjats 1675 drevs rättegångar mot nästan samtliga riksråd från åren 1660–1672, och även en mängd av de centrala ämbetsverkens ämbetsinnehavare blev föremål för misstankar när kungen utökade undersökningarna på 1680-talet. Kronan beräknas ha utkrävt skadestånd på motsvarande omkring 6,5 miljoner riksdaler. Ungefär fyra miljoner av summan tilldömdes riksråden att betala. Många av riksråden och förmyndarregeringens medlemmar var avlidna, men på kungens uttryckliga krav drevs pengarna in från deras arvingar. Exempelvis Magnus Gabriel De la Gardie förlorade nästan hela sin stora förmögenhet sedan ersättningskravet höjts till 400 000 silverdaler, men han lämnades ingalunda i absolut fattigdom och nöd, såsom äldre forskning raljerande angivit, utan fick behålla Venngarns slott. Utredningen av ersättningskraven fortsatte in på 1690-talet och även indrivningen av skadestånden tog årtal i anspråk. Forskningen har frågat sig om allt detta var politiskt rationellt.²⁰⁵

Samtidigt är det uppenbart att Karl XI medvetet ville reformera såväl adeln som maktsystemet. Jordägandet förlorade sin betydelse som källa till rikedom och prestige för adeln. I fortsättningen byggde adelskapet än tydligare på ämbetsjänst. Adeln förväntades tjäna riket i kronans förvaltning eller i armén i utbyte mot lön. Det ideologiska skiftet och kungens reformer framhävdes av det flitiga adlandet. Under sin regeringstid upphöjde Karl XI nästan 600 nya ätter till adelsståndet, alltså klart fler än någon av hans föregångare. Inkomsterna från reduktionen och skadestånden använde kungen till att modernisera armén och särskilt till det nya indelningsverket, vars underhåll knöts direkt till gårdarnas skattebetalningar. Samma princip överfördes även till den civila förvaltningen. Nya ämbeten öppnades också för adeln inom rikets centralförvaltning då reduktionen, indelningsverket och andra förvaltningsreformer ökade behovet av ämbetsmän. Förändringen återspeglades även i adlandet. Den största enskilda gruppen bland dem som adlades av Karl XI var fortfarande soldater (44 %), men de som var verksamma inom förvaltnings- och rättsväsendet var nästan lika många (40 %). En majoritet av det totala antalet, 56 %, var inte soldater. Vid slutet av 1600-talet höll Sveriges adel på att bli en meritokratisk ämbetsmannakår.²⁰⁶

Bakom alla förändringar och omvälvningar fanns emellertid en fortsatt kontinuitet. Bara totalt 15 adelssläkter beräknas ha drivits i konkurs av skadestånden som tilldömts förmyndarregeringen och av den stora reduktionen. Många släkter klarade de ekonomiska smällarna och anpassade sig till det nya systemet. Kontakter med regenten eller hans

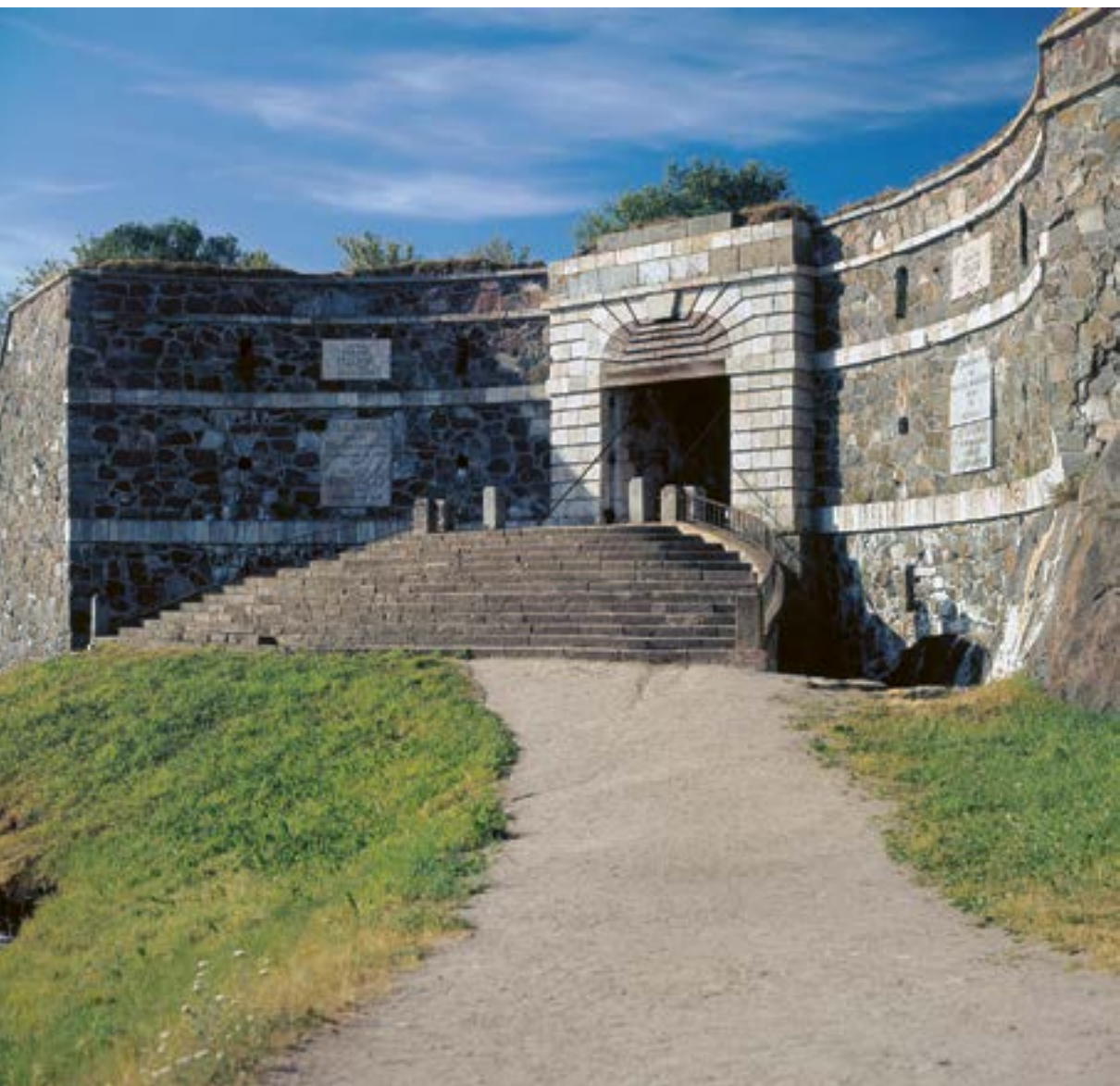
Karl XI med familj. Från vänster: änkedrottning Hedvig Eleonora, kung Karl XI, kronprins Karl, drottning Ulrika Eleonora med prinsessan Ulrika Eleonora i famnen, kungens kusin Fredrik av Holstein-Gottorp, drottningens syster hertiginnan Fredrika Amalia av Holstein-Gottorp och prinsessan Hedvig Sophia. David Klöcker Ehrenstrahls målning från ca 1692.

gunstlingar kunde rädda en enskild adelsman från reduktionsmaskineriets värsta skadeverkningar. Enväldet till trots behövde kungen fortfarande förtrogna män. I Finland kom detta bland annat till uttryck i Elimä. Förläningsbönderna som under nästan hela århundradet grätlat med Gertrud von Ungern och hennes söner av släkten Wrede hann tro att reduktionen skulle befria dem från adelns ok, men förläningsinnehavaren Fabian Wrede lyckades få reduktionsbeslutet upphävt. Han tillhörde kungens innersta krets, och dessutom blev Wrede reduktionskommissionens president 1685 efter den tidigare presidenten Claes Flemings död. Wrede var inte den enda adelsmannen i riket som hade en stor jordegendom även efter reduktionen. I viss mån kan den stora reduktionen betraktas som en ren omfördelning av egendom inom adeln, men som helhet flyttade den ett enormt antal hemman från adeln till kronan.²⁰⁷

Den stora reduktionens samhälleliga effekter begränsades inte till adelns maktposition eller de aristokratiska storgodsägarnas fall. Riket prövades av svåra missväxtår 1695 och 1696 med påföljande hungersnöd. Åren 1696–1697 avled närmare en tredjedel av Finlands befolkning av svält och sjukdomar. Missväxten berodde på exceptionella väderförhållanden – långa kalla vintrar och regniga somrar – men hanteringen av missväxtens konsekvenser har förklarats utifrån samhälleliga faktorer. Då den stora reduktionen hade överfört merparten av jordegendomen till kronan och bönderna hade de adliga jordägarna sämre möjligheter än tidigare att köpa utsäde eller på annat sätt lindra svårigheterna som orsakats av missväxten. Kronan var en långsammare och mer stelbent aktör än den månghövdade skaran av storgodsägare som hade ett mer direkt förhållande till sin jordegendom än kronoförvaltningen. Nu tvingades även innehavarna av förläningar och gods som förminskats av reduktionen vädja till kronan – och ofta förgäves. Karl XI dog medan svältkrisen ännu pågick. Riket och adeln vände sig till hans son Karl XII och hoppades på bättre tider.²⁰⁸

Adeln
på 1700-talet

Kungsporten på Sveaborg skulle vara det nya låset för det svenska rikets militära herravälde.

KUNGEN ELLER ADELN?

Politiskt och nationellt kan 1700-talet delas in i enväldets tid, frihetstiden och den upplysta despotins tid. Under det långa 1700-talet var Finland skådeplats för kriget mellan Sverige och Ryssland åren 1700–1721, 1741–1743, 1788–1790 och 1808–1809. Seklet var också en tid av upplysningsidéer, revolutioner, vetenskap, konst och en mer global ekonomi. Periodiseringar är alltid formulerade i efterhand och 1700-talet framstår som kort eller långt beroende på vilket perspektiv man anlägger. Ur adelsståndets perspektiv var perioden från århundradets början fram till stora nordiska krigets slut enväldets, aristokratins och Stormaktssveriges tid, medan seklet på goda grunder kan anses sluta med rikets splittring 1808–1809. Bakom de snabbare förändringarna pågick hela tiden långsamma och mer långsiktiga förändringar. Av dessa påverkades adeln framför allt av den utveckling mot ståndssamhällets sönderfall som inleddes på 1700-talet.

Liksom under tidigare sekel är det på 1700-talet svårt att dela upp adeln i ”svenskar” och ”finnar”.¹ I fråga om adeln bör dessa benämningar verkligen omges med upprepade citationstecken. Företrädarna för denna grupp såg sig nämligen endast undantagsvis som något annat än representanter för sitt stånd och sin familj. Alla kungens påbud gavs under denna epok också i regel bara till ”Sveriges adel” utan närmare geografiska definitioner.² Det försvårar möjligheten att dra säkra slutsatser, men med dessa anmärkningar och förbehåll i minnet ska vi i det följande fördjupa oss i situationen för Finlandfödda adliga som verkade i den östra riksdelen men också på andra håll i riket samt för adliga som var födda utanför Finland men till betydande del levde och verkade öster om Bottniska viken.

Inte ens en av hundra invånare i 1700-talets Finland var adlig, och adelns relativa andel av befolkningen sjönk stadigt. I mitten av århundradet omfattade ståndet 785 män och 1 508 kvinnor, ungefär en halv procent av befolkningen. År 1800 var antalet adelsmän 1 195 och adels-

kvinnor 1 339 (0,3 procent av befolkningen). Vid stora nordiska krigets slut fanns det omkring hundra adelssläkter i Finland och under de följande nittio åren adlades ett hundratal nya släkter.³ I Sverige hörde enligt 1751 års folkräkning 9 208 personer till adeln och tjugo år senare 9 700 personer. Adelns andel av rikets befolkning var ungefär en halv procent och ståndspersonernas ungefär två procent.⁴ I internationell jämförelse stod antalet adliga i hela det svenska riket för en anmärkningsvärt liten relativ andel.

Adelsståndet växte huvudsakligen genom nyadling men förnyades inte demografiskt i samma takt som gamla släkter utslocknade. Adelsläkter dog i genomsnitt ut omkring 50–90 år efter att de adlats. Åren 1701–1800 dog 785 adelssläkter ut i Sverige och Finland. I slutet av 1600-talet och början av 1700-talet fick de hundratal nya adelssläkterna ståendet att hålla ännu hårdare fast vid de privilegier som det hade uppnått. På grund av rädsla för att makten skulle kringkärvas och privilegierna ifrågasättas genomdrev adeln en lagändring som begränsade regentens möjlighet att adla nya släkter, och ett introduktionsförbud för Riddarhuset utfärdades 1762. Riddarhuset vägrade skriva in nya ätter som medlemmar innan de gamla ätternas antal sjunkit till 800. Det hindrade den sociala klättringen för icke-adliga ståndspersoner; år 1762 hade Sverige omkring 1 250 adelssläkter av vilka färre än 1 100 hade introducerats. Minskningen av antalet medlemmar till 800 skulle alltså ha tagit lång tid. Eftersom det var introduktionen på Riddarhuset som gav en adelsätt rätten att skicka släktens representant till riksdagen för att där delta i det politiska beslutsfattandet, saknade de icke-introducerade släkterna helt politiskt inflytande trots att de i övrigt förfogade över alla adelsprivilegier.⁵

Adelsståndets beslutsfattande i riksdagen var allt annat än effektivt. De andra ständerna hade ofta redan behandlat de aktuella frågorna när Ridderskapet och adeln inledde sin diskussion. Ändå framstod introduktionsförbudet i de icke-adliga ständernas ögon som ett värnande av de uppnådda privilegierna, och detta upplevda missförhållande förtegs ingalunda i samtida publikationer. Gustav III avskaffade senare förbudet, men eftersom inflytandet för både riksdagen i stort och adelsståndet i synnerhet samtidigt förvittrade torde förändringens betydelse i huvudsak ha varit symbolisk.⁶

Strax efter statskuppen 1772 avskaffade Gustav III introduktionsförbudet och belönade den starka kungamaktens anhängare genom att adla flera personer och bevilja friherre- och grevetitlar.⁷ Adelsståndets

uppgång under 1700-talets sista decennier garanterade emellertid inte längre adeln några möjligheter till politiskt inflytande – sådant satte den enväldige kungen stopp för. När maktens fokus skiftade från riksdagen och riksrådet till regenten fick den utvalda skara som tillhörde kungens närmaste krets och hovadeln stora möjligheter till politiskt och kulturellt inflytande.

ANTAL ADLADE SLÄKTER I DET SVENSKA RIKET PÅ 1700-TALET

Tidsperiod	Adlade släkter	Årsgenomsnitt
1700–1719	433	22
1720–1769	373	7
1770–1789	163	8
1790–1809	72	4

Adelsståndets strävan efter att hindra eller i varje fall försvåra nyadling förhindrade effektivt icke-adligas sociala avancemang. Läget var på många sätt besvärligt även för adeln själv. Mellan adeln och prästerskapet uppstod nämligen på 1700-talet en grupp av icke-adliga ståndspersoner som sedermera kom att utgöra basen för de bildade klasserna och medelklassen. Det var en heterogen grupp som innefattade ämbetsmän inom den centrala och lokala förvaltningen, brukspatroner och andra näringsidkare utanför ständerna, utövare av fria yrken samt universitets- och skolfolk. Denna socialt och ekonomiskt brokiga skara var redan i mitten av århundradet större än adeln och prästerskapet tillsammans.⁸ Adelns och de icke-adliga ståndspersonernas livsstil, värderingar och identitet var likartade, och särskilt lokalt var adelns och de icke-adliga ståndspersonernas liv och leverne snart sagt identiska. Allt detta bidrog till att påskynda ståndssamhällets sönderfall, vilket försvagade adelns ställning i Sverige och senare i det från riket åtskilda finska storfurstendömet.

Den finska adelns värld genomgick på 1700-talet samma andliga omvälvning som den övriga samtiden. Under seklets första del blomstrade i adliga kretsar fortfarande den pietism som härstammade från stora nordiska kriget. Pietismen hade börjat som en väckelserörelse bland karolinerofficerare som hamnat i krigsfångenskap i Ryssland och kännetecknades av ett individuellt trosliv och sökandet efter botgöring. Under seklets senare del var pietismens överdrivna allvarsamhet dock inte längre moderiktig eller passande för adeln, även om tron på en vis och

allsmäktig Gud, en av Gud instiftad samhällsordning och den kristnas liv efter döden var en självklarhet för de flesta även inom det högsta ståndet. Talande för världsbilden vid seklets slut var Gustaf Mauritz Armfelts oro för att hans döttrar, som uppfostrats till den stora världens seder och bruk, rentav skulle få sitt uppförande fördärvat av den lutherska konfirmeringsundervisningen.⁹ Utöver Bibeln och psalmboken läste adeln i allt större omfattning romaner, dramer, poesi, operalibretton, reseberättelser, historia och upplysningsfilosofiska verk. I synnerhet unga adelsmän tjusades av upplysningens orubbliga tro på förnuftet, vetenskapen och framåtskridandet med dess betoning av optimism och upptäckarglädje. Människosläktet skulle utvecklas mot det bättre på vetenskaplig, konstnärlig och samhällelig väg.¹⁰

Efter enväldets sammanbrott övergick Sverige åren 1719–1723 till ett ständervälde. Regeringsformerna från 1719 och 1729 försvagade regentens makt avsevärt och höjde ställningen för de fyra ständernas företrädare. Frihetstiden – ständernas frihet från kungens envælde – varade i ungefär ett halvsekel innan ståndsriksdagens betydelse efter Gustav III:s statskupp 1772 sjönk till alla tiders bottennotering. Förenings- och säkerhetsakten från 1789 gav å ena sidan regenten nästan enväldiga befogenheter i många politiska frågor, men stärkte å andra sidan de icke-adliga ständernas och särskilt böndernas ställning. Dessa förändringar märktes tydligt i adelns politiska, ekonomiska och sociala ställning generellt och särskilt i enskilda släkters och även individers liv.¹¹

Adelns indelning i tre klasser (grevar och friherrar; riksrådens ättlingar; svenneklassen) i 1626 års riddarhusordning hade varit en symboliskt viktig värdehierarki även om indelningens betydelse i det politiska livet i praktiken länge varit liten. Adeln röstade visserligen vid behov klassvis i riksdagen men försökte in i det sista undvika omröstningar. I 1723 års riksdagsordning upphävdes klassindelningen men Gustav III, som även i övrigt tjusades av stormaktstidens tillvägagångssätt, återinförde den 1778. Betydelsen av beslutet förblev emellertid kosmetisk eftersom regenten inte sammankallade ständerna särskilt ofta, och efter 1789 hölls endast två riksdagar under Sveriges och Finlands gemensamma historia. Den finska adelns starka stöd var omistligt för Gustav III i hans försök att öka sin egen makt, och dess betydelse vid statskuppen 1772 var mycket stort. Även senare upphöjdes flera adliga från relativt anspråkslösa förhållanden till Gustav III:s närmaste krets och blev hans förtrogna män.

Om stormaktstiden hade varit de stora krigens tid så blev inte heller tiden efter freden i Nystad (1721) förskonad från krig. Precis tjugo år

efter att vapnen tystnat inledde Sverige ett revanschkrig mot Ryssland som i enlighet med tidens partilinje har fått namnet hattarnas ryska krig (1741–1743). Kriget gick uselt och Finland ockuperades återigen, men den här gången förlorade man bara området öster om Kymmene älv vid freden i Åbo. Det stormaktskrig som i Europa kallas sjuårskriget (1756–1763) är hos oss känt som pommerska kriget (1757–1762). Det medförde emellertid ingen ära eller ryktbarhet för den svenske kungens undersåtar, utan snarare en allvarlig ekonomisk kris och inrikespolitiska problem. Gustav III behövde sitt eget krig för att råda bot på sin falnande popularitet hos folket. Anfallskriget mot Ryssland (1788–1790) bröt mot regeringsformen och var därmed olagligt, men trots de svåra förlusterna och den för regenten och adeln riskfyllda Liikala-noten och Anjalaförbundet medförde kriget också ett slags återupprättelse för Sveriges svårt vanärade armé. Finska kriget (1808–1809), som satte punkt för Sveriges och Finlands 600-åriga samexistens, innehöll både hjältemodiga och skamliga episoder, men genom Johan Ludvig Runebergs och Zacharias Topelius flera decennier senare författade verk blev kriget någonting positivt i den finska historieuppfattningen både historiekulturellt och i hur historien utnyttjades för politiska ändamål.¹²

På 1700-talet uppstod sällan problem mellan adeln och deras underlydande. De största problemen förekom i områden där den stora reduktionen inte hade genomförts. I Finland fanns bara två sådana ej återkallade stora förlänningar, nämligen Elimä och Jockis. På båda orterna förekom oroligheter långt in på 1700-talets senare del. Även konflikter mellan adliga och frälsebönder rörande dagsverken och arvsköp drevs till sin spets efter Gustav III:s makt tillträde. Den allmänna bilden var ändå, liksom på 1600-talet, att adeln försökte stå på god fot med sina underlydande. Allmogesamfundens formella klagomålskanaler fungerade nämligen effektivt och även folk i glesbygden kunde och vågade nyttja dem. Ett undantag från denna generella bild utgjordes dock på många håll av frälsebönderna – bland dem kunde en misstro mot lokala institutioner tydligt skönjas. En bidragande faktor till detta var att frälsebönderna i början av frihetstiden hade uteslutits ur riksdagsarbetet och därmed ur många centrala beslutsprocesser.¹³

För adeln var 1700-talet en politisk maktkamp mellan adeln och regenten samt mellan adeln och de andra ständerna. Frihetstiden erbjöd adeln stora möjligheter till samhälleligt inflytande. I 1723 års privilegier fick adeln nämligen generösa rättigheter till politisk verksamhet, ämbeten och ekonomisk verksamhet. Landshövdingarna var särskilt

flitiga när det gällde att främja det egna landskapets förhållanden i nytans och upplysningens anda. De utvecklade framför allt näringslivet och i synnerhet industrin och lantbruket som värdesattes högre under denna epok än tidigare. Adeln och andra ståndspersoner hade en stor betydelse som gynnare av lantbruket.

Även om begåvade och ambitiösa adelsmän kunde söka karriärmöjligheter i Stockholm och utomlands, så hade en stor del av de adliga män, kvinnor och barn som levde i 1700-talets Finland en fast förankring i det lokala ståndsmässiga livet på sina herrgårdar och boställen och i sina stadshus – och de träder inte fram tydligare i historien än folk i gemen. De förenades i sin identitet som det ärbara och dygdiga ståndet i kronans och fäderneslandets tjänst, vars världsbild breddades genom läsning, resande och studier. Även om adeln som stånd höll hårt i sina privilegier och motsatte sig nyadling förstod allt fler adliga att de levde i en föränderlig värld där den ordning som byggde på härkomst och ståndstillhörighet började ifrågasättas.

Det var sällan som adelsmän från Finland nådde toppen inom det svenska rikets politik eller näringsliv, men några av dem vann insteg i regentens närmaste krets och därmed i maktutövningens centrum. En typisk adelsman i 1700-talets Finland var dock i första hand en officer, underofficer eller militär ämbetsman som tjänade den svenska kronan med svärd och plogbill – det var inte många av dem som förtjänade sitt uppehälle med gåspennan i hand.

INDIVID OCH GEMENSKAP

Nätverk, släktrationer och vänner

Adelsmännens och adelskvinnornas familje- och släktrationer var tydligt skönjbara i varje del av deras liv från vaggan till gravan. Den nyfödda upptogs genast i nätverket genom det omsorgsfulla valet av gudföräldrar. Dessa var ett viktigt stöd som knöt den nyfödda ännu närmare de egnas skara, både till de närmaste släktingarna och till de inflytelserika beskyddarna av högre rang än barnet och dess föräldrar.¹⁴

Vare sig barnet var en flicka eller en pojke skulle det få de bästa tänkbara gudföräldrar. I den imponerande förteckningen över gudföräldrarna till kapten Anders Munsterhjelm och hans fru Vendela Glansenstiernas förstfödda dotter Sofie Munsterhjelm nämns nio mans- och hela tolv kvinnonamn. Trots att Sofies föräldrar tillhörde lågadeln var tio av gudföräldrarna av högadlig grevlig och friherrlig släkt, tio hörde till den lägre adeln och bara en var icke-adlig.

Vintern 1801 var det först och främst lilla Sofies far- och morföräldrar som samlades vid dopfunten. Övriga gudföräldrar var de grevliga bröderna till barnets mormor och deras makor, Anders Munsterhjelm syster Anna, tre fastrar och mostrar ingifta i släkterna Rehbinder och Aminoff samt ägaren av Anjala gård i Elimä, friherre Rabbe Gottlieb Wrede och hans dotter Charlotta, som i sin tur var kusin till och nära vän med barnets mor Vendela Glansenstierna. Grannarna representerades av Sesta gårds ägare, general Carl Gustaf Ehrnrooth och Ersta gårds ägare, kapten Reinhold Wilhelm Gripenberg med maka. Den mest ansedda gudföräldern var den finska arméns dåvarande överbefälhavare, greve Wilhelm Mauritz Klingsborg. På kvinnosidan kröntes den aktningvärda skaran av friherrinnan Catarina Fleming af Liebelitz, maka till Johan Henrik Munck som var landshövding i Nylands och Tavastehus län.¹⁵

När en adelsman eller adelskvinna närmade sig vuxen ålder erbjöds möjligheten att befästa släktnätverken genom äktenskap. För ambitiösa

adelsmän kunde det innebära en avgörande chans att få en ämbetskarriär eller politiskt inflytande. Arvid Horn, som upphöjdes till greve 1706 och hade en betydande karriär som officer, diplomat och statsman, gifte sig tre gånger och i samtliga giftermål var hustruns släktrationer en bidragande orsak till hans avancemang. Särskilt betydelsefullt var hans första hustru Anna Beata Ehrenstéens släktnätverk, som knöt Horn till den inflytelserika riksrådsadeln och hovet. Hans andra hustru Inga Törnflycht medförde en stor förmögenhet och släktskap med en nyadlad köpmannasläkt, och den tredje hustrun, grevinnan Margareta Gyllenstierna, stärkte Horns band till riksrådsadeln ytterligare.¹⁶ Greve Ernst Johan Creutz bildade nätverk med släkter inom riksrådsadeln när han 1711 gifte sig med friherrinnan Ebba Margareta Banér. Creutz släktnätverk sträckte sig vida kring. Hans far hade nämligen varit gift tre gånger och makornas egna släktnätverk knöt familjen Creutz allt starkare till de högadliga riksrådskretsarna.¹⁷

Makarnas släktrationer belyser tydligt hur små och sammanflätade adelskretsarna i Finland var. De flesta adliga i giftasvuxen ålder var släkt med varandra och kände i regel varandra från barndomens lekar. Vendela Glansenstiernas föräldrar, grevinnan Sophie Creutz och kapten Lars Reinhold Glansenstierna, hade gift sig på Malmgård i Pernå i juni 1772. Några decennier dessförinnan hade Sophies farfars syster Elsa Creutz ingått äktenskap med Lars farfar. Glansenstierna var ursprungligen en svensk prästsläkt vars första adliga företrädare var Sophies fästmans farfars far, överstelöjtnant Lorens Glans. Framgångsrika äktenskap hade knutit denna unga finska adelsfamilj till äldre släkter i Sverige, Finland och Baltikum – utöver släkten Creutz även till släkterna Grünewald, Sparre, Torwigge och von Essen.¹⁸

Lars Reinhold Glansenstierna, som tillhörde lågadeln, drog säkerligen fördel av Sophie Creutz högadliga familjebakgrund och släktrationer. Sophie Creutz föddes in i en gammal och mäktig finsk släkt. Som grevedotter hade hon dessutom rätt att även som gift använda titeln ”grevinnan Glansenstierna” trots att hennes make tillhörde den obetitlade lägre adeln och endast var en ”herr Glansenstierna”.¹⁹ Utöver hovsysslor kunde adelskvinnor inte skaffa sig någon yrkes- eller ämbetsställning, men de kunde understryka sin höga börd genom att fortsätta begagna sig av sin medfödda grevliga eller friherrliga rang även efter äktenskapet. På 1700-talet använde sig kvinnorna av både sitt eget och sin makes efternamn parallellt, vilket ytterligare framhävde släktnätverkens betydelse och kvinnornas position i dem.

Gustaf Leonard Stenbock, Fredrika Horn och Carl Magnus Stenbock till bords med te eller kaffe i kopparna. Salongens väggar pryds av porträtt av tidigare generationer, bland annat ett helpporträtt av änkedrottning Katarina, Gustav I:s tredje gemål, i sin medeltida vita änkeslöja. Carl Fredrik Svans målning är från omkring 1740.

Makens och makans börd och ekonomiska ställning undersöktes alltid noggrant vid ett adelsäktenskap, och särskilt kvinnan skulle helst välja en adelsman – en icke-adlig man fick hon bara äkta med kungens medgivande. Icke-ståndsmässiga äktenskap blev långsamt vanligare, men om en fästman saknade adelssköld var det viktigt att han i övrigt hade en god samhällsställning. Han skulle gärna vara officer, domare, storborgare eller präst. En adlig hustru var det säkraste sättet för en man utan adelsvärdighet att höja sin egen ståndstillhörighet och påskynda karriären; ett äktenskap med en adelskvinna var i regel mycket fördelaktigt för en uppåtsträvande man.²⁰

Till de gamla nyländska adelssläkterna hörde även Barbro Christina Hästesko-Fortuna och Johan Wentzel Rotkirch som gifte sig i Strängnäs i Sverige 1721. Stora nordiska kriget hade hunnit göra bruden till

föräldralös, änka och rysk krigsfånge redan innan hon träffade Rotkirch, som tjänstgjorde som löjtnant vid Södermanlands regemente. Hästesko-Fortuna hörde via båda föräldrarna till en släkt där många av de manliga medlemmarna var officerare och ägde gods i södra Finland. Dessa släktrationer gav i sin tur Rotkirch vars släkt var naturaliserad, alltså inlemmad i den svenska adeln på 1600-talet, en anknytning till den lokala adeln och jordegendomen i östra Nyland. Efter krigets slut kunde paret bilda familj på Stensböle gård i närheten av Borgå som Barbro Christina Hästesko-Fortuna hade ärvt av sin mor.²¹

Släktskaps-, vänskaps- och grannskapsnätverken förenade också adelsmännen i deras politiska strävanden. Under 1700-talets senare hälft bildades en gruppering i sådant syfte bland överste Göran Magnus Sprengtportens släktingar, vänner och grannar. Gruppen är känd för sitt agerande mot Gustav III i Finlands sydöstra del. Till detta täta nätverk hörde Sprengtportens svåger Lars Reinhold Glansenstierna och dennes maka Sophie Creutz familj från Malmgård i Pernå, Sprengtportens kusinbarn Carl Reinhold von Essen från Paaso gård i Heinola och von Essens svåger Christer Ramsay från Nynäs i Heinola samt Sprengtportens officerselever, greve Robert Wilhelm De Geer från Tervik i Pernå och Johan Tandefelt från Eknäs i Borgå. Tandefelt var dessutom gift med Catharina Glansenstierna, kusin till Lars Reinhold Glansenstierna som var en av Sprengtportens mest lojala anhängare. Gruppen inbegrep även friherre Bertel Stackelberg, make till Robert Wilhelm De Geers syster Ottiliana De Geer, från Ratula gård i Artsjö.²²

Även under den sista färden högtidliggjordes adelsmannens begravningsfölje av släktvapen som för dess åskådare manifesterade den dödes högvärdiga familje- och släktband. På 1600-talet innefattade de mest praktfulla adelsbegravningarna förridare, sorgmarskalk, hästar, fanor, vapen och musik.²³ Hedersuppgiften för prestaverna, som gick framför begravningsprocessionen, var att bära släktens praktfullt målade vapensköldar framför den dödes kista – samma vapensköldar som i dag kan beskådas på väggarna i gamla kyrkor. Sammantaget påbörjades de adligas liv i släktens hägn och avslutades också ofta omslutet av släktens omsorg. Även om varje liv inbegrep sina egna individuella erfarenheter och lösningar var det härkomsten som utgjorde ramen.

Födelse, barndom och ungdom

En barnafödelse var ingen privat händelse inom kärnfamiljen. Det äkta paretts närstående samlades ofta i föderskans hem eller i grannskapet för att invänta barnets födelse. Om föderskans mor var i livet var hon sin dotters främsta stöd vid förlossningen. Detta innebar också att modern fanns nära till hands för sin hedersamma uppgift att bära fram barnet till dopet.

Utbildade barnmorskor erbjöd professionell hjälp. Helsingfors stadsbarnmorska Anna Ekman nödgades stanna på Gammelbacka gård i Borgå i veckor i väntan på förlossningen hos kapten Göran Magnus Sprengtporten och dennes maka Anna Glansenstierna, och den den blivande fadern tvingade barnmorskan att hysa in sig på herrgården tills nedkomsten ägde rum i februari.²⁴

Enligt tidens bruk avklarades dopet raskt när det adliga barnet bara var en eller två dagar gammalt. Barn till ”vanligt folk” döptes vid dopfunten i kyrkan där prästen frågade gudföräldrarna om barnets namn och sedan öste vatten över den nyföddas huvud. Adelsbarnen döptes däremot i regel hemma eftersom de höggättade inte ansåg det vara passande för deras ställning att delta i kyrkliga förrättningar tillsammans med allmogen. Hemmadopen spred sig inte till det övriga samhället förrän ett par hundra år senare.²⁵

Dopet var alltid en storslagen fest där den nya familjemedlemmen för första gången presenterades för släkten. Redan tidigt försökte man med hjälp av lagar stävja dopdräkternas prakt, antalet gudföräldrar, festligheterna i samband med dopet och de överdådiga gåvorna. Icke desto mindre kläddes adelsbarn som föddes på 1700-talet praktfullt för sin första fest, ibland rentav i ytterst moderiktig spets och i ljusblå eller rosa siden. Under senare hälften av 1700-talet blev ljusblått gossebarnens och rosa flickebarnens signaturfärg i Finland. Barnets kön framgick sedan gammalt även av mössan som dopbarnet bar. Med dess hjälp kunde man genast se det nyfödda lindebarnets samhällseliga ställning och rang som skilde sig mellan män och kvinnor. Kvinnor varken ärvde eller kontrollerade sin förmögenhet och ingick inte äktenskap på samma villkor som männen. Antalet gudföräldrar för ett adelsbarn var begränsat till nio par – alltså arton gudföräldrar – medan prästerskapet och borgerskapet fick nöja sig med tre par.²⁶

Enligt en sed med medeltida anor framgick den nyföddas släktnätverk av förnamnen det fick. Grevinnan Sophie Creutz och hennes make,

Syskonen af Forselles i slutet av 1700-talet. Adelsbarnen lekte och stöjades ganska fritt till vardags, men vandes också vid vuxet uppförande och klädsel. Målning av Nils Schillmark.

kaptan Lars Reinhold Glansenstiernas förstfödde son fick 1773 namnet Lorentz Johan efter sin farfar, premiärlöjtnant Lorens Glansenstierna, sin far Lars Reinhold Glansenstierna och efter sin morfar, greve Johan Carl Creutz. Sophie Creutz var i sin tur dopfadder åt sitt första barnbarn Sofie Munsterhjelm våren 1801.²⁷ Flickan döptes som traditionen bjöd efter sin mormor Helena Sophie Creutz och sin farmor Esther Sophie Nohrström och samtidigt även efter sin egen mor Vendela Sophie Glansenstierna. Flickans andra namn Johanna, inom familjen Jeannette, syftade i sin tur på fadern Anders Johan Munsterhjelmns andra namn.²⁸

Århundradets engelske modefilosof John Locke betonade barns behov av att få leka och vikten av att ge dem leksaker. Barn var intelligenta varelser som lärde sig bäst under fria och lekfulla former snarare än med ris eller tvång. Åtminstone i de högre samhällsskikten förstod man att barn hade sina egna beteenden och behov. Ett uttryck för det var alla barnsängar, barnkläder, pottstolar, leksaker och läroböcker bland adelshemmens inventarier.

I de adliga familjerna kunde spädbarnen få leka med silverskallror medan man till de äldre barnen köpte trädockor, soldater, djurfigurer,

gunghästar, dockserviser, klockor, racketar, instrument, speldosor, spel och bollar från städernas handelsbodas. För flickors tidsfördriv gjordes små kopior av vuxna kvinnors arbetsredskap såsom spinnrockar, manglar och kärnor. Pojkarna bekantade sig i sin tur tidigt med vapen. Bland husdjuren fanns åtminstone hundar och burfåglar, och barnen underhölls även med sagoberättande. I sina gemensamma lekar ordnade barnen låtsasbröllop, gungade, lekte kull, åkte skridskor, fiskade och badade.²⁹

Könet hindrade inte flickorna från att delta i stärkande friluftsliv. Fröken Jacobina Charlotta Munsterhjelmns största nöje under sin barndom på Tavastby gård i Elimä var att meta. Herrgården var lämpligen belägen vid Teutjärvis strand. ”Eftermiddagen var jag och metade för första gongen på det her året och jag fick niie fiskar”, skrev Jacobina Charlotta 1799 när hon nyss hade fyllt 13. Dagen därpå var fångsten ännu större och hela förmiddagen förlöpte på den utmärkta fiskeplatsen. När vattnet blev varmare blev det badväder. Kring månadsskiftet juni-juli badade herrgårdens flickor varje dag och kunde tillbringa hela eftermiddagen på ”udden”. När sjön frös till var det dags för skridskoåkning. I december 1799 satte systrarna Jacobina Charlotta och Ulla Munsterhjelm i väg tillsammans med godsets pigflickor i samma ålder och skrinade ända till grannbyn.³⁰

Även om det fanns utrymme för lek i adelsbarnens vardag så är det små vuxna som blickar ut mot oss från 1700-talsporträtten av flickor och pojkar. Förteckningen över den åttaåriga Sofia Juliana Kurcks kläder från 1738 ger en bra illustration av en liten adelsflickas garderob. Den unga adelsfröken hade sedan tidigare fjorton linnen, fyra förkläden, tre näsdukar, ett snörliv, fyra nattmössor, två kjolar, fem koftor, en klänning, en morgonrock, en kviltad klänning, tre halsdukar, sex spetsdekorerade nattlinnen, två mössor, ett par silkesstrumpor, en solfjäder, örhängen i guld och ett korallhjärta. I den garderob man nyss låtit sy upp fanns dessutom en röd damastklänning, ett snörliv med valben och stödjärn, en krinolin, en spetsmössa, två solfjädrar, två par skor och handskar.³¹ Listan säger något om det vuxna beteende som förväntades även av små flickor och pojkar. Vid behov tvingades åttaåringen ikläda sig adelsdamens modeutstyrsel, snörliv och krinolin och hon förväntades uppträda med pudrat hår och solfjädern i sin gracila, behandskade hand. Trots att nya tankar om barndomens betydelse som en separat livsfas växte sig starkare under 1700-talet var adelsbarnens barndom och ungdom relativt kort. En genomgående socialisering och fostran mot vuxenheten och dess skyldigheter inleddes senast vid sju eller åtta års ålder

eller rentav tidigare. Barnets studiebane började med läs- och skrivövningar. Egna bjudningar och fester för barnen var ett sätt att lära ut societets- och umgängeslivets grunder.³²

Uppfostran och utbildning

Eftersom adelsprivilegierna garanterade ståndets manliga medlemmar rätten till rikets högsta militära och civila tjänster så hade formell utbildning eller examina större betydelse. Det var bara uppdrag med anknytning till prästerskapets arbete som av hävd krävde skol- och universitetsutbildning. Undervisningen var anpassad för prästernas och borgerskapets behov och intresserade inte den högsta klassen, som inte heller på 1700-talet skickade sina söner till allmänna skolor där de högvälborna ynglingarna skulle ha kunnat tvingas underkasta sig icke-adliga lärares disciplin.³³

Adelns ideal var en mer praktisk och social uppfostran än den formella skolundervisningen. Moderna språk – framför allt franska – gick före de klassiska språken tillsammans med de ”ridderliga konsterna” fäktning, ridning, dans och teckning. En säker penna var till god nytta när adelsofficern ritade och färglade militära terrängkartor. Den som hade sikten inställt på en militär karriär behövde också kunskaper i matematik, fortifikationslära och artilleriteknik.³⁴ Sådana kunskaper kunde förstås inte inhämtas vid de teologifokuserade universiteten. Carl Fredrik Aminoff ger en god skildring av målen för den tidens officersutbildning när han berättar om sina upplevelser från 1760-talets Frankrike, där han vid sitt regemente ansvarade för tre unga adelsmäns utbildning. På programmet fanns vapen- och fältövningar, lektioner i dans och fäktning samt föreläsningar i matematik och fortifikationslära. Fritiden tillbringades med promenader, schack, damspel och fjäderboll.³⁵

Om adelsynglingar utbildade sig vid universitetet skrev de vanligtvis in sig som unga, inte ens 15 år fyllda. De siktade sällan på någon examen och kunde studera vid flera olika universitet.³⁶ Den 17-åriga Gustav Philip Creutz studerade vid Kungliga Akademien i Åbo i tre års tid i slutet av 1740-talet innan han inledde sin civila karriär i Stockholm.³⁷

Överste Göran Magnus Sprengtportens 13-åriga son Magnus bodde på 1780-talet som privatelev i Åboprofessorn Henrik Gabriel Porthans hushåll. Magnus Sprengtporten deltog inte i föreläsningarna vid akademien i Åbo utan fick privatundervisning av Porthan. Undervisnings-

programmet omfattade många språk – franska, tyska, engelska, latin och holländska – samt historia, geografi, fysik och matematik. En blivande adelsman skulle också lära sig goda seder och givetvis dansens ädla konst. Porthan skrev till Sprengtporten att hans skyddsling roat sig med att läsa historiska böcker på egen hand och även ägnat sig åt dans i stadens assambléer.³⁸

Merparten av de finska adelspojckarna valde dock en militär karriär. Gustav Philip Creutz bror Johan Carl Creutz hade som 13-åring utnämnts till korpral i Nylands dragonregemente, och av hans söner påbörjade Carl Fredrik Creutz åtminstone nominellt sin militära karriär i samma regemente som 12-åring. När den yngste sonen Jan Adolf Creutz fyllt 14 år följde han släktens män i spåren och blev sergeant i flottan. Vid denna tid var det förvisso normalt för pojkar i den här åldern att bryta upp från hemmet vare sig de sökte sig till skolan eller såg sig om efter en plats som hantverkarlärling eller någon annan tjänstgöring.³⁹

Adelspojckarnas tidiga fostran ombesörjdes i regel av en informator, student eller ung magister som flyttade till godset för att under några år ta hand om barnets undervisning. Pastor Samuel Möller, som examinerats från akademien i Åbo tre år tidigare, anlände 1767 till Malmgård i Pernå för att vägleda och utbilda släkten Creutz grevliga barn. Carl Fredrik, den äldste av sönerna, var då 13 år gammal och Jan Adolf ett år yngre.⁴⁰

Samuel Möller var född i Sagu som länsmanason och blev en för Finlands förhållanden exceptionellt duktig och progressiv yrkespedagog. Kanske följde han redan som ung informator samma uppfostringsprinciper som när han lade grunden för den finska soldatutbildningen vid kadettskolan i Haapaniemi som grundades 1781. Vid 1700-talets slut blev denna skola de finska adelspojckarnas viktigaste lärosäte. I undervisningsarbetet var Möllers utgångspunkt att eleverna skulle behandlas disciplinerat men vänligt. Kadetternas ansvarskänsla utvecklades exempelvis genom att ge deras eget ”råd” rätten att behandla överträdelser.

Även när det kom till undervisningsämnen var Möller en pionjär som ägnade stor uppmärksamhet åt de dåvarande samtidsspråken, i synnerhet franska och tyska. Lika progressiv var satsningen på studier i samhällslära, moralfilosofi och historia. Motion, lekar och spel var en del av undervisningen: kadetterna sprang, lyfte vikter, bröt arm, simmade, åkte skridskor, vätte kägglor, spelade schack och skådespelade. Det sistnämnda utvecklade enligt Möllers mening såväl gott uppförande som smak, talekonst och intelligens. ”Konsten att behaga” övades i kvinnliga gästers sällskap.⁴¹

Sällskapslivets färdigheter var också en viktig del av adelskulturen. Många adelsynglingar fick en dos av detta genom att tjänstgöra som pager vid hovet.⁴² Att kunna dansa var nödvändigt för både män och kvinnor. Utan dansfärdigheter kunde kvinnorna inte introduceras i societeten, och även om föräldrarna i övrigt inte skulle ha brytt sig nämnvärt om sina döttrars utbildning så sparade de inte in på danslektionerna. Polonäsernas, menuetternas och kontradansernas komplicerade steg måste läras in och dansundervisningen förväntades också ge eleven en god och behaglig hållning. Rätt sätt att röra sig var signaturen för en fin adelskvinna som förväntades ha en framträdande närvaro i sin krets.⁴³ Även musik var en del av adelskvinnornas vardag. Adelsmän och kvinnor behärskade ofta något instrument – överste Göran Magnus Sprengtporten underhöll sina gäster på Braheslott med violinspel, major Carl Johan Aminoff spelade flöjt och även grevinnan Sophie Creutz svåger, kapten Anders Munsterhjelm spelade violin. Kvinnornas instrument var klaveret.⁴⁴

Adelsflickorna fostrades till skickliga textilhantverkare. Redan som barn hade Jacobina Charlotta Munsterhjelm blivit van att använda nål och tråd. Vid sidan av fiskeutflykterna om våarna hann hon spinna, karda och nysta strumpgarn, brodera, lappa klänningar och sticka strumpor. En god blivande husfru bemästrade vardagens lappande och ylleproduktion från grunden lika väl som konstfärdig brodyr. Spinnandet låg på kvinnornas ansvar i alla ständer, men både män och kvinnor lärde sig brodera. En del adelsmän var så skickliga på att brodera siden och bomull, knyppla spetsar och sticka att de kunde inviga sina kvinnliga bekanta i de nya brodyrmallarnas hemligheter.⁴⁵

De unga adelsflickornas förhoppningar, tankar om att växa till rätt sorts kvinna, äktenskapet, barnen och värnandet av släktbanden – allt detta samlades i de märkdukar på vilka bokstavsmallar och dekormönster kopierades för märkning av hemgifter. En broderad kräfte syftade på en soldatyngling, en hund på mod, en råbock på en klok man och en stege på någon som klättrade i karriären. Ett rådjur, blommor, en soppskål och en nyckel symboliserade jungfruns förväntade oskuldsfullhet och hustruns obligatoriska värdinneskap och gästfrihet. Blomsterkorgar och livsträd symboliserade fruktsamhet och vikten av släktens fortbestånd. Den unga kärleken uttrycktes genom broderade hjärtan och duvor. Släktbanden och betydelsen av släktens sammanhållning manifesterades genom att brodera in nära släktingars monogram, och även avlidna släktingars monogram broderades – med svart tråd.⁴⁶

Eva Christina Wacklins (g. von Essen) märkduk från 1763. På ylleyget övade adelsflickorna sig på att brodera monogram och olika stygn med silkestråd. Dessa skulle sedan återkomma i decorationen av bland annat hemgiften. Djurfigurer och blommor symboliserade förhoppningar om framtiden.

Redan tidigt i adelsbarnens liv var flitig korrespondens en hederssak. Jacobina Charlotta Munsterhjelm brevväxlade med den ett par år äldre Ottiliana Adlercreutz ungefär en gång i månaden. Eftersom väninnan bodde i Borgå, som låg några mil bort, var brevskrivandet ett naturligt sätt att hålla kontakt. Även Jacobina Charlottas systrar och bröder fick brev från henne om de eller Jacobina Charlotta själv befann sig på annan ort.⁴⁷

Dagboken hade ofta samma slags fostrande syfte som brevväxlingen. Den unga flickan eller pojken skrev ner sina upplevelser och övade sig samtidigt i skrivkonsten. Det var självklart att dagboken i det här fallet var fritt tillgänglig för fostraren att läsa och kommentera. Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok tjänade tydligt ovannämnda syfte. De korta almanacksartade anteckningarna innehåller heller inget av intim eller personlig art. Även om Jacobina Charlotta skrev att hon plågades av en besvärlig bröstböld eller väntade otåligt på en dans i Lovisa så var det ingenting som hölls hemligt från vuxna eller jämnåriga.⁴⁸

Adelsflickor som uppfostrats hemma behärskade i regel inte skrivandets konst lika väl som pojkarna som fått formell utbildning. Bland flickorna fanns därför såväl utmärkta skribenter som de som knappt kunde hålla i gåspennan. Den högadliga Sophie Creutz hade exempelvis övat eleganta formuleringar sedan barnsben och hade tillsammans med sin syster Eva med all säkerhet fått professionell skolning i skrivande. I Creutz grevliga familj fick antagligen även flickorna dra fördel av de informatörer som anlätades för pojkarnas undervisning. Det var i sig inget ovanligt arrangemang; från samma tid finns nämligen andra exempel på flickor som nyttjade den hemundervisningen som ordnades för deras bröder. Extern undervisning särskilt för flickors behov bekostades i regel inte ens i adliga finska familjer – guvernantens tid hade ännu inte kommit.⁴⁹

Att döma av breven var syskonen Creutz bildning exceptionellt jämställd för sin tid, vilket också framgår av syskonens handstil. Särskilt Sophie Creutz och hennes yngre bror Jan Adolf hade ett i det närmaste identiskt skrivsätt. Båda hade en mycket jämn och liten handstil och skrev med ytterst välvässad gåspenna. Raderna är lika täta och naturligt raka, och även marginalerna har samma bredd och tilltalet är snarlikt. Breven från Sophie Creutz svägerska Anna Glansenstierna vittnar å andra sidan om finska adelskvinnors ofta mycket bristfälliga skrivfärdighet på 1700-talet. Punkt och stora begynnelsebokstäver var närmast okända inslag för den 35-åriga Anna, vars sätt att skriva var talspråksaktigt.⁵⁰

Beläsenheten hos systrarna Munsterhjelm på Tavastby gård i Elimä i slutet av 1700-talet tycks inte heller ha legat på någon särskilt hög nivå.⁵¹ Den 14-åriga Jacobina Charlotta Munsterhjelmns skrivande var klumpigt och hennes tioåriga lillasyster Beata tycks ännu inte ha kunnat skriva eller läsa alls.⁵² Brodern Anders studerade franska, tyska och kanske även engelska under en informator och den andra brodern Otto fortsatte sina studier på universitet, men systrarna Jacobina Charlotta, Beata, Annette och Ulla kunde inte ens läsa franska och behärskade inte heller någon annan boklig bildning. Det är känt att Otto von Essens hustru Ulla Munsterhjelm ombesörjde sina söners utbildning väl och tillsammans med sin make offrade stora summor på detta ändamål. Döttrarnas uppfostran fäste hon däremot ingen större vikt vid och följde därmed samma modell som hade rätt i hennes eget barndomshem.⁵³

Trots sin höga ståndstillhörighet hade adelsflickor inte tillträde till de offentliga skolorna, universiteten och militärakademierna som var reserverade för pojkar, och flickorna fostrades förstås inte för höga militära eller civila ämbeten utan endast för äktenskap. I de aristokratiska döttrarnas fostran betonades däremot Bibeln, antikens berättelser och litteraturkännedom. Därigenom öppnade sig allegorierna som adelskulturen odlade även för de aristokratiska kvinnorna trots att de inte studerade latin och latinspråkig litteratur. De fick också viss kunskap om historia, geografi, kultur och moral.⁵⁴

Karriärval och arbete

Adelsmännens karriärval kännetecknades dels av officersbanans centrala ställning, dels av att de kombinerade olika arbeten och växlade mellan olika banor. En ämbetsmannabana var adelsmännens skyldighet mot kronan, fäderneslandet och det gemensamma bästa. Enligt Sveriges regeringsform från 1720 skulle ämbeten tillsättas utifrån erfarenhet och inte efter börd eller ställning, men i 1723 års adelsprivilegier befastes adelns rätt till höga ämbeten.⁵⁵ Vid tjänstetillsättningen av många höga civila ämbeten som landshövding och överståthållare var en officerskarriär till gagn.

De adliga civila ämbetsmännens antal i civilförvaltningen och rättsväsendet i Sverige hade ökat ända sedan stormaktstiden, och på 1700-talet arbetade allt fler adelsmän som ämbetsmän i den civila förvaltningen. Ämbetsmännens löner halkade under seklets lopp efter de

allmänna prisökningarna, även om civila ämbeten i princip hade fast lön och lönerna för höga ämbeten var höga. Samtidigt gav ett civilt ämbete unga män möjlighet att meritera sig i makthavarnas ögon. Detta var så viktigt att många lägre ämbeten var obetalda praktikantjänster.⁵⁶

Officersbanan krävde ofta minst ett eller ett par års tjänstgöring vid något utländskt regemente. Efter att adelsmannen genomfört sin tjänstgöring kunde han övergå till att sköta sitt gods. Det var fallet för Johan Wentzel Rotkirch som efter stora nordiska kriget helt koncentrerade sig på Stensböle gård som maken Barbro Christina Hästesko-Fortuna hade medfört i äktenskapet. Även deras son, major Wentzel Fredrik Rotkirch gjorde en officerskarriär innan han i början av 1770-talet blev godsägare på heltid.⁵⁷ Godsägare skötte i sin tur förvaltningsämbeten på lokal nivå även om de inte lyckats avancera från officersbanan till höga ämbeten inom civilförvaltningen eller rättsväsendet såsom landshövding, hovrättspresident eller kansler för akademien i Åbo.⁵⁸

Staden Åbo på 1700-talet. Till höger domkyrkan med Kungliga Akademien och hovrätten i närheten. För ämbetsadeln var Åbo ett viktigt centrum för förvaltning och sällskapliv.

Så sent som i mitten av 1700-talet fanns det fortfarande fler officersvakanser än civila tjänster. Eftersom en officer avancerade snabbare än en civil ämbetsman valde många adelsynglingar med blicken inställd på civilförvaltningen därför att, liksom Johan Fredrik Carpelan, först gå officersvägen som erbjöd bättre karriärmöjligheter. Carpelan avancerade också snabbt och gjorde som landshövding i Uleåborgs län från och med 1785 en viktig insats för utvecklingen av särskilt landskapets försvar, skolväsen och näringar.⁵⁹

Karriärvägar som i efterhand framstår som tydliga var i praktiken inte alltid det, och de inbegrep både framgångar och nederlag. Liksom många andra adelsmän sökte sig Göran Magnus Sprengtporten till en internationell officerskarriär. I slutet av 1770-talet fick han av Gustav III medel för att övergå i Frankrikes tjänst och fick dessutom Gustaf Mauritz Armfelt som adjutant. Männens ambition var att med Frankrikes trupper delta i amerikanska frihetskriget som nyligen hade brutit ut. Sprengtporten misslyckades emellertid med sitt ärende i Paris och varken han eller Armfelt fick trots stora ansträngningar resa med till Amerika, dit ett flertal svenska aristokratofficerare begav sig med de franska trupperna.⁶⁰

På 1700-talet var adelskvinnornas möjligheter till egna inkomster eller en yrkeskarriär ytterst begränsade. Hovet erbjöd adelskvinnor livstidstjänster som hovdamer och hovmästarinnor med naturaförmåner och hög penninglön, men Sverige hade bara några få sådana tjänster och de var vikta för högadeln. Däremot kunde anmärkningsvärt många unga kvinnor få bli hovfröknar för en kortare tid. En sådan utnämning var ett gunstbevis som öppnade möjligheter till ett fördelaktigt äktenskap. Först på 1800-talet skulle högvördiga hovfröknar ur den finska adeln upptas i Rysslands kejsarliga hov.⁶¹ Kvinnor med hög ställning vid hovet hade stort inflytande som de kunde använda sig av för att främja frågor av vikt för dem själva. Kung Fredrik I:s älskarinna Catharina Ebba Horn hörde till Stockholms mest inflytelserika kvinnor i mitten av 1700-talet. Hon fattade tycke för den medellöse Carl Johan Aminoff och hjälpte genom sina egna kontakter och rekommendationsbrev in denne på en gynnsam internationell officersbana.⁶²

I adelskvinnornas liv låg betoningen på det osynliga arbetet utanför ämbetskarriärer och lönearbete. Särskilt för godsfruarna bestod en stor del av arbetet av allehanda planering och administration, där en mångsidig uppfostran kom till nytta både i ledningen av tjänstefolket och i organiseringen av det dagliga arbetet och de många festerna.⁶³

Ogifta kvinnor kunde i årtal sköta sina föräldrars eller syskons ekonomi. Det gjorde Jacobina Charlotta Munsterhjelm som aldrig blev gift utan bodde i sin bror Anders Munsterhjelmns familj och fungerade som en sorts obetald hushållsföreståndarinna åt dennes hustru på Toivoniemi gård i Tulois i närheten av Tavastehus.⁶⁴ Många kvinnor kunde också få små extrainkomster och pengar för sina egna behov genom betalt handarbete åt släkt och vänner.⁶⁵

Äktenskap och familjestruktur

Från och med 1734 reglerades äktenskapet av den nya lagen i det svenska riket som till sist avskaffade de medeltida lands- och stadslagarna. I samma lag fastställdes för första gången en kyrklig vigsel och lysning som obligatorium för äktenskapet.⁶⁶ Nytt i lagen var också makarnas eget samtycke som villkor för ett lagligt förbund: ”Ej må någon til giftermål tvingas; utan bör så qwinnans, som mannens friwillige ja och samtycke giftermålet fästa.” Dessförinnan hade äktenskapet framför allt varit en affär mellan fästmannens och fästmöns släkter, även om särskilt kyrkan länge hade betonat betydelsen av den kyrkliga välsignelsen och den egna viljan hos dem som skulle vigas.

Vid sidan av lekar och sällskapsliv började varje adelsflicka tidigt förbereda sig för det kommande äktenskapet. Även pojkarna förbereddes för äktenskap, men inte lika konsekvent och övergripande. Adelsmän försörjde sig antingen med lön från ämbetet eller med intäkter från boställe eller gods, vilket gjorde äktenskapet mindre viktigt för dem än för adelskvinnorna som i 1700-talets samhälle saknade möjligheter till självständig försörjning.

Hustruns hedervärda och i synnerhet moderns inflytelserika roll var eftersträvansvärd för kvinnor. Som värdinna på ett stort gods kunde kvinnan utöva väl så stor makt i familjehushållets krets. En ogift kvinna saknade alla dessa fördelar och sociala prestige, och framtiden för en ogift adelskvinna var på det hela taget ingen dans på rosor. Många åldrande fröknar försörjdes av sina släktingar som något slags biträdande familjemedlemmar och blev i värsta fall någon som omgivningen skrattade åt. Trots äktenskapsstatus fanns det i nästan alla adelssläkter vuxna män och kvinnor som aldrig gifte sig.

Även om fästmöns och fästmannens preferenser hade betydelse i valet av partner så var föräldrarnas åsikt fortfarande av stor vikt, och äkten-

skapet byggde inte enbart på känslor. Förbundet var även fortsättningsvis framför allt ett stånds-, släkt- och familjerelaterat företag som förutsatte att maken hade en säker försörjning. I synnerhet jordegendom förblev en källa till politisk och ekonomisk makt under lång tid framöver och lämpade sig inte som spelpjäs för den romantiska kärleken. Om ingen arvejord ingick i spelet var brudparet friare att agera efter sina egna önskemål.⁶⁷

En adelsfrökens välförsedda brudkista var en stor ekonomisk investering med tiotals lakan, örngott, bordsdukar, handdukar, servetter och kläder – allt av högsta kvalitet och försett med släktens vapen, adelskronor och märkningar. Det krävande hantverket sysselsatte såväl bruden som hennes kvinnliga släktingar och tjänstefolk i årtal. I Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok finns omnämningen av storasystrarna Annette och Ulla Munsterhjelm's brudkistor. Förberedelserna var emellertid ingen garanti för äktenskap, och av systrarna var det bara Ulla Munsterhjelms som så småningom gifte sig med Otto von Essen af Zellie.

Systrarna spanns ändå garn till sina brudkistor, lät lokala allmogekvinnor och yrkesvävare väva tyger och sydde även själva. Med märkningens hjälp kunde man identifiera linnets nuvarande och tidigare ägare. Generationer av familjehistoria bevarades därmed i linnets på adelskvinnornas hyllor. Åren av arbete bedömdes på bröllopsdagens afton när bröllopsgästerna eskorterade det vigda paret till deras gemensamma sovrum. För adelsmän var det en hederssak att ombesörja brudsängen så att den tålde gästernas blickar – den försågs med spetsar, broderat sänglinne och ett praktfullt sidentäcke.⁶⁸

Även om ynglingar och ungmöer upplevde starka förälskelser tidigt i livet så begrep alla att det inte var något att bygga bestående relationer på. Göran Magnus Sprengtporten skickades som tolvåring till kadettskolan i Stockholm där han förälskade sig i trädgårdsmästarens dotter som var ”fräsch som en ros från trädgården, oskyldig som ett lamm” och vars händer var ”vita som snö”. De unga vattnade och rensade odlingsbänkarna tillsammans om morgnarna som i en pastoral idyll.⁶⁹ Likväl hämtades maken Anna Glansenstierna sedermera, som traditionen bjöd, från den egna finska släktkretsen: fästman var kusindotter till fästmannen.⁷⁰

Carl Johan Aminoff, som inlett sin officersbanan som korpral vid Nylands och Tavastehus dragonregemente, förälskade sig i en bondflicka sommaren 1751 när han som 18-åring tjänstgjorde på Hangö udd. I hennes sällskap tillbringade han sedan ett flertal behagliga nätter.

En tid därefter förälskade han sig i en okänd adelsfröken som besvarade hans känslor. De unga lovade bort sig åt varandra och grubblade över hur de skulle kunna gifta sig. Realiteter satte dock käppar i hjulen då flickans föräldrar aldrig skulle ha låtit henne gifta sig med den unge fattige korpralen som stod på dålig fot med sin far. Ingen präst skulle heller ha samtyckt till att viga dem om de hade rymt. Aminoff fortsatte sin officerskarriär först i Frankrikes tjänst och på 1760-talet på nytt i Sveriges tjänst, och han gifte sig aldrig.⁷¹ Gustaf Mauritz Armfelt hann för sin del som 16-årig kadett fria till en jämnårig flicka i Karlskrona vars föräldrar emellertid betackade sig för det. Lite senare blev Armfelt häftigt förälskad i en herrgårdsfröken som han träffade på väg till Stockholm. Gifte sig gjorde han dock med den högadliga grevinnan Hedvig Ulrika De la Gardie 1785.⁷²

Armfelts äktenskap är ett utmärkt exempel på släktrelationernas och de politiska styrkeförhållandenas inverkan på adelns giftermål. Äkten-skapet mellan kungens favorit och hovherre Gustaf Mauritz Armfelt och hovfröken, senare hovmästarinnan Hedvig Ulrika De la Gardie ordnades inte av deras föräldrar utan av kungen. Förbundet har framför allt setts som Gustav III:s ynnestbevis mot Armfelt, men det kan också betraktas om ett skickligt sätt för kungen att med kvinnornas hjälp knyta sina politiska motståndare till hovet. Hedvig Ulrika De la Gardies fastrar var Hedvig Catharina De la Gardie och Eva De la Gardie, som båda var politiskt och samhällligt aktiva och gifta med inflytelserika politiker och ämbetsmän.⁷³ Makarna stod varandra nära trots Armfelts andra relationer, utomäktenskapliga barn, ekonomiska problem och senare politiska onåd och landsförvisning.⁷⁴

Man ska inte glömma att ett äktenskap som framstår som arrangerat i eftervärldens ögon även kunde bygga på bekantskap och parets eget övervägande. Carl August Ehrensvärd, son till Augustin Ehrensvärd som lät bygga Sveaborgs sjöfästning, närmade sig i juni 1784 grevinnan Sophie Sparre med ett friarbrev. Paret hade känt varandra redan i deras barndom när de båda bodde på Sveaborg samtidigt. Sophie Sparres mor var stormrik och född i Surinam där hennes holländske far varit generalguvernör. Sophies far var i sin tur en general som utmärkt sig på Europas slagfält och utnämnts till Sveaborgs kommandant 1772.

Sophie Sparres föräldrar svarade friaren att de lät sin dotter välja livskamrat helt fritt även om de ansåg det nödvändigt att noggrant överväga en så viktig fråga. Carl August Ehrensvärd meddelade Sophie Sparre det positiva svaret från hennes föräldrar och lade sitt öde i hennes händer.

Ett musicerande sällskap avbildat 1763 på en målning på ett dörröverstycke i Hatanpää gård i Tammerfors. Musiken var en viktig del av periodens umgängskonst.

Hon tvekade emellertid då hon dragit sig till minnes att Carl August Ehrensvärd var en radikal anhängare av upplysningens idéer och därför förhöll sig misstänksamt även till kristendomen. Sophie uppgav att hon trots allt var så pass religiös att enbart dessa omständigheter kunde komma att utgöra ett hinder för ett balanserat äktenskapligt samliv. Hon hade också hört att Carl August var skuldsatt och undrade om hans lön skulle räcka både till att betala skulderna och till att upprätthålla ett ståndsmässigt hushåll.

Carl August Ehrensvärd försäkrade sin fästmö att hans förnuftsdyrkan kommit sig av ungdomens svärmerier som inte längre höll honom i sitt grepp. Hans skuld var dessutom mindre än vad Sophie fått höra och var lånad från flottans kassa, vilket innebar att den inte innefattade någon ränta. Carl August fick årligen en kontant lön motsvarande lånesumman och dessutom innefattade hans löneförmåner en tjänstebostad. Svaren var tillfredsställande för både Sophie Sparre och hennes föräldrar, och i mitten av november fick Carl August Ehrensvärd till sist ett jakande svar på sitt frieri.⁷⁵

Äktenskapslagen och släkttraditionerna till trots kunde relationerna mellan adelns män och kvinnor också vara passionerade och fria från

Miniatyr av Erik Ludvig Armfelts familj på locket till en dosa som sannolikt är av elfenben: makan Maria Salome Schaeffler omgiven av de yngre sönerna Erik Sigismund Hugo Vilhelm och Gustav Mauritz Didrik Fromhold samt i bakgrunden den äldste sonen, löjtnant Carl Ludvig i uniform.

hierarkier. Även om äktenskapet fortfarande byggde på avtal mellan familjer och släkter verkar det inte ha uteslutit kärlek, köttslig lycka eller intimitet. Många antar att de gamla äktenskapen var känslolösa eftersom Sveriges lag inte tillät makarna att själva besluta om sitt äktenskap. Lagen gav dessutom mannen rätt att besluta om många saker för sin makas räkning. Likväl innefattade äktenskapet mycket annat utöver det som inryms i lagböckernas normer, på både gott och ont. Privata brev vittnar ofta om kamratskap. Korrespondensrelationen mellan makar i adelsfamiljer var ofta mycket öppen och jämlik. Hustrun skrev inte till sin make som sin överordnade utan som till en kompanjon och vän.⁷⁶

Förälskelse och äktenskap följdes inte nödvändigtvis åt, men ett ståndsmässigt äktenskap uteslöt inte heller passionerade känslor. Friherre Carl Henrik Klick gifte sig med sin kusin, friherrinnan Anna Elisabet Armfelt och fick därmed ett gods i Karislojo i hemgift, men på bröllopsdagen stod de varma känslorna för hans hjärtas utvalda i första rummet. Så här beskrev Klick sin lycka för sin gode vän Abraham Clewberg i Stockholm 1783: "... huru kunna de då vara till mods, som utan vänskap eller

estime binda sig vid den person som bringar dem de mästa penningarne eller den största Credit, Gud vet huru sådant folk är beskaffade, men det vet jag at ingen dödlig magt kunnat tvinga mig att gifta mig med någon annan än den, som hade mitt hjerta.”⁷⁷

Det sågs också oftast som en självklarhet att båda makarna i ett 1700-talsäktenskap njöt av sitt sexuella samliv. Att avla barn ansågs fungera bäst om båda makarna var upphetsade och även kvinnans vätskor flödade.⁷⁸ Carl Henrik Klick hade hunnit fylla trettio och hade säkerligen redan många sexuella erfarenheter i bagaget, men trots det bekände han för sin vän att han i brudsängen upplevt ”en ljuflighet som jag förut ej hade idee om”.⁷⁹

Å andra sidan kunde äktenskapet också misslyckas, och en påbörjad skilsmässa kunde driva även adelspar till samboliknande lösningar. Både den världsliga och den kyrkliga lagen tillät skilsmässor om någondera eller båda makarna haft könsumgänge med någon annan än sin äkta hälft. Parten som gjort sig skyldig till äktenskapsbrottet fick dock inte gifta sig innan den oskyldiga parten hade ingått ett nytt äktenskap. Kvartermästare Krister Melartins dotter Ingeborg Melartin dömdes 1737 för hor och tvingades till skilsmässa från maken David Hirn. Den tredje parten i affären var en äldre adelsman, kapten David Gyllenbögel. Ingeborg Melartin och David Gyllenbögel levde tillsammans utan kyrkans välsignelse och hann få fyra barn innan de efter David Hirns död till sist kunde gifta sig i Säaksmäki 1747. Allt som allt fick de fem barn som alla erkändes som barn inom äktenskapet och medlemmar av adelsståndet.⁸⁰

Även om ett förhållande resulterat i barn kunde det vara svårt eller omöjligt att ingå äktenskap om ålderskillnaden mellan de två var alltför stor. På grund av de hinder som skilda ståndstillhörigheter innebar kunde i synnerhet adelsmän ha offentliga ”äktenskap” med sina husfruar. Carl Johan Aminoff, den ogifte husbonden på Gröndals gods i Karis, delade under ett tjugotal år säng med sin husföreståndarinna Ulrica Wulff. Förhållandet resulterade i minst tre barn som nådde vuxen ålder, Gustaf, Carl och Lovisa. Deras gudföräldrar var inte faderns adliga släktingar eller moderns släktingar ur borgarståndet utan underlydande på godset, drängar, pigor och ett skogsvaktarpar. När den adlige fadern dog 1809 smälte barnen in i landsbygdsallmogen, trots att fadern i sitt testamente hade garanterat dem rätt till herrgården på livstid.⁸¹

På 1700-talet hade adliga familjer i genomsnitt mellan fyra och sex barn, inklusive dem som dog som spädbarn eller före femton års ålder. En del av de adliga fick inga barn alls medan andra familjer fick över

tio barn. Syskonskaror på över femton barn var ovanliga, deras andel av ståndsfamiljerna var under en procent medan hälften av familjerna hade mellan fem och tio barn.⁸² Spädbarnsdödligheten var fortfarande hög och inte ens i materiellt välmående adelsfamiljer var det säkert att alla barnen nådde vuxen ålder.⁸³ Bland jordägande adel var barnaskaran något större än hos familjer som saknade jordegendom.⁸⁴ Familjens storlek begränsades även av hälsoskäl eftersom det fanns en oro för konsekvenserna av upprepade graviditeter och förlossningar. Man försökte också hålla nere antalet barn för att kunna trygga optimala livsförutsättningar för sina arvtagare. Enligt ärvdabalken hade alla barn arvsrätt, och hade man många barn ledde det följaktligen till att egendomen splittrades mellan samtliga arvingar.⁸⁵

Den genomsnittliga familjestorleken döljer de stora familjespecifika variationerna. Arvid Horn var gift tre gånger och hade sju barn födda åren 1699–1721 av vilka två döttrar och en son nådde vuxen ålder. Fänrik Jakob Johan Cremer var också gift tre gånger och fick fyra döttrar och arton söner åren 1723–1765 varav åtta överlevde sin barn- och ungdom. I äktenskapet mellan överstelöjtnant Odert Johan Gripenberg och hans första fru Eva Gustava Silfversvan föddes tretton barn åren 1749–1765 och Gripenbergs andra äktenskap med Hedvig Christina Hastfer resulterade i fyra barn åren 1768–1776. Gripenbergs första äktenskap med Silfversvan var exceptionellt produktivt, särskilt då bara två av barnen dog i spädbarnsåldern. Det andra äktenskapet med Hastfer var mer typiskt sett till antalet barn. Ogifta adelspersoner som Gustav Philip Creutz och Jacobina Charlotta Munsterhjelm fick inga barn och många par, såsom Ernst Johan Creutz och Ebba Margareta Banér, förblev barnlösa.⁸⁶

Familjen utgjorde, precis som släkten, en central sfär för det adliga livet. Familjens gränser var flytande och förändrades med äktenskap, nya giftermål, syskon- och kusinrelationer och relationer mellan generationerna. Familjen skattades högt och de emotionella familjebanden var starka. Det märks förutom i korrespondensen mellan makar även i brevväxlingen mellan föräldrar och barn och mellan syskon. Makar, barn och syskon tilltalades med känslösamma smeknamn. Modern tilldrog sig ömma tankar från både män och kvinnor. Göran Magnus Sprengtporten skrev med värme om sina barnaår och sin älskvärda mor, och även Gustaf Mauritz Armfelt hade en nära relation till sin mor. Carl Henrik Klick mindes likaså sin barndom i moderns vård med varma känslor.⁸⁷ I Sophie Creutz familj förblev modern i barnens tankar ända till slutet

av hennes långa liv. Sophie var en 45-årig medelålders kvinna när hon skrev följande rader till sin mor Eva Sophia von der Pahlen: ”Än har jag den lycka at få skrifva denna kära tittel; ty hon lefver hoppas jag; den ömaste, den bästa af Mödrar. Du sorgsna – Du min käraste Moder – lef och sköt Din hälsa, at den enda af Dina döttrar nu få omfamna Dig!”⁸⁸

Änkedom, ålderdom och död

Som exemplen på äktenskapspraxis visar var det i adelns kretsar, liksom i de andra ständerna, vanligt att bli änka eller änklings och gifta om sig. Död och änkedom tillhörde inte livets slutskede utan berörde människor i alla åldrar. Särskilt vanlig var döden i småbarnsåldern; på 1700-talet dog omkring en tredjedel av barnen före 15 års ålder.⁸⁹ Den genomsnittliga livslängden ökade under 1700-talets gång och både mycket unga och mycket gamla människor blev vanligare i adelsfamiljerna. Barn och vuxna dog i sjukdomar som man saknade effektiva botemedel mot. För kvinnorna var dödsfaran som störst under graviditeter och förlossningar medan männen oftare dog i olyckor. Dödsfall bland småbarn var vanliga och orsakade sorg, men de accepterades också som en del av livet. Unga vuxnas död var svårare att godta.⁹⁰

Inte heller på 1700-talet var döden i adelsfamiljerna privat eller isolerad, utan påverkade hela familjen och släktnätverket. Den dödas ålder, kön och ställning inverkar på hur döden upplevdes. En vuxens död hade en annan betydelse än ett barns, och en mans död en annan betydelse än en kvinnas. Familjefaderns död innebar utöver den emotionella förlusten även förändringar i relationen mellan familjemedlemmarna, deras socioekonomiska ställning och framtidsutsikter.⁹¹ Att bli änka kunde för en kvinna också leda till ekonomisk självständighet och bestämmanderätt över sina egna angelägenheter medan faderns död för ogifta adelskvinnor oftast innebar en svårare ekonomisk och social situation.

I februari 1800 var Ester Sidonia von Raschau allvarligt sjuk och blev så svag att familjen – hon bodde hos sin dotter och dotterns make på Tavastby gård i Elimä – vakade hos henne och inväntade hennes hädanfärd. Man kallade in släktingar och vänner för att de skulle kunna hedra den 80-åriga Raschau före hennes död och böner lästes för henne i Elimä kyrka. Medan Raschau låg sjuk och slutet närmade sig vakade dotterdöttrarna vid hennes sjukbädd med sina handarbeten. Efter Raschaus död inleddes förberedelserna för begravningen och

sorgetiden. Där ingick att tvätta och förbereda kroppen för begravningen, kistbeställning och sömnad av sorgedrakter samt köp av svartkantat papper och svart sigillvax och avsändande av sorgebud till släktingar och vänner.⁹²

Adelspersoner begravdes kort efter sin död, och under 1700-talet blev begravningen allt oftare en liten tillställning för endast den närmaste släkten. Det blev ovanligt med stora och praktfulla begravningsprocessioner för att manifesteras den dödas ställning, och när så skedde var det oftast på kronans initiativ för exempelvis höga officerare och ämbetsmän samt för hovförvaltningens medlemmar. Fältmarskalk, greve Augustin Ehrensvärd dog den 4 oktober 1772 på sitt officersboställe Saaris gård i Mietois i Virmo efter långvarig lungsjukdom. Hans död och begravning användes snarare till att synliggöra och stärka kungamakten än till att manifesteras adelssläktens ställning och makt. Bara tre dagar efter Ehrensvärds död meddelade Gustav III att fältmarskalken skulle begravas på statens bekostnad och att Sveaborg skulle vara platsen för Ehrensvärds sista vila.⁹³

Ehrensvärd begravdes först på Mietois kyrkogård hösten 1772, och följande sommar fördes hans kropp med ett följe om 100 livdragoner och 48 infanterisoldater från Mietois till Åbo. Där hedrades fältmarskalkens sista resa av stadens ståndspersoner, borgare och hantverkare samt övriga stadsbor. Från Åbo fördes Ehrensvärds kropp sjövägen till Helsingfors där ceremonierna fortsatte och begravningen hölls i Ulrika Eleonora kyrka. Ehrensvärds död och begravning var en statlig ceremoni men också ett mediespektakel som samtida rapporterade om i sina brev och pressen uppmärksammade i flera omgångar.⁹⁴ Ehrensvärd begravdes inte på Sveaborg förrän tio år senare, på sommaren 1783 när hans storslagna gravmonument stod färdigt.⁹⁵

De tidigare utbredda kyrkobergravningarna blev ovanligare under 1700-talet. Prästerskapet och statsmakten ville flytta gravarna bort från kyrkobyggnaderna, antingen till begravningsplatsen eller till de privata gravkapell som adelsfamiljerna uppförde där. Fortfarande informerade man dock i vida kretsar om dödsfallet. Ett svartkantat bud om dödsfallet skickades till släkt och vänner, och utanför ståndet kommunicerades budskapet genom att ringa i kyrkklockorna på begravningsorten och alla andra orter där den döda med familj hade egendomar.⁹⁶

DEN MATERIELLA VÄRLDEN

Adelns gårdar och miljöer

Adelns gårdar och miljöer under 1700-talet kan delas in i stadsmiljöer och i landsbygdens herrgårdsmiljöer. Även om adeln typiskt brukar förknippas med herrgårdar och landsbygd var också staden en helt central verksamhetsmiljö för 1700-talets adel. I städerna fanns institutioner som var viktiga för adeln, såsom Riddarhuset, Riksbanken (Rikens Ständers Bank), universitet och hovrätt med sina framträdande byggnader i städernas topografi. De ofta sammankallade riksdagarna krävde riksdagsmännens närvaro i staden, oftast huvudstaden Stockholm där merparten av 1700-talets riksdagar ordnades. Även i övrigt förde den administrativa och ekonomiska makten och kulturlivet adeln till städerna. I Finland var Åbo och Helsingfors de viktigaste städerna för adeln. I andra städer, som Uleåborg, Vasa och Heinola, berodde adelns inflytande på landshövdingsresidensens och garnisonernas närvaro. Samtidigt var adeln det stånd som rörde sig friast mellan stad och landsbygd och adelns levnads-sätt kretsade lika mycket kring båda.

Riddarhuset i Stockholm var centrum för adelns verksamhet på 1700-talet då riksdagen hade en viktig roll i den politiska verksamheten och rikets förvaltning. Riddarhuset var både symboliskt och konkret betydelsefullt för adeln, för endast släkter som var introducerade där hade rätt att skicka representanter till riksdagen och därigenom delta i politiskt beslutsfattande. På Riddarhuset samlades även sekreta utskottet bestående av 50 representanter för adelsståndet, 25 för prästerskapet och 25 för borgerskapet, och detta utskott ledde i praktiken Sveriges utrikespolitik.⁹⁷ På 1700-talet ordnades det konserter på Riddarhuset där även adliga uppträdde.⁹⁸ Riddarhustorget utanför Riddarhuset fungerade som en viktig mötesplats där nyheter och skvaller snabbt spreds och dit alla aktörer som fikade efter inflytande sökte sig.⁹⁹

Operor, teatrar, gallerier, museer och andra halvoffentliga lokaler hade stor inverkan på adelns livsstil och den nya offentliga kulturens uppkomst från och med 1700-talets sista decennier. De var rum där det sociala, politiska och kulturella livet samt samhällets översta skikt möttes. Dessutom var de specifikt urbana rum som växte fram i hovens utkanter men även i städer utan hov. I Åbo byggde teaterlivet på turnerande sällskap tills staden på 1810-talet fick sina första permanenta teaterbyggnader. Då grundades även ett societetshus i staden som centrum för sällskapslivet. Båda institutionerna hade sina rötter i 1700-talets sällskapsliv, även om de fick sina egna byggnader först i början av det följande seklet.¹⁰⁰

Under 1700-talet kunde kulturen, det sociala umgänget och politiken inte särskiljas från varandra. Detta blev särskilt tydligt på grund av den centrala roll som politisk påverkan och sällskapsliv hade för adelståndet. Att hovfolk och ämbetsmän av adlig börd deltog i olika ceremonier som riksdagsinviningar, kungliga dop, bröllop och begravningar var samtidigt ett sätt för kungen att hålla adeln inom sin egen maktsfär. Det orsakade tvister mellan adeln och regenten eller föranledde åtminstone bitska dagboksanteckningar, särskilt under frihetstiden då adelns makt var stor. Att politiken och kulturlivet var tätt sammanflätade märktes både på lokalnivå och inom rikspolitiken. Särskilt tydligt kom det till uttryck i Sveriges utrikespolitik emedan Sveriges ambassadörer exempelvis i Frankrike deltog aktivt i det intellektuella livet. Greve Gustav Philip Creutz, diplomat och poet som tillbringat sin barndom på Malmgård i Pernå och studerat vid akademien i Åbo, hörde under sin tid i Paris åren 1766–1783 till den franska upplysningens och kulturlivets centrala opinionsbildare med nätverk som inbegrep upplysningsfilosofer, författare, tonsättare och akademiker. Creutz var en betydande förmedlare av kulturella intryck och upplysningssidéer mellan Paris och Norden.¹⁰¹

På 1700-talet var gallerier och museer privata men öppna för högreståndspersoner. Adelsmän besökte berömda samlares privata gallerier under sina resor i Europa och bekantade sig med den gamla europeiska konsten i enlighet med tidens kulturella ideal. När friherre Gustaf Mauritz Armfelt reste till Italien i Gustav III:s sällskap åren 1783–1784 besökte sällskapet bland annat Uffizierna i Florens för att ta del av antikens och renässansens konst.¹⁰² Utifrån konstinköp gjorda i Italien öppnades ett kungligt konstmuseum för publik på Stockholms slott 1794 med Carl Fredrik Fredenheim som intendent. Han var född och upp vuxen i Åbo och adlad son till Carl Fredrik Mennander, som var verksam som professor vid akademien i Åbo, biskop i Åbo och senare ärke-

biskop i Uppsala och dessutom aktiv riksdagsman. Fredenheim var en flitig främjare av konsten och museiväsendet, vilket han bereddes möjlighet till genom sin hovkarriär. I slutet av 1780-talet ledde Fredenheim de första utgrävningarna på Forum Romanum i Rom som blev upphovet till den nya europeiska förståelsen av det antika Forums verkliga storlek under de många jordlagren.¹⁰³

Kyrkor var sedan långt tillbaka i tiden viktiga för adeln. Adliga turister och andra resande, såsom Armfelt på Gustav III:s Italienresa, besökte nästan utan undantag berömda kyrkor för att uppleva arkitekturen och konsten.¹⁰⁴ Kyrkobyggnaderna dominerade både stadsbilden och landsbygdens landskap överallt i Europa, och i Sverige blev adeln genom sin patronatsrätt (*jus patronatus*, rätten att utse församlingspräst på bostadsorten) en betydande maktutövare i kyrkan – såväl i kyrkans fysiska utrymmen som i församlingsförvaltningen. Adeln lät också bygga kyrkor samt reparera dem och tillhörande byggnader såsom klockstaplar på egen bekostnad. Många av kyrkorna som byggdes på 1700-talet var antingen ritade av adliga arkitekter eller av stadsarkitekter eller byggmästare som utbildats av dem.

Adelsätternas ställning avspeglades i kyrkorummet på många sätt. Föremål skänkta av adelssläkter var ett effektivt sätt att manifestera den lokala makten och synliggöra adelssläkternas värnande om sin församling genom seklen. Genom föremålen var de lokala adelssläkterna på ett konkret vis närvarande i kyrkorna även under kommande århundraden och påminde om släkternas kontinuitet och nätverk. Den under den katolska medeltiden uppkomna traditionen att de adliga och lokalsamhällets andra inflytelserika och förmögna ståndspersoner skänkte nattvardskalkar, kandelabrar, kyrkotextilier eller hela predikstolar till kyrkorna fortsatte också under 1700-talet. Adelskvinnor broderade och skänkte textilier för dekoration av exempelvis predikstolar och altare i kyrkorna.¹⁰⁵

I kyrkorna var begravningsvapnen i trä de mest framträdande uttrycken och symbolerna för adelns makt. Dessa stora och rikligt utsmyckade vapen i trä placerades efter begravningen på en synlig plats i kyrkan i den dödas hemförsamling. Vapnen hörde till barockens begravnings- och dödskultur och försvann ur begravningsprocessionerna under 1700-talets första decennier, men i kyrkorummet synliggjorde de adelsätten och dess döda. Adliga skänkte även minnestavlor av sten med ett äkta pars namn, titlar, födelse- och dödsdatum samt båda släkternas adelsvapen till kyrkorna.¹⁰⁶ I gamla kyrkor som i Pernå och Villnäs fanns

dessutom ätternas gravar under kyrkgolvet med de dödas namn och adelsvärdigheter inristade i golvplattorna. När det blev förbjudet med gravar inne kyrkorna blev det i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet vanligare att gravkapell för adelsätterna uppfördes på kyrkogården.¹⁰⁷ På Pernå kyrkas begravningsplats finns De Geers, Ehrnrooths, von Borns, Jägerhorns och Grenmans gravkapell från början av 1800-talet.¹⁰⁸ I Fagervik byggdes redan 1766 ett barockklassiskt vitkalkat gravkapell åt släkten Hising som adlades 1770 med namnet Hisinger.¹⁰⁹

Från kyrkan ledde ofta en rätlinjig allé kantad av lövträd till herrgården, och denna allé knöt på ett konkret vis herrgården och dess ägar-släkt till kyrkan. Det fanns gott om herrgårdar även i Finland och de tätaste nätverken av herrgårdar fanns i Egentliga Finland, Nyland och Savolax. Majoriteten av de bruk som grundats på 1600-talet och som på 1700-talet blev viktiga adelsäten efter att ägarna adlats låg i Nyland. I synnerhet i Fagervik och Billnäs, som tillhörde släkten Hisinger, fanns det en nära växelverkan mellan den tidiga industrin och adelns boendekultur eftersom bruksverkstäderna och arbetarbostäderna i regel låg i huvudbyggnadens omedelbara närhet.

På 1700-talet blev hälsobrunnar och kurorter populära bland stånds-personer, och modemedvetna adliga besökte dem i hälsofrämjande syfte både i Sverige och på kontinenten. I Sverige var Medevi i Östergötland den allra populäraste kurorten även om brunnshus grundades på många orter. De rikaste adelssläkterna hade sina egna hus på Medevi brunns område. En viktig programpunkt för kurorterna var att dricka brunn och sköta sin hälsa genom promenader och bad. Lika viktigt var emellertid brunnshusens livliga sällskapsliv med baler, visiter, konserter och maskerader.¹¹⁰ Både på Kuppis hälsobrunn i Åbo och på hälsobrunnarna i Esbo fanns det möjlighet att ta såväl kalla som varma bad.¹¹¹ Även i Lovisa fanns ett av adeln frekventerat brunnshus som familjen Munsterhjelm från Tavastby gård besökte sommaren 1800 för att sköta om dottern Jacobina Charlottas hälsa. På programmet stod brunnsdrickning, promenader, konserter, dans, inköp, delikatesser som syltade pome-ransskal och ingefära samt knytande av nya bekantskaper och besök hos familjerna Wrede och Creutz på Malmgård respektive Sarvlax.¹¹²

Till officerarnas och ämbetsmännens materiella och rumsliga värld hörde kaserter, fästningar, landshövdingarnas tjänstebostäder samt rättsväsendets byggnader såsom hovrätten och olika ämbetsverk. En stor del av de ämbetsverk som erbjöd adelsmän karriärmöjligheter låg i huvudstaden medan länsstyrelsernas residensbyggnader och fästningarna låg i

Släkten Hisingers bruksherrgård Fagervik är belägen vid stranden till Bruksträsket i västra Nyland. Karaktärshuset är från slutet av 1770-talet och den lilla kyrkan från 1730-talet. I anslutning till kyrkan ligger släktens gravkapell och bakom skymtar herrgårdsparken. Fotografi från 1890-talet.

mindre städer eller utanför urbana centrum. Hovrätten i Åbo, som grundades 1623, och hovrätten i Vasa från 1775 var viktiga platser för adeln. Hovrätternas ämbetsmän var nämligen i huvudsak adliga och hovrätten var också den lägsta rättsinstansen för adelsståndet. Dessutom påverkade hovrättens närvaro det andliga och kulturella livet i staden. Den högadliga oppositionen mot kungen kritiserade grundandet av Vasa hovrätt som ett uttryck för Gustav III:s maktutövning.¹¹³ Överintendenten och friherren Carl Fredrik Adelcrantz ritade en vit, klassicistisk byggnad med lokaler för hovrätten och en ståndsmässig bostad för hovrättspresidenten. Byggnaden dominerade stadens topografi och symboliserade kungens ambitioner att reformera rättsväsendet i upplysningens anda. Grundandet av Vasa hovrätt var Gustav III:s sätt att framställa sig som en rättrådig kung.¹¹⁴ Det kan tolkas som en manifestation av maktindelningen mellan kungen och adeln genom vilken han visade den i Finland verksamma adeln, inte minst landshövdingarna i Vasa län, att de var underställda den ”upplyste despoten” i motsats till den autonomare makt som frihetstidens ständer haft.

I Finland kan Sveaborg studeras som ett slags mikrokosmos där alla olika former av 1700-talets adelskultur kom till uttryck. Fästningar och fästningsstäder var en del av krigföringens och fredsslutens historia med adeln som aktiv aktör. Den militära arkitekturen, *architectura militaris*, var enligt 1700-talets indelning en egen inriktning vid sidan av den civila arkitekturen, *architectura civilis*.¹¹⁵ Arkitekturkännedom ingick i adelsmännens uppfostran och merparten av de mest betydande 1700-talsarkitekterna var adliga, till exempel Nicodemus Tessin den yngre, Carl Hårleman, Carl Fredrik Adelcrantz och Carl Johan Cronstedt. Även fästningsarkitekterna var adliga, såsom Sveaborgs ansvariga arkitekter Gabriel Cronstedt, Augustin Ehrensvärd, Hans Henrik von Liewen och Johan Bernhard Virgin.

Beslutet att inleda byggandet av Sveaborg efter det misslyckade utfallet av hattarnas ryska krig (1741–1743) var en del av Sveriges öppet revanschlystna utrikespolitik, som leddes av framstående adliga politiker med generös finansiering från allianspartnern Frankrike. Byggandet av Sveaborg var ett enormt politiskt, ekonomiskt och tekniskt företag som förde med sig en ekonomisk vitamininjektion, nya tekniska uppfinningar och ett livligt kultur- och sällskapsliv till Sveaborgs fästning och Helsingforsregionen.¹¹⁶ Ledaren för fästningsarbetet, översten och greven Augustin Ehrensvärd, döpte fästningens centrala delar efter höga ämbetsmän, hattpolitiker eller vetenskapsfrämjare samt efter fortifika-

tionsofficerare verksamma på Sveaborg. Det var Ehrensvärds sätt att lyfta fram meriterade adelsmän ur sina egna nätverk.¹¹⁷

Tio år efter sin död begravdes Ehrensvärd sommaren 1783 på Sveaborg i en grav planerad av Gustav III. Minnesvårdens syfte var att påminna om Ehrensvärds förtjänster i byggandet av Sveaborg och upprättandet av Sveriges skärgårdsflotta. Den skulle också påminna om Sveaborgs fästning som en betydelsefull del av det svenska rikets moderna försvar, om Gustav III:s politiska ideal och om hans långvariga personliga relation till Ehrensvärd. För kungen som hade kritiserats av aristokratin var det viktigt att synliggöra de högadliga som, i likhet med Ehrensvärd, hade stött den starka kungamakten. Hans minnesvård bör därför snarare ses som ett monument över en lojal undersåte och dennes kung än som ett gravmonument.¹¹⁸ På 1700-talet utgjorde många av adelns centrala rum och verksamhetsmiljöer samtidigt slagfält för maktkampen mellan adeln och kungen. Denna symboliska kamp var särskilt påtaglig under Gustav III:s regeringstid då kungen koncentrerade alltmer av makten till sig själv och skickligt utnyttjade maktutövningens tidstypiska teatralitet.¹¹⁹

Gustav III ville att Augustin Ehrensvärds grav på Sveaborg skulle vittna om såväl Sveriges militära kapacitet som kungens och hans adliga förtrognas starka band.

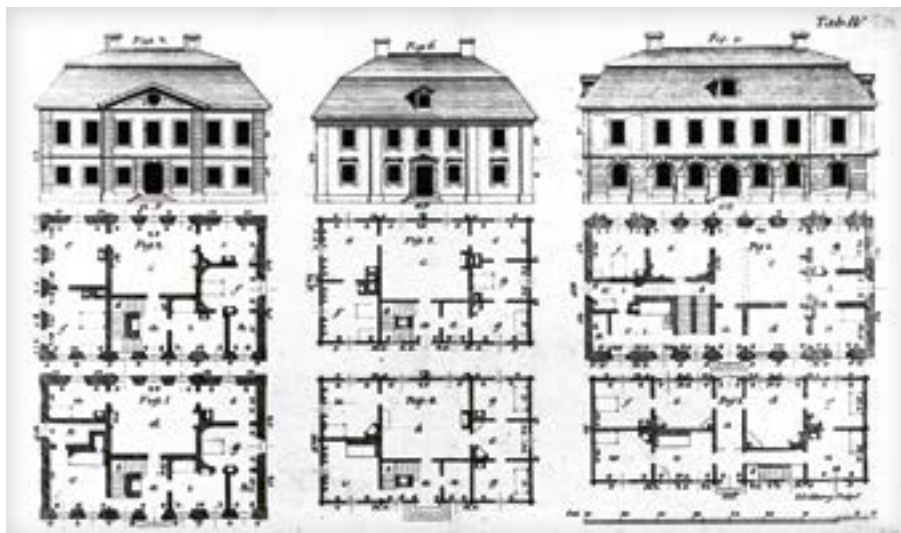
Byggnadskultur och bebyggda miljöer

Både på landsbygden och i städerna fungerade boningshuset med tillhörande gård som centrum för adelns och ståndsbefolkningens livsmiljö. Herrgården torde vara den byggnadskulturella och arkitekturhistoriska plats som oftast förknippats med adeln. Herrgården med sina flygel- och ekonomibyggnader samt omgivande trädgårdar, parker och odlingsmarker var de mest centrala miljöerna för 1700-talsadelns kultur och levnadssätt. Grovt kan man dela in herrgårdarna i två byggnadskulturella typer: de lantbruksdominerade herrgårdarna och den tidiga industrins bruksherrgårdar.

På 1700-talet påverkades byggnadskulturen starkt av tjänstebostadssystemet och av typhus som definierade byggandet och ett ståndsmissigt boende. Samtidigt professionaliserades arkitekturen för icke-kyrkliga byggnader. Överintendentensämbetet, som styrde byggandet på riksnivå, innehades av adelsmän. Delvis till följd av den professionaliserade arkitekturens och byggnationens inverkan på arbetet med ritningarna, övergick man till typhus och ideallösningar som publicerades i arkitekturguider och modellböcker över hela Europa. Särskilt de samlingar med modellteckningar av Carl Wijnblad som utgavs på 1750- och 1760-talen hade en avgörande inverkan på hurdana boningshus adeln lät uppföra.¹²⁰

De slott och stadshus som ritades av arkitekten och friherren Carl Hårleman för Sveriges högadel och rika borgerskap enligt nya franska ideal hade bekvämlighet, representativitet och funktionalitet som utgångspunkt. Hårlemans inflytande på herrgårdar och deras inredning även i Finland skedde särskilt genom Åbos stadsarkitekt Christian Friedrich Schröders förmedlan. Schröder ritade och byggde flera herrgårdar, bland annat Fagerviks och Tykös bruksherrgårdar samt herrgårdarna Paddais, Ekstensholm och Lemsjöholm. Utformningen av och planlösningen för dessa gårdar påverkades starkt av deras adliga byggherrar.¹²¹ Schröders ritningar följde 1700-talets internationella arkitektoniska ideal där bostadsfunktionerna var samlade kring den stora salen som var placerad mitt i huset.

Både enligt idealet och i praktiken delades rummen upp i privata och offentliga samt feminina och maskulina sfärer. De återspeglade adelns levnadssätt och sällskapskultur så att de viktigaste rummen, som också var placerade mitt i huset, var salen som användes som matrum och festlokal samt husbondens och husfruns egna rum. Rummen placerades efter varandra i en obruten linje så att varje rum ledde ut i nästa och det

Carl Wijnblads fasadmodeller och planritningar för herrgårdar. Typritningarna standardiserade herrgårdsbyggnationen på 1700-talet.

intimaste rummet i regel var det sista i raden. Kvinnans våning var oftast större än mannens och inbegrep fler förmak för umgänge. Dessutom ingick åtminstone ett sovrum och en garderob. I mannens våning fanns i sin tur ett kabinett, ett sovrum och en garderob. Enligt idealet fordrades det också ett förmak, men det fick ofta utelämnas av praktiska skäl. På 1700-talet placerades köket antingen i en flygel eller på huvudbyggnadens bottenvåning. Nu introducerades även korridorer och serveringsgångar som skilde tjänstefolkets rum från värdfolkets och minskade de sporadiska mötena mellan grupperna. Trots uppdelningen mellan privat och offentligt och de olika rummens specifika användningsområden användes rummen på många olika sätt. Sovrummet var exempelvis ett halvoffentligt utrymme där man tog emot gäster, läste, skrev och spelade tillsammans. Herrgårdarna försågs även med andra rum, såsom bibliotek och biljardrum på Fagervik, beroende på byggherrens intressen och resurser.¹²²

I herrgårdar och stadshus med en våning var rumsordningen naturligtvis mer begränsad än i två- eller treplanshus där de olika rummen kunde ha en friare placering och där köket, tjänstefolkets rum och herrgårdens kontor kunde förläggas till den kalla och fuktiga bottenvåningen medan umgänges- och sovrumsrummen placerades på första våningen. Boendekomfort, ljus och värme var viktiga frågor på 1700-talet.

Dubbla fönster och effektiva kakelugnar samt bröstpaneler i trä eller målade tygtapeter gjorde boendet bekvämt och moderiktigt. Dekorativa kakelugnar, målade tapeter och målningar ovanför dörrarna var en viktig del av adelns boendekultur.¹²³ Även om man på 1700-talet både av prestige- och brandsäkerhetsskäl hade som ambition att främja byggnationer i sten var en stor del av herrgårdarna timmerbyggnader. I de på 1600-talet uppförda stenslotten Villnäs och Sarvlax förbättrades komforten och moderiktigheten med hjälp av nya kakelugnar och nymodig inredning i kinesisk stil i en del av rummen.¹²⁴ I Villnäs moderniserade hovjunkaren Herman Fleming rokokostilen i umgänges- och sovrummen på första våningen medan bottenvåningen och särskilt andra våningens barockfestlokaler bevarades i sitt 1600-talsutseende.¹²⁵

Trädgårdarnas och parkernas betydelse som bebyggda miljöer och ståndsmarkörer accentuerades under 1700-talet jämfört med tidigare århundraden. Trädgårdarna, deras skötsel och att vistas i dem var ett centralt inslag i herrgårdskulturen på 1700-talet och trädgården och parken var ett viktigt kriterium för en herrgård.¹²⁶

De mest vidlyftiga trädgårdarna planerades och förverkligades i anslutning till herrgårdar. Från och med mitten av 1700-talet betonade den internationella trädgårdsarkitekturen landskapsparker med naturligt utseende, så kallade engelska parker, och den formella franska trädgården blev gammalmodig. Den engelska parkens naturenlighet var resultatet av noggrann planering och byggnation, och det naturenliga innebär i själva verket ett landskap under stark mänsklig påverkan. Till den engelska parkens viktigaste element hörde ett till synes naturligt oregelbundet formspråk, stora träd, vida och stillsamt kuperade gräsmattor, dammar och porlande bäckar samt även lusthus, tempel, ruiner, statyer och monument. Den engelska parkens illusion av vild och otyglad natur hörde samman med det sena 1700-talets och 1800-talets alltmer utbredda idé om människans relation till naturen och om landskapets, utsiktens och platsers inverkan på människors känsloliv. Det primära syftet med parker av engelsk typ var att väcka beundran och glädje.¹²⁷

Trädgårdar och parker krävde stora ytor som utslöt ekonomiskt mer produktiv spannmålsodling eller boskapsskötsel, vilket långt ifrån alla adliga hade råd med eller intresse för. Parkområdet runt herrgården begränsade tjänstefolkets möjligheter att komma alltför nära karaktärs- huset. I herrgårdarna i Finland låg flyglar och ekonomibygnader visserligen oftast i närheten av huvudbyggnaden, vilket innebär att de som bodde och arbetade i huvudbyggnaden fysiskt befann sig närmare god-

Jockis herrgård, uppförd på 1790-talet, omgiven av sin lummiga engelska trädgård med växthus från tidigt 1800-tal. Idyllen har fångats på en blyertsteckning av Magnus von Wright på 1840-talet.

sets tjänstefolk än exempelvis i Storbritannien där landskapsparkernas stora kuperade gräsmattor, träd och olika byggda terrasserings eller kullar avgränsade de olika livsmiljöerna från varandra.

Mikael Hisinger, son till bruksägaren Johan Hisinger och arvinge till Fagerviks bruksherrgård, samlade information om trädgårdar och planteringar under en Europaresa 1783–1784. Det huvudsakliga syftet med resan var att samla uppgifter om fästningar och gruvor, men den fungerade också som en studieresa, en *grand tour*.¹²⁸ Hisinger hade ett personligt intresse för trädgårdar och lantbruk och i sin resedagbok skrev han särskilt entusiastiskt om parker som han besökte under resan.¹²⁹ Hisinger anlade en stor engelsk park intill faderns form- och fruktträdgård i Fagervik.¹³⁰ Även överstelöjtnanten och hovrättsrådet Georg Ehrenmalm var intresserad av trädgårdsodling, och trädgården han anlade på Saustila gård i Saga var så anmärkningsvärd att den var på förslag att belönas av Kungliga Patriotiska Sällskapet 1777.¹³¹

Till de bebyggda trädgårdsmiljöerna på 1700-talet hörde även de gravvårdar som många adliga uppförde till avlidna familjemedlemmars minne. Eftersom kyrkan i det lutherska Sverige inte tillät begravning i

ovigd jord hade adelsfamiljerna oftast ett eget släktgravkapell på sockenkyrkans begravningsplats. Gravvårdarna och minnesplatserna i herrgårdsparkerna utgjorde en del av parkernas byggnadsinslag.¹³² Att döma av de orealiserade ritningar som hittats i adelns privata arkiv var de gravvårdar som planerades fler än de som faktiskt byggdes. Troligen ritades de av de adliga själva, för såväl pojkar som flickor skolades till duktiga tecknare.¹³³

Trädgårdsskötsel och lantbruk kombinerade nytta med nöje. Intresset för lantbruk, skogsbruk, odling av nyttoväxter och byggandet av ekonomibyggnader var uttryck för godsägarfamiljens skyldigheter gentemot sin gård, sin ätt och sin jord. Genom att plantera skog, etablera fruktträdgårdar och odla bin gjorde adeln sina gods till främjare av upplysningens ideal och av nyttoväxtodling och nya odlingsmetoder. Estetiska värden var lika viktiga som nyttoaspekter, vilket innebar att fruktträdgårdar och köksträdgårdar ofta utformades lika mycket utgående från ett estetiskt perspektiv som prydnadsträdgårdar, och att matväxter även kunde placeras bland prydnadsväxter.¹³⁴

Anläggandet av fruktträdgårdar och orangerier ökade särskilt på gods som hade plats för stora trädgårdar, medan utrymmet inne i städerna var mer begränsat och planteringarna och trädgårdarna därför var betydligt mindre. Orangerierna blev under 1700-talet viktiga inte bara för trädgårdsskötseln utan även som arkitektoniska delar av herrgårdarna.¹³⁵

En köksträdgård var en nödvändighet för varje adelsboning för att trygga tillgången på färska grönsaker, örter och frukter till värdfolkets bord under skördesäsongen och för att få rotfrukter och frukter att lagra inför vintern. Skötseln och planteringen av köksträdgårdar och nyttoväxter var åtminstone tidvis en del av adelsfamiljernas vardag, även om huvudansvaret för växterna troligen ålades trädgårdsdrängar, trädgårdsmästare eller pigor. På Tavastby gård i Elimä i östra Nyland anlade döttrarna Jacobina Charlotta och Beata Christina Munsterhjelm under faderns ledning en liten trädgård. Flickorna satte sockerärter, störbönor, rosenbönor, morötter och rädisor i sin köksträdgård. Trädgårdsskötseln var nyttig och fostrande, och flickorna utförde trädgårdsarbetet tillsammans, men även med sin far och sin moster.¹³⁶ I trädgårdsodling och skötseln av köksträdgården kombinerades den flit som ingick i adelns livsstil med strävandet efter estetisk vardagsnytta.

Den materiella och visuella världen

I 1700-talets förindustriella värld förekom avsevärt färre föremål än under århundradet som följde, vilket återspeglas konkret i adelns materiella kultur. Skillnaden mellan adelns materiella kultur i Sverige och Finland samt adelns materiella kultur i England, Frankrike, Tyskland och Ryssland var tydlig, även om liknande estetiska ideal och tingens värld rådde bland adeln och de mest förmögna ståndspersonerna överallt i Europa. Detta framgår av det källmaterial som gör det möjligt att studera föremål och egendomar: bouppteckningar, räkenskaper eller målningar och teckningar av interiörer. De viktigaste föremålen i adelns vardagsliv var möbler, glas och porslin, bordssilver och olika små halvlyxiga föremål som på 1700-talet började förekomma mer allmänt, såsom snusdosor, solfjädrar och band, samt ordenstecken som uttryckte adelsmännens värdighet och förtjänster.

På 1700-talet var möblerna lätta och bekväma. Tidsperiodens möbelnyhet var soffan som skilde sig från tidigare sittmöbler genom att man kunde ligga bekvämt i den, sitta intill varandra eller ta en tupplur. Adelsherrgårdarna inreddes med umgängesvänliga möbler som var lätta att flytta dit de behövdes. En sal omvandlades enkelt från matsal till balsal genom att de hopfällbara furuborden bars undan och de bekväma stoppade stolarna ställdes längs väggarna. Även spelbord, tebord och sybord var lätta att flytta nära den öppna spisen eller kakelugnen på vintern eller till fönstret på sommaren. Möblernas användning kunde variera precis som rummens, men samma stolar, hopfällbara bord, småbord, konsolbord, byråer, speglar och sängar förekom i alla adelshushåll. Möblernas material, textilier och möbelsnickarnas färdigheter påverkade inredningens raffinemang.¹³⁷ I bouppteckningen efter generalmajoren och landshövdingen i Åbo, friherre Magnus Wilhelm Armfelt från 1795 nämns ett spelbord av mahogny. Bordet, som tillverkats av 1700-talets mest ansedda snickeri i Stockholm, är smäckert, praktiskt och ytterst konstfärdigt.¹³⁸

Serviser och i synnerhet vapenporslin var manifestationer av adelns ställning. Äkta porslin var eftertraktat och värdefullt i 1700-talets Europa och adelsfamiljer beställde vapenporslin från Kina genom de ostindiska handelskompanierna tills man i mitten av århundradet lärde sig tillverka porslin även i Europa. Inför festsupéer dukades de till vardags anspråkslösa matborden med bordssilver, kristallglas, vapenporslin och vita bordsdukar som kunde ha vävda eller broderade adelsvapen. Även

bordssilver såsom terriner och serveringsfat samt även glas försågs ofta med graverade adelsvapen.¹³⁹

För adelsståndet som betonade vikten av kontinuitet, släktrationer, ätten och förhållandet till regenten var föremålens betydelse stor. Relationerna mellan regenter och adel samt inom adeln mellan patroner och klienter byggdes med hjälp av föremål som uttryckte gunst och lojalitet. De kungliga belönade i alla tider lojala adelsmän med olika föremål såsom ordenstecken, ringar och skrin.¹⁴⁰ Små dosor var också populära gåvoföremål till familjemedlemmar och vänner. På locken målades miniatyrporträtt av närstående, pastorala motiv eller erotiska bilder beroende på mottagarens kön och civilstånd.

Inom porträttkonsten förenades adelskulturens visuella, materiella, sociala och kronologiska drag. Det bidrog till att bygga kontinuiteter inom och mellan såväl släkter som olika samhälleliga uppdrag såsom officerare och ämbetsmän. Porträttens betydelse som en del av adelns visuella värld har varit viktig genom seklerna, men det var långt ifrån alla adliga som hade råd att låta måla ett porträtt av sig. Det mest typiska adelsporträttet från 1700-talets Finland var ett relativt litet porträtt i halvfigur. De stora porträtten, som ofta återgav flera familjemedlemmar i hemmet eller i herrgårdsparken, var sällsynta. Porträttet skulle vara en

Kaffeservisen tillverkad av Meissen är av typen *tête-à-tête*, "på tu man hand". Porslinet från mitten av 1700-talet pryds av populära motiv från Fjärran Östern. Servisen kan ha använts av Magnus Wilhelm Armfelt.

själens spegel för den avporträtterade och visa personligheten och sensibiliteten samt den samhälleliga ställningen. Referenserna till modellens sociala, ekonomiska och politiska ställning förutsatte kännedom om de kulturella konventionerna även hos samtida betraktare. Bara finkänsliga detaljer, såsom ordenstecken och ordensband eller ett bröstharnesk som skymtar fram under sammetsjackan, skilde adelsmännens porträtt från icke-adliga ståndspersoners.¹⁴¹ Ett undantag från detta utgjordes av olika ämbetsporträtt där adelsmännen representerade sin politiska ställning eller ämbetsställning, såsom officiella porträtt av riksråd, lantmarskalkar eller fältmarskalkar, och porträtt där den avbildades vetenskapliga och konstnärliga arbete framgick av föremålen som syntes på målningen.

Adelskvinnor avbildades elegant klädda i moderiktiga dräkter, med en bok i handen för att signalera bildning eller ett handarbete som vittnade om flit och begåvning.¹⁴² I högadelns och hovets kretsar var det även vanligt med litterära referenser och att den porträtterade var klädd som en herdinna eller en antikens gudinna. En annan tematisk trend var att låta avporträttera sig i en turkisk utstyrelse – i huvudsak gällde detta adliga som genom handel eller diplomati hade anknytning till det ottomanska riket.¹⁴³

Under 1700-talets sista decennier blev det vanligt att adelsmännen bar den nationella dräkten när de avporträtterades. Så var exempelvis fallet när Uleåborgs landshövding Johan Fredrik Carpelan 1788 målades av Erik Hallblad. I sitt porträtt representerar Carpelan den kungatrogna soldat- och ämbetsadeln och den skickliga ämbetsmannakåren. På porträttet i halvfigur med enfärgad bakgrund bär Carpelan den röda vardagsversionen av den svenska nationella klädedräkten med svarta dekorationer, och under den öppna jackan sticker en enkel scarf fram. Hans enda ornament är Kungliga Svärdsordens kors med gult band, ett tecken på Carpelans långa och förtjänstfulla officerskarriär som gjorde honom behörig till den landshövdingpost han fick 1785. Carpelan upphöjdes till friherre 1790 som belöning för sina förtjänster som Gustav III-trogen officer, landshövding och adelsman.¹⁴⁴ Ibland hade adelsmän en vit ”revolutionshalsduk” knuten i en stor rosett på den nationella dräktens vänstra ärm för att framhäva sin lojalitet mot Gustav III. En sådan halsduk hade den 19 augusti 1772 fungerat som tecken för Gustav III att han skulle sätta sin revolution i verket. Kläderna och emblem fästa på dem, såsom en vit duk eller ett ordensband, var konkreta tecken på kungens gunst.¹⁴⁵ Genom att återge dessa nådevedermålen i porträtten kunde adeln föreviga sina symboliska lojalitetsrelationer på ett synligt sätt.

Friherre Johan Fredrik Carpelan var landshövding i Uleåborgs län åren 1785–1800. På porträttet bär han den svenska dräkten som tecken på sin lojalitet mot kungen och svärdsorden som ett tecken på kunglig nåd och belöning.

Porträttens viktiga uppgift var att uttrycka släktförhållanden och adelsättens fortbestånd. Frånvarande familjemedlemmars och släktingars porträtt hängdes upp såväl i förmak och matsalar som i sovrummen. Av bouppteckningarna att döma var det vanligaste att hänga de närmaste familjemedlemmarnas, barnens, föräldrarnas och syskonens porträtt i sovrummen medan porträtt av tidigare generationer och avlägsnare släktingar placerades i salar och förmak. Även miniatyurer hörde till de föremål som begagnades för att minnas frånvarande och närstående personer. Miniatyurer var emotionella föremål som man kunde föra med sig och hålla nära hjärtat.¹⁴⁶

Porträttens placering hade en politisk dimension. Många adliga var politiskt aktiva och stora delar av deras hem var därför halvoffentliga umgängeslokaler dit många människor hade tillträde. När Hedvig Ulrika De la Gardie 1799 återfick sitt hovämbete som hon hade förlorat efter sin make Gustaf Mauritz Armfelts landsförräderidom 1794, hängde grevinnan makens porträtt på en synlig plats på Kungliga slottet i Stockholm, där hon hade sin tjänstebostad som överhovmästarinna. Därigenom påminde Hedvig Ulrika De la Gardie om sin makes betydelse vid Gustav III:s hov, där båda makarna hade haft hovämbeten vid kronprinsens hov. Även enligt samtida uppfattningar var det ett politiskt ställningstagande av grevinnan att hänga upp ett porträtt av Armfelt, kungens tidigare och sedermera förräderidömde favorit på sin vägg.¹⁴⁷

Porträtten användes också för att bygga och stärka vänskapsrelationer. När sådana porträtt gick i arv från en generation till en annan skapades materiella och visuella nätverk mellan adelspersoner. Av fadern Augustin Ehrensvärd, som avlidit 1772, ärvde greve Carl August Ehrensvärd ett porträtt av riksrådet och greven Gabriel von Seth. Porträttet hängde Carl August på sin vägg till åminnelse av Seths betydelse som gynnare av fadern i början av dennes karriär från och med 1730-talet och som livslång vän till fadern.¹⁴⁸

Porträttgenren och adelshemmens visuella kultur inbegrep också fursteporträtt samt porträtt av berömda män och kvinnor. Stora regentporträtt målade i olja var monarkens ynnestbevis till lojala undersåtar, medan kopior av regentporträtt i form av kopparstick eller andra tryckprodukter blev vida spridda genom sitt relativt låga pris och prydde väggar på många adels herrgårdar och stadsresidens. Även porträtt av andra kända män och kvinnor spreds som kopparstick, bland dem särskilt lärda och litterärt meriterade personer som exempelvis Carl von Linné vars kopparstick Augustin Ehrensvärd ristade 1740.¹⁴⁹

På 1700-talet ingick en mångsidig undervisning i konst och vetenskap i adelskulturen, vilket gjorde många adliga till duktiga tecknare och målare. För fortifikationsofficerare var teckningskonsten oundgänglig. Augustin Ehrensvärd lärde sig etsningsteknik av sin far och studerade teckning vid sidan av sina fortifikationsstudier. Han dokumenterade byggandet av Sveaborg och livet i fästningen i många teckningar och målningar, och främjade både Sveaborgsofficerarnas och sonen Carl Augusts möjligheter att lära sig teckning och målning.¹⁵⁰ Så blev också Carl August Ehrensvärd hedersmedlem av Konstakademien 1783, inte bara med anledning av sitt konstnärliga arbete utan också för sina konst-

teoretiska skrifter om de fria konsternas filosofi och om sin resa till Italien åren 1780–1782.¹⁵¹

Adelsflickorna undervisades också i teckning, men även hantverksfärdigheter var en viktig del av adelns visuella kultur. Småflickornas märkdukar fungerade förutom som läs- och räkneövningar även som visuella släkttavlor med föräldrarnas och mor- och farföräldrarnas initialer samt friherre- och grevekronor.¹⁵² Flickor och kvinnor broderade också tavlor utifrån en tryckt eller egenhändigt ritad bild. Sådana små broderade tavlor och märkdukar var en uppskattad form av hantverk som gick i arv från generation till generation även om de med åren blev allt bläckare och skörare.¹⁵³

Ståndsmässig konsumtion, lyx och status

Konsumtionskulturen kännetecknades på 1700-talet fortfarande mycket starkt av kravet på ståndsmässighet. I samhället hade var och en sin egen plats och ställning som skulle framgå även av människornas yttre gestalt, boende och livsstil. Det yttrade sig särskilt tydligt i det flertal överflödsförordningar som utfärdades i Sverige under 1700-talet för att reglera undersåtarnas konsumtion, i synnerhet konsumtion som ansågs skadlig för ekonomin och moralen och suddade ut ståndsgrensarna. Bestämmelserna anknöt till den merkantilistiska finanspolitiken genom ambitionen att styra lyxkonsumtionen mot inhemsk produktion. Samtidigt påverkades konsumtionen och den materiella världen starkt av ökande köpmöjligheter, effektiv marknadsföring och inköp via nätverk som effektivt utsträckte konsumtionskulturen till ett globalt nätverk.¹⁵⁴

Överflödsförordningarna blev föremål för häftiga riksdagsdebatter och adelns riksdagsföreträdare gjorde både positiva och negativa inlägg i ämnet. Även riksdagen som stiftat överflödsförordningarna tvivlade på deras effektivitet, men i adelsståndet dominerade uppfattningen att adeln skulle föregå med gott exempel för de andra ständerna och iaktta måttlighet i sin klädsel och i sin övriga konsumtion.¹⁵⁵

I den kosmopolitiska adelskulturen, där medlemmarna rörde sig och umgicks obehindrat med varandra, var det yttre ett viktigt uttryck för ståndstillhörigheten. Särskilt gällde detta klädseln utifrån vilken ståndets medlemmar bedömdes både inom och utanför ståndet. Till vardags klädde sig de adliga enkelt och praktiskt beroende på tidpunkt och årstid. Kvinnorna bar en enkel dräkt med kofta och klänning, vars kjol-

Denna tvådelade jackklänning av engelskt snitt från 1790-talet är tillverkad av blått siden och dekorerad med vita sidenband.

del kunde vara lätt stoppad. Männens klädedräkt bestod både till vardag och fest en knälång rock, en nästan lika lång väst med ärmar samt knäbyxor.¹⁵⁶ Peruken var en oskiljaktig del av officerens och ämbetsmannens klädsel.¹⁵⁷ Eftersom textilier var värdefulla återvanns ofta tygerna och gamla dräkter syddes om och moderniserades.¹⁵⁸ På 1700-talet växlade modet snabbt och uppgifter om nya moden spreds effektivt via brev, samtal, modeteckningar, dagstidningar och från slutet av århundradet även i modetidningar.¹⁵⁹

I representationssammanhang, inklusive vanliga middagar, klädde sig adelskvinnor och adelsmän i skräddarsydda modedräkter enligt europeiskt snitt. De mest fashionabla kvinnornas kreationer var av siden och efter seklets mitt även av moderiktigt tryckt bomullstyg, medan männens dräkter gjordes av ylle, siden och sammet. Både männens och kvinnornas kläder var överdådigt dekorerade med brodyrer och spetsar.

Till kvinnornas modeutstyrselar hörde även tunna sjalar och många sorters band, medan paljetbrodyr var ett vanligt inslag i männens dräkter. Adelskvinnornas moderiktiga klädsel kompletterades med smycken, konstgjorda blommor, handskar, mössa eller annan huvudbonad och solfjäder. Männens klädedräkt kompletterades även den med handskar, hatt och ordnar som vittnade om sin bärarens ställning och förtjänster.¹⁶⁰

Kläder och accessoarer synliggjorde även adelns interna hierarkier. Med hjälp av tygernas kvalitet, klädernas snitt och accessoarernas raffinering kunde modemedvetna och solventa adliga utmärka sig bland andra ståndspersoner om de så önskade. Modedräkternas modeller var nämligen snarlika för både män och kvinnor oavsett stånd. Skillnaderna i klädernas snitt och huvudbonadens storlek var större då det gällde kvinnornas klädedräkt än männens tredelade kostym.¹⁶¹ Riksrådets medlemmar bar under 1600- och 1700-talens hovceremonier en riksrådsdräkt som bestod av en karmosinröd mantel med bård i hermelinskin. Många riksråd lät sig liksom Arvid Horn avporträtteras i riksrådsdräkt. På bordet bredvid Horn ligger hatten som hörde till dräkten samt lantmarskalkens stav som tillkom adelsståndets talman vid riksdagen. Officerare identifierades i sin tur genom sin officersuniform, varav många byggde på karolineruniformens blå jacka med gula dekorationer och ljusa byxor.¹⁶²

På våren 1778 infördes den svenska nationella dräkten som ett sätt att få bukt med överdådig klädsel och i stället ge alla ett slags uniform, en enhetlig klädedräkt som dock skulle skilja sig åt för olika stånd.

Till minne av Gustav III:s statskupp 1772 tillverkades så kallade revolutionsringar som pryddes av bokstaven G eller av kungens profilbild.

Dräktreformen, liksom dräktens modell och skärning, var planerad av Gustav III. Särskilt högadeln motsatte sig den nya dräkten vars snitt skilde sig avsevärt från den tidens franska mode. Framför allt bland adeln blev den nationella dräkten en ämbetsdräkt som adelsmannen kunde bära för att uttrycka sin lojalitet till kungen. Kvinnornas dräkter blev aldrig lika populära och deras bruk stannade inom hovkretsarna. Inte heller i andra ständer uppnådde dräkten någonsin lika stor popularitet som bland adelsmännen.¹⁶³

Trots regleringen av konsumtionen och det merkantilistiska stödet till inhemsk produktion var adelns konsumtionsnätverk globala. Merparten av inköpen på kapten (senare överste) Bernt Adolf Grotenfelts och hans hustru Catharina Ehrnrooths Frugård i Jorois gjordes åren 1790–1809 i närliggande städer som S:t Michel, Kuopio och Heinola, eller så beställdes varor via mellanhänder – oftast släktingar och vänner – från Lovisa, Helsingfors, Åbo och Stockholm. Dagligvaror som matvaror, kaffe, kryddor, torkad frukt och kläder köptes i närområdet medan lyxartiklar som siden, porslin, solfjädrar, kosmetika, vagnar och pälsar beställdes längre ifrån. Kaffe, te, kakao och socker hörde till 1700-talsadelns flitigt nyttjade njutningsmedel som var lättillgängliga även i godsets område i Savolax, som geografiskt låg på flera dagars reseavstånd från de största handelsorterna.¹⁶⁴

Svart och grönt te samt kaffe fanns också bland de kolonialvaror som nyttjades av Johan Fredrik Aminoff och Eva Matilda Bruncrona på Saaris gård i Virmo. Familjen Aminoff handlade på marknaderna i Åbo, Nystad, Virmo och Pyhe samt av handelsmän i Åbo. På våren 1805 köptes rödvin, tobak, sockerkonfekt och pepparkakor till gården. Rörsocker, risgryn, ättika, matolja och salt köptes regelbundet, och under år 1803 förbrukades 25 tunnor potatis och fem tunnor braxen i Aminoffs hushåll.¹⁶⁵ Herrgårdens vardagsmat var enkel, men till fest sparades ingen möda och gästerna trakterades generöst. Allt efter säsong kalasade herrgårdensfolk på ostron, kräftor och ål samt färska bär och frukter.¹⁶⁶

Konsumtion och produktion av kultur tillhörde adelns livsstil och uttryckte ståndets ställning och ideal. Adelsherrgårdarna samlade stora bibliotek vars samlingar vittnar om intresse för upplysningstidens tankar, vetenskap och konst samt för en ny litterär genre, brevromanen. Språkkunniga adliga läste huvudsakligen på franska men också på engelska, tyska, italienska och latin samt på svenska. En hel del militär, ekonomisk och politisk litteratur utgavs nämligen på svenska och många nya böcker översattes också relativt snabbt till svenska.¹⁶⁷ På Sveaborg hade offi-

cerarna tillgång till ett stort privat bibliotek med samtida böcker inom många olika områden.¹⁶⁸ Exempelvis ägde diktaren, diplomaten och kanslipresidenten Gustav Philip Creutz och överintendenten och museidirektören Carl Fredrik Fredenheim omfattande bibliotek med upplysningstidens böcker i vilka många adliga och stånds personer fick stifta bekantskap med upplysningens idéer.¹⁶⁹ I adliga hem var det populärt med högläsning eftersom man kunde lyssna samtidigt som man handarbetade, spelade spel eller umgicks på annat vis.

Även musiken var en väsentlig del av adelskulturen. De adliga skapade själva musik genom att spela och sjunga och de gick på konserter och opera när de befann sig på orter där sådant program erbjöds. Det fanns också viktiga musikmecenater bland adeln, exempelvis officeren, hovmannen och riksrådet, greve Adam Horn som var hovkapellmästare och hade ett stort musikbibliotek, eller den ovannämnde Gustav Philip Creutz som var en inflytelserik mecenat för operakompositörer i Paris.¹⁷⁰ En stor del av de adliga officerarna var skickliga musiker. När Carl Johan Aminoff på 1750-talet reste utomlands för sin krigstjänst vet man att han sjöng svenska sånger och spelade tvärflöjt i Schweiz. Musiken, snarare än Aminoffs dåliga tyska, var det språk som förenade honom och värd-folket på hans logi.¹⁷¹ I den år 1790 grundande orkestern tillhörande Musikaliska Sällskapet i Åbo spelade sällskapets medlemmar, däribland flera adelsmän. Sällskapet ordnade sin första offentliga konsert på initiativ av sin ordförande, landshövding Ernst Gustaf von Willebrand 1795. På den framgångsrika konserten sjöng von Willebrands döttrar Eva och Sofia, Gustava Fredenskiöld, Augusta von Kothen, Otiliana Baer, Eva Loffman samt Hedvig och Lovisa Caloander. Även om den offentliga musikvärlden fortfarande i huvudsak var männens arena öppnade sig i det sena 1700-talets nya, alltmer borgerliga offentlighetskultur möjligheter för skickliga adels- och ståndskvinnor att uppträda även utanför hemmets sfär.¹⁷²

SAMHÄLLE

Privilegier och ämbetsuppgifter

Betydelsen av ett statligt ämbete ökade avsevärt efter stormaktstiden och en ämbetsman kunde nu känna sig säkrare än tidigare på att han skulle få sin lön utbetalad i tid. Skiftesverket för både civila och militära uppgifter som infördes under enväldets tid förutsatte att många ämbetsmän åtminstone delvis fick sin lön i form av naturprodukter, och penningvärdets svängningar påverkade därmed inte inkomsterna på något avgörande vis. Det gjorde ämbetena attraktivare än tidigare samtidigt som konkurrensen om dem hårdnade. Detta påverkade adeln på ett betydande sätt eftersom rikets universitet och andra lärosäten kontinuerligt producerade alltmer kompetenta undersåtar i det kungliga majestätets tjänst.¹⁷³

Det svenska ämbetsmaskineriet växte också markant under decennierna efter stora nordiska kriget, och de högsta civila ämbetenas antal ökade med 50 procent fram till 1809, varvid antalet uppgick till närmare 500. Samtidigt ökade också arméns officersvakanser med en tredjedel. I slutet av Sveriges och Finlands gemensamma historia var ovannämnda civila och militära uppdrag ungefär lika många till antalet.¹⁷⁴

I 1719 års adelsprivilegier behöll adeln sin ensamrätt till högre ämbeten såsom riksråd, kollegiepresident och landshövding.¹⁷⁵ Samtidigt fastställdes det att frälsejord skulle bevaras i ståndets ägo. Privilegierna från 1719 gick till historien som de mest generösa i adelsståndets historia. Redan fyra år senare fick nämligen de icke-adliga ständerna igenom små förändringar av privilegierna. Likväl tumrades det inte på ensamrätten till de höga ämbetena, och i 1720 års regeringsform hade riksrådens kompetenskrav rentav luckrats upp så att adelsmannen bara behövde ha beprövad erfarenhet och förmåga för att komma i fråga.¹⁷⁶ Dessa lättnader bidrog till ökad bitterhet bland de icke-adliga eftersom det i själva verket rådde brist på verkligt kompetenta adliga till

Slaget vid Svensund den 9 och 10 juli 1790 under Gustav III:s ryska krig. Här skildrat av Johan Tietrich Schoultz i en målning signerad 1792.

civilförvaltningen och rättsvårdens viktigaste ämbeten. Dessutom valde merparten av ståndets män under frihetstiden och även därefter alljämt en militär karriär.¹⁷⁷ Det var först i 1772 års regeringsform som de adelsfavoriserande grunderna för ämbetstillsättning reducerades. Ändå bemannades de viktigaste ämbetena väster om Bottniska viken fortsatt av adeln. I Finland började däremot adliga med civila ämbeten, med undantag för landshövdingarna, vara en sällsynthet redan i slutet av 1700-talet.¹⁷⁸

Även om de adliga förlorade sin ensamrätt till många ämbeten tillsattes även fortsättningsvis en stor del av tjänsterna med företrädare för det högsta ståndet. De adliga i Finland förlorade under perioden sin ställning när det gällde samtliga av de högsta posterna i riket. Bara ett tiotal av de män som utsågs för dessa poster hade finskt påbrå, vilket motsvarade tre till fem procent av nästan 500 utnämningar. Däremot innehade de finska adelsmännen redan vid 1700-talets början sex av tio av de viktigaste civila posterna på lokal nivå och över åtta av tio vid seklets slut.¹⁷⁹

På 1700-talet värderade inte adeln högre utbildning särskilt högt, utan många adelsmäns lärdom och bildning byggde fortfarande på hemundervisning eller på sin höjd på korta vistelser vid de högre lärosätena

för att lära sig någon av de färdigheter som ansågs nyttiga för adliga. Vid akademien i Åbo studerade åren 1714–1808 totalt färre än 180 adliga ynglingar av sammanlagt drygt 4 600 anmälda studenter. Deras andel var alltså under fem procent av alla studenter, vilket förvisso ändå var en betydligt högre siffra än ståndets andel av befolkningen.¹⁸⁰

Över 80 procent av Finlands adel valde en militär karriär under denna period. Det bidrar till att förklara den låga andelen adliga med högre civila ämbeten vid exempelvis rättsväsendets domstolar på lägre nivå än hovrätten. Av de 150 häradshövdingar som verkade under den ungefärliga perioden 1700–1809 var 37 adliga. Av dem hade dessutom över hälften utnämnts före 1749 års förordning om att domarna måste ha ett universitetsintyg om tillräcklig juridisk kunskap. Kravet på juridikexamen begränsade antalet kandidater och det var först helt mot slutet av nämnda period som adliga häradshövdingar började dyka upp.¹⁸¹ Inom krigsmakten fanns däremot inga motsvarande formella kompetenskrav och under lång tid inte heller någon teoretisk officersutbildning. Läget förändrades först med kadettskolan i Karlskrona (1756) och Krigsakademien på Karlberg (1792). G. M. Sprengtporten hade redan 1781 grundat en kadettskola på Haapaniemi i Rantasalmi som drevs under olika namn fram till autonomins tid och var föregångaren till Finska kadettkåren i Fredrikshamn.¹⁸²

Carpelan var en av få finska adelssläkter som på 1700-talet relativt systematiskt lät utbilda sina barn på universitet. I vanliga fall kom adliga studenter från nyligen adlade familjer. Johan Fredrik Carpelan var också exceptionell i det hänseendet att han verkligen avlade juristexamen vid akademien i Åbo. Efter examen övergick Carpelan till en militär karriär i stället för att som de flesta studera ett eller två år vid universitetet och sedan skynda att inställa sig i krigsmaktens tjänst. Carpelan bytte också så småningom – i och för sig inte otypiskt – krigsväsendet mot civilförvaltningen och blev landshövding i Uleåborgs län. Att Carpelan var exceptionell märks även i att han under Gustav III:s ryska krig fick försvarsansvaret för sitt län. Efter grundandet av länsstyrelsen hade man nämligen försökt undvika att samla civilförvaltningen och krigsväsendet under samma ledning ens i krissituationer. Som landshövding utvecklade Carpelan sitt förvaltningsområde på många sätt och hans driftighet i det avlägsna nordliga länet noterades slutligen i Stockholm. Carpelan fick år 1800 oombett och oväntat en kommendering till Västsverige som landshövding i Göteborgs och Bohus län och som överbefälhavare för fästningarna vid rikets västra gräns. Trots sina önskemål tilläts han aldrig

Augustin Ehrensvärds målning från 1760-talets början avbildar sjöfästningen Sveaborg. Det militära försvaret av den östra riksdelen var ett betydande orosmoment efter stora ofreden och den ryska ockupationen.

återvända till ledningen av sitt tidigare län. Johan Fredriks bror Simon Wilhelm Carpelan studerade även han två år på universitetet och tjänstgjorde därefter en tid i armén tills han utsågs till landshövding i Savolax och Karelens län.¹⁸³

Ofta kom de högutbildade frälsemännen alltså ur nyligen adlade släkter. Exempelvis Georg Ehrenmalm studerade sina första fem år vid akademien i Åbo och övergick sedan till en militär karriär, från vilken han senare återvände till ett högt civilt ämbete som hovrättsråd vid Åbo hovrätt. Carl Fredrik Nordenskiöld, son till den icke-adlige Johan Erik Norberg som var överinspektör för salpeterkokerierna, påbörjade å sin sida vid tolv års ålder studier i naturvetenskap och matematik vid Uppsala universitet. Ett par års teoretiska studier räckte och en i unga år inledd militär bana ledde snabbt till en ansedd karriär som fortifikationsofficer och slutligen till adelsvärdighet 1751. Nordenskiöld var även aktiv i näringslivet och grundade sågverk och tegelbruk med sina kompanjoner. Dessa produkter hade strykande åtgång i Finland efter hattarnas ryska krig när byggandet av Sveaborg fick fart på allvar med hjälp av fransk finansiering.¹⁸⁴

Soldatkarriären och ackordsystemet

Det svenska samhället bar stora nordiska krigets tunga börda åtminstone fram till mitten av 1700-talet. För adeln hade kriget varit rena katastrofer där det sedan tidigare fåtaliga ståndet drabbades av stort manfall. Enbart av de släkter som verkat i Finland utsläcktes ett fyrtiotal under 1700-talets två första decennier. Situationen efter kriget underlättades inte av att Sverige förlorat sin stormaktsposition och både var militärt besegrat och i ekonomisk knipa. Armén och flottan som vuxit enormt under kriget sattes därför på en sträng svältkur. Även om det framför allt var icke-adliga officerare och underofficerare som sades upp i samband med demobiliseringen så var de adligas situation ändå prekär och många av adelsståndets krigshjältar togs antingen ur arméns rullor, gjordes till expektansofficerare med halv lön eller tvingades acceptera en vakant tjänst under sin militära grad.¹⁸⁵

Under 1700-talet gjordes alla tjänsteställningar som ansågs vara av någon betydelse i enlighet med ett så kallat ackordsystem. Grundprincipen var att den nya ämbetsinnehavaren betalade sin föregångare en ersättning som betraktades som en pension eller som ”tröskelpengar” för

övergången till ett högre ämbete. Inom tillsättningen av civila tjänster förbjöds detta tillvägagångssätt redan 1770, men det finns bevarade uppgifter om lösenbetalningar för landshövdingposter ända fram till sekelskiftet. Problemet förvärrades ytterligare inom krigsväsendet där man trots försök (bland annat totalförbud 1774–1793) aldrig blev av med ackorden. Krigsväsendets utvecklade pensionssystem gjorde situationen osäker för militärer som var pensionsfärdiga eller på annat sätt hamnat utanför ordinarie tjänstgöring. Det var i praktiken en allvarlig situation eftersom systemet framför allt i kris- och krigstider inte nödvändigtvis befremjade tjänsteinnehavarens stridsvilja eller strävan efter hjältedåd. I normala fall sänkte enbart hotet om krig tröskeln för att säga upp sig från tjänsten. Om en officer stupade i strid fick hans anhöriga sannolikt varken ersättning för de betalda ackorden eller något annat stöd. Det handlade om stora pengar, och för många var ackordet alltså ett slags investering. En kunglig förordning som 1757 normerade lösenavgifterna fastställde exempelvis ackordet för en överste med befäl över ett regemente till 18 000–24 000 silverdaler beroende på vapenslag. För en kapten var summan 4 000–9 000 daler. Samtidigt var en överstes nominella penninglön 1 700–2 100 silverdaler och en kaptens 200–600 daler. På lönen tillkom de ersättningar i naturprodukter som betalades till officerare inom skiftesverkets sfär och dessa kunde rentav femdubbla reallönerna. Manskaper i värvade enheter fick däremot nöja sig med penninglönen som dessutom var inflationskänslig.¹⁸⁶

Carl Fredrik Krabbe, landshövding i Vasa län åren 1794–1805, betalade 7 000 riksgäldssedlar (motsvarade 42 000 silverdaler) till sin föregångare, och Knut von Troil, landshövding i Åbo och Björneborgs län åren 1806–1816, hela 18 000 riksgäldssedlar. År 1785 var ackordpriset för ett översteämbete över 11 000 riksgäldssedlar och priset låg alltså mellan de nämnda civila ämbetena.¹⁸⁷

I Finland nådde ackordsystemet vägs ände samtidigt som området blev en del av Ryssland i och med att adelsståndet själv bad kejsaren att avskaffa det i Borgå sommaren 1809. Det berodde utan tvivel på en insikt om systemets problematiska drag, men adelsståndet anhöll också om att regenten skulle bestyrka officerarnas, de militära ämbetsmännens och underofficerarnas tidigare beviljade privilegier och rättigheter. Man önskade även att antingen ackordbetalningen eller nyttjanderätten till den tidigare tjänstebostaden skulle återgå till stupade befäls anhöriga. I mars 1810 beslutade kejsaren slutligen att befälen fick behålla hela sin lön livet ut, inklusive rätten att bo i tjänstebostaden. Samtidigt

var de före detta soldaterna i den svenska armén tvungna att göra ett val – flytta till Sverige eller stanna kvar för att bygga upp storfurstendömet. Många valde att stanna kvar eller återvända till Finland, för de förmåner som kejsaren erbjöd var stora.¹⁸⁸ Officerarna, varav en stor del var adliga, säkrade därigenom sin framtid även under de nya förhållandena: vid denna tid återstod exempelvis 250 officerare i armén, med familjerna inräknade omkring 1 700 personer.¹⁸⁹

ADELSSLÄKTER UR VILKA MINST TIO MEDLEMMAR REKRYTERADES TILL FINLANDS ROTEINDELDE REGEMENTEN ÅREN 1718–1810

Släkter märkta med asterisk (*) skrevs sedermera inte in i Finlands Riddarhus.

Släkt med militär tjänst i Finland	Antal släkt-representanter i militär tjänst	Släkt med militär tjänst i Finland	Antal släkt-representanter i militär tjänst
Aminoff	41	Ramsay	13
Armfelt	30	von Fieandt	13
von Knorring	25	Schulman	13
Jägerhorn	25	Tigerstedt	13
von Essen	22	Brummer	12
Taube	22	Brunow	12
Blåfield	19	Stierncreutz	12
af Ugglas	19	Mellin	11
Rehbinder	18	Tandefelt	11
Hästesko	16	von Gertten	11
Boije	15	Toll	11
Finckenberg	15	von Wright	11
Munck	14	Ehrnrooth	10
Stackelberg	14	Järnefelt	10
von Willebrand	14	Lode	10
Fock	14	Torwigge	10
von Konow	14	Björnram (*)	10
Tawast	14	von Dellwig (*)	10
Tawaststjerna	14	Duncker (*)	10
Gripenberg	13	von Köhler (*)	10

Tabellen ovan visar uppgifter om adelssläkternas officerare och underofficerare vid indelta regementen verksamma i Finland som fick lön från boställen. I de indelta trupperna tjänstgjorde totalt omkring 1 500 adelsmän från över 370 släkter under en period på omkring nittio år. Eftersom de finska adelssläkterna bara var ungefär hälften så många, och alla dessutom inte fick sin försörjning från krigsväsendet, deltog också många släkter med huvudsäte väster om Bottniska viken. Ändå

var medianantalet ämbetsinnehavare per släkt bara två. En stor del av soldatadelns representanter utgjorde alltså ingalunda någon dynasti, trots att soldatsläkterna ofta hade nära inbördes nätverk och ingick i några specifika truppförband. Det var sällan som män från de mest uppburna högadliga släkterna i riket tjänstgjorde i de finska regementena, men en del av de högadliga som faktiskt gjorde det tjänade länge vid sina enheter och kan därför knappast ha sett tjänstgöringen som enbart en språngbräda till bättre tjänster på den svenska sidan. En exceptionell truppenhet var Livdragonregementet i Åbo och Björneborgs län som var det enda rangregementet i Finland med högre lön och prestige än de andra avdelningarna.¹⁹⁰

Tabellen visar att fler än fyra av tio adliga officerare och underofficerare i den östra riksdelen rekryterades ur endast fyrtio släkter som var och en hade minst tio man i militär tjänst på olika nivåer. Många av släkterna högst upp på listan skulle senare under 1800-talet inneha betydande uppdrag i det finska storfurstendömet förvaltning och inom det ryska kejsardömet krigsmakt. Bara fyra släkter som markerats med asterisk upptogs inte i Finlands Riddarhus.

Regentens finska förtrogna – och förrädare

På 1700-talet återstod ytterst få adelsmän med finsk bakgrund bland regentens närmaste rådgivare, alltså i riksrådet. Under tiden efter stora nordiska kriget fram till 1789, då riksrådet i praktiken avskaffades som institution, satt över 110 män i riksrådet och även med en generös tolkning var antalet finska adelsmän bland dem färre än tio.¹⁹¹ Till frihetstidens särdrag hörde att regenten inte längre själv fick välja ens sina förtrogna män. Den knappa finska representationen kan således åtminstone inte förklaras av monarkens eventuella preferenser. I början av perioden verkade förvisso betydande herrar med finsk bakgrund i riksrådet: Arvid Horn och Ernst Johan Creutz befann sig i maktens verkliga centrum ända fram till hattpartiets makttillträde vid riksdagen 1738–1739 då de båda petades från sina toppositioner. Exempelvis Horns prioriteter hade dock länge legat på riksplanet utan någon särskild betoning på eller koppling till Finland.¹⁹²

Adelsmännen med hemvist öster om Bottniska viken stod i allmänhet bakom Gustav III. Det exemplifieras av bland andra Gustaf Mauritz Armfelt samt bröderna Adolf Fredrik och Johan Henrik Munck. Redan

Gustaf Lundbergs pastellporträtt av Johan Wilhelm Sprengtporten, som avancerade till generallöjtnant inom det militära och senare gjorde diplomatkarriär.

tidigare hade kungen under statskuppen 1772 kunnat förlita sig på en stor skara finska adelsmän eller adelsofficerare som verkade i Finland, däribland Jacob Magnus Sprengtporten, dennes halvbror Göran Magnus Sprengtporten och de blivande landshövdingarna Anders de Bruce och Anders Henrik Ramsay, som skulle komma att leda länsförvaltningen på ett effektivt sätt.¹⁹³ Många av dem skulle senare bli varse att ryktbarhet, ära och makthavarnas gunst var flyktiga ting. Efter maktskiftet hamnade såväl Adolf Fredrik Munck som båda herrarna Sprengtporten av olika skäl i knipa. När listan kompletteras dels med den i landsflykt tvingade Gustaf Adolf Reuterholm, som var Gustav IV Adolfs förmyndarregerings starke man och bittert kritiserad av sin samtid, dels med en hel hoper politiker som redan under frihetstiden gjort sig nära nog skyldiga till landsförräderi och därtill de officerare som hamnat i dålig dager

genom följderna av Gustav III:s ryska krig, Anjalaförbundet och andra krig blir den generella bilden av regenternas förtrogna finska adelsmän en smula nedslående.¹⁹⁴

Motsättningen mellan Gustav III och adeln skärptes under kriget mot Ryssland (1788–1790) som regenten inledde utan ständernas medgivande. I början av augusti 1788 upprättade flera av ledargestalterna i de trupper som placerats i Finland den så kallade Liikala-noten, som fördes till Rysslands kejsarinna Katarina II av major Jan Anders Jägerhorn. Notens undertecknare var generalmajor Carl Gustaf Armfelt, överste Sebastian von Otter, överste Johan Henrik Hästesko, överstelöjtnant Per af Enehielm, överstelöjtnant Otto Klingspor, major Gustaf von Kothen och skrivelsens upphovsman Carl Henrik Klick. I noten framhölls att kriget som kungen påbörjat var olagligt och man framförde en önskan om fredsslut samt att Ryssland skulle återbörda de områden som det tilldelats vid freden i Åbo 1743. När Gustav III avkrävde sina officerare en lojalitetsed fick han motta den av 113 officerare undertecknade Anjalaakten som fortsatte hävda krigets olaglighet och krävde att fredsförhandlingar skulle inledas. För regenten var situationen allvarlig – det handlade ju om en direkt kupp även om de adliga hänvisade till ett reellt grundlagsmässigt problem.

Liikala-noten och Anjala-akten anknöt till självständighetsföretag som länge grott i mindre kretsar i Finland. Den viktigaste ”självständighetsmannen” var Göran Magnus Sprengtporten som övergick i Rysslands tjänst 1786. Efter honom fanns det enstaka officerare i Finland som närde självständighetstankar, varav den viktigaste var den ovan nämnde Jan Anders Jägerhorn. Deras aktivism var i stort sett bara svärmerier utan någon större anhängarkår. Krigstidens aktivism var oplanerad och situationsspecifik. Ett viktigt motiv för aktivismen bland de finska enheternas officerare tycks ha varit rädslan för att förlora sin egendom ifall ryssarna erövrade Finland en tredje gång under 1700-talet. Upproret torkade snart in och senare fick många av Anjalaförbundets män stränga straff, även om endast Hästesko dömdes till döden och avrättades. Många av grupperingens ledare, såsom Jägerhorn och Klick, lyckades fly till Ryssland. En del av dem återvände till sina hemtrakter som avfallingar med förstört rykte efter finska kriget.¹⁹⁵

Den övergripande bilden av den finskättade adeln som landsförrädare och konspiratörer är givetvis medvetet tillspetsad. Ett exempel på en avvikelse från den är Carl Johan Adlercreutz, som även han redan som minderårig hunnit stötta Gustav III:s statskupp 1772. I slutet av fin-

ska kriget var han som 50-årig krigshjälte en viktig aktör i störtandet av Gustav IV Adolf. Adlercreutz hörde till Sveriges främsta ”män av 1809” som skapade en ny regeringsform och ett från det gustavianska enväldet avvikande statskick för ett Sverige som lidit ett förkrossande nederlag i kriget och fått sitt territorium kraftigt beskuret. Han var inte det minsta förtjust i tanken att hans gamla hemtrakter skulle bli en del av Ryssland och bestämde sig därför för att i stället fortsätta sin verksamhet på andra sidan Bottniska viken, där han blev ledamot av Sveriges nya statsråd.¹⁹⁶ Gustaf Mauritz Armfelt dömdes i sin tur också för landsförräderi i Sverige, även om han senare benådades. Efter att han övergått i Rysslands tjänst blev han Alexander I:s förtrogna och gjorde stora insatser för det nygrundade autonoma finska storfurstendömet.

Godsen som ekonomins grund

Godsekonomin och den industriella aktiviteten, i synnerhet ägandet av järnbruk, var en av grundpelarna för 1700-talsadelns framgång – särskilt i den västra riksdelen. För den finska adeln, varav endast ett fåtal tillhörde ståndets översta skikt, var tanken att bli näringsidkare eller leva utan ämbete som en så kallad possessionat, alltså en godsägare, fullständigt främmande. Många bedrev eller provade på exempelvis handel eller industriverksamhet vid sidan av huvudsysslan, men knappt någon gjorde det som huvudsyssla.¹⁹⁷

Adelsjordens andel i Finland var obetydlig jämfört med de adelsegendomar som fanns i det område som utgör dagens Sverige: i början av 1800-talet var Finlands andel av all frälsejord som adeln hade ensamrätt till under tio procent av hela rikets frälsejord. Andelen stämde därmed ungefärligen överens med adelsläkternas antal och den relativa andelen adelsmän som deltog i exempelvis representativa organ.¹⁹⁸ Denna skattefria jordegendom utgjordes av frälseätaerier, alltså adelns skattebefriade sätesgårdar, av säterirusthåll som fullgjort sin rusttjänst i utbyte mot skattefrihet och av boställen som givits till olika ämbetsmän och officerare inom kronans civil- och militärväsende som tjänstebostäder. Långt ifrån alla officerare bodde dock på sina boställen utan lät i stället andra sköta om dem.¹⁹⁹

I 1723 års adelsprivilegier fick prästerskapet och borgarna rätten att köpa skattebefriad frälsejord. Senare utökade 1789 års förenings- och säkerhetsakt avsevärt frälsejordens äganderätt till de icke-adligas fördel.

Adeln behöll endast ensamrätten till ägandet av frälssäterier, det vill säga bostadsgods som icke-adliga endast fick köpa med särskilt tillstånd från regenten. I Sverige avskaffades privilegiet redan 1810, men i Finland skedde det först 1864. Kring år 1800 hade likväl tiotals säterier i praktiken övergått i bönders ägo även i Finland.²⁰⁰

Det kategoriska försäljningsförbudet för stora jordegendomar orsakade svårigheter för många adliga vars ståndsmässiga levnadssätt krävde resurser som många saknade. Med en outvecklad lånemarknad fanns det inga enkla lösningar för att upprätthålla sin status. En utbredd metod var att pantsätta sitt gods, vilket välbesuttna icke-adliga ståndspersoner inom framför allt borgerskapet, prästerskapet och den framväxande skaran av fabrikörer gärna drog fördel av. Eftersom utbudet minst sagt var gott, antalet förmögna avsevärt mindre och även konkurrensen därmed knapp, rådde en köparens marknad: pantens mottagare fick ofta diktera villkoren. Räntan på lånet mot vilket gården satts i pant kunde därför vara ovanligt hög, eller så lades reparations- och upprustningsskyldigheten på pantsättarens ansvar i avtalet.²⁰¹

HERRGÅRDSÄGANDETS FÖRDELNING I NYLAND OMKRING ÅREN 1720–1809

Ägandeform	Antal herrgårdar
I adlig ägo under hela perioden	31
I adlig ägo vid periodens början, övergått till icke-adlig	5
I icke-adlig ägo vid periodens början, övergått till adlig	18
Ägarnas ståndstillhörighet växlar under perioden	12
	66

Under Sveriges och Finlands gemensamma historia var en del av ägarna till storgodsens i den östra riksdelen bosatta på den svenska sidan av riket. Exempelvis tillhörde gården Harvila i Tavastland länge bland andra släkten von Fersen, och förgreningar av släkterna Creutz och Horn, som likaså flyttat till Sverige, ägde många gods i Finland. Det var först i förordningarna från freden i Fredrikshamn 1809 som alla jordägare tvingades välja om de skulle övergå till det finska storfurstendömet eller avträda sina egendomar i Finland.²⁰²

Under stormaktstiden före den stora reduktionen hade den finska riksdelen många områden som utgjordes av stora ärvda förlänningar i form av grevskap och friherreskap. På dessa förlänade områden hade inga säterier uppstått på 1600-talet, vilket var orsaken till att exempelvis

Österbotten, norra Savolax och en del områden i Satakunta och Nyland helt saknade gods även på 1700-talet. Adliga som bodde i eller ägde gods i Finland drabbades hårt av den stora reduktionen, stora nordiska kriget och stora ofreden. Grundandet av nya säterier hade förbjudits redan på 1680-talet och den långa krigs- och ockupationstiden lade många gods i ruiner. För många adliga var Sveriges och Finlands sista gemensamma århundrade därför en ekonomiskt relativt svår period.²⁰³

Godset var en av grundpelarna för adelns ekonomiska ställning, och under 1700-talet ökade dess betydelse ytterligare när det blev mer lönsamt än tidigare att driva lantbruk. Det finns ingen entydig definition av termen ”gods”, men en stor gård skulle uppfylla minst fyra kriterier för att få kallas så: 1) ägaren representerade eliten utan att för den skull nödvändigtvis behöva vara adlig, 2) gården var skattebefriad, vanligtvis ett säteri, alltså ägarens boplats, 3) gården hade hemmansägare som betalade skatt till godset och/eller egna torpare, 4) en särskilt utnämnd fogde eller annan av ägaren anlitad förman svarade för arbetskraftens övervakning, 5) huvudbyggnaden var betydligt mer storslagen än för en större bondgård, hierarkierna mellan dess olika rum var tydliga och det förekom även andra statusmarkörer, och 6) helheten innefattade en trädgård eller en park.²⁰⁴ Inom det nuvarande Sverige fanns på 1700- och 1800-talen omkring 3 700 gods. Motsvarande uppgifter för Finland är svåra att finna, men antalet säterier som uppstått fram till 1800-talets början torde ha varit knappt 500.²⁰⁵

Godsens ägarförhållanden kan studeras genom att man följer hur de överlåtits mellan adliga och icke-adliga samt hur de behållits inom samma adelssläkt eller bytt ägare inom det egna ståndet.²⁰⁶ Både i Finland och Sverige har man observerat att endast ett fåtal gods förblev länge inom samma släkt under 1800-talet. Dessutom minskade 1800-talsadelns egendomar särskilt i östra Finland snabbare än i Nyland.²⁰⁷

I Nyland var omkring hälften av godsen i adelns ägo under hela 1700-talet och andelen ökar ytterligare om man räknar in släkter som adlades först under perioden och sedan tidigare förfogade över stora jordegendomar. Exempelvis Andersberg i Mäntsälä var först i släkten Nordbergs ägo innan godset övergick till den sedermera adlade släkten Norden-skiöld. Ett liknande exempel är släkten Hising-Hisinger som ägde Fager-viks gods och industrikomplex. Släkten Aminoffs Rilax i Bromarv, Adlercreutz Kiala i Borgå socken och Sjunby i Sjundeå samt släkten Ramsays Jackarby är i sin tur exempel på gods som ägts av samma släkt under lång tid.²⁰⁸

Många av gårdarna i Nyland förblev åtminstone inom släktkretsen genom olika arvs- och äktenskapsarrangemang. Arvsarrangemangen där godset gick i arv antingen inom samma släkt eller genom äktenskap är ett kapitel för sig. Enskilda herrgårdar delades däremot sällan upp i arv, vilket var väl så problematiskt för adelsfamiljer med många barn. Den i Finland ovanliga fideikommissen var ett arrangemang där jordegendomen övergick odelad till en enda arvinge.²⁰⁹ Bara tio fideikommiss bildades i Finland under 1700-talet.²¹⁰ Ett av dem var Stensböle gård i närheten av Borgå som major Wentzel Fredrik Rotkirch gjorde till fideikommiss 1786. Han hade ärvt gården av sin mor Barbro Christina Hästesko-Fortuna, och fideikommisset innefattade utöver godsets jordegendom även huvudbyggnaden med fasta inventarier, porträtt och boskap.²¹¹

Det finns många exempel på snabba ägarbyten runt om i Finland: som bäst eller värst, beroende på synsvinkel, kunde ett gods byta ägare ett tiotal gånger under ett knappt sekel. Så var exempelvis fallet med Ytterö i Ulvsby, som under åren 1725–1802 ägdes av sju olika släkter. Även Gerknäs i Lojo hann ägas av minst sju olika adelssläkter under samma period.²¹² Emellanåt gjorde sig adliga av med egendomar i Finland som de fått i arv eller genom äktenskap för att köpa något annat eller byta mot jordegendomar väster om Bottniska viken. Så gjorde till exempel Fabian Wrede vid decennieskiftet 1750–1760. Det finns också exempel på motsatsen, som när friherren och riksrådet Esbjörn Christian Reuterholm 1754 köpte släkten Flemings tidigare västnyländska egendomar Pickala och Svidja och rustade upp det sistnämnda förfallna stenslottet till en ståndsmässig herrgård värdig en hög herre.²¹³

Även om observationerna från Nyland mestadels överensstämmer med tidens allmänna lagstiftning och praxis för säterier, hade ändå ungefär fem nyländska gods övergått i icke-adliga affärsmäns och prästers ägo redan 1809.

DE FINSKA JÄRNBRUKENS OCH MOTSVARANDE INDUSTRIELLA
ANLÄGGNINGARS ANTAL OCH ÄGARE OMKRING ÅREN 1720–1809

	Omkring 1720	År 1809
Antal bruk	18	26
Ägare med nära relation till Finland/ bosatta i Finland totalt	14	15
Adliga bruksägare	8	8
Adliga ägare med nära relation till Finland	7	7

Ovanliga industri- och näringsidkare

På 1700-talet var det ovanligt att adliga i den östra riksdelen bedrev traditionellt borgerliga näringar. Denna observation förvånar inte när man betänker hur ovanligt det var att exempelvis handelsmän adlades under detta århundrade. Därmed kunde heller ingen tradition eller kontinuitet för adlig handel eller industri uppstå. Ett av undantagen var Jakob Forsell som efter mitten av 1700-talet blev en av de mest betydande affärsmännen i den östra delen av Finland. Kommerserådet Forsell, som var borgmästare i Lovisa, adlades under namnet af Forselles 1767 strax innan han från släkten Wrede löste in 40 000 tunnland frälsejord i Elimä för en halv miljon koppardaler. Han avled redan året därpå men hans son fortsatte sedermera inom järnindustrin.²¹⁴

Järnindustrin ansågs vara ett passande alternativ till frälseståndets traditionella näringar. Tabellen ovan samlar uppgifter om ägarförhållanden för finska järnbruk och motsvarande förädlingsanläggningar under tiden från stora nordiska krigets slut fram till freden i Fredrikshamn.

Under den här perioden drevs bruken i Finland med kompetens, kapital och råvara från den västra riksdelen – praktiskt taget alla bruk i Finland använde, precis som på 1600-talet, svensk råvara och lokala skogstillgångar. I framställningen av stångjärn tillsattes tackjärn tillverkat på den svenska sidan. De omkring 25 finska järnbruken utgjorde bara några procent av det totala antalet bruk i riket. I slutet av 1600-talet var antalet bruk 330 och hundra år senare 350.²¹⁵

Bruken i Finland bytte ägare över åttio gånger under perioden och det var vanligt att flera anläggningar övertogs samtidigt. Redan under det tidiga 1700-talet ägde handelshus från Stockholm en stor del av bruken och 1809 var nästan en tredjedel av dem i huvudstadsbornas ägo. En del av de betydande borgarna i denna *skeppsbroadel* adlades i något skede, men det finska innehavet hade i regel ringa betydelse i dessa sammanhang.²¹⁶ Anläggningarna i Finland leddes ofta av disponenter och avlönade förvaltare i enlighet med ägarnas allmänna direktiv. Ett undantag till denna regel är släkten Hising-Hisinger. Den stockholmske handlaren och brukspatronen Mikael Hising hade köpt flera bruk i Finland som hans son Johan Hising, som var grundligt insatt i bergsindustrin, köpte av sin far till ett förmånligt pris. Han fick därmed en två tredjedelars ägarandel i brukskomplexet Fagervik, Billnäs och Skogby. Den nybakade patronen flyttade till Fagervik 1758 och löste snart ut bruken helt och hållet till sig själv. Hising utvecklade sina anläggningar och köpte

Herrskapsfolk på bruksbesök i Söderfors ankarsmedja. Målning av Pehr Hilleström den äldre från 1781.

gods och skogsmarker tills egendomarna omfattade hela tio frälsesäterier. Han adlades för sina förtjänster 1770 med namnet Hisinger. Jakob af Forselles son Henrik af Forselles förkovrade sig i sin tur i järnframställning i Sverige och återvände ännu inte trettio år fyllda för att leda Strömfors bruk. af Forselles, som förärades en bergsrådstitel vid exceptionellt ung ålder, fick anläggningen som länge fungerat dåligt att blomstra och efter hans tidiga bortgång fortsatte hans änka Virginia Christina Sofia Carlsköld att framgångsrikt leda arbetet på Strömfors.²¹⁷

I slutet av 1700-talet innehade även andra adliga släkter än Hisinger och af Forselles bruk i Finland – nämligen släkterna Willebrand, Carnall, af Ugglas och Wasastierna. Den sistnämnda var dessutom en ung adelsläkt. Storhandlaren Abraham Jakob Falander från Vasa adlades nämligen under namnet Wasastierna så sent som 1808 när kriget redan hade brutit ut. Slakten af Ugglas sålde för sin del sin finska egendom strax efter freden i Fredrikshamn.²¹⁸

Adelns ägande av järnbruk ökade med andra ord inte under 1700-talet även om industrisektorn i stort gick framåt i Finland. Mot denna bakgrund är det intressant att notera adelsståndets oro för järnbrukens framtid vid Borgå lantdag 1809.²¹⁹

Särskilt i början av den aktuella perioden åtnjöt sågverksindustrin till skillnad från järnindustrin ingalunda statsmaktens särskilda beskydd. På 1700-talet ingrep staten mer än tidigare i bruket av skogstillgångar: det fanns en allmän oro för att skogarna skulle ta slut, men samtidigt behövde järnbrukens bränslebehov tryggas. Från Finland inkom under frihetstiden fler än 90 ansökningar om att få grunda sågverk och det resulterade i att 68 sågverk grundades. Det högsta ståendet fanns bara representerat bland ägarna i omkring tio av dem.²²⁰

I Nyland förfogade bruksägare och bruk i slutet av 1700-talet över ett tiotal sågverk, men inget av de adelsägda sågverken var ekonomiskt betydande.²²¹ En del av sågverkens delägare var rentav den typ av jordägaradel som framför allt togs med i handlar-fabrikörernas projekt för att godsherrarna inte skulle överklaga grundandet av sågverken till landshövdingen eller direkt till Stockholm och därmed bromsa eller sätta stopp för näringsidkarnas planer.²²²

Vid århundradets slut och i början av 1800-talet grundades många nya sågverk, men adelns andel av grundarna ökade endast i östra Finland. Där byggdes under 1700-talets tre sista decennier över tjugo kommersiella sågverk och nästan hälften av deras grundare och finansiärer var adelsofficerare ur den indelta armén – särskilt löjtnanter och kaptenner – som kände till lokala förhållanden och hade tillräckligt av det kapital som området led skriande brist på. En bakomliggande orsak till detta torde med tanke på periodens ackordsystem ha varit förhoppningar om stora utdelningar som skulle hjälpa investeraren att klättra även i ämbetshierarkin. Efter finska kriget förändrades läget hur som helst och med 1820-talets inträde hade det överlag blivit ovanligt att ståndspersoner ägde sågverk.²²³

Grundandet av ett sågverk krävde betydligt mindre resurser än exempelvis ett järnbruk: beroende på sågverkets storlek varierade byggnadskostnaderna från en tiondel till en femtedel av kostnaderna för ett järnbruk.²²⁴ Att bygga ett sågverk på egen mark var ofta lönsamt och i synnerhet om det fanns billig träråvara att tillgå. Exempelvis kapten Reinhold Jägerhorn, ägare av Jockis gods, behövde i mitten av seklet ett stort lån vilket föranledde en grundlig inventering av hans tiobladiga sågverk. Sågverkets årsproduktion uppskattades år 1752 till 600 tolfå högklassiga brädor och ett par hundra tolfå sekunda brädor som också hade sitt värde. Sågverkets intäkter beräknades till ungefär 2 900 silverdaler, alltså nästan 9 000 koppardaler (växelkurs 1:3). De sammanlagda omkostnaderna värderades till under 1 800 silverdaler, det vill

säga drygt 5 000 koppardaler. I normala fall utgjordes sågverksindustrins största kostnadspost av råvaran, men eftersom Jockis även kunde nyttja sina egna skogstillgångar stannade träråvarans andel vid 400 silverdaler. I stället innebar de svåra kommunikationerna relativt sett enorma fraktkostnader på 1 100 silverdaler. Ändå var sågverket mycket lönsamt. Fem år senare beviljades sågverket privilegier enligt vilka ett virkesanskaffningsområde bestående av ett femtiotal skatte- och kronohemman årligen skulle leverera sammanlagt 1 600 stockar till sågverket. Samtidigt fick sågverket en sågningskvot på hela 1 400 toltf, vilket i fortsättningen blev den mängd som sågverket beskattades för.²²⁵

Periodens landshövdingar främjade aktivt sina läns ekonomiska aktivitet. Under perioden från 1700-talets början fram till 1809 verkade över sextio landshövdingar i Finland och bara två av dem saknade adelsvärdighet vid utnämningen.²²⁶ Landshövdingarnas arbete låg helt i linje med det rådande klimatet som under nyttans och upplysningens tidevarv stöttade utveckling av det allmänna, men en del av landshövdingarna berikade också sig själva avsevärt genom sina företag.

En av de mest ekonomiskt aktiva adelsmännen i slutet av frihetstiden var Anders Henrik Ramsay som var landshövding för två län i rikets finska del. Redan i början av sin yrkesbana hade Ramsay som ung major vid riksdagen 1746–1747 anhållit om tillåtelse att grunda ett sockerbruk på sina ägor på Jackarby gård. Anhållan bifölls inte – enligt gällande förordningar var det nämligen förbjudet att grunda sådana anläggningar på landsbygden.²²⁷ Ramsay utvecklade Jackarby och jordbruket i stort på många vis. Han övertog sammanlagt nio gods – även om han ägde ”högst” sju av dem samtidigt – varav många sköttes med hjälp av landbönder. Den hårdföre och egensinnige landshövdingen som skaffat sig ett kontroversiellt rykte hamnade i svårigheter i samband med bondeoroligheterna i Elimä 1773. Ramsay, som fortfarande åtnjöt regentens förtroende, flyttades därför diskret från uppdraget som landshövding i Savolax och Kymmenegårds län (1765–1774) till ett motsvarande ämbete i Nylands och Tavastehus län (1774–1776). Friherren trivdes inte länge på posten, utan sade upp sig efter ett par år när det uppdragades att han skulle förlora stora delar av sitt läns areal i länsstyrelsens omstrukturering och tvingas flytta från det växande Helsingfors till landshövdingens blivande residensstad Tavastehus.²²⁸

Under den gustavianska tiden kombinerade även Ernst Gustaf von Willebrand framgångsrikt officersyrket och posten som landshövding i Åbo och Björneborgs län (1790–1806) med sitt värv som betydande jord-

Nils Schillmarks vy över Heinola avbildar landshövdingens ämbetsbostad i Kymmengårds län 1787. Tidstypiska mansardtak kan urskiljas på flera byggnader.

bruks- och industriutövare. Hans karriär vände kraftigt uppåt tack vare Gustav III:s ryska krig där han var ansvarig för den svenska arméns proviantering och transporter. Redan då sades han hänsynslöst ha utnyttjat krigstillståndet för att gynna sin egen ställning. von Willebrand, som tillbringat sin ungdom på släktens marker i sydvästra Tavastland, flyttade strax efter kriget från Stockholm till sin ämbetsort där han styrde sitt län från Jockis herrgård som var i hans ägo. Samtidigt fortsatte han gynna sina egna affärer på ett sätt som ledde till kritik från hans konkurrenter och även i allmänhet.

von Willebrand var bland annat delaktig i den tobaksfabrik som grundades i Nådendal och sedan flyttades till Åbo i slutet av århundradet, samt i flera sågverk i sydvästra Tavastland, varav många låg på Jockis herrgårds marker. Herrgården blev ett betydande centrum för tidig industri. von Willebrand lät nämligen bygga en stångjärnssmedja för tackjärn från Sverige och grundade även ett stort tegelbruk och ett brännvinsbränneri. En viktig landvinning och ett bevis på von Willebrands entrepre-

Lorens Pasch den äldres målning porträtterar Arvid Bernhard Horn af Ekebyholm i riksrådsdräkt.

nörsanda var den klädesfabrik som grundades i Jockis under 1790-talets senare hälft: den taktiskt skicklige landshövdingen byggde fabriken och ansökte först därefter om de tillstånd och privilegier som fordrades. Enligt gällande förordningar var det nämligen inte tillåtet att grunda en sådan anläggning på landsbygden. Fabriken sålde sedermera stora partier kläde till krigsmakten, vilket den företagsamme landshövdingen lyckats ordna genom sina armékontakter. von Willebrand var en för finska förhållanden ovanlig adelsherre och hans arbetssätt påminde om arbetssättet hos samtidens mest effektiva företagsledare: landshövdingen skaffade sig borgarrättigheter i Åbo och öppnade en handelsbod som bland annat sålde klädesfabrikens produkter. Den energiske von Willebrand hann också vara den första ordföranden för Finska Hushållningssällskapet som grundades 1797.²²⁹

Adelsmän var delaktiga även i andra fabriksanläggningar, men ingen av dessa fabriker blev särskilt betydande. Likväl fanns det bland adelsmännen en vilja att medverka i den här typen av projekt. Exempelvis deltog landshövding Robert Wilhelm De Geer tillsammans med stadens handlare i driften av den lilla sockerfabriken i Borgå som fick sina privilegier 1784.²³⁰

Adeln i frihetstidens och den gustavianska tidens riksdagar

Adeln förblev det viktigaste ståndet under frihetstiden och den gustavianska tiden, trots att de icke-adliga ständerna fortsatte kritisera det högsta ståndets privilegier och ledande ställning i beslutsprocessen och riksdagen.

Med hattarna och mössorna gjorde partierna under frihetstiden för första gången sitt intåg i den svenska politiska kulturen. Mösspartiet förordade en fredlig östpolitik medan hattarna törstade efter revansch mot Ryssland. De tidiga mössorna var meningsfränder till Arvid Horn, rikets självskrivne ledare i slutet av 1720-talet, trots att Horn själv de facto i första hand var en realpolitiker som, om tillfälle yppades, var redo att ta revansch, återupprätta Sveriges stormaktsposition och återta de områden som riket förlorat i fredsavtalen åren 1719–1721. De största nederlagen hade lidits vid rikets gränser mot Ryssland, och detta tema intresserade därför naturligt nog invånarna i den östra riksdelen och särskilt dess härskande elit, i synnerhet som många adliga flyttat till Finland från områden i Baltikum som erövrats av Ryssland. Mössornas anhängare var framför allt präster och bönder. Vid riksdagen 1738–1739 stärktes

de kretsar som motsatte sig Horns politik. Den nya grupperingen, som började kalla sig hattarna, hade som mål att bli kvitt Horn och inleda ett kompensationskrig för att återta de förlorade områdena. Hattarnas anhängare fanns ofta bland soldat- och ämbetsadeln, mäktiga affärsmän och brukspatroner. Finska adelsmän återfanns i båda lägren och kan därför inte entydigt sorteras in i någotdera partiet.²³¹

Frihetstidens utvecklade politiska system gav reella möjligheter till påverkan, både när det handlade om frågor av övergripande betydelse och frågor av individuell betydelse. Därför fanns det nu i alla de fyra ständerna ett större intresset för att delta i politiken, och särskilt gällde detta adeln som redan genom sina ståndsprivilegier var berättigad till att delta. Det praktiska behovet resulterade i ett utskottsväsende som visat sig vara funktionellt ända sedan dess. Beslutsberedningen gjordes redan i utskotten. I samtliga utskott hade adeln dubbelt större representation än de andra ständerna, och i det allra mest betydande utskottet, sekreta utskottet, accepterades representanter för bönderna endast i undantagsfall, det vill säga i samband med kriser.²³²

Under 1700-talet innehade adliga representanter för områden öster om Bottniska viken i regel inga betydande förtroendeuppdrag. De valdes exempelvis sällan till ståndets elektorer, vilket vanligtvis innebar att finska adelsmän inte heller fick några viktiga utskottsplatser. Adelsståndets elektorer tenderade, liksom motsvarande förtroendemän inom de andra ständerna, att själva väljas in i olika utskott. Riddarhusordningen 1720 (16 §) fastslog att elektorerna blott och bart skulle verka för ”det allmänna bästa” och samvetsgrant välja kompetenta personer till sekreta utskottet. I praktiken valde emellertid elektorerna in varandra i sekreta utskottet och i olika deputationer.²³³

Adelsmännen deltog flitigt i frihetstidens riksdagar och hade alltid den högsta numerära närvaron. Strax efter 1720-talets svårigheter tog sig även adliga från den östra riksdelen till den omvittnat dyra huvudstaden i dubbelt högre grad än någonsin tidigare eller senare under Sveriges och Finlands gemensamma historia. Tidigare hade ett femtiotal representanter öster om Bottniska viken kommit till Riddarhuset men nu var de oftast fler än hundra.²³⁴ Adessläkterna företrädde i regel av över 1 000 ättmän eller av herrar som övertagit uppgiften via fullmakt; den finska adelns andel av adelns och ridderskapets medlemskår uppgick till omkring 10–15 procent. Släkternas huvudmän kunde ge fullmakt åt en adelsman ur en annan släkt eller åt en yngre representant ur den egna släkten att verka på släktens mandat.

Av de finska adelsmän som deltog i frihetstidens riksdagar var hela åtta av tio soldater, vilket kan jämföras med att soldaternas andel av hela ståndet var omkring 60 procent. Det vittnar om begränsningarna för de finska adelsrepresentanternas agerande – och kanske allmänna politiska kompetens. De finska adelsmännens representation i officerskåren var dock avsevärt högre både numerärt och relativt sett: där utgjorde de tidvis 40 procent.²³⁵

Under riksdagen 1789 riktade Gustav III skarp kritik mot adeln. Flygblad och andra propagandapublikationer lät förstå att adeln tackat för de stora jordegendomar och höga ämbeten de fått genom att förråda sin kung och dessutom ta emot mutor. Regenten utnyttjade skickligt de icke-adliga ständernas långvariga bitterhet och manipulerade själv attityderna till det högsta ståndet. Till ständermötet mobiliserade adeln representanter för över 900 släkter – den gången deltog bara ett femtiotal finska adelsmän – men kungen körde över frälseståndet med de icke-adliga ständernas stöd och kom därmed att öppna för splittringen av ståndssamhället.²³⁶

Sköldebrevet var ett intyg på adelvärdighetens, adelsvapnets och det adliga efternamnets beviljande. Carl Fredrik Iflander adlades 1776 med namnet Segerstråle. Släktens sköldebrev förvaras på Finlands Riddarhus.

Vid övergången från frihetstiden till den gustavianska tiden upphörde många erfarna adelsrepresentanter helt med riksdagsarbetet efter att deras möjligheter att påverka blivit inskränkta. Det tidigare så betydelsefulla utskottsväsendet minimerades exempelvis i 1772 års regeringsform och ständerna fick inte ens behålla rätten att övervaka regeringen.²³⁷ Under den gustavianska tiden minskade deltagandet i samma takt som beslutsmakten avtog, och vid den sista riksdagen under Sveriges och Finlands gemensamma historia som hölls i Norrköping år 1800 deltog representanter för totalt färre än 600 släkter.²³⁸

Vid den viktiga riksdagen i Stockholm 1809–1810 representerades ständerna i det redan kringskurna Sverige av sammanlagt 1 200 personer av vilka åtta av tio var adliga. Till lantdagen i Borgå samlades våren och sommaren 1809 i sin tur som mest omkring 140 representanter varav över hälften var adliga.²³⁹ Många av de adelsätter som räknas som finska fanns på plats i Stockholm, totalt 47 stycken. Det var en fjärdedel av de släkter som då räknades som finska. På Borgå lantdag, som alltså hölls vid samma tid, närvarade som mest 77 adelsmän.²⁴⁰

De främsta finska politiska aktörerna

Den viktiga frågan om vilket inflytande finska adelsmän eller adelsmän som var verksamma i Finland under en betydande del av sin karriär hade i riksdagsarbetet under olika perioder, är svårt att besvara i en så här kort text. Det går dock att göra en allmän bedömning av finska adelsmäns deltagande i riksdagsarbetet utifrån tidigare studier och diskussioner som förts inom adelsståndet.

Den allmänna bilden är att de finska adelsmännen inte hade någon särskilt stor betydelse i skötseln av angelägenheter på riksnivå, vilket delvis berodde på redan flyktigt berörda faktorer såsom låg utbildningsnivå, fokus på krigsväsendets angelägenheter, att de mest betydande adelsrepresentanterna fick uppgifter i rikets centralområden och bristen på nödvändiga ekonomiska resurser för politisk aktivitet. I bakgrunden fanns även stora nordiska krigets påfrestningar – så sent som till riksdagen 1726–1727 skickades endast befullmäktigade adelsmän från såväl Nylands och Tavastehus län som Kymmenegårds och Nyslotts län. Senare ökade alltså aktiviteten avsevärt, men likväl var det under hela tiden ont om starka finska adelsmän med stort inflytande i riksdagen.²⁴¹ Många landshövdingar var aktiva debattörer inom sitt stånd och upprät-

tade för privat bruk och för ämbetets räkning promemorior och ansökningar i olika allmänna frågor och sådant som gällde det egna länet.

Ett urval av 13 riksdagar (1719–1752, 1765–1766, 1771–1772) ger en övergripande bild av den finska och i Finland verkande adelns företrädare i frihetstidens representativa församling. Under tidsperioden fanns omkring 200 släkter med tydlig anknytning till Finland. Av dem skickade var femte ingen egen representant till Stockholm under hela perioden. Medianen vittnar om deltagaraktiviteten i stort – man deltog tre gånger av tretton. Likväl visade flera släkter – som förvisso hade många medlemmar i stadigvarande arbete på västra sidan av Bottniska viken eller tidigt hade flyttat dit – prov på samvetsgrant deltagande. Många av de släkter som redan nämnts representerades i stort sett alltid av någon släktgren, bland dem exempelvis släkterna Carpelan, Creutz, Fleming af Liebelitz, Horn af Ekebyholm, Taube, Aminoff, Wrede af Elimä, Boije af Gennäs, Stålhandske, Horn af Åminne, Leyonmarck, Sprengtporten, von Törne och Armfelt. Även av dessa släkter hade en del hunnit fjärmars från sina förfäders hemtrakter och dessutom tycks en del av dem upprepade gånger ha nöjt sig med att bara närvara på ständermötena. Merparten av Flemings och Horns representanter, med undantag för Arvid Horn, deltog till exempel i stort sett inte i debatterna.²⁴²

Kombinerade uppgifter ur forskningslitteraturen ger en bild av att det funnits ett par dussin särskilt politiskt aktiva släkter. Antalet är emellertid mycket mindre än så, åtminstone om man granskar längre tidsperioder än en enskild riksdag. En släkts synliga riksdagsaktivitet vilade ofta på en man eller på sin höjd ett fåtal män, och inflytandet avtog i samma stund som deras aktivitet upphörde. Samuel Blomfelt deltog exempelvis som lagman i Karelen åren 1721–1736 aktivt i ståndets diskussioner och närvarade vid åtta på varandra följande riksdagar åren 1720–1743. Släktens historia upphörde emellertid i och med den barnlöse lagmannens bortgång.

Det fanns också släkter med aktiva riksdagsmän i flera generationer. Lars Johan Ehrenmalm och hans söner Georg och Samuel Magnus Ehrenmalm var alla aktiva debattörer som arbetade för att utveckla Finlands ekonomi.²⁴³ Ibland tycks kunnandet ha gått i arv. Det handlade troligen om att man i dessa kretsar verkligen förstod betydelsen av den politiska kulturens olika delområden och fortlöpande kunde utnyttja det rådande systemet. Släkten Boije, som under frihetstiden var framstående både i rikets svenska och finska del, är ett belysande exempel på det. Bland släktens medlemmar var det särskilt överstelöjtnant Carl Gustaf

Boije och hans brorsöner, hovjägmästare Erik Gustaf Boije, Nylands och Tavastehus läns landshövding, statskontorets president Hans Henrik Boije och Otto Ernst Boije, som blev landshövding i Savolax och Karelens län, som var skickliga politiker samtidigt som de väckte motstridiga känslor. Släkten skickade regelbundet ett tiotal medlemmar till riksdagarna under frihetstidens senare del, vilket även det var ovanligt.

Bland de ur ett riksperspektiv sett viktigaste civila och militära ledarna på beslutsfattande nivå inom riksdagen fanns under frihetstidens senare hälft (1746–1772) inte en enda person med anknytning till Finland som hade en bakgrund i civila uppgifter. Det är ingen större överraskning med tanke på att det under denna period inte heller var många personer av finsk börd som nådde centralförvaltningens viktigaste poster. Däremot förändras bilden något om man riktar blicken mot frihetstidens ledande personer med officersbakgrund. Under hattarnas styre kunde andelen inflytelserika adelspersoner med finsk anknytning vara anmärkningsvärt stor i den inre kretsen av officerare. Dessa personer eller släkter var emellertid inte heller många, men en del av dem var verksamma i decennier. Till gruppen hörde bröderna Henrik Jakob och Fabian Wrede liksom bröderna Augustin och Carl Ehrensvärd samt den redan nämnde Hans Henrik Boije. De sympatiserade alla med hattarna och var omstridda personer på sin tid. Under mössornas tid vid makten verkade däremot inga finska adelsmän på centrala poster.²⁴⁴

Adeln
på 1800-talet

Emanuel Thelnings lantdagsmålning (1812) skildrar ögonblicket då adelsståndet i Finland gör sig redo att svära sin trohetsed till kejsar Alexander I i Borgå domkyrka den 29 mars 1809.

DEN FINSKA ADELNS TID

Adelns historia i det område som då utgjorde Finland fick en ny riktning vid lantdagen i Borgå 1809. Redan innan det genom freden i Fredrikshamn stadfästes att Finland lösgjorts från det svenska riket, sammankallade den ryska ockupationsmakten de fyra ständerna till en lantdag. Under ständermötet, som inleddes i Borgå våren 1809, separerades de medlemmar av adelsätter som bodde i den östra riksdelen från det svenska rikets adel utan att för den skull upptas i den ryska adeln. Lantdagen avslutades med utdelning av nya adelsvärdigheter som varken var svenska eller ryska, utan finska. 1809 var födelseåret för Finlands adel.¹

Finlands erövring och Borgå lantdag som hölls för att befästa erövringen var en del av omvälvningarna som orsakats av Napoleonkrigen. Instabiliteten i Europa hade redan pågått länge: brytningstidens gnista hade tänts av franska revolutionen 1789. Traditionellt har man betraktat revolutionen som ett dödligt slag mot adelns makt i Europa. Den ”borgerliga” revolutionen åsidosatte de med varandra förbundna och genom arv utvalda makthavarna, kungen och adeln. Därför har man sett 1800-talet som ett borgerlighetens århundrade.²

Från och med 1800-talet har historieforskarna emellertid omvärderat denna uppfattning.³ Frankrike återinförde monarkin redan 1804 när Napoleon antog kejsartiteln och återigen började dela ut adelsvärdigheter. Europas historia under 1800-talet är full av drottningar, kejsare, storslagna hov, furstinnor och grevar, hertigar och aristokrater. Det styrande skiktet framstår därför inte vid första anblicken som särskilt borgerligt. Det var också vanligt att icke-adliga affärsmän som nådde toppen adlades som belöning för sina framgångar. I flera länder, exempelvis det ryska riket, inträffade det ingen revolution i slutet av 1700-talet utan det gamla samhällssystemet, *ancien régime*, fortsatte som förut.

Arno Mayer hävdade i sin epokgörande bok *The Persistence of the Old Regime* (1981) att adelns ledande ställning varade ända fram till första världskriget och att den rentav var en av krigets orsaker. Det känns som

ett överdrivet påstående med tanke på att adelns långsamt försvagade ställning är karakteristisk för 1800-talet. Samtidigt känns det lika överdrivet att tala om borgerskapets århundrade. Det typiska för perioden var snarare att det bildades en ny adels-borgerlig elit: adliga gifte sig allt oftare med personer som inte var adliga och det blev socialt acceptabelt för adliga att i ännu högre grad delta i affärsverksamhet samt utöva nya yrken som arkitekt, ingenjör, konstnär eller journalist.⁴

Om förändringarna inom adeln vittnar även att en del adelskvinnor från och med 1800-talets senare hälft började gå ut i arbetslivet som lärarinnor, post- och telegrafpersonal, sekreterare och sjuksköterskor. Även om samhället styrdes av en adels-borgerlig elit var det inte alla adliga som ingick i den. Adelstiteln gick i arv till alla barn födda inom en adelsmans äktenskap men alla ärvde inte tillgångar och vissa förlorade sin egendom, vilket innebar att det hela tiden även ingick fattiga personer iståndet. Adeln var alltså inte en samhällsklass avgränsad av sin ekonomiska roll och förmögenhet utan ett *stånd*, en gruppstillhörighet som definierades av lagstiftning och som i adelns fall dessutom var ärftlig.⁵

Som del av Ryssland fick Storfurstendömet Finland ett begränsat självstyre. Lagar och privilegier från det svenska riket gällde alljämt, och därmed också ett adelsystem efter svensk modell. Från rysk sida infördes i Finland inget automatiskt adlande utifrån ämbets- och militära grader eller ordenstecken.⁶

För adelsystemets del fanns det flera viktiga ärvda lagar från Sverige. Ständernas representationsrätt och arbetsformer fastställdes i 1617 års riksdagsordning samt för adelns del närmare i 1626 års riddarhusordning och i tilläggen från 1778. Riddarhusordningen reglerade även adelsvärdigheternas ärflighet. Adelsprivilegierna från 1723 gav framför allt ekonomiska fördelar. 1734 års lag fastställde adligas arvsrätt och ståndsställningens utsträckning till adelsmannens hustru. Regentens rätt att adla härstammade i sin tur från 1772 års regeringsform, som med ett tillägg från 1789, förenings- och säkerhetsakten, även reglerade äganderätten till frälsejord samt adelns ämbetsprivilegier.⁷

Det som var nytt jämfört med den svenska tiden var grundandet av ett eget Riddarhus i Finland. Ärendet framfördes redan vid Borgå lantdag, men det var 1816 års kejsarliga reskript om registrering av adelsätterna som satte fart på det finska riddarhusföretaget. Eftersom Finlands ständer inte hade integrerats i det ryska ståndssystemet och adelsståndets verksamhet fortsatte följa den svenska lagstiftningen, behövdeståndet enligt samma lagstiftning ett Riddarhus som autonomt organ för att kunna

registrera de nya adelsvärdigheter som kejsaren beviljat. På samma sätt hade den balttyska adeln separata riddarhus i Kurland, Livland, på Ösel och i Estland. Den egentliga förteckningen av de finska adelsätterna gjordes 1818, vilket numera räknas som födelseåret för Finlands Riddarhus som institution. När Helsingfors blev huvudstad och senaten flyttade dit från Åbo följde riddarhusverksamheten med, och riddarhusdirektionen sammanträdde för första gången i Helsingfors 1820.⁸

Finlands adel utgjordes av de gamla adelssläkterna i landet och släkter adlade av de ryska kejsarna. Enligt samtida uppskattningar fanns det drygt 200 gamla släkter varav 191 skrevs in i Finlands Riddarhus. Rysslands kejsare beviljade 10 greve-, 38 friherre- och 115 obetitlade värdigheter i Finland. Nio personer fick ta emot en finsk värdighet två gånger, så det sammanlagda antalet personer som fick adliga upphöjelser var 154. Dessutom naturaliserades några utländska adelsvärdigheter, vilket ledde till att 20 släkter skrevs in i Riddarhuset. Bland dem fanns den ende finske fursten, generalguvernör Aleksandr Menschikoff (Mensjikov). De sista obetitlade adelsvärdigheterna utdelades 1904 och den sista finska adelstiteln beviljades 1912 då ministerstatssekreterare August Langhoff upphöjdes till friherre. Friherrarna tilltalades allmänt och informellt som baroner, men lagtexten använde endast titeln friherre. Friherrrens maka var friherrinna – benämningen baronessa användes inte.⁹

FINSKA ADELSVÄRDIGHETER UNDER OLIKA REGENTER

	Alexander I (1809–1825)	Nikolaj I (1825–1855)	Alexander II (1855–1881)	Alexander III (1881–1894)	Nikolaj II (1894–1917)	Totalt
Grevetitlar	7	2	1	0	0	10
Friherretitlar	7	7	16	5	3	38
Adlanden	21	30	36	13	15	115
Adelsvärdigheter totalt	35	39	53	18	18	163
Adelsvärdigheter per år	2,10	1,33	2,04	1,32	0,80	

År 1815, när Gamla Finland (det vill säga de delar av östra Finland som Ryssland hade erövrat på 1700-talet), redan förenats med Storfurstendömet Finland fanns det 2 885 finska adliga, ett antal som motsvarade 0,26 procent av befolkningen. Under århundradets lopp ökade både adelns och befolkningens antal, men befolkningsökningen var snabbare

medan adelns andel av befolkningen minskade. År 1920 fanns det 4 226 adliga i Finland, vilket var 0,13 procent av befolkningen.¹⁰

Finlands adelsstånd, till sitt officiella namn Finlands Ridderskap och Adel, förde inledningsvis en slumrande tillvaro som stånds-korporation och släkternas representanter kallades inte till något nytt ständermöte på flera decennier. På riddarhusdirektionens möten behandlades främst sådant som hade med inskrivningen av nya släkter att göra. Samtidigt försökte man få till stånd en egentlig riddarhusbyggnad. Projektet inleddes slutligen 1858, och 1862 stod byggnaden färdig att användas av januariutskottet som förberedde den kommande lantdagen.¹¹

Sammankallandet av lantdagen 1863 och den regelbundna lantdagsverksamheten efter det återgav adeln rollen som det främsta av de fyra ständerna. Å andra sidan fick det adelskontrollerade ämbetsmaskineriet i lantdagen en konkurrent i maktutövningen. Dessutom försvagades adelns ställning inom ämbetsmaskineriet mot seklets slut.¹²

Under lantdagarna på 1860-talet fick liberalismen som ideologi starkt inflytande bland adeln. De liberala kretsarna motsatte sig ämbetsmannavälde och förespråkade avreglering och hävning av privilegier. Det riksdagsinitiativ som tydligast inspirerades av liberalismen var adelsståndets anhållan om att alla adelns privilegier skulle upphävas. Det ledde dock inte till önskat resultat utan bara till att några enstaka privilegier upphävdes från och med 1860-talet.¹³

Mot slutet av seklet blev nationalismen den ledande ideologiska inriktningen, vilket återspeglades i en språknationalistisk konflikt mellan adelns svensksinnade majoritet och den finsksinnade minoriteten. Så småningom yttrade den sig också i meningsskiljaktigheter mellan storfurstendömet och kejsardömet, vilket beroende på perspektivet kan ses som en förtrycks- eller en integreringsperiod. En klar majoritet av adelsståndet valde den konstitutionella linjen, vilket ledde till att förbundet som ingåtts mellan adeln och kejsaren 1809 upplöstes 90 år senare. I och med februarimanifestet 1899 blev det uppenbart för alla att finnarnas och ryssarnas uppfattningar om det finska självstyrets omfattning skilde sig från varandra.¹⁴

De adelsrelaterade lagarna från den svenska tiden förblev i stora drag oförändrade under hela kejsartiden, men lantdags- och riddarhusordningen stöptes om helt 1869. Den nya lantdagsordningen garanterade att ständerna skulle sammankallas minst vart femte år, för att det mer än 50-åriga uppehållet inte skulle upprepas. Dessutom fastställdes det att ständerna representerade Finlands folk, vilket var en principiellt viktig

utsaga. Riddarhusordningens viktigaste reform var avskaffandet av de tre röstningsklasserna, vilket minskade högadelns inflytande.¹⁵

I 1906 års riksdagsordning avskaffades ståndslantdagen till förmån för en enkammarriksdag och adeln förlorade sin lagstiftningsmakt. Vid det här laget röstade man inte längre om att bevara ståndslantdagen utan adelsståndet godtog förslaget om en enkammarriksdag med hundra röster mot åtta. Minoriteten skulle ha föredragit en tvåkammarriksdag. Att bevara ståndssystemet var inte längre något alternativ, för även en majoritet av de adliga såg det som ett föråldrat representativt system och de samhälleliga oroligheterna som blivit särskilt tydliga i storstrejken året innan skapade ett förändringstryck utifrån. Dessutom hade Sverige som föregångsland övergått från fyrkammar- till tvåkammarriksdag redan 1865–1866.¹⁶

Riddarhusordningen kunde inte ändras 1906 eftersom kejsaren inte hade fastställt adelns ändringsförslag. Detta skedde först i det självständiga Finland 1918. Året därpå gjordes några mötestekniska förändringar i riddarhusordningen som fastställdes av riksföreståndaren, friherre Gustaf Mannerheim, och det är i denna version från 1919 som riddarhusordningen fortfarande föreligger.¹⁷

Samma år stadfästes även den nya republiken Finlands regeringsform som utgör slutpunkten för denna bok. Då avskaffades regentens rätt att adla från den tidigare regeringsformen och förändrades till ett direkt förbud: ”I republiken må ej förlänas adelskap eller annan ärftlig värdighet.”¹⁸ Vid denna boks utgivning har det således gått drygt hundra år sedan Finlands adel enligt 1919 års regeringsform stängdes för nya medlemmar.

INDIVID OCH GEMENSKAP

Äktenskap och familjestruktur

En av adelssläkternas viktigaste uppgifter var att förnya sig. Nya generationer skulle bära sina förfäders arv, namn och ståndsställning och en dag ge dem vidare i arv till nästa generation. Adelsfamiljerna måste alltså avla barn, vilket i sin tur förutsatte äkta par som kunde bli fäder och mödrar åt de nya adelsgenerationerna. Att ingå äktenskap var ett strategiskt steg i adelsfamiljernas kontinuitet. Äldre generationer hade sin egen uppfattning om lämpliga partier för sina barn, men att tvinga samman unga som fann varandra motbjudande tjänade varken ståndets eller familjens intressen. Äktenskap var en förträfflig metod för adelsfamiljer att skaffa sig vänner och fördjupa befintliga band till exempelvis storfurstendömet styrande elit, så släktens åsikter och de släktband som knöts genom äktenskapet var betydelsefulla. Makens eller makans börd spelade alltså roll, men mot slutet av 1800-talet ingick allt fler adelsungdomar äktenskap med icke-adliga. Samtidigt började även det bildade borgerskapets söner att finna makor bland adelsfröknarna. Pressen att gifta sig inom ståndet kunde snarare komma från adeln som korporation än från den egna släkten, som inte nödvändigtvis hade något emot att välkomna en rik person med borgarbakgrund och god samhällsställning i släkten. Äktenskapets praktik visar på adelns nya roller och på den ökande jämlikheten i samhället.¹⁹

Inom adeln ingick man äktenskap både av kärlek och av ekonomiska eller andra mer prosaiska orsaker. Oftast kunde båda orsakerna skönjas bakom beslutet. Att unga gjorde egna partnerval utan att hörsamma föräldrarnas och släktens åsikter kunde i bästa fall resultera i dålig stämning och i värsta fall i utfrysning ur släktkretsen. Samtidigt behövde ett olyckligt partnerval i strid med föräldrarnas vilja inte nödvändigtvis leda till någon total uteslutning ur släktkretsen, utan man försökte efter bästa förmåga att stötta den olycksdrabbade släktmedlemmen.²⁰ Finlands adels-

Senatorn och statsrådet, friherre Carl Emil Cedercreutz med sin hustru Emilia Cedercreutz (f. Hackman). Fotografi från 1860-talet.

kretsar var små och de blivande makarna var oftast bekanta eller kände åtminstone till varandra och varandras familjer på något sätt. En utslutning ur släkten på grund av ett oönskat äktenskap kunde vara skadligt för hela släkt nätverket som delvis revs upp och var svårt att reparera med nya länkar ur de adligas begränsade skara.²¹

Adelsäktenskapen ingicks i genomsnitt när fästmannen var strax över 30 år och fästmön ungefär 24 år gammal. Ålderskillnaden var något större än i andra befolkningsgrupper där paret låg närmare varandra i ålder, men där äktenskapen å andra sidan också ingicks tidigare. Ålderskillnaden förklaras av att adelsmannen behövde skaffa sig en ämbetsställning eller ärva fast egendom innan han gifte sig. Adelsflickor gifte sig

inte i tonåren utan de flesta var vuxna och hade redan hunnit tillägna sig de färdigheter och kunskaper som krävdes för att sköta ett stort hushåll. När man ser på genomsnittsvärden i äktenskapsstatistiken får man dock inte glömma att i synnerhet änklingar ofta ingick nya äktenskap på äldre dar och att en del av adelsflickorna gifte sig i yngre ålder.²²

Det är uppenbart att man efter äktenskapet eftersträvade att tillbringa så mycket tid som möjligt med familjen. Adelsmannen behövde sin hustru – eller i brist på henne någon annan kvinnlig släkting – hjälp i många av vardagens plikter.²³ Familjen kunde också följa med maken och fadern på dennes ämbetsutövning och bo i långa perioder borta från familjens egentliga hem, eller så hade familjen flera hem.²⁴ Om mannen inte var förpliktigad att resa långt hemifrån i ämbetet kunde paret ”hålla hov” i sin herrgård på landsbygden. Då kretsade familjelivet kring plikten att upprätthålla godset och de sociala relationerna, där båda makarna hade sina egna viktiga uppgifter som maka och make, förälder och husbonde eller husfru.²⁵ Under den här tidsperioden hade både adelshushållen och andra familjer könsuppdelade ansvarsområden i hushållet, och kvinnornas arbetsinsats var lika nödvändig som männens. Givetvis var fruns och barnens närvaro även emotionellt viktig för adelsmannen.²⁶

Adelsfamiljerna följde inte den kärnfamiljmodell med föräldrar och barn som vi associerar begreppet med i dag. De kunde snarare betraktas som utökade familjer där parets ogifta släktingar ingick. Adelshushållen kunde inbegripa flera generationer – stödet och tryggheten mellan generationerna var en viktig resurs. Släkternas kulturella kapital överfördes naturligt mellan generationerna när far- och morföräldrar var närvarande i sina barns och barnbarns liv. Ogifta adliga kunde bilda hushåll tillsammans med sina syskon. Det handlade om ekonomisk trygghet och om att dela på kostnader. Det var ganska ovanligt att en adlig levde ensam med endast tjänstefolk i hushållet.²⁷

Adelsfamiljerna kunde vara stora – ett tiotal barn var inget ovanligt – men det fanns även mindre familjer där få barn föddes eller många dog i unga år. Från slutet av 1700-talet fram till slutet av 1800-talet föddes i genomsnitt fem barn i familjerna, och nästan 34 procent av barnen dog före sitt femtonde levnadsår. Adligheten skyddade inte mot epidemier som dödade både adelns och böndernas barn. Det bör också påpekas att dödfödda barn och missfall inte ingår i siffrorna. Familjerna fick barn med i genomsnitt 2,5 års intervall. Då adelsdöttrarnas äktenskap ofta ingicks i 24-årsåldern innebär det att adelskvinnorna var gravida eller

återhämtade sig från en förlossning under ungefär 10–15 år av sina liv, alltså nästan hela sin mest fruktsamma ålder om man även tar hänsyn till dödfödda barn och missfall.²⁸

Födelse, barndom och ungdom

Adelskvinnorna födde sina barn med stöd av en barnmorska eller erfaren jordgumma. Den blivande moderns mor hade också en egen roll som stödjure vid förlossningen. Under 1800-talet ammade adelskvinnor i Finland i allt högre grad sina barn själva och fäderna uteslöts inte ur småbarnens liv i adelsfamiljerna. Ofta fanns den närmaste släkten hemma hos den födande där de inväntade den nya släktmedlemmens ankomst.²⁹

Dopet firades ungefär två veckor efter födseln, ibland redan efter ett par dagar. Många gånger fick ett barn som föddes i en adelsfamilj samma namn som en släkting, och därför upprepas samma namn ofta i flera generationer av en adelsläkt. Att döpa barnet efter en släkting var ett sätt att visa på släktens kontinuitet och respekt för tidigare generationer. Barnet kunde även döpas efter faderns överordnade eller någon i den kejsrerliga familjen.³⁰ Dopfesten för det förstfödda barnet var ofta en storslagen händelse till den grad att överheten nödgades försöka stävja dopfesternas överdåd genom lagstiftning. Antalet gudföräldrar hade begränsats till nio par, så det maximala antalet gudföräldrar var 18. Valet av gudföräldrar var viktigt eftersom det var genom dem som den nyfödda knöts till sina egna skara, som en del av släktkretsen och nätverket av inflytelserika beskyddare. Gudföräldrarnas roll i dopceremonin var central då barnens mor inte kunde delta i ceremonin innan hon blivit kyrktagen ungefär sex veckor efter förlossningen. Vid dopet närvarade alltså barnets far, gudföräldrar, far- och morföräldrar.³¹

Småbarnstiden tillbringade adelsfamiljernas söner och döttrar huvudsakligen i hemmet. Ofta anlätades en barnpiga för att sköta barnen, och när de blev äldre fick de en guvernant eller informator. Livet i finska adelsfamiljer följde levnadssättet för samtidens ståndspersoner där årliga fester, årscykeln och barnens inskolning i vardagssysslorna flätades samman med släktbesök och umgängesliv.³²

Uppfostran, utbildning och karriärval

Under barndomstiden försökte man förbereda adelns söner och döttrar för vuxenlivet. Adelspojkarna övade sig i färdigheter som de skulle komma att behöva i sitt arbetsliv och flickorna förbereddes för uppgifterna i skötseln av ett adelshushåll. Både söner och döttrar skulle veta hur man ledde godset och dess hushåll, vad lantbruket krävde, hur sågverken och kvarnarna på godsets marker drevs, hur man handskades med underlydande och umgicks med jämbördiga, alltså andra adelsfamiljer. Adelsbarnen lärde sig detta genom att iakttä sina föräldrar, sönerna sina fäder och döttrarna sina mödrar. Ibland kunde adelsbarn skickas till släktingar för att lära sig olika saker om det ansågs ligga i barnets intresse. Barnets, och i synnerhet sonens, plats i syskonordningen kunde påverka de planerade karriäralternativen för honom och därmed den utbildning han fick. Arvsföljden i Finland gynnade inte den förstfödde sonen och föranledde inte att han skulle ges en annan utbildning än de yngre bröderna. Adelsföräldrarna försökte, säkert i likhet med nästan alla föräldrar, att erbjuda sina barn den bästa tänkbara uppväxtmiljön för att de skulle bli nyttiga medlemmar i sitt lokalsamhälle och hedra sina föräldrar och släkten. Rättvisa, hörsamhet mot adliga traditioner och respekt för föräldrarna var grundpelarna i en god uppföstran.³³

Under 1800-talet började man ordna utbildning för adelssönerna utanför hemmet, och mot slutet av seklet ökade utbildningens betydelse.³⁴ Tidigare hade pojkarnas utbildning skötts av informatorer. Undervisningen i samtidens skolor hade ju huvudsakligen som mål att förbereda pojkarna för studier vid universitetet eller för prästyrket. Under informatorernas ledning tillägnade sig pojkarna tillräckliga kunskaper i läsning, skrivning, räkning och språk. I deras utbildning ingick även teckning, fäktning och ridning – en adelsyngling behövde både kunna kriga och ha umgängesfärdigheter. Under 1800-talet förlorade adeln emellertid tydligt denna militära roll.³⁵

Under århundradets gång grundades realskolor i Finland med undervisning som inte bara tog sikte på universitetsstudier och prästbanan. En ämbetskarriär förutsatte i allt högre grad en offentlig, av myndigheterna övervakad utbildningsgång. Eftersom adliga under det tidiga 1800-talet i stort sett inte verkade inom yrkesprofessioner hade de heller inget behov av en behörighetsgivande skolgång. På 1800-talet gick det fortfarande bra att utan formell utbildning förbereda sig för en karriär som officer.³⁶ Officersbanan var en statusprofession snarare än ett yrke och byggde

Utexaminerade kadetter från Finska kadettkåren 1882. Fem av sju­tt­on kadetter på bilden var adliga: Edgar Ferdinand Oker-Blom, Viktor Rafael Schauman, Edvard Severin Tigerstedt, Eugène Tigerstedt och Uno Werner Samuel von Troil.

på samhällelig ställning, vilket medförde att inte heller utbildningen var exakt reglerad. Som Marja Vuorinen kommer att visa i ett senare avsnitt ökade utbildningens betydelse som kriterium för tillträde till officersbanan under seklets gång. Adeln var ett militärt stånd långt in på den senare delen av 1800-talet: hela 80 procent av de 30–70-åriga adelsmännen hade en officers- eller underofficersgrad 1820, men år 1900 hade andelen sjunkit till 31 procent.³⁷ I början av kejsartiden var den finska roteindelade armén i praktiken nedlagd, men samtidigt öppnades möjligheter till en officerskarriär i kejsardömet's armé. En officersutbildning ansågs dock också ge behörighet för många civila uppdrag, så adelsman­nen behövde inte verka inom det militära under hela sin yrkesbana.³⁸

I Finland hade officersutbildning börjat ges vid en krigsskola grundad i Savolax 1779, som 1812 blev Topografiska kåren i Haapaniemi. Denna skola brann 1819, och vid årsskiftet 1820–1821 flyttade officersutbildningen till Fredrikshamn och blev Finska kadettkåren. Även personer som inte var adliga kunde studera vid kadettkåren, men skolans regelverk gynnade adeln. För medellösa adelsfamiljer var kadettkåren i Fredrikshamn gratis. Skolans rektor Peter Georg Thesleff fastställde

1833 att en person som inte tillhörde adeln behövde vara 10 procent mer behörig än en adlig för att få bli kadett. Bakom detta för adeln gynnsamma beslut låg det som friherre Wilhem Klinckowström några år tidigare hade framfört om behovet av att försvåra icke-adligas skolgång för att försvara adligas ämbetspositioner i landets förvaltning. Fram till 1863 var skolan exklusiv – bara herrskapsfolkets söner fick studera där och vanligt folks ungar skulle inte göra sig besvär.³⁹

Kadettkårens undervisning var mycket omfattande: adelsynglingarna studerade matematik, fysik, kemi, lantmäteri, teckning och moderna språk. De här studierna gav beredskap för både en militär och en civil karriär. Undervisningen i ryska språket gjorde det möjligt att fortsätta till ryska högskolor och bygga upp en karriär i Ryssland. Kadettkårens elever och lärare kände varandras familjer, och även om skolan enligt Alexander Roediger måhända var kyligt formell var den samtidigt ett lärosäte för en liten krets av bekanta.⁴⁰ Fredrikshamns kadettkår var en viktig plats för upprätthållandet och skapandet av sociala nätverk – här träffades adelsfamiljernas söner och knöt livslånga vänskapsband samt upprätthöll familjeallianser som sträckte sig över decennier.⁴¹

Adelsynglingar som inledde en militär karriär efter kadettkåren fortsatte i regel till de ryska truppförbanden i Sankt Petersburg. I mitten av århundradet tjänstgjorde var femte finsk adelsman vid ett ryskt truppförband och i slutet av århundradet var nionde.⁴² Att tjänstgöra vid dessa enheter krävde att man anammade adelsofficerens livsstil med eleganta yttre kännetecken som uniform, restauranger och dyra fritidssysselsättningar. Söner ur fattiga finska adelsfamiljer kunde inte nå den adliga elitofficerskåren utan att skuldsätta sig.⁴³

Under den tid som Kungliga akademien i Åbo var Finlands enda universitet var det främst allmänbildande utbildning som adelsynglingarna sökte där, inte akademiska meriter som kunde hjälpa dem vidare i karriären. En sådan akademisk strävan ansågs opassande för adeln som inte hade samma utbildningsmässiga behov som de andra ständernas söner.⁴⁴ När universitetet flyttats till Helsingfors studerade adelsfamiljernas söner vid Kejsarliga Alexanders-universitetet både för allmänbildningens skull och för studier med sikte på examen. Av 119 adliga studerande vid universitetet 1829 var 21,9 procent officerssöner och 9,2 procent söner till högre ämbetsmän.⁴⁵ Adelsynglingar gick också vidare till universitetet från kadettkåren i Fredrikshamn – alla lockades inte av en karriär i arméns tjänst och efter 1865 hade kadetterna rätt att avlägga universitetsexamen.⁴⁶ Från 1810-talet till 1860-talet sjönk antalet universitets-

studerande söner till officerare.⁴⁷ I stället var allt fler adelsynglingar som studerade på universitet söner till adliga ämbetsmän eller senatorer.

Den populäraste fakulteten var den juridiska – här hamnade merparten av adelsynglingarna som bedrev akademiska studier. Utöver domar-kompetensen gav utbildningen även beredskap för en civil ämbetskarriär. Exempelvis Carl Albert Ehrnrooth, den förste adelsynglingen i sin släkt som studerade på universitet, avlade kamrers- och domar-examen vid juridiska fakulteten vid Kejsarliga Alexanders-universitetet, varefter han arbetade på Åbo hovrätt och senare under ministerstats-sekreterare Alexander Armfelt i Sankt Petersburg. Hans livsöde kan ses som typiskt för en adelsman som levde i 1800-talets omvälvningar: före-trädaren för en gammal militärsläkt som utbildade sig på universitet, avancerade i karriären i det ryska kejsardömetns tjänst och samtidigt prö-vade lyckan med affärsverksamhet. En juristutbildning var på 1800-talet en väg till socialt avancemang även för adliga.⁴⁸

Även den medicinska fakulteten lockade en del studerande med adlig bakgrund. I början av århundradet var det inte frågan om att den adlige läkaren skulle ha varit någon fri yrkesutövare, utan han arbetade van-ligen som ämbetsläkare i exempelvis arméns tjänst. Med andra ord ledde studierna i medicin många gånger till samma typ av ämbetskarriär i storfurstendömetns högre förvaltningsorgan som officers- och juridik-studierna.⁴⁹ Under första delen av 1800-talet fanns det endast fyra adliga läkare i Finland. Fram till 1890 fördubblades antalet, men det handlade fortfarande om en mycket begränsad skala adelsmän.⁵⁰

Adeln anpassade sig framgångsrikt till det finska samhällets ökande industrialisering, vilket också återspeglades i sönerns utbildningsval.⁵¹ De nya karriärvalen kan delvis ses som lösningar som stöttade släk-tens affärsverksamhet eller godsekonominns bedrivande.⁵² Adelsmännen kunde skaffa sig ett yrke som forstmästare eller förvaltare, och studerade då vid Evois skogsinstitut eller Mustiala lantbruksinstitut. Ingenjör-studierna eller inriktningen på näringslivet vittnar också om den bryt-ning som samhället genomgick. Adliga officerare hade verkat i närings-livet och ägt exempelvis järnbruk och sågverk redan på 1700-talet, men innan näringsutövningen avreglerades under 1800-talets senare del såg sig adeln först och främst som bevakare av statens och regentens intres-sen. Lönearbete och affärer kunde komma i konflikt med statens och regentens bästa och passade därför inte i denna idealbild. Förändringen i tankesättet och i adelns självbild inträffade under 1800-talet, och vid århundradets slut ägdes eller leddes en tredjedel av Finlands trettio

Friherre Wilhelm Klinckowström, långvarig senator, kammarherre vid hovet och verkligt geheimeråd, var en försvarare av adelns traditionella roll. Han verkade för att begränsa utbildningen av icke-adliga för att trygga adelns ställning. Klinckowström var en av de mest framträdande aristokraterna under 1800-talets första hälft och hans hus var det ståtligaste i Helsingfors på sin tid. Wilhelm Carstens porträtt är daterat till perioden 1821–1830.

största industriföretag av adliga. I slutet av seklet kunde adelsmännens studier även leda till yrken som stationsinspektör, sjökaptan och lärare.⁵³

Adelsdottrarna fick precis som tidigare merparten av sin uppföstran hemma. Den kompletterades av vistelse hos släkt eller bekanta som lade sista handen vid den unga adelskvinnans uppföstran och bokliga bildning. Ett litet antal adelsfröknar skickades för att studera vid internatskolor, några rentav utomlands. De små internatskolorna i Finland, som ofta var uppbyggda kring en lärarinna, räckte för att tillgodose merparten av adelsflickornas uppföstringsbehov. De här internat- eller hemskolorna efterliknade uppföstran i hemmet, och deras undervisning

var helt beroende av lärarinnans färdigheter och kunskaper. Guvernanter lärde flickorna franska, tyska och engelska samt att spela instrument och teckna eller måla. I utbildningen ingick även umgängesfärdigheter som att kunna spela något instrument, oftast piano, dansa och att umgås på ett otvunget sätt. Flickornas utbildning betonade sociala och andliga förmågor samt den redan under tidigare århundraden centrala hushållsskötseln, som innebar att flickorna lärde sig leda ett stort adels-hushåll. Målet för utbildningen var att adelsflickorna skulle behärska sina kroppar, känslor och sitt uppträdande. Allt skulle verka naturligt, uppträdandet skulle vara behagligt och oförställt.⁵⁴

Adelsflickornas uppfostran inriktades på många praktiska färdigheter på bekostnad av den akademiska lärdomen. Av denna orsak kan flickornas förberedelse för vuxenlivet snarare ses som uppfostran än som utbildning, då flickorna inte bereddes den bokliga bildning som deras bröder fick i skolan eller som informatorer lärde ut till pojkar. Även om adeln hade tjänstefolk för att sköta vardagsbestyren måste adelskvinnan kunna övervaka tjänstefolkets arbete, vilket förutsatte att hon visste hur man lagade mat, vävde och sydde. För adelskvinnor som drabbades av fattigdom kunde dessa färdigheter bli en källa till försörjning. En adelskvinna kunde också tvingas tjäna sitt levebröd som guvernant eller hushållsmamsell, alltså som hushållsföreståndarinna. Att ge sig i kast med lönearbete var dock ingen vanlig lösning. Uppgifter om yrke finns endast för 2,3 procent av adelskvinnorna 1860. Likväl låg förändringen i luften och redan 1900 omnämndes ett yrke för 20,4 procent av alla adelskvinnor.⁵⁵

Utöver privatundervisningen kunde adelsflickor skriva in sig vid de statliga fruntimmersskolorna i Helsingfors och Åbo. Dessa kronans pensionat grundades 1844 och var öppna även för andra stånds-flickor än adelsfröknarna. Undervisningsspråket var svenska och skolornas läroplan innefattade ryska, franska, tyska, räkning, historia, geografi, teckning, religion, skönskrift, sång och hantverk. I slutet av århundradet hade Finland elva sådana statliga flickskolor med fem till sju klasser. För mindre bemedlade adelsfamiljer, särskilt de som bodde långt ute på landsbygden, innebar döttrarnas utbildning en stor ekonomisk ansträngning som man hoppades skulle ge dottern möjlighet att i sinom tid arbeta som guvernant. En adelsfröken som gått på pensionat kunde också hoppas på att hitta en god make och en dag få överföra vad hon lärt sig till nästa generation.⁵⁶

De rikaste eller förnämsta adelsfamiljerna kunde skicka sina döttrar till exempelvis Smolnyjinstitutet, även kallat Smolna, i Sankt Petersburg som

grundades under Katarina II:s regeringstid. Institutet hade frielevsplatser för adelsdöttrar, så även fattiga finska adelsfamiljer kunde skicka sina döttrar dit. Från Finland mottogs 14 flickor varje år. Över 100 flickor med finsk bakgrund studerade på Smolna under årens lopp. Studierna varade i omkring tio år och undervisningsspråket var ryska. Under studierna besökte adelsflickorna hovet och kunde tillbringa hela sommaren som gäster hos kejsarfamiljen på det kejserliga sommarpalatset. På institutet undervisades flickorna i de färdigheter som krävdes vid hovet, såsom de korrekta sätten att hälsa på den kejserliga familjen och olika religiösa och statliga ceremonier. Smolnas undervisning hade också som målsättning att adelsflickan skulle kunna verka vid hovet efter att hon gift sig med en adelsman eller bli en hovfröken. För finska adelskvinnor var denna titel och uppgifterna den innefattade dock inte särskilt vanliga.⁵⁷

De som gått på Smolna var välbekanta med den ryska adelskulturen och hade lätt för att umgås med Sankt Petersburgs adelsfamiljer. För vissa adelsfamiljer kan det bästa sättet att förbättra dotterns status på den adliga äktenskapsmarknaden ha varit att skicka henne till Smolna, och dessa familjer stördes antagligen inte av att dottern tillägnade sig den ryska adelns seder och bruk. Samtidigt var Smolna en sträng och hård skola, och den smärtsamma separationen från föräldrarna kunde sätta punkt för många flickors skolgång.⁵⁸

I slutet av 1800-talet blev det vanligt att skicka döttrarna till flickskolor i Centraleuropa. De bästa av dessa skolor var schweiziska internatskolor. Studierna vid europeiska internatskolor skapade nya vänskapsband mellan den finska adeln och det rika europeiska borgerskapet som skickade sina barn till samma skolor.⁵⁹ Det är möjligt att de adelsfamiljer som valde dessa internatskolor snarare än exklusiva institut för adelsbarn var familjer som var öppna för förändring och ansåg att det inte tjänade ståndets intressen att särskilja sig, eller som genom sin familjebakgrund hade kontakter med borgerskapet och därför inte hade någon anledning att betona ståndsskillnaderna.⁶⁰

Mot slutet av århundradet började adelskvinnor arbeta inom nya kvinnoyrken som sjuksköterska, kanslist, sekreterare eller lärarinna, som var den vanligaste yrkestiteln för adelskvinnor.⁶¹ Utövningen av dessa yrken betydde dock inte – med undantag för sjuksköterskeyrket – att adelskvinnorna skulle ha utbildat sig särskilt för dem, för i dessa uppgifter kunde de utnyttja undervisningen från hemmet eller flickskolan. Noggrannhet, en vacker handstil och språkkunskap var färdigheter som adelskvinnorna kunde nyttja i arbetslivet nästan oavsett yrke. Sjuk-

Grevinnan Emilie Musin-Pusjkin (f. Stjernvall) uppträder med penna i hand i Johan Erik Lindhs porträtt från 1830-talet. Grevinnans syskon var Aurora Karamzin och friherre Emil Stjernvall-Walleen, och hennes make var greve Vladimir Musin-Pusjkin som utvisats till Finland efter dekabristupproret.

sköterskeyrket kan ses som kopplat till adelskvinnornas traditionella uppgifter med omsorgen om de närmaste och de underlydande som en viktig del. Samtidigt kan kallet till detta arbete även tolkas som en del av omsorgen om ståndsböröerna, för skadade officerare hörde till sjuksköterskornas första patienter under Krimkriget.⁶² Mot slutet av 1800-talet kunde adelsfamiljers döttrar gå i skolan ända fram till studenten och rentav studera exempelvis medicin på universitetet.⁶³

Änkedom, ålderdom och död

Under en tid då sjukdomar inte hade några särskilt effektiva botemedel förlorade många sin äkta hälft och blev unga änkor och änklingar. Adelsmannens lott blev oftast att förlora sin maka i barnsängsfeber. Efter förlusten sökte sig många adelsmän en ny fru – särskilt familjer med små barn behövde moderlig omsorg.⁶⁴ För maken var lösningen en praktisk nödvändighet, barnen kunde ju inte lämnas åt sitt eget öde eller enbart i en anlita skötares händer när fadern tvingades vara ifrån hemmet under långa perioder på grund av sitt arbete. Det var säkert en prövande tid för den nya unga frun, men samtidigt hade adelsflickor under uppväxten ofta fått ta hand om och vägleda de yngre barnen i sin stora syskonskara och upplevde inte nödvändigtvis detta som en särskilt stor livsförändring i övergången från barndomsheimets syskontillvaro till makens barnkull.

Adelsmannen hade möjlighet att säga upp sin tjänstgöringsplats eller pensionera sig från ämbetskarriären. En del drog sig tillbaka till godset där särskilt officerare som i relativt unga år lämnat aktiv tjänst kunde inleda en ny karriär som husbonde och ägna sig åt lantbruk samt trädgårdsskötsel och skogsbruk. En adelsman som pensionerats från sina ämbetsuppdrag kunde också inleda en ny karriär inom ett civilt yrke.⁶⁵

En del adelskvinnor var änkor länge, medan rika adliga änkor hade gott om friare och i många fall gifte om sig. För adelskvinnan innebar makens död en avgörande förändring av livet ditintills, då den framlidne makens förmögenhet delades upp och hans inkomster upphörde. Att adelssläktens egendom övergick till änkan var inte helt i enlighet med arvsrätten, men det förekom likväl. Vanligare var dock att änkan garanterades rätten att bo kvar på släktens gods som delades mellan arvingarna. Änkan flyttade ofta in i sina barns hushåll.⁶⁶ Medellösa adelskvinnor tvingades ibland vända sig till fattighjälpen, en kassa dit ståndsböröer

och -syster samlade medel genom olika välgörenhetsarrangemang. Hustrun till en officer eller civil ämbetsman kunde också anhålla hos kejsaren om årlig pension från arméns eller den civila ämbetskårens kassa för änkor och föräldralösa.⁶⁷

För ogifta adelskvinnor kunde förlusten av fadern vara ännu mer ödesdiger än för en adelsyster som förlorade sin make. En pensionskassa som ogifta adelskvinnor kunde söka pension från grundades 1855. Denna Adliga jungfrustiftinrättning vittnar om ogifta adelskvinnors prekära situation. Tanken bakom pensionskassan var att adelsfamiljen kunde knyta sin ogifta dotter till jungfrustiftinrättningen och trygga en respektabel inkomst för den händelse att familjen förlorade sina möjligheter att försörja henne. Ogifta adelskvinnor var ekonomiskt beroende av sina släktingar, men med hjälpinrättningens stöd hade de åtminstone något slags möjlighet till ett ekonomiskt självständigt liv. Kvinnor under 25 och över 55 år kunde söka bidrag från kassan, medan kvinnor i arbetsför ålder antogs kunna försörja sig själva genom arbete. Pensionen var låg och en ny medlem kunde få vänta på sin pension tills en befintlig pension avbröts på grund av dödsfall eller giftermål. Jungfrustiftinrättningen var alltså ingen automat som garanterade ogifta adelskvinnor en ståndsmässig försörjning. På 1900-talet började jungfrustiftinrättningen ses som en traditionsbärande institution och allt färre adelsfamiljer knöt sina döttrar till inrättningen, som till slut blev överflödigt i och med folkpensionssystemet.⁶⁸

Ogifta adelskvinnor och änkor tvingades emellanåt till arbete och – för ankornas del – att be sina vuxna barn om hjälp för sin försörjning. Ogifta kvinnor kunde som sitt stöd ha en ogift kvinnlig släkting som genom sitt eget arbete möjliggjorde upprätthållandet av en adlig livsstil. Adelskvinnor hade också alternativet att dra sig tillbaka på landsbygden under änkeåren. Jordbruket gav extrainkomster till den lilla pensionen och i landsbygdens stillhet ansträngde ett ståndsmässigt levnadssätt inte kassan på samma sätt som det penningsslukande sällskapslivet i Helsingfors. Att sköta ett lantgods kunde ge änkan inflytande som sträckte sig även utanför godset.⁶⁹

Precis som alla människor under denna tid fruktade de adliga en plötslig död. Det bästa var om man fick lämna denna värld omgiven av sina närmaste. Adelslivet avslutades med en ståndsmässig begravning som samlade den dödas släkt och vänner och därigenom stärkte deras samhörighet. Begravningsinbjudan skickades som sig bör i ett kuvert med svarta kanter och den dödas anhöriga klädde sig i svarta sorge-

Friherre Jean Boijes inbjudan till friherrinnan Boijes begravning i juni 1831.

dräkter. Begravningsföljet, där kistan i möjligaste mån drogs på en vagn av svarta hästar, togs den döda till gravplatsen där man senare uppförde en gravsten med graveringar. På 1800-talet hade man slutat med begravning under kyrkgolven och reste i stället gravmonument i sten vid adelsgravarna för att hedra de döda och framhäva deras ståndstillhörighet. I begravningsföljet eskorterades den avlidne förutom av sina närmaste anhöriga även av kollegor och ståndsbröder som deltog i följet som en sista hedersbetygelse. Den avlidne var klädd i en svepskjorta tillverkad av högkvalitativt tyg och kistan kunde exempelvis vara dekorerad med stjärnbilder. De sörjande hedrade minnet av den döde med mat och dryck av fina ingredienser. Den adlige lämnade denna värld ståndsmässigt och omgiven av sitt samfund såsom han hade levt.⁷⁰

Sällskapslivet som nätverkens upprätthållare

Släktnätverken hade kulturspecifika samhälleliga målsättningar och överförde ett immateriellt och materiellt arv från generation till generation.⁷¹ En viktig del av denna överföringsprocess var att adelsläkterna höll tät kontakt med varandra. Umgänget mellan familjerna skapade redan under de adligas barndom vänskapsband som senare stärktes till släktband genom inbördes giftermål. Adelshemmens dörrar stod i regel alltid öppna för släktingar och vänner.⁷² Att hålla kontakten och umgås

ansågs viktigt och var något som adliga undervisades i från barndomen. Fenomenet har kallats släktarbete, eftersom det var en förpliktigande, obligatorisk och återkommande syssla som krävde en betydande tidsinsats. En stor del av släktarbetet utgjordes av korrespondens där släktens och vänkretsens nyheter återgavs så att även de som inte stod i direkt förbindelse med alla nätverkets medlemmar hölls underrättade om vad som hade hänt i vars och ens liv. Det viktigaste i adelsnätverket var dess sociala kapital som kunde användas på alla tänkbara sätt och i olika syften, exempelvis för att gynna nätverkets medlemmar i deras karriärer eller uppnå politiska mål.⁷³

I synnerhet adelskvinnorna hade en stor och ansvarsfull roll i släktarbetet, som nätverkens upprätthållare och i att skapa nya kontakter. Särskilt värdefulla var de släktband som sträckte sig till den ryska aristokratin. För sina döttrar försökte man därför finna en make med inflytande i de styrande kretsarna i Sankt Petersburg. Genom kvinnornas äktenskap närmade sig de finska adelssläkterna således den politiska makten. Vid sidan av släktbanden som byggde på äktenskap förenades adeln av band knutna genom gudföräldraskap, den lokala societeten samt utbildning och arbetsplatser. Banden byggde liksom alla nätverk på förtroende och bidrog samtidigt till det ömsesidiga förtroendet mellan medlemmarna. Utomstående betraktades med misstro då man inte kände till deras bakgrund och beförde att de kunde vara till skada för nätverket eller dess enskilda medlemmar.⁷⁴

Societetslivet spelade en viktig roll för adeln genom att det möjliggjorde utbyte av såväl information som tjänster. För adelns interna prestige var det viktigt att det fanns möjlighet att jämföra sina egna prestationer med andras och samtidigt knyta och förstärka befintliga kontakter.⁷⁵ Umgänge och samvaro var aldrig enbart ett nöje, utan societetslivet kunde ses som en grundpelare för adelns sätt att leva och rentav som ett slags arbete eller förpliktelse. I societeten i Helsingfors – och sannolikt även i åtminstone Viborg⁷⁶ och Åbo imiterade man hovlivet och societeten i Sankt Petersburg.⁷⁷

Vissa återkommande tidpunkter, traditioner eller mönster hade etablerats för att adelssamfundet skulle fungera på bästa sätt. Som intensivast var societetslivet under perioden från julen fram till slutet av januari samt sommartid på herrgårdarna och badorterna. Ömsesidighet och att alla uppmärksammades var viktigt – att lämna en viss adlig individ eller familj utanför var därför ett starkt uttryck för att förtroendet hade brutits eller att vederbörande inte hörde till gruppen. Trots sin gemen-

Detalj i friherre August Mannerheims teckning "Dansen förr och nu". På bilden galopp, fransäs och polka 1847.

samma ståndsbakgrund var alla inom adelssamfundet inte likvärdiga. Adelsvärdigheten och ställningen avgjorde individens och familjens plats i gemenskapen. Denna hierarkiska ställning återspeglades även i societeten. Högadliga kunde tillåtas eller förväntas uppföra sig annorlunda än de som stod lägre i rang. I societeten yttrade sig detta exempelvis i bordsplaceringen eller i vem som inledde dansen eller måltiden.⁷⁸

Utöver det vardagliga umgänges- och hemmalivet var ämbetsadeln förpliktigad att för ämbetets räkning ordna större fester minst en gång om året, för vilket taffelpengar (representationspengar) utbetalades till adliga ämbetsmän. Festorsaken kunde också vara en kejsarlig visit, värdfolkets födelse- eller namnsdagar eller exempelvis årsdagen för en stor krigsseger. Den största festsäsongen var kring nyår då ett trettiotal visiter och svarsvisiter kunde avverkas på en enda dag. Då behövde det adliga värdfolket inte själva ta emot gästerna som lämnade sitt visitkort i en särskild låda vid dörren. Att stanna hemma och vänta på gäster ansågs borgerligt, så alla befann sig i rörelse i staden. Festperioden kulminerade i baler. Även om balerna var knutna till adelns ämbetsuppgifter var de framför allt ett sätt att förnya adelståndet. Om detta vittnar att en adlig ämbetsman oftare tog med sig sin dotter än sin fru till ämbetsadelns baler i Helsingfors. Det gav unga adelsmän möjlighet att träffa en lämplig äktenskapspartner.⁷⁹ Riktigt så målmedvetet gick det inte till i adelsocieteterna i Viborg, där de gifta kvinnorna inte enbart verkade som bakgrundskrafter i festarrangemangen. I Adelaide von Hauswolffs dagbok, som hon skrev under sin vistelse i Viborg 1809, skildrar hon ett väl-

digt oförställt och fritt umgänge där inte ens stora fester blev några formella tillställningar utan samma naturliga stämning tycktes råda även där. Det bör dock påpekas att von Hauswolff, liksom de personer hon beskrev, var adlig. För en som inte tillhörde adeln kunde societetslivet framstå i ett helt annat ljus, och om den personen var inbjuden till en adelsfest kunde allt te sig som en mycket formell eller trist förpliktelse.⁸⁰ Adliga som skolats in i societetslivet från barnsben och umgått med samma adelsfamiljer upplevde inte nödvändigtvis umgänget och festererna som en plikt utan som en viktig del av den tid man tillbringade med vänner och närstående.

Världsbild och identitet

Släktens historia och identitet återspeglades i de adliga individernas identiteter.⁸¹ För nyadlade var det inte alltid lika naturligt att lyfta fram släktens ärbara förflutna och hänvisa till det som motiv för sina egna val och handlingar. Även om släkten och släkt nätverken spelade en stor roll i de adligas liv berodde framgångsrika nätverk i grund och botten på individens färdigheter och egenskaper. Den fysiska gestalten speglade personens inflytande. En adelsman i uniform utstrålade inflytande som uttrycktes i hans fysiska egenskaper. Det var resultatet av den militära utbildningen och det kulturella kapital den fört med sig samt av den goda smak som det ekonomiska och kulturella kapitalet inneburit, och som kom till uttryck inom livets alla delområden.⁸² Allt detta återspeglades i adelsmannens världsbild, där han hade sin av regenten givna ställning som uttrycktes i den adliga livsstilen. En adlig som inte levde i enlighet med sin ställning väckte förundran och skakade om den invanda världsordningen.⁸³

Adeln inrymde individer med flera olika slags världsbilder som motogs och relaterade till varandra på olika sätt inom adelsamfundet. Många gamla ätter hade nära relationer till Sverige, där representanter för samma släkt eller andra släktingar fortfarande var bosatta. Andra tyckte sig stå närmare den petersburgsk-europeiska kosmopolitismen medan en tredje grupp, exempelvis den fattigare landsbygdsadeln, upplevde de kosmopolitiska aristokratkretsarna som avlägsna. En fjärde grupp utgjordes av dem som adlats för sina förtjänster under 1800-talet. Bland de nyadlade och inom landsbygdsadeln kunde den petersburgsk-europeiska aristokratismen framstå som något främmande

då den egna världsbilden hade byggt på ett borgerligt arbetsetos och på ett ekonomiskt eller bildningsmässigt kapital. Johan Friedrich Hackman, som adlades 1874, betonade exempelvis i breven till sina barn vikten av måttlighet och att det inte fanns nog med tillgångar för slösaktighet, utan att man behövde använda både ekonomiska och intellektuella tillgångar förståndigt till förmån för familjens affärsintressen.⁸⁴ Även Lars Gabriel von Haartman, som tvingades uppehålla sig i Sankt Petersburg för att sköta sitt ämbete, kände främlingskap gentemot metropolens aristokratkretsar. Under sin tid i staden höll han sig bland svenska och finska ståndsbröder i stället för att nätverka med den ryska eller balttyska adeln.⁸⁵ Sankt Petersburgs kosmopolitiska adelssalonger kunde kännas främmande för adliga som vuxit upp på landsbygden. Adelaïde Ehrnrooth talade helst inte om sin tid i Sankt Petersburg där hon upplevt den stränga uppförandekoden som begränsande trots att hon genom vistelsen knöt många nya bekantskaper i Aurora Karamzins salong.⁸⁶

Religionen var en naturlig del av livet för de flesta adliga, men religiösa frågor begrundades inte nödvändigtvis särskilt djupsinnigt. Emilie Cedercreutz skrev exempelvis till sin mor i ett brev från Rom om en predikan hon hört direkt efter att hon beskrivit hur man dansat på borden på en fest.⁸⁷ Guds beskydd och tron på en av Gud instiftad världsordning var livets grundvalar för alla ständer. I adelns liv yttrade sig religionen främst i de veckoliga kyrkobesöken och i filantropiskt välgörenhetsarbete där den religiösa moraluppfattningen omsattes i praktisk handling till förmån för mindre bemedlade.

Efter mitten av 1800-talet började väckelsekristna idéströmningar få inflytande i samhället och en del av de adliga tillägnade sig den evangeliska religiositeten eller valde rentav prästbanan. Till de mest kända väckelsekristna adliga aktörerna räknas Aurora Karamzin. Hon grundade Helsingfors Diakonissanstalt, som är ett exempel på förändringarna inom adelns filantropiskt-religiösa verksamhetsfält.⁸⁸ Bakgrunden fanns i adelns traditionella välgörenhet som nu fick drag av väckelsekristen social verksamhet. Till sådan verksamhet hörde till exempel Kristliga Föreningen av Unga Kvinnor (KFUK) och Frälsningsarmén som i Finland startades av adliga kvinnor och män. Grundare av KFUK var Louise af Forselles tillsammans med Hanna Gripenberg. Frälsningsarmén grundade af Forselles tillsammans med systemen och furstinnan Katarina (Karin) Ouchtomsky, som hade stiftat bekantskap med organisationens verksamhet i Schweiz och i sitt första äktenskap varit gift med Aurora Karamzins halvbror Alfons Walleen. Till Frälsningsarmén värvade

Aurora Karamzin (f. Stjernvall), här avbildad 1853, var en av de ledande aristokraterna. Hon hade nära band till det kejsarliga hovet och förvaltade sin framlidne make Paul Demidovs betydande förmögenhet. Bruno Hahls kopia av A.J. Perignons porträtt.

systrarna Constantin Boije af Gennäs och Hedvig Eleonora von Haartman, som reste till London 1889 för att studera Frälsningsarméns sätt att arbeta. Senare verkade båda som ledare för organisationen i Finland. Adelns andliga och sociala kapital – språkkunskaperna och kontakterna med väckelsekristna och välgörenhetsorganisationer i Europa – gjorde det möjligt att tillägna sig den kristna verksamhetens nya former.⁸⁹

Känslor, värderingar, dygder och laster

I adelns föreställningsvärld smälte utseende, inre egenskaper och inlärt beteende samman till en harmonisk helhet. Utseendet var alltså ett uttryck för inre skönhet, hälsa och adliga dygder. Adelsmannens yttre kopplades till personligt inflytande som var resultatet av arvsanlag, tillräckligt näringsintag (jämfört med övrig befolkning), den goda kroppskondition som soldatyrket medförde och den elegans som följde av ekonomiskt och kulturellt kapital.⁹⁰

Adelskapet förpliktigade 1800-talsadeln att sörja för lägreståndspersoner i den närmaste kretsen, såsom tjänstefolk och underlydande. Denna plikt var rotad i en världsbild där varje stånd hade sin egen plats i samhället med de privilegier och förpliktelser som denna plats medförde. Av patriarkal plikt känsla och kristen kärlek till nästan kände de adliga ett behov att hjälpa, men målet var inte att exempelvis åtgärda fattigdomens orsaker utan att lindra problemen som kom sig av den materiella nödtorften. Välgörenhet som riktades mot den närmaste kretsens mindre bemedlade eller otursdrabbade adliga bröder och systrar, så kallade skamsna fattiga (*pauvres honteux*), var kanske den av adelns dygder som tydligast kom till uttryck. Målet var att vinna de nödlidandes förtroende och därmed stärka adelns värderingar och världsbild. I praktiken innebar det att adeln under det sena 1800-talets nödår deltog i hjälp åt svältande, grundade sjukhus, barn- och ålderdomshem samt hjälpte krigsänkor, föräldralösa och offer för epidemier.⁹¹

Festande och hasardspel, som för somliga individer blev ödesdigert, har ansetts höra till adelns laster.⁹² Kortspel var en viktig del av sällskapslivet och ett allmänt tidsfördriv inom de högsta stånderna, men adliga behövde kunna dämpa sin spellust så att spelandet inte blev ett problem. Samtidigt var deltagandet i spelsällskapen obligatoriskt, för alternativet skulle ha signalerat att individen saknade ekonomiska resurser att spela eller försökte dämpa sin omåttliga spellust genom att inte delta.⁹³

Adeln upprätthöll till stor del sin livsstil med lånade pengar. I synnerhet det tidiga 1800-talet präglades emellertid av bristen på kontanter, vilket inte enbart märktes i adelns liv utan också som en försvårande faktor i näringslivet innan bankväsendet började fungera och ombesörja flödet av kontanta pengar. Skuldsättningen berodde dock bara delvis på kontantbristen. Adelslivets inbördes skuldförhållanden kom sig också av ett nätverk byggt på förtroende, där både tagande och givande av lån fungerade som ett uttryck för ömsesidigt förtroende och därmed stärkte nätverket. Skulderna var inte ett problem förrän någon av nätverkets länkar brast genom dödsfall eller annan allvarlig orsak. Då kunde de efterlämnade ställas på bar backe och det misstroende som de avslutade skuldförhållandena orsakade i nätverket kunde driva de olyckliga till nätverkets periferi eller helt ställa dem utanför det.⁹⁴

Adelns uppförande förutsatte återhållsamma känslouttryck. 1800-talet har betraktats som ett känslösamt århundrade, och exempelvis i brev mellan adliga uttrycks känslor på ett ganska översvallande sätt, och känslouttrycken visar sig även i periodens bildkonst. Det var tidens sed som krävde en särskild emotionell sentimentalitet. Samtidigt kan man ur de adligas brev utläsa uttryck för äkta kärlek, omtanke och omsorg.⁹⁵ Relationerna mellan adelsföräldrar och barn var genuint omtänksamma och kärleksfulla, trots att det tidvis har ansetts att adliga föräldrar levde fysiskt och emotionellt separerade från sina barn och att omsorgen överlåts åt barnskötare och informatorer. En adligs känslouttryck skulle hålla sig inom anständighetens gränser. Varken omåttligt sörjande eller alltför uppsluppnet festande ansågs lämpligt.⁹⁶

Gemenskapens gränser och relationen mellan ständerna

Gränserna mellan ständerna var kända och erkända, men det fanns lokala variationer. Framför allt på landsbygden, där det inte nödvändigtvis fanns andra adliga att tillgå, umgicks adeln med representanter för de andra ständerna. Det finns till exempel samtida skildringar från Viborg där umgänget mellan ständerna var ett faktum som besökare utifrån emellanåt hade svårt att förstå, men som i allmänhet väckte öppet positiva reaktioner.⁹⁷ Samtidigt var umgänget mellan de aristokratiska europeiskt sinnade adliga från Sankt Petersburg och landsbygdssadeln ibland besvärligt. Det kunde bero på bristande språkfärdigheter, även om franskan var adelns gemensamma språk, eller på det faktum

att de kosmopolitiska petersburgska adelsmännen i sin motpart såg obehagliga ”kusiner från landet” som småsint höll fast vid sin ställning eller ansåg dem vara okunniga när det gällde seder och bruk och god smak. Dessa konflikter kan särskilt iaktas i Viborg dit adliga ämbetsmän flyttade från västra Finland efter 1812 och på sin nya ämbetsort mötte den petersburgska och i synnerhet den viborgska adeln. Liknande motsättningar märks också i 1830-talets Helsingfors, när den nya statusen som huvudstad fick kosmopolitisk adel att flytta in. I forskningen har man sett skilda politiska mål som orsak till en del av dessa motsättningar, men det handlade också om skillnader i kulturell bakgrund. När Fabian Steinheil, som tillhörde den baltiska adeln och sedermera fick en finsk grevetitel, blev Finlands generalguvernör visade det sig att hans arbetsätt och synsätt skilde sig från dem hos de ledande gestalterna vid Kommittén för finska ärenden, Gustaf Mauritz Armfelt och Robert Henrik Rehbinder.⁹⁸ Åsiktsskillnaderna har inte bara tolkats som politiska utan har också ansetts bero på Steinheils starka självförtroende och hans som försiktighet tolkade Rysslandsvänlighet, men det handlade också om skillnader i fråga om adelsstatus och kulturellt kapital.

Relationerna mellan adeln och de icke-adliga ständerna, särskilt bönderna, har ibland betraktats som problematiska. Man har utgått från att det adliga husbondfolkets relation till sina underlydande gav upphov till maktmissbruk och konflikter.⁹⁹ Enskilda konflikter förekom säkert mellan adeln och deras underlydande, men något systematiskt förtryck kan man inte tala om. Relationerna mellan adeln och deras underlydande eller tjänstefolk inrymmer hela spektrat av mellanmänskliga relationer från respekt till hat.¹⁰⁰ Man bör också beakta att adelns ställning med sina begränsningar och privilegier upplevdes som en del av den normala samhällsordningen, och bönderna kunde se de adliga som levde på sitt arv som lata och arbetsskygga ”herrar” samtidigt som de hedrade dem med yttre uttryck som att lyfta på hatten eller rentav knäböja på vissa orter. Adelns dygder, såsom lojalitet mot regenten samt känslomässig och fysisk kontroll och återhållsamhet, rymdes inte i böndernas upplevelsevärld, samtidigt som de senare saknade förståelse för arbete som inte var fysiskt och gav samma typ av synligt resultat som lantbruket.¹⁰¹

Under 1800-talet blev skiljemuren mellan adeln och medelståndet (borgerskapet och prästerskapet) lägre. Eliten professionaliserades och med de förbättrade utbildningsmöjligheterna växte ett bildat borgerskap fram i Finland. Äktenskap och samverkan i gemensamma företag och föreningar mellan adeln och medelståndet utjämnade skillnaden mellan

stånderna. Samtidigt närmade sig även deras livsstil varandra när det rika medelståndet, eller den övre medelklass som höll på att ta form, började köpa herrgårdar på landsbygden, lät bygga praktfulla stadshus och tillbringa tid på exempelvis samma badorter eller köpa samma slags varor som adeln.¹⁰²

En del av de adliga ogillade förändringen som gjorde deras position mindre självklar än den varit under tidigare sekel.¹⁰³ Samtidigt kunde andra adliga dra nytta av situationen och tillägna sig egenskaper som behövdes i en föränderlig värld. De stora förändringarna reducerade ändå inte adeln till ren dekoration. Trots de förlorade privilegierna kunde det sociala och ekonomiska kapitalet hjälpa adeln inom många verksamhetsområden, även över nationalstatens gränser¹⁰⁴

DEN MATERIELLA VÄRLDEN

Adelns miljöer

Storfurstendömet Finlands gränser stabiliserades när dess yttre gräns mot Sverige fastställdes genom freden i Fredrikshamn 1809. Samma år bildades en separat adel i storfurstendömet.¹⁰⁵ I öst etablerades det ryska rikets interna tullgräns mellan storfurstendömet och det egentliga kejsardömet när Gamla Finland i början av 1812 upptogs i storfurstendömet.¹⁰⁶

För de adliga i Finland hade det svenska rikets mittpunkt Stockholm varit centralt, för där fanns det kungliga hovet och riddarhusbyggnaden där adeln oftast samlades till riksdag.¹⁰⁷ I storfurstendömet skildes dessa fasta punkter för adelns verksamhet från varandra. Ett separat Riddarhus grundades i Finland 1816–1818 och dess direktion sammanträdde inledningsvis i Åbo och från och med 1820 i Helsingfors.¹⁰⁸ Helsingfors hade blivit storfurstendömet huvudstad 1812 och senare pryddes staden av riddarhusbyggnaden som uppfördes 1858–1862.¹⁰⁹

Även om Riddarhuset nu tog sin plats i storfurstendömet blev hovet alltmer kulturellt avlägset. Geografiskt var avståndet ungefär det samma som tidigare: sträckan från Åbo till Stockholm är omkring 25 mil fågelvägen medan sträckan från Helsingfors till Sankt Petersburg är 30 mil. Regentens och adelns gemensamma språk i det ryska rikets huvudstad Sankt Petersburg var emellertid inte längre svenska, även om det allmäneuropeiska hovspråket franska redan var bekant från det svenska hovet och möjliggjorde en flexibel kursändring. Vid det kejserliga ryska hovets ceremonier fick de finska adliga bevittna den främmande ortodoxa tron och Rysslands multinationella imperium. Det ryska hovet, vars centrum var Vinterpalatset vid Nevafloden, ansågs även vara exceptionellt överdådigt.¹¹⁰ Dessutom var hovstaden mycket större än tidigare: Stockholm hade 93 000 invånare 1850 medan Sankt Petersburgs dåvarande befolkning uppgick till 487 000 personer.¹¹¹ Även finska adliga

bosatte sig i Sankt Petersburg och kunde förutom att tjänstgöra vid Statssekretariatet för Finland och inom rikets armé även verka som bland annat affärsmän. Tack vare Smolnyinstitutet var Sankt Petersburg även skolstad för en del finska adelsfröknar.¹¹²

Liksom i Sverige tillbringade även den ryska regenten oftast sommaren utanför staden. Under de två sista kejsarnas tid fick säkerhetsfaktorer regenterna att undvika palatsen i centrala Sankt Petersburg även vintertid.¹¹³ En del finnar fick därför möjlighet att bekanta sig med palatsområdena söder och sydväst om Sankt Petersburg, varav de viktigaste var Gattjina, Peterhof och Tsarskoje Selo.¹¹⁴ Mellan de två sistnämnda låg Krasnoje Selos militära övningsläger där många adelsofficerare övade exempelvis som en del av Finska gardet.¹¹⁵ En del finnar deltog också i de kröningsfestligheter (1826, 1856, 1883 och 1896) som ägde rum i Rysslands gamla huvudstad Moskva.¹¹⁶

Särskilt officerskarriären förde adliga till rikets garnisonsstäder och dess avlägsna gränser i Fjärran Östern och Alaska. Adliga sjöofficerare seglade runt jorden, ingenjörer övervakade oljeproduktionen i Baku och affärsmän ledde ångbåtstrafiken i Sankt Petersburg.¹¹⁷ Merparten av de finska adliga bodde dock kvar i det finska storfurstendömet. De var också en ganska rörlig befolkning, eftersom många hade släktingar i Sverige som de fortsatte hålla kontakten med. För det mesta kunde man resa ganska fritt mellan det svenska och det ryska riket.¹¹⁸

Inom storfurstendömet gick resorna ofta mellan stad och landsbygd: sommaren kunde tillbringas på det egna godset eller på släktkretsens och bekantas herrgårdar, och till vintern återvände man till staden för ämbetsuppgifter, affärer eller studier.¹¹⁹ Om plånboken tillät var det också ganska vanligt att resa till kurorter i Centraleuropa för att sköta sin hälsa, tillbringa tid i Paris eller besöka kulturdestinationer i nuvarande Italien.¹²⁰

Geografiskt var adeln mycket ojämnt fördelad över storfurstendömet område. En titt på jordägarna i storfurstendömet åtta län visar att det bara var i Nyland som adliga jordägare utgjorde över en procent. Detta län var adelns kärnområde vid sidan av Åbo och Björneborgs samt Tavastehus län. Det var inte för inte som man sade att ”adeln trivdes lika illa i Österbotten som kräftorna”. I Uleåborgs län som upptog 45 procent av Finland fanns 1880 bara en enda adlig jordägare, och framme vid 1896 hade även denna blåblodiga ägare försvunnit. I Savolaxregionen fanns däremot ett godskluster och viss adlig bebyggelse även om den minskade mot slutet av 1800-talet.¹²¹

Herrgårdar

Landsbygdens herrgårdar samt städernas trä- och stenhus utgjorde fästpunkterna i adelns materiella värld. De var anspråkslösa ur ett globalt perspektiv men betydande byggnader i Finland. Trä var länge det viktigaste materialet för både herrgårdar och stadshus, och särskilt under det tidiga 1800-talet var många bemärkta personers byggnader även i städerna enkelt dekorerade enplanshus. Den rådande stilriktningen i början och mitten av seklet var nyklassicismen i dess olika former. I slutet av århundradet dominerade historicistiska stilar, särskilt nyrenässansen, framför allt i stadsbyggandet som med sina våningshus med tegelstomme började avvika från byggnadssättet på landsbygden. Art nouveau-stilen från sekelskiftet 1900, mer känd under namnen jugend och nationalromantik, blev i slutänden ett kortlivat fenomen som delvis överlappade med de historicistiska och klassiska stilarna.¹²²

Herrgårdarna är det viktigaste spåret som bevarats till nutid när det gäller adelns ställning som det översta skiktet i landsbygdssamhällena. Alla herrgårdar var inte i adelns ägo, men adelns ensamrätt till skattefria säterigårdar var fortfarande intakt på 1800-talet. Ensamrätten kringgicks visserligen till en del och avskaffades slutligen 1864. I exempelvis Nyland tillhörde 39 procent av storgodsens adeln 1850, men 1939 hade deras andel sjunkit till 19 procent. Herrgårdar ägdes alltså även av andra ståndspersoner än adliga, men i princip kunde inte ens en ståtlig bondgård vara någon riktig *herrgård*, eftersom det gamla ståndssamhällets bönder inte var ”herrar”.¹²³ Senare på 1900-talet har denna uppfattning om herrgårdens icke-bondska natur försvunnit särskilt ur det finska språket (ordet *kartano* saknar en direkt hänvisning till herrar). Det som skilde en nog så stor och fin villa från en herrgård var att den senare utöver en större huvudbyggnad även innefattade tillräckliga markarealer för att bedriva omfattande lantbruk.

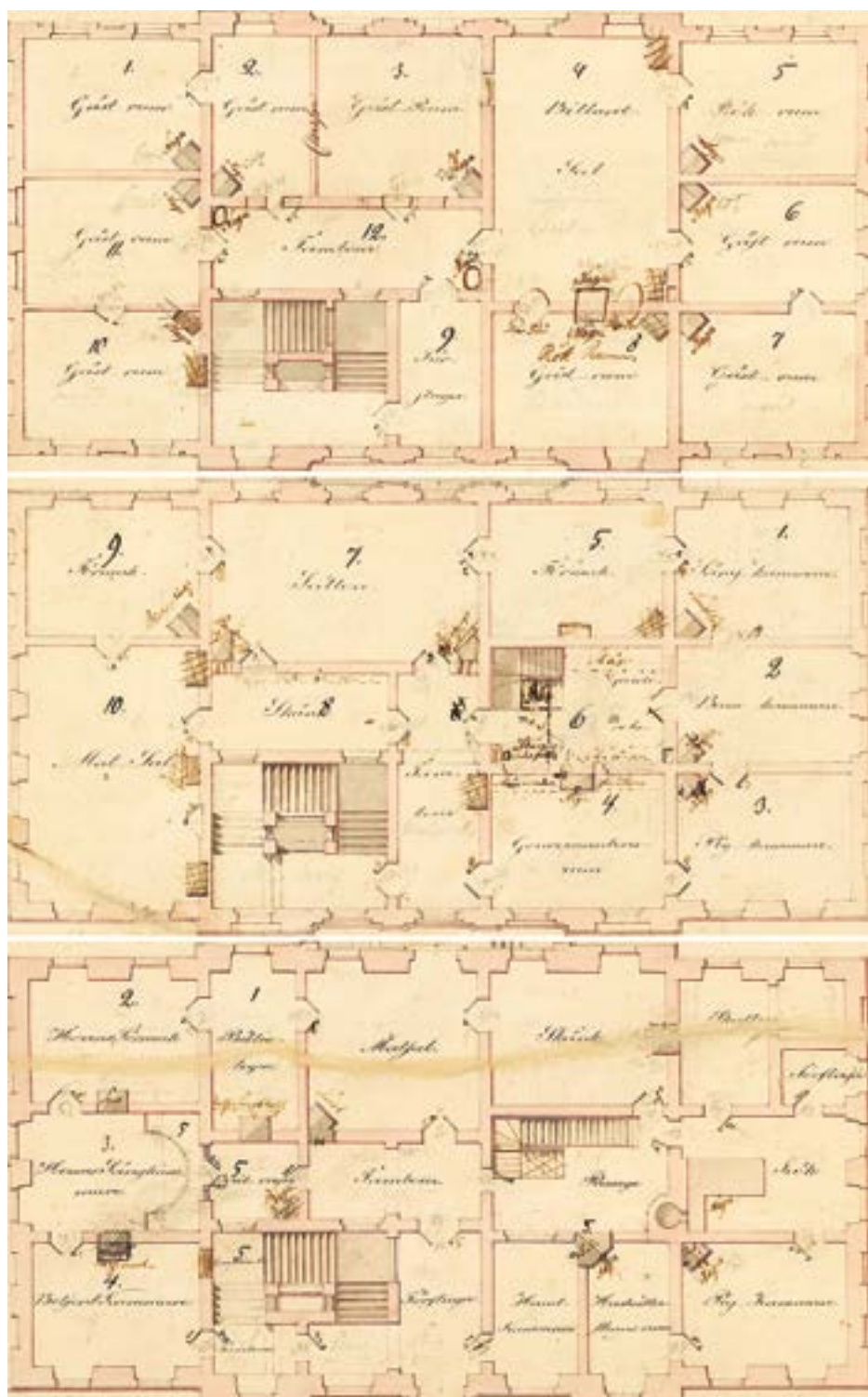
Några av Finlands finaste herrgårdsbyggnader byggdes under 1800-talet. Den dominerande byggnadsstilen i skiftet mellan 1700- och 1800-talen var den sparsamt utsmyckade svenska nyklassicismen, med Akademihuset i Åbo som ett mönsterexempel från början av 1800-talet. För herrgårdarnas del märktes stilriktningen i medicine professor Gabriel von Bonsdorffs hem Brinkhalls gård, som han själv hade ritat. Fasaden på stenhuset (1793) i två våningar saknade pelare eller andra iögonfallande utsmyckningselement. Huset hade inte det för 1700-talets tidigare decennier typiska mansardtaket, alltså ett brutet tak, utan i stället ett

lågt valmat sadeltak med gavelröste. Denna taktyp var mycket vanlig på 1800-talet.¹²⁴

Senare var von Bonsdorff entreprenör för huvudbyggnaden på Jockis gods. Dess ägare var den inflytelserika släktkretsens centralgestalt, friherre Ernst Gustaf von Willebrand. Huvudbyggnaden var ett brett stenhus i två våningar (1794–1796) som nästan helt saknade fasadutsmyckning. Ritningarna gjordes av den svenske arkitekten Erik Palmstedt. Jockis byggdes i ett öppet landskap på en kulle som ett antikens tempel, helt utan sidobyggnader och den gård som dessa bildade, vilket tidigare varit kännetecknande för många herrgårdar. Här tog man i stället intryck av den antika grekiska och romerska arkitekturens ideal. Även greve Gustaf Mauritz Armfeldts bror, friherre August Filip Armfeldts gods Wiurila, ritat av arkitekten Charles Bassi som också ansvarat för byggandet av Akademihuset i Åbo, representerade samma okonstlade stil. Det gula stenhuset i två våningar (1806) var sparsamt utsmyckat. Dess andra våning var husets högtidliga huvudvåning, vilket kom till uttryck i högre fönster och rum. Det här var en vanlig lösning även i andra herrgårdar från 1800-talet.¹²⁵

Att Finland blivit en del av det ryska riket förändrade inte byggnadskulturens grunder utan förebilderna hämtades fortsatt från antiken. Nu nådde nyklassicismen emellertid Finland via Ryssland där dess form var den mer dekorativa kejsarstilen, alltså empiri. Paradexemplet var Vuojoki herrgård som ritades av Finlands mest kände empiriarkitekt Carl Ludvig Engel. Vuojokis ägare, brukspatron Lars Magnus Björkman, adlades 1834 (adelsnamnet blev Björkenheim) och huvudbyggnaden stod färdig 1836. Det gula tre våningar höga stenhuset var generöst utsmyckat. Mittdelen stack ut något från byggnadsstommen och formade en så kallad risalit. Fasaden smyckades och avdelades av kvaderstenar, lister, balustrader och medaljonger. I Vuojoki byggde man annex, men inte heller här bildade de någon sluten gårdsplan utan placerades i linje med huvudbyggnaden. Samma tanke kunde också realiserars genom att binda samman sidobyggnaderna med huvudbyggnaden till likriktade sidoflyglar, vilket gjordes på Munksnäs gård (1839) i generalmajor Anders Edvard Ramsays ägo. Arkitekt för detta arbete var Engels elev Anders Fredrik Granstedt. I stället för den sedvanliga ”herrgårdsgula” färgen målades Munksnäs rosa.¹²⁶

De mest betydande herrgårdarna var ofta större stenbyggnader, vilket i finska förhållanden vanligtvis betydde att man byggde med tegel i stället för stenblock. Merparten av adels herrgårdarna var dock byggda i trä, även om de ibland putsades för att efterlikna stenbyggnader.

Vuojoki gård i Eurajoki uppfördes 1836 av släkten Björkenheim.

← Carl Ludvig Engels planritning av Vuojoki gårds huvudbyggnad.

1:a våningen (nedersta bilden). I mitten ligger huvudentrén, som följs av förstuga, tambur och matsal med utgång till andra sidan av huset. Till vänster om matsalen ligger först biblioteket och sedan godsherrens rum: herrns förmak och sängkammare i förbindelse med badrum och betjäntkammare, som i sin tur leder ut i den andra tamburen och garderoben. På matsalens högra sida ligger skänken (serveringsrummet) med förbindelse till tjänstefolkets passage (trappuppgång) och därifrån vidare till köket. Köket har en separat utgång samt dörrar till skafferiet och pigkammaren. Pigornas arbetsledare, hushållerskan, har ett eget rum. Till handkammaren (förvaringsrum) kommer man direkt från förstugan.

2:a våningen (mittersta bilden). Till husets huvudvåning kommer man via huvudtrappan från förstugan. Det första som möter en är tamburen som leder till de viktigaste festlokalerna: salongen, förmaket och en större matsal än den på nedre våningen. Mellan dem finns ytterligare en skänk. Till höger om salongen ligger ett förmak och en sängkammare med intilliggande barnkammare, följd av en andra pigkammare och slutligen guvernantens rum med utgång till tamburen. Mellan dem ligger tjänstefolkets trappuppgång med förvaringsutrymmen.

3:e våningen (översta bilden). Via huvudtrappan kommer man till förstugan och tamburen på tredje våningen som leder till den stora biljardsalen. Därifrån har man också tillträde till rökrummet, men i övrigt är hela tredje våningen avsatt för gästrum, hela åtta till antalet.

Ofta var de relativt blygsamma till storleken, och även många större träbyggnader hade bara en våning. Till och med storgods som Törngrens Laukko gård, friherresläkten Cedercreutz Kjuloholm och Palikais gods, som bland annat tillhörde ätterna von Wendt och Wahren, hade sådana huvudbyggnader. De var alla byggda i främst empiristil från 1800-talets början. Träbyggnaderna var i regel mer sparsamt utsmyckade än stenbyggnaderna och därför framträdde inte dragen från olika byggnadsstilar särskilt tydligt. Ett karakteristiskt element för många träherrgårdar var dock frontespisen som förekom för första gången på Rilax herrgård (1804–1806) som ägdes av greve Johan Fredrik Aminoff och ritades av Pehr Granstedt. Frontespisen återkom sedan i talrika herrgårdar under decenniernas lopp, exempelvis på släkten Rotkirchs Stensböle gård (1815/1834) och Knut Muncks Kulla gård (1863).¹²⁷

Empiristilen var länge framträdande i byggandet, men ibland hämtade man utöver den klassiska arkitekturen även inspiration från medeltidens romanska och gotiska byggnader. Gustaf Mauritz Armfelts Åminne gård fick ett nygotiskt spannmålmagasin redan 1814. Det var den första byggnaden i denna stil i Finland. Till exempel på Munksnäs gård byggdes sedermera (1840) ett spannmålmagasin som påminde om ett nygotiskt torn. Det sistnämnda ritades av Anders Fredrik Granstedt. På Johan Reinhold Muncks Erkylä gård (1846–1851) tillämpade han däremot rundbågestil, som bland annat var inspirerad av romansk arkitektur. Bland huvudbyggnaderna märktes nygotiken i de reparationer (1855) som greve August Armfelt genomförde på Vuorentaka, i nybyggnationen av friherresläkten de la Chapelles Tjusterby (1863–1867) samt i reparationerna som friherre August Wrede genomförde på Svidja slott (1898–1899). Typiskt för nygotiken var byggnadens asymmetri och spetsbågar. Tillämpandet av sådan riddarstil blev mycket begränsat i Finland i jämförelse med brittiskt och kontinentaleuropeiskt herrgårdsbyggande och utsmyckande av slott efter medeltida modell. I Finland företrädde denna linje visserligen av riddarhusbyggnaden som stod färdig 1862 och förenade rundbågestilen med nygotiska drag.¹²⁸

Århundradets största finska adelsherrgård Malmgård byggdes 1882–1885. Den ritades av arkitekten Frans Anatolius Sjöström för Finlands främsta grevesläkt. Stilen var inte riddarromantikens nygotik utan nyrenässansen som dominerade under 1800-talets senare del. Det har spekulerats i att detta speglade ägaren, greve Carl Magnus Creutz politiska läggning. Han var en av adelsståndets ledande liberaler, och i samtiden förknippades nyrenässansen med liberalismen medan nygotiken

Släkten Creutz Malmgård i Pernå (1910). Ovanför huvudentrén finns byggnadsåret och grevevapnet.

ansågs vittna om en konservativ och ”feodal” samhällssyn. Malmgårdss flygelbyggnader bildade en från sidorna slutet gård, vilket innebar att denna sedan länge impopulära gårdsform nu åter togs i bruk. Inom träarkitekturen märktes nyrenässansen exempelvis i ministerstatssekreterare Woldemar von Daehns Sippola gård, vars huvudbyggnad höjdes och byggdes ut under ledning av arkitekt Jac. Ahrenberg på 1890-talet.¹²⁹ Nyrenässansen åtföljdes av den sällsyntare historicistiska strömningen nybarock, där den ståtligaste representanten är släkten Standertskjöldss Wanantaka gård. Dess huvudbyggnad från 1900–1901 ritades av arkitekten Waldemar Aspelin.¹³⁰

Sekelskiftesstilen art nouveau eller jugend lämnade i stort sett inga spår i adelsherrgårdarna. Arvid Sanmark, vars far hade adlats 1896, byggde visserligen om huvudbyggnaden på Håkansböle gård 1905 så att huset fick vissa jugenddrag. Arkitekten var Armas Lindgren. De mest betydande jugendherrgårdarna, som Suur-Merijoki (1902, förstörd) och Forsby (1907), uppfördes dock av ägare som inte var adliga. Huvudbyggnaderna på de adelsgoods som byggdes på 1910-talet följde de äldre modellerna. På Axel Charpentiers Hahkiala gård byggdes exempelvis en huvudbyggnad ritad av arkitekten Karl Lindahl 1915–1917. Den har ansetts vara inspirerad av jugend men uppvisar också historicistiska referenser till den yngre Vasa-tidens barock.¹³¹

Stadshus

I Finland fanns inga privata stadspalats i samma storleksklass som i exempelvis Paris, Stockholm eller Sankt Petersburg. I början av kejsartiden bodde även många förnäma personer, som Gustaf Mauritz Armfelts änka Hedvig Armfelt, ganska anspråkslöst i stadsbostäder med bara ett fåtal rum.¹³² Några enskilda adelsfamiljers stadsbyggnader påminde dock nästan om stadspalats. Det två våningar höga stenhuset Brinkala i Åbo, i dag känt för utlysandet av julfreden, stod i början av 1820-talet i centrum för stadens societeter. Huset förestods då av friherre Knut von Troil, tidigare ordförande för Kommittén för finska ärenden. Husets namn refererade till Brinkhalls gård som huset delat ägare med på 1500-talet.¹³³

Helsingfors trängde undan Åbo som adelns centrum när staden 1812 blev storfurstendömet huvudstad. Senaten flyttades dit (1819), följt av Riddarhuset (1820) och året efter Åbo brand (1827) flyttades även universitetet. Att en sjättedel av husen i Helsingfors hade förstörts i en brandolycka 1808 underlättade skapandet av ett Sankt Petersburg i mindre skala, men upprättandet av en ny kejsarlig stad krävde också storskaliga byggnadsflyttningar och tvångsinlösningar. Man flyttade medvetet fattigt folk från de centrala delarna av staden till förstadsområdet genom att ge dem kompenserande tomter där. Inledningsvis planerade man för att hela den egentliga staden skulle bestå av stenhus, men det visade sig vara orealistiskt. Stenhus restes främst kring det framtida Senatstorget och på Salutorgets norra sida. Det blev dock ingen aristokratstadsdel utan ett område med offentliga byggnader och hus för förmögna handelsmän, även om adliga bodde där som hyresgäster. Exempelvis hyrde friherre Wilhelm Klinckowström en bostad i Heidenstrauchs hus [se nr 1 på kartan], som senare blev det Kejsarliga palatset och i dag är Presidentens slott på Salutorgets norra sida.¹³⁴

En av stadskärnans mest aristokratiska familjer var geheimerådet och friherren Axel Mellins och friherrinnan Wilhelmina (Mimmi) Mellins hushåll [2], dit även dotterns barn hörde. Dottern, friherrinnan Augusta Mellin, var avliden och hennes make, den blivande friherren och generaladjutanten Anders Edvard Ramsay, gjorde militär karriär i Ryssland. Det franska språket hade en så väsentlig betydelse i den uppfostran som morföräldrarna Mellin gav på 1840–1850-talen att dotterdottern Augusta Ramsay enligt sin son tänkte på franska under hela sitt liv. Enligt 1848 års mantalslängd hade denna familj på fyra personer i kvarteret Elefanten mellan Senatshuset och Salutorget en tjänste-

Viktiga platser för adeln utmärkta på Claes Wilhelm Gyldéns stadsplanskarta av Helsingfors från 1838.

folksstab på hela nio personer: mamsellen Cristina Ekström, kammar-mamsellen Sipola, hushållerskan Kristina, kammarjungfrun Charlotta, pigorna Maria och Katrina, betjänarna Lindström och Holmbom samt kusken Hammarin. Betjänarna och kusken, som vittnar om att familjen ägde en egen vagn, är så viktiga indikatorer för det högsta herrskaps-folket att de rentav finns med på en karta över societetsområdena i Helsingfors centrum.¹³⁵

Adelns egentliga bostadsområden kom dock att ligga lite längre ut, inledningsvis särskilt vid två torg – dagens Elisabetsskvären [3] och Kaserntorget [4] – gällande dem har man pekat på Londons *squares* som förebilder. Andra prestigeområden blev Esplanaden [5] och sedan de omnämnda var fullbyggda även Bulevarden [6]. När amiral Cronstedts tomt fick maka på sig för byggandet av Esplanaden byttes den mot en tomt av motsvarande storlek vid Elisabetsskvären. Också greve Gustaf Mauritz Armfelts änka fick en tomt där, vilket visar att områdets status som Helsingfors finaste adress var resultatet av ett målmedvetet arbete. Nybyggnadskommitténs ordförande Johan Albrecht Ehrenström valde i sin tur det nuvarande Kaserntorget som hemadress. På Esplanaden byggdes adelns societetscentrum – teatern (1827) vid dess västra ände och Societetshuset (1833) vid dess östra – vilket för stadens societet bildade ett lämpligt promenadstråk mellan adresserna.¹³⁶

Adelsmannen Anders Ramsay skriver i sina memoarer att Elisabetsskvären under 1800-talets andra kvartal var Helsingfors eget Faubourg St. Germain, efter de aristokratiska kvarteren i Paris. Där uppfördes friherre Wilhelm Klinckowströms nygotiska träbyggnad – Helsingfors aristokratbostad nummer ett – som kanske var det hus i staden som allra mest påminde om ett stadspalats. Friherrens stadsbostad i trä [7] var byggd i delvis två plan och låg på Elisabetsskvärens norra sida på adressen Elisabetsgatan 1. Det är den enda namngivna privata byggnaden bland de offentliga byggnader som kantar Helsingforskartan från 1841. Huset var 34 meter brett och 12 meter högt. Det var den enda privata byggnaden i stadsdelen Kronohagen som hade dekorativa kolonner på fasaden. Byggnaden dominerade tillsammans med sina ekonomibyggnader hela kvarteret och i den norra delen låg en trädgård som vette mot havet. Enligt Erik Wickbergs bedömning var arkitekten sannolikt Anders Fredrik Granstedt på 1830-talet. Sedan friherren dött såldes byggnaden 1850 till staten för att bli junkerskola, varvid den byggdes ut innan den slutligen revs på 1880-talet för att ge plats åt en tegelkasern.¹³⁷ Så här beskrevs huset på Klinckowströms tid:

Bild av friherre Wilhelm Klinckowströms nygotiska hus som prydde en karta över Helsingfors från 1841. Det aristokratiska intrycket förstärks av adelsvapnet ovanför dörren, kolonnerna samt tvåspannsvagnen utanför – med kusk på kuskbocken och en lakej längst bak.

Det var ett stort och rymligt hus, värdigt en excellens, och med det härligaste läge vid stranden av den vackra viken. Salongen var, tror jag, den största enskilda, som funnits i Helsingfors, och dess väggar voro helt och hållet betäckta av tavlor och gamla, stora porträtt av mästare, men ock en hop av [den för sina stela porträtt kände Johan Erik] Lindh. Där fanns även ett ganska stort bibliotek, i vilket lär ha funnits en avdelning ägnad den franska [erotiska] litteratur, som kan utkomma endast under simulerade tryckningsorter, såsom Cythere och Luxuriopolis m.m. Hans bord och vinkällare voro ock på sin tid kända som de yppersta i landet.¹³⁸

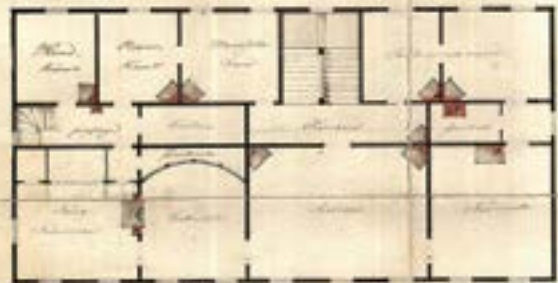
Mitt emot huset, på andra sidan Elisabetsskvären, låg ”Hans förskräcklighet”, friherre Lars Gabriel von Haartmans trähus i två våningar [8] från 1837. Vid kanten av den lilla parken fanns dessutom ett stadshus av trä i två plan [9] tillhörande grevarna Armfelt vid Åminne herrgård. Trähus i två våningar var ett populärt alternativ till stenhus hos herrskapsfolket, men ofta inrymde de två separata bostäder. Undantagen var von Haartmans och Armfelts hus som båda helt och hållet användes av sina ägarfamiljer.¹³⁹

Willing till all Förisinnig Frädlare, all äppfars of Hög General Director
 och och Högskolan i Högskolan, under Aufsicht der K. K. Hofburg zu Wien.

Handwritten notes in cursive script, including a signature that appears to be "W. M. J. S." and the date "December 1796".

Plan of the first wing

Plan of the second wing

Uppgjord och guldtryckt
 Högskolan i Högskolan
 December 1796
 C. L. Engels

← **Ritningar från 1836 till friherre Lars Gabriel von Haartmans hus på Manegegatan 2 i Helsingfors. Haartman var den finska senatens mest inflytelserika medlem.**

Husets huvudentré är mot Elisabetsskvären. Det första som möter en är tamburen, från vilken man kommer till herrummet. Anders Ramsay beskriver dem i sina memoarer (1949, s. 496):

Han bodde vid Elisabetsskvären i ett tvåvånings trähus, som ännu står kvar, och hade sitt mottagningsrum på nedre botten till vänster om ingången. Innanför detta låg hans arbetskabinett. Iklädd en nattrock av tjock, dyrbar sidenbrokad, låg den långa, magra excellensen tillbakalutad och djupt nedsjunken i en stor vilstol, tätt invid en marmorkamin, där kolen ännu glödde. Ansiktet var avtärt, ögonen nästan slutna, blicken matt, rösten tynande och kroppen allt emellanåt skälvande av nervösa ryckningar. Vid ett bord i hörnet av rummet satt hans privatsekreterare, brorsonen Viktor von Haartmann, sedan senator, geheimeråd och lantmarskalk, och förde protokoll över vad den mäktige mannen lovat eller avslagit för supplikanterna. I detta lilla rum avgjordes nästan med självhärskarmakt en god del av Finlands affärer.

Mitt emot mottagningsrummet finns dörren till matsalen och vidare till skänken (serveringsrum) och handkammaren (förvaringsrum). Från dem kommer man via ett litet rum till hushållerskans rum som vetter mot gatan och köket mot gården. Från köket kommer man även till pigkammaren. I anslutning till herrummet finns en liten garderob och på andra sidan korridoren ungherrarnas rum samt betjäntrummet.

På andra våningen ovanför trappan öppnar sig en tambur med ingång till salongen mot gatan. Därifrån kommer man till kabinettet och vidare till sängkammaren. Bakom kabinettet finns en garderob dold av en välvd vägg eller kanske ett draperi. Motsvarande utrymme och eventuellt en alkov finns även i sängkammaren. Därifrån kommer man även till tjänstefolkets passage med dörrar till förrådsrummet, barnkammaren och contoiren (förrådsrum). Från barnkammaren kommer man till mamsellsrummet. Det är inte klarlagt om det rör sig om exempelvis en guvernant, men familjens dotter kan det inte vara, för mamseller var ogifta icke-adliga ståndskvinnor. Ogifta adelskvinnor kallades fröknar och fröknarnas rum finns på andra sidan huset. Därifrån kommer man via garderobsrummet och förmaket tillbaka till salongen.

Först i ordningen mot gatan i husets långa gårdsbyggnad ligger bagarstugan med små rum på båda sidorna. Därefter kommer magasinet, vedlidret samt fähuset och stallet, och framför dem två latriner med fyra platser i båda. I byggnadens gavel finns vagnslidret.

Ett mellanting mellan stadshuset och herrgårdarna på landsbygden var villorna i städernas utkanter. I Brunnsparken uppfördes furstinnan Zinaida Jusupovas nygotiska stenvilla [10] Rauhaniemi i två plan 1842–1843. Troligen ritades även denna sedermera rivna byggnad av Anders Fredrik Granstedt. Det var en imponerande byggnad för Helsingfors förhållanden, men anspråkslös i jämförelse med släktens ryska palatsbyggnader.¹⁴⁰

Prokurator Carl Johan Walleen lät bygga Villa Hagasund [11] i nordvästra utkanten av Helsingfors stad. Stenvillan i två plan uppfördes i senempirstil 1843–1846 efter ritningar av Ernst Bernhard Lohrmann som avlöste Carl Ludvig Engel som chef för intendentkontoret. Walleen hade sålt Träskända gård i Esbo till sin styvdotter Aurora Demidov (senare Karamzin) 1840 och därigenom fått medel för att bygga Villa Hagasund. Om Walleen har sagts att han förstod att på adelsmannavis slösa pengar på allt han ansåg vara värdefullt och vackert. När Carl Johan Walleen dog 1867 gick villan till Aurora Karamzin som behöll den fram till sin död 1902. I dag används den av Helsingfors stadsmuseum.¹⁴¹

När de gamla societetsområdena fylldes upp spred sig finfolket till Bulevarden och Henriksgatan [12], alltså till nuvarande Mannerheimvägen, samt Norra [13] och Södra kajen [14]. Inledningsvis hade Bulevarden en våning höga herrskaphus i trä, och i ett av dem bodde Anders Ramsay under sin barndom. Huset [15] låg på dagens Bulevarden 7 och hade moderniserats av Carl Ludvig Engel innan familjen Ramsay flyttade in 1837. Anders Ramsay beskriver sitt hem i detalj som ett exempel på högre ståndspersoners boende:

Själva den åt gatan belägna huvudbyggnaden, ett ganska stort envånings trähus, innehöll statvåningen och beboddes helt och hållet av mina föräldrar, systrarna, guvernanten och de kvinnliga domestikerna. Det var stora, ljusa rum efter tidens smak i fil efter varandra, och salongen var av sådan höjd att vid baler för musiken kunde arrangeras en läktare vid ena långväggen. Det var ett hörnhus, sträckande åt parken sin ena flygel, som innehöll min fars enskilda våning. En annan ganska lång byggnad, parallell med huvudbyggnaden, låg mellan denna och den omslutande parken. Där fanns en hel rad av rum för oss, familjens manliga ungdomar jämte informator; vidare för betjänter (alltid två, stundom tre), för kusk och stalldräng, tvättstuga, mangelkammare, och bagarstuga, och i en fortsättning därmed vedskjul för vinterns hela behov, vagnslider, stall för fyra hästar och fähus för tre kor jämte några gödkalvar och får. Det hela omgivet på tre sidor av en parkartad trädgård, rymlig och skuggrik med alléer, bersåer och fruktträd. Dessutom fanns det en brunn med riklig tillgång på gott vatten.

En sådan gård var som ett lantgods, där det fanns allt vad livets nödortfört och till och med dess komfort fordrade, och ställde dess innehavare oberoende av torgtillförsel och priser. Ty allt, från veden och höet, hästar och nötkreatur ända till matvaror av alla slag, smör, mjöl, ärter och gryner m. m., potatis, rotfrukter, det hårda brödet, det saltade köttet och fisken, de hemstöpta ljusen, torkade och inlagda grönsaker, ända till frukter och sylter m. m., korteligen allt vad ett hushåll kan behöva: de förråd, på vilka familjen skulle leva under vintern, hade med egna skutor om hösten forslats från egendomen på landet. Utom kläder, viner och specierier köptes intet i staden, ej heller sprang man då såsom i vår bekväma tid [1904–1907] ständigt till bagarbod, slaktare, konditor och butiker för varje minsta behov. Man undvek då så mycket man kunde alla kontanta utgifter. Ty pengarna måste man hålla på för att få bägge ändarna att gå ihop och slippa den då nästan okända skuldsättningen, i all synnerhet bodräkningar. En husmoders ära låg i att åstadkomma allt inom eget område och att med egna ögon övervaka allt, från slakt och tvätt och bakning ända till beredningen av de små tebröden, kakorna och glasserna. Visserligen erfordrades därtill utom större omtanke och förmåga hos värdinnan även större utrymme och mycket mera tjänstfolk än nu, men bäggedera voro då relativt billiga. På hyran i egen skuldfri gård räknades icke, och tjänstfolket var vanligtvis infödingar från eget lantgods, tjänande mest för mat och kläder, ty de kontanta lönerna voro jämförelsevis små.

Den beskrivning jag ovan givit av vår gård i Helsingfors är tillämplig på nästan alla den dåvarande högre ståndspersonsklassen tillhöriga hem. [– –]. Den enda skillnaden var att ej alla hade en så stor trädgård som vår, vilken dock långt ifrån var en av de största. Till det yttre kunde dessa gårdar vara ganska oansenliga, och såsom envånings trähus gjorde de icke någon arkitektonisk effekt.¹⁴²

De trähus som Ramsay beskrev ersattes efterhand av stenhus i flera våningar, exempelvis släkten de la Chapelles våningshus [16]. Änkefriherrinnan Armida de la Chapelle lät bygga ett stenhus i fyra våningar, som senare höjdes ytterligare, på adressen Bulevarden 10 mitt emot Gamla kyrkan. Ritningarna i nyrenässansstil gjordes av Theodor Granstedt, son till den ovannämnde arkitekten Anders Fredrik Granstedt. Huset, som stod färdigt 1894, hade till en början åtta stora lägenheter som förutom utomstående hyresgäster inhyste friherrinnan själv och hennes barns familjer. Husets exteriör bar emellertid inga särskilda adelsinsignier såsom släktvapen.¹⁴³

Den mest praktfulla stadsbyggnaden på samma gata var Sinebrychoffs hus med egen park [17]. Stenbyggnaden i två plan med ritningar från 1840 tillhörde en icke-adlig ölfabrikörssläkt. Även i brukssamhällena på

Signe Branders fotografi från 1909 av släkten Standertskjöldes rikt utsmyckade nyrenässanshus på Norra kajen 4. Årtalet på vindflöjeln är 1885.

landsbygden och i exempelvis Tammerfors byggdes sådana ståtliga fristående hus. När Tammerfors främsta släkt Nottbeck, som ägde Finlayson, adlades 1855 tog de hus som släkten lät bygga, Finlaysons palats och Milavida palats, inte upp tävlan med adelns byggnadskultur – såsom Sinebrychoffs hus gjort – utan representerade den adel som har sin bakgrund i borgerskapet.¹⁴⁴

Vid Norra kajen i Helsingfors färdigställdes 1886 det praktfulla Standertskjöldska huset [18] i nyrenässansstil efter Theodor Höijers ritningar. Byggherren, generallöjtnant och friherre Carl August Standertskjöld hade dött året innan men hans söner, ”de sex baronerna”, ärvde andelar i huset där de ordnade storslagna fester. Under det följande århundradet inhyste byggnaden redaktionen för ytterkantsvänsterns tidskrift *Tiedonantaja*. Samma släkt hade även ett hus på Salutorgets norra sida emedan överste Hugo Standertskjöld hade köpt nuvarande Högsta domstolens hus [19] bredvid Presidentens slott 1883. Han lät bygga till en tredje våning efter ritningar av Frans Anatolius Sjöström. Dessutom lät han uppföra Karlbergs herrgård och dess berömda park i Tavastehus. Källan till båda officerarna Standertskjöldes grundkapital var det ryska

kejsardömets vapenindustri. I Hugo Standertskjölds grannskap – i kvarteret Elefanten där den tidigare nämnda friherrefamiljen Mellin bodde vid mitten av 1800-talet – hade herrskapsfolkets närvaro däremot minskat i början av 1900-talet när kvarterets små stenhus blev för omoderna för sin krävande kundkrets.¹⁴⁵

Ett nytt societetsområde uppkom i och med villaområdena Brändö (villastad grundad 1907) och Eira (planen godkänd 1908) långt ifrån Helsingfors stadskärna. Det förstnämnda området byggdes på markerna till friherresläkten Cronstedts Brändö gård. Tre av Brändö villastads tio grundarmedlemmar var adliga: företagets ekonomiska ledare Allan Granfelt, vars villa uppfördes på områdets mest anslående plats, samt ingenjörerna Julius Stjernvall och Rupert von Nandelstadh. Brändö har ansetts representera medelklassens ideal,¹⁴⁶ men det speglade även adelns anpassning till och aktiva delaktighet i det nya seklets fenomen. Tekniska ingenjörsyrken, näringsverksamhet och villastäder lämpade sig för adliga precis lika väl som officerstjänster, ämbetsmannaskap och landsbygdens godssamfund.¹⁴⁷

Riddarhusbyggnaden

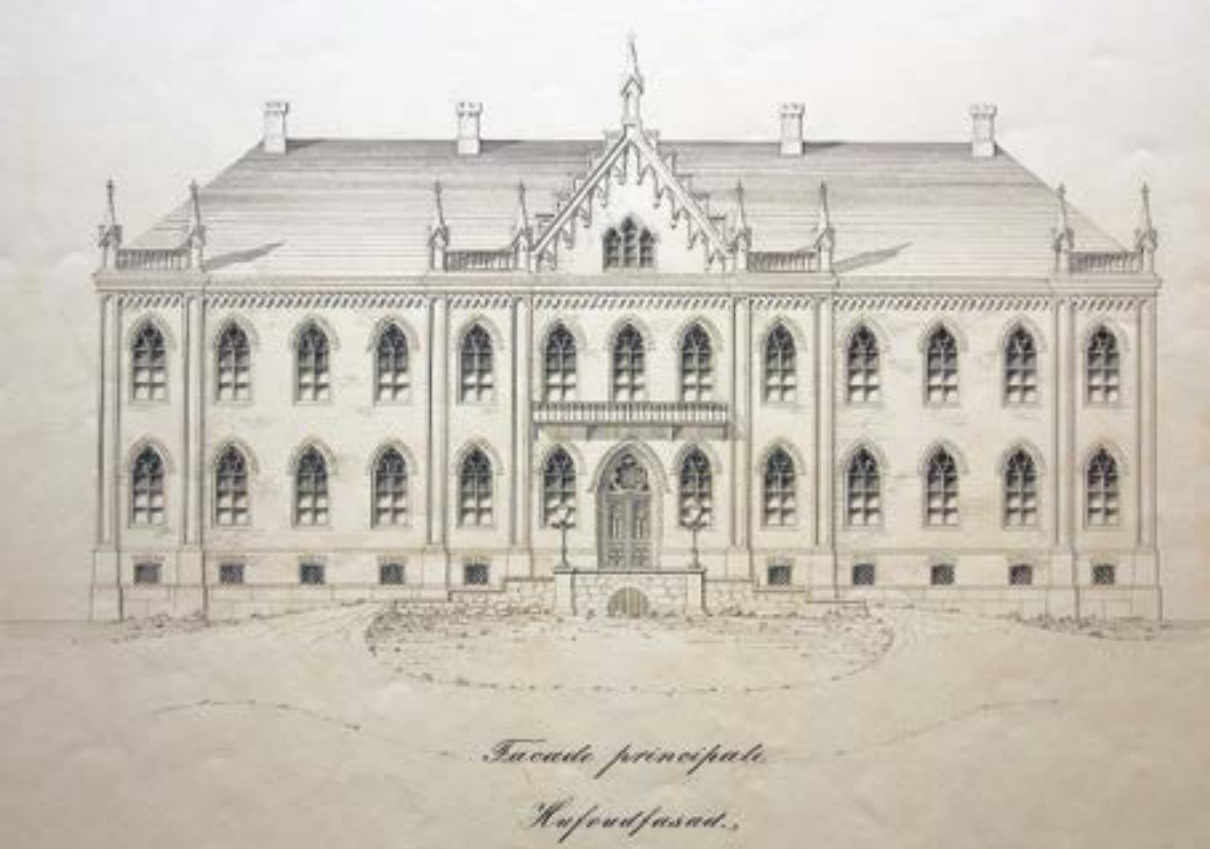
En ännu viktigare symbol för adeln än herrgårdar och stadshus var ståndets eget hus, riddarhusbyggnaden [20]. Dess viktigaste användningsområde var att fungera som adelsståndets samlingsplats under ståndslantdagen eftersom ständerna i regel inte verkade i gemensamma lokaler. Det svenska rikets riddarhus byggdes i Gamla stans nordvästra hörn vid Riddarholmen i Stockholm i mitten av 1600-talet.¹⁴⁸

När ryssarna under finska kriget våren 1809 kallade representanter för adelssläkterna i Finland till Borgå lantdag uppkom spontant frågan om en riddarhusbyggnad. När adeln samlades på Borgå rådhus omnämns detta ha skett i ett rum som var avsatt åt Riddarhuset. Den 11 april 1809 föreslog lantmarskalken att riddarhusutskottet skulle planera det framtida Riddarhusets organisation. I sitt betänkande tog utskottet också ställning till organisationens byggnad: ståtligheten var beroende av tillgängliga medel och placeringen som skulle utses av kejsaren. Likväl hade utskottet redan ett färdigt förslag till placeringen. Det bedömde att staden Tavastehus genom sitt centrala läge skulle vara lämplig för ändamålet. Helsingfors hade ju ännu inte utsetts till storfurstendömets huvudstad.¹⁴⁹

När Helsingfors sedan började byggas upp för att leva upp till sin huvudstadsstatus (1812), reserverade nybyggnadskommitténs ordförande, adelsmannen Johan Albrecht Ehrenström, plats för ett ständerhus på Senatshusets östra sida, där riddarhusbyggnaden sedermera uppfördes. I 1837 års stadsplan benämndes platsen riddarhustomten och byggnaden positionerades strax intill Alexandersgatan där Riddarhusskvären ligger i dag. Året därpå beslutade riddarhusdirektionen att bereda byggnadsprojektet genom att be om en kostnadsuppskattning och en ritning av en tegelbyggnad i två plan av intendenten för allmänna byggnader, som vid den tiden var Carl Ludvig Engel. Denne dog emellertid 1840 och hans förslag finns inte bevarade. Ärendet drevs med stor försiktighet och stötte på många hinder även sedan det tagit fart, och riddarhusbyggnaden färdigställdes inte förrän mer än 20 år senare.¹⁵⁰

Att ärendet alltså till en början inte tycktes gå framåt ledde bland många adliga till missnöje med riddarhusdirektionens verksamhet och till att direktionen byttes ut och en kommitté bestående av ombud för ståndet sammankallades med kejsarens tillstånd. Vad ståndets autonomi beträffade var det en kompromisslösning – överheten ville inte ge adelsståndet tillstånd till ett allmänt möte. De nio ombuden sammanträdde för första gången 1848 och beslutade att ge riddarhusdirektionen i uppgift att inhämta ritningar och ett kostnadsförslag av någon framstående arkitekt från Sankt Petersburg. Nu planerades byggnaden bli tre våningar hög och förses med nödvändiga rum, varav det viktigaste var en större sal med vapensköldar för ståndets allmänna sammankomster. Nu skulle byggnaden inte längre placeras strax intill Alexandersgatan, utan något längre in på tomten.¹⁵¹

Ritningar beställdes av akademikern Harald Julius (Garald Andrejevitj) Bosse, men de var utförda i så överdådig stil att byggnaden skulle ha blivit alldeles för dyr. Han ombads därför inkomma med nya och något förmånligare förslag, och dessa anlände våren 1850. Utifrån dem upprättade Anders Fredrik Granstedt en kostnads kalkyl som uppgick till 121 463 silverrubel. Inte heller denna lösning behagade dock riddarhusdirektionen som bad Engels efterföljare, intendent Ernst Bernhard Lohrmann, att antingen modifiera Bosses ritningar eller göra helt nya. Lohrmanns förslag blev färdigt i oktober 1851. Det följde delvis Bosses ritningar men tillämpade den moderiktiga nygotiska stilen och landade i en anmärkningsvärt förmånlig kostnadsberäkning på 46 000 rubel. Det var detta förslag som skickades till kejsaren för godkännande. Under remissbehandlingen gjorde staden dock anmärkningar med anledning

Ernst Lohrmanns nygotiska förslag till huvudfasad för riddarhusbyggnaden (den realiserade fasadritningen av Georg Theodor Chiewitz finns på s. 353).

av byggnadens tomtrelaterade kostnader, och tomtfrågan kunde inte lösas förrän genom kejsarens beslut 1854.¹⁵²

Då ritningarna inte fastställdes i samband med tomtbeslutet ville riddarhusdirektionen även få dem behandlade av adelns ombud. De samlades 1855 och ställde sig mycket kritiska till ritningarna. Exempelvis behövde mötessalen förstoras och de planerade små innegårdarna avlägsnas. Ännu en arkitekt anlätades för att göra dessa ändringar, Åbo och Björneborgs länsarkitekt Georg Theodor Polychron Chiewitz. Han nöjde sig inte med de anmodade korrigeringsarna utan modifierade ritningarna avsevärt. Han bevarade de nygotiska stildragen, om än modifierade i riktning mot rundbågestilen, och flyttade den stora salen från byggnadens bakre del till fasaddelen bakom stora fönster på andra våningen. Salen blev hela 477 kvadratmeter stor, vilket kan jämföras med Stockholms riddarhus där ytan bara var omkring 352 kvadratmeter. Chiewitz ritning godkändes och framställdes av kejsaren sommaren 1857. Samma år kunde även tomtens ägararrangemang slutföras i enlighet med kejsarens tidigare beslut. På hösten upprättades ett byggnads-

avtal där arkitekten Chiewitz själv förband sig att ansvara för byggnadsarbetet och materialanskaffningen. Hans kostnadsberäkning var 54 000 silverrubel.¹⁵³

Sommaren 1858 – nästan 50 år efter Borgå lantdag – inleddes slutligen det grundarbete för riddarhusbyggnaden som diskuterats redan på lantdagen. Taklagsfesten firades 1859 och i november samma år kunde riddarhussalens parkettgolv och släktvapnen som pryder dess väggar beställas. Det förstnämnda levererades av J.J. Hartmanns företag i München och de senare tillverkades av Paul Gropius företag i Berlin.¹⁵⁴

Byggnadskostnaderna visade sig dock vara högre än beräknat och de tillgängliga medlem räckte inte till för att slutföra byggnadsarbetet. Byggnadsarbetet beräknades kräva ytterligare 28 000 rubel och inredningen 10 000 rubel. Våren 1860 beslutade adelns sammankallade ombud att be staten om ett lån på den sammanlagda summan och kejsarens beslut om ett räntefritt lån mottogs sommaren 1860 när ombuden redan hade avslutat sitt arbete. I beslutet förutsattes därför att riddarhusdirektionen skulle ingå skuldförbindelsen för adelsståndets räkning, men direktionen ansåg sig inte ha fullmakt till det och bad om en lösning på problemet och ett nytt sammankallande av ombud. Ombuden nämndes dock inte i beslutet från kejsaren våren 1861, utan direktionens oro för att ingå skuldförbindelsen löstes på ett för adelns del fördelaktigt sätt: lånet omvandlades till en gåva då det i beslutet fastslogs att lånet på 38 000 rubel inte medförde någon återbetalningsskyldighet.¹⁵⁵

Hösten 1860 var byggnadens exteriör färdig och sommaren därpå kom inredningsarbetet i gång tack vare det nyss beviljade lånet. Arkitekten Chiewitz reste personligen till Tyskland för att köpa bland annat lampor för vilkas skull byggnaden anslöts till gasnätet. De första gaslågorna hade helt nyligen tänts i Helsingfors gatlyktor och privata hem i november 1860. Riddarhusets inredningsarbeten fortsatte fram till december 1861. Slutligen beställdes möbler från Helsingfors och Sankt Petersburg och man lät plantera rader av träd utanför huset i parken, som till största delen täcktes av en gräsmatta. I januari 1862 sammanträdde det så kallade januariuskottet för att förbereda lantdagen. Då var riddarhussalens väggar fortfarande fuktiga och parkettgolvet ännu inte lagt, och man kunde inte få temperaturen att stiga över tio grader. Senare lärde man sig att värma salen med hjälp av två gaslampor med 30 lågor, varvid temperaturen höjdes till 17 grader och salen kunde användas. Salens belysning uppdaterades senare i enlighet med den senaste tekniken: på 1880-talet infördes elektriska bågglampor och i mitten av följande årtionde glödlamporna.¹⁵⁶

Slutbesiktningen av huset gjordes i november 1862 då även parkettgolvet var lagt. De sammanlagda kostnaderna uppgick till 92 000 silverrubel varav de egentliga byggkostnaderna (utan vapensköldar, möbler, trädgårdsarbeten osv.) utgjorde 77 000 rubel. Riddarhuset stod färdigt. Enligt en samtida bedömning var fasaden ett lyckat uttryck för byggnadens aristokratiska karaktär. De nygotiska dragen pekade tillbaka mot medeltiden och adelsståndets första tid.¹⁵⁷ Det var ett gammalt stånd även om många av dess ätter på 1800-talet kunde vara helt nya. De så kallade öppna hjälmarna ovanför vapensköldarna visade vem som var husets ägare. Ytterdörrarnas tappra lejon vittnade om makt och fick ovanför riddarhussalens dörrar formen av storfurstendömet vapenlejon – huset tillhörde ju storfurstendömet första stånd. Fasaden pryddes av Finlands vapen samt av Finlands åtta historiska landskapsvapen. Vapnet för Lappland, som i dag räknas till de historiska landskapen, saknades.¹⁵⁸

Direktionsrummet i Riddarhuset på 1910-talet. Till vänster utsikt mot riddarhussalen. På väggen bakom bordet hänger Robert Wilhelm Ekmans målning av lantdagens öppning 1863. En detalj av målningen finns på omslaget till denna bok. På väggen längst in hänger porträtt av två lantmarskalkar, från vänster Robert Wilhelm De Geer och Johan Mauritz Nordenstam.

Riddarhusets viktigaste rum var den stora, två våningar höga salen på andra våningen som omväxlande har kallats för mötessalen, riddarsalen och riddarhussalen. Den sistnämnda benämningen används än i dag och förekommer även i 1869 års riddarhusordning. Ursprungligen var salens väggar betydligt mörkare än dagens ljusgråa nyans som härrör från renoveringen på 1960-talet. Salen utgjorde centrum för Riddarhusets verksamhet. På väggarna fanns de i Riddarhuset inskrivna ätterna presenterade i värde- och tidsordning i form av vapen. Ovanför dem öppnade sig läktare där publik som gått upp till tredje våningen kunde följa lantdagsdebatterna. I salen hade varje släkt dessutom sina egna numrerade stolar som under lantdagarna placerades i en halvcirkel kring ståndets mittpunkt, lantmarskalken, som förde ordet. Förutom ståndets egna sammankomster användes salen bland annat för konstutställningar och konserter.¹⁵⁹

I Chiewitz slutgiltiga ritningar nämndes inte de andra rummens användningsändamål. Byggnadens första våning var dock från första början avsedd att nästan i sin helhet hyras ut som kontors- och butikslokaler för att inbringa hyresintäkter. Bland hyresgästerna fanns bland annat Hypoteksföreningen och Föreningsbanken. Adelns egen verksamhet behövde utrymme för kansliet, arkivet, riddarhusdirektionen, riddarhusutskottet och lantmarskalken. Kansliet och arkivet ligger i dag på första våningen och på andra våningen – husets huvudvåning – finns utskottets och direktionens rum samt lantmarskalkens kabinett på riddarhussalens norra och östra sida. Tidigare kallades utskottets rum dock för kansliet, så rummens användningsområden har förändrats. Andra våningens västra gavel var redan från början tänkt som hyreslokal och den första hyresgästen var Finska brandstodsbolaget. Även på tredje våningen fanns det rum för uthyrning bredvid publikläktarna: från och med 1875 inhystes de finska ständernas arkiv där.¹⁶⁰

Riddarhusets skatter

Förutom i byggnadskulturen kom adelns ställning till uttryck även på andra sätt i den materiella världen. Exempelvis var adelns särskilda vapen viktiga symboler som fungerade som ståndets tecken både i riddarhusbyggnaden och på föremål i de privata hemmen. Föremålen symboliserade dock inte bara adeln passivt utan upprätthöll även aktivt dess position. Adelsuniformen påminde till exempel sin bärare om den-

Friherre Johan August von Born var lantmarskalk vid lantdagen 1877–1878. På Albert Edelfelts porträtt från det senare året håller von Born lantmarskalkens stav i sin hand. Han är iklädd senatorsuniform och bär Sankta Annas orden, första klass, på axelbandet. Ättens vapen syns uppe i vänstra hörnet.

nes adelskap och inskräpte genom sin skärning och ståndkrage vikten av ett värdigt uppträdande. Uniformsstövlarnas sporrar vittnade genom sitt klingande om adligheten hos den som närmade sig då få andra civila uniformer hade några sporrar.¹⁶¹

De viktigaste föremålen förknippade med Finlands adel – lantmarskalkens stav och adelns häroldsdräkter – hörde och hör än i dag till Riddarhusets samlingar. De verkar ha tillverkats specifikt inför Borgå lantdag. Kännetecknet för adelns talman, lantmarskalken, var staven som påminner litet om regenternas spira. Den är klädd i blå sammet med broderade silverfärgade blommor, de heraldiska rosorna från Finlands lejonvapen. Stavens topp pryds av en guldfärgad kejsarkrona.¹⁶² Redan i Sverige hade lantmarskalken en stav som kännetecken, men ingen av de svenska stavarna har en krona och ytan är silverfärgad. Lantmarskalkstavarna i Stockholms riddarhus samlingar är från 1643 och från början av 1700-talet.¹⁶³

Det finska adelsståndets häroldsdräkt. Den silverfärgade brodyrens växtmotiv är troligen en lagerkvist som även var adelns symbol i halsbrodyren till 1809 års adelsuniform. Hatten är till formen en sällsynt fyrkantshatt.

Den förste finske lantmarskalken Robert Wilhelm De Geer skrev den 2 mars 1809 i samband med förberedelserna inför Borgå lantdag till statssekreterare Michail Michailovitj Speranskij att han hade äran att tillsända honom en skiss av lantmarskalkens stav ("une esquisse du Baton du Marechal de la Diette, conforme aux armes de la Finlande"). Denna skiss tycks inte ha bevarats, åtminstone inte i Finland.¹⁶⁴ Dessutom hade lantmarskalken upprättat en förteckning över nödvändiga föremål vid lantdagen som inbegrep en noggrannare beskrivning av staven:

... le Baton de Marechal, velour bleu, brodé encor selon les armes de la Finlande, sur le Baton une Couronne Imperial d'orée aussi bien que le bout [Marskalkens stav, blå sammet, broderad med Finlands vapen som förebild, med en kejsarlig krona ovanpå, förgylld liksom ändbeslaget]¹⁶⁵

Om staven omnämndes att den skulle överlåtas till lantmarskalken i samband med kejsarens avskedsaudiens. Statssekreterare Speranskij medde-

lade biskop Jacob Tengström att dagen då kejsaren i Sankt Petersburg personligen skulle utnämna biskopen till prästståndets talman och De Geer till lantmarskalk hade fastställts till den 18 mars 1809. Det var alltså troligen då denna lantmarskalkens symbol för första gången överläts i finska händer. I fortsättningen överläts den i början av ständermötena till lantmarskalken som ett tecken på den av kejsaren delegerade makten och lantmarskalken återlämnade den på samma sätt i slutet av mötena.¹⁶⁶ Än i dag ligger lantmarskalkens stav framme under adelsmötena även om lantmarskalken har ersatts av adelsmötets ordförande.¹⁶⁷

I Borgå förrättades ceremonierna av två typer av härolder, ett slags ceremonimästare. Sankt Andreas härolder, som representerade kejsardömet, var klädda i gröna dräkter med silverbrodyr och Andreas stjärna på bröstet. Sankt Andreas orden var kejsardörets högsta riddarorden. Den finska adelns två härolder (”Deux héraults d’armes de la noblesse”) hade i sin tur blå dräkter med silverbrodyr.¹⁶⁸ I lantdagens inventarieförteckning angavs visserligen att brodyren var guldfärgad:

2 Chaperons de velour bleu, garni des Galons d’or pour l’Ordre Equestre, avec leurs Caducée & chapeau en plume [2 dräkter av blå sammet, smyckad med guldgaloner för riddarståndet, med häroldsstav & plymhatt]¹⁶⁹

Plymhatten som omnämns är en fyrkantshatt med blåvita fjädrar och ett blått snedkors av tygband. Även om Matti Klinge har betonat att blått och vitt för första gången användes som Finlands färger i adelns häroldsdräkter (i heraldiken motsvaras silver av vitt och guld av gult), har han underlåtit att nämna att färgerna enligt den föregående inventarieförteckningen egentligen skulle vara blått och guld – alltså Sveriges blågula färger. Det ansågs antagligen inte vara en god idé i Ryssland, med tanke på att det finska storfurstendömet som bäst höll på att separeras från Sverige. Den första gången som Finlands blåvita färger uppträdde var alltså ett sammanträffande – litet som en urvattnad variant av Sveriges färger.¹⁷⁰

Det är inte känt om adelns häroldsdräkter någonsin har använts efter Borgå lantdag. De förblev dock i adelns ägo och Robert Wilhelm De Geer såg till att föra dem till Åbo efter att lantdagen avslutats. Nästa ständermöte ägde rum först 1863–1864, och då klädde sig lantdagens ceremonimästare i hovets civila uniformer medan senatens allmänna referendariesekreterare, som kungjorde att lantagen skulle inledas, förmodligen bar sin tjänsteuniform. Det fanns därför inte längre något behov av häroldsdräkterna.¹⁷¹

Både lantmarskalkens stav och häroldsdräkterna hamnade alltså först i Åbo där riddarhusdirektionen verkade fram till hösten 1820. I början av samma år hade direktionen skaffat sig en kista med tre lås och järnbeslag där Riddarhusets tillgångar förvarades. I och med flytten till Helsingfors fördes förutom dokument, lantmarskalkens stav och häroldsdräkterna även denna kassakista till staden och skruvades fast i golvet på senatens justitiedepartement. När kistan flyttades vidare till riddarhusbyggnaden den 29 december 1862 var det ett avgörande tecken på att den nyligen färdigställda byggnaden tagits i bruk.¹⁷²

Till Riddarhusets viktigaste föremål hör utöver de ovannämnda ett dricksglas som kejsar Alexander I enligt den graverade texten drack ur för lantdagens framgång i Borgå i juli 1809 samt en serie monumentalporträtt av lantmarskalkarna. En av Riddarhusets kulturskatter saknas emellertid i dag: en av de två unika blåvita häroldsdräkterna från Borgå lantdag blev stulen 1980.¹⁷³

Uniformer, ordenstecken, svärd och sporrar

Att civila ämbetsmän klädde sig på militärers sätt i uniform blev utbrett på 1800-talet. Uniformen uttryckte personens samhällsställning – både dennes position i den officiella rangordningen och i den bransch, det vapenslag eller ämbetsverk där han verkade. Efterhand fastställdes en ämbetsdräkt för alla ämbetsmän, men utöver det beviljades uniformer även åt bärare av hovtitlar och sådana adelsmän som saknade ämbete eller hovtitel. Adelsuniformen var redan bekant för finska adliga från det svenska riket där den hade införts 1805. Även det finska storfurstendömets första egna uniform – utöver adelshäroldernas dräkter – var just en sådan ståndsdraht som signalerade medlemskap i adelsståndet. Den finska adelsuniformen, som skilde sig tydligt från den svenska, infördes på generalguvernör Göran Magnus Sprengtportens initiativ på Borgå lantdag 1809. Den syns tydligt i Emanuel Thelnings kända lantdagsmålning. Först följande år infördes den första finska ämbetsdräkten när regeringskanseljens medlemmar fick sin uniform, som även den blev bekant för de adliga eftersom över hälften av regeringskanseljens medlemmar var adelsmän. Adelsuniformen fick en helt annan typ av krage (se bild) 1839 och samtidigt bestämdes det att den endast fick användas av adelsmän som saknade rätt att bära en annan uniform. Ämbets- och hovdräkterna var alltså primära i förhållande till adelsuniformen.¹⁷⁴

1809

1839

1863

Finska adelsuniformsmodeller. Den svenska adelsuniformens kännetecken var axelepåletter med fransar medan de finska uniformernas viktigaste del var ståndkragen av rysk modell. 1809 års kragmodell hade lagerkvistbrodyr på svart klädesbotten, 1839 års modell hade palmkvistbrodyr på röd klädesbotten och 1863 års modell samma brodyr på blå klädesbotten.

En officerskarriär hade traditionellt varit adelsmännens mest framträdande verksamhet, och militära uniformer var därför vid sidan av de civila uniformerna viktiga för ståndets yttre status. Liksom de civila uniformerna började de under 1800-talet allt tydligare ange grad, officerens vapenslag och truppförband. Under Napoleonkrigen var de dessutom ytterst färggranna, praktfulla och varierade. Uniformernas frackskärning avskaffades vid tiden för Krimkriget och efterhand begränsades de färggranna paraddräkterna huvudsakligen till gardestrupperna. Särskilt under Alexander III:s regeringstid blev uniformerna avsevärt enklare när de i nationalismens anda tog intryck av de ryska böndernas klädsel. Det kända fotografiet av friherre Gustaf Mannerheim i Chevaliergardets uniform, det vill säga riddarkårsuniform, i Nikolaj II:s kröningsprocession visar dock vilken betydelse praktfulla uniformer hade även under den siste kejsarens regeringstid både för officeren själv och för att symbolisera och upprätthålla kejsarmakten.¹⁷⁵

Uniformerna uttryckte inte bara adelsmännens – och i slutet av 1800-talet även vissa vid posten och telegrafens tjänstgörande adelskvinnors – verksamhetsområde och rang, utan uppfordrade dem också att agera i enlighet med denna ställning. Ordnar och medaljer vittnade i sin tur åtminstone i princip – utöver de överordnades gunst – om framgång

i uppgifterna som denna ställning krävde. Det fanns en etablerad hierarki för ordenstecken och en bildad observatör kunde utläsa mycket om en persons samhällsställning även utifrån enskilda tecken på civila kläder. Ordenstecknen var en del av ett större kejsarligt belöningsystem, så kallade nådevedermålen, som även innefattade penningarvoden, titlar, adelsvärdigheter och gåvor försedda med kejsarliga insignier.¹⁷⁶

Såväl officersuniformerna som de flesta civila uniformer hade ett tillhörande svärd – överhetens och gentlemannens tecken. Det försvann dock från de civila dräkterna vid 1800-talets inträde och fungerade därmed inte som den fria adelsmannens kännetecken i det finska storfurstendömet. De civila uniformernas svärd var i regel lätta prydnadsföremål som Zacharias Topelius jämförde med ett stekspett. Parerstången, som skyddade fingrarna på riktiga vapen, hade i de civila uniformernas dräktsvärd fått ett nytt användningsområde. Eftersom det inte behövdes och skavde mot dräkten hade det placerats på sidan av svärdet som en prydnadssköld som vanligtvis pryddes av en tvehövdad örn. Från svärdets fäste hängde ett silverfärgat tofsband, en gradbeteckning som den lägsta ämbetskåren inte fick bära.¹⁷⁷ Utöver svärdet hade adelsuniformen ytterligare ett militärt eller snarast ridderligt element: civiluniformsförordningen från 1839 föreskrev stövlar med sporrar för adelsuniformen. Visserligen hade postuniformerna samma skodon, men där handlade det utan tvivel om ämbetskårens rörlighet snarare än om ridderlighet.¹⁷⁸

HIERARKIN FÖR ORDNAR I KEJSARDÖMET RYSSLAND UNDER DET SENA 1800-TALET

Sankt Andreas
Sankt Vladimir, 1:a klass
Sankt Alexander Nevskij
Vita örnen
Sankt Vladimir, 2:a klass
Sankta Anna, 1:a klass
Sankt Stanislaus, 1:a klass
Sankt Vladimir, 3:e klass
Sankt Vladimir, 4:e klass
Sankta Anna, 2:a klass
Sankt Stanislaus, 2:a klass
Sankta Anna, 3:e klass
Sankt Stanislaus, 3:e klass

Dessutom har den högt respekterade Sankt Georgsorden (1:a–4:e klass) beviljats för militära förtjänster, och högvördiga kvinnor har beviljats Sankta Katarinas orden (1:a och 2:a klass).

Vapensköldar, släktporträtt och hem

Medan Riddarhusets symbolföremål representerade hela adelsståndet och uniformerna med sina ordenstecken de många adligas roll i regentens tjänst, betonade vapen, släktporträtt och andra arvsföremål i sin tur släkten och adelskapets ärflighet, som var centrala för adelskulturen. Ättens kännetecken, vapnet som fastställdes i samband med adlandet, upprepades som bildmotiv på talrika föremål.¹⁷⁹

De finska adelsvapnen var en direkt fortsättning på den svenska adelsheraldiken. Adelsvapnet skilde sig i regel från ”borgerliga” vapen genom den så kallade öppna hjälmen ovanför skölden med halsklenod. Dessutom hade friherresläkterna ofta två och grevesläkterna tre hjälmar. Adelskapets tre nivåer kunde ofta även urskiljas via rangkronorna: adelskronorna växlade mellan blad- och pärlmotiv – friherrekronorna hade endast pärlor och grevekronorna endast bladmotiv. Kronorna förekom enbart som bilder och gjordes inte till föremål, till skillnad från exempelvis de brittiska pärernas rangkronor som verkligen användes vid regentens kröning. Rangkronornas användning och betydelse växlade mellan olika länder och det går därför inte att avgöra utländska adligas rang genom att jämföra med finska kronor. Inte heller alla finska adelsvapen följde systemet som presenterats här. Kronorna i vapnen inom storfurstendömet gav också upphov till en viss förvirring: den gamla grevskapskronan som använts i landskapens och länens vapen var till det yttre identisk med friherrekronan, medan den gamla hertigdömeskronan i sin tur motsvarade den vanliga adelskronan.¹⁸⁰

När riddarhusbyggnaden stod färdig sattes vapnen för de inskrivna ätterna upp i Riddarhusets sal. Om en ätt utslöcknade ritades ett kors bredvid dess namn. Dessutom kunde ett särskilt vapen tillverkat för just detta ändamål symboliskt krossas på begravningen, vilket Anders Ramsay har återgett:

Om den avidne varit den siste manlige representanten för sin ätt, framträdde då en därtill utsedd, värdig medlem av ridderskapet och adeln, hållande i handen en lång stav, vid vars ända var fäst den hädangångnes på tunnaste träfanér i bjärta färger målade vapensköld. Även han höll ett tal, ej allenast över den avidne, men över hela den ädla ätt denne tillhört och vars siste manlige medlem han varit, varpå han med stor rörelse och högtidlighet höjde vapnet till allas sista beskådande och därpå långsamt, gravitetiskt slog det tre gånger mot kistlocket, då det, förut genomsågat, lätt brast i flera stycken. Talaren slutade med förklaringen, att ingen man i vårt land hädanefter hade rättighet att bära detta nu krossade vapenmärke eller dylikt upptaga.¹⁸¹

Vapnens rangkronor. Den adliga ätten Hackman har en hjälm med en adelskrona (bladmotiv och pärlor) i sitt vapen. Friherreätten von Troil har två hjälmar med friherrekronor (pärlor). Greveätten Zakrewskys vapen har tre hjälmar med grevekronor (bladmotiv).

Vapenbilderna ovan ingår i George Granfelts *Finlands Ridderskaps och Adels vapenbok* (1888). Omslaget till vänster visar landskapsvapnen där Nylands båtvapen är försett med en så kallad gammal grevskapskrona (ser ut som en friherrekrona) och Tavastlands lodjursvapen bär en så kallad gammal hertigsdömeskrona (ser ut som en adelskrona). Rangordningen i adelsvärdigheterna uttrycktes förutom i vapnen genom att obetitlade adliga kallades välborna medan friherrarn och grevar kallades högvälborna.

Adelsvapnen kunde förekomma på oräkneliga föremål av alla de slag: möbler, porträtt, vapen, linne, bordssilver, porslin, signetringar och -stämplar, byggnader, vagnar, exlibris, visitkort och andra tryckprodukter. Dessutom spred sig kunskapen om adelsvapnen genom två böcker som presenterade dem: Georg August Kajanus (1840–1843) och George Granfelts (1888) vapenböcker gjorde det möjligt att förkovra sig i Finlands adelssläkters symbolik även utanför Riddarhusets stora sal.¹⁸²

Också i Finland fanns det adliga vars tjänstefolk kläddes i livré i ättens vapenfärger. Så här uppträdde Johan Albrecht Ehrenström, ordförande för Helsingfors nybyggnadskommitté, enligt en beskrivning: ”Karak-tären av genomslipad hovman och diplomat var präglad uti hela hans väsende; man behövde icke fråga vem han var, antingen man såg honom, något böjd av åren, men fin och kraschanerad, inträda i en salong, eller när han, insvept i en björnskinnspäls, det vita huvudet betäckt av en bredskärmad, låg cylinderhatt, åkte i sitt tvåspända ekipage, med kusk och lakej i *silvergalonerade ljusblå livréer*.”¹⁸³ Som citatet antyder var ätten Ehrenströms sköldfärger silver och blått.

Ett annat centralt föremål som betonade adelssläktens rötter var släkt-porträtten. De kunde vara både stora oljemålningar och små miniatyrer,

eller rentav medaljer. Där vapnen symboliserade släktarvet, var släktporträtten konkreta bilder av det.¹⁸⁴ Det förekom också att släktens båda kännetecken förenades så att släktvapnet inkluderades i ett personporträtt, såsom i porträttet av lantmarskalk von Born.¹⁸⁵

På 1800-talet skilde sig adelns boende och ståndsmässiga konsumtion inte nödvändigtvis från livsstilen hos andra ståndspersoner och bildade kretsar, med undantag för symbolföremål försedda med adelsvapen. Anders Ramsay beskriver således inredningen i sitt barndomshem som ett exempel på typiskt högreståndshem:

Så voro t. ex. i vårt hem [från 1837] alla rummen möblerade med solida, fint arbetade mahogny- eller valnötsmöbler, beklädda med siden- eller ylledamast och fullt ut lika dyrbara som nutidens schablonmässiga, från Gostinnjdvor [varuhus] rekvirerade, schaggklädda, av samma typ hos senatorn som hos vaktmästaren. Det var, om man så vill, enkelt, men stilfullt, ”style empire”, verkande lugnt och nobelt, och ej som nu [1904–1907], då man ser alla tänkbara stilarter sammanförda i ett enda rum, vilket ingiver en känsla av oro och drager blickarna alldeles för mycket till sig. Visserligen voro möblerna då stelt radade utmed väggarna och ej dragna kors och tvärs mitt på golvet som nu. Vid långväggen i salongen stod den stora soffan med sitt divanbord och tvenne karmstolar på ömse sidor, mellan fönstren de obligatoriska speglarna i mahognyramar med sina konsolbord, försedda med silverljusstakar, en stor flygel ”a longue queue” vid ena kortväggen och tomrummen utfyllda med långa väggarna placerade stolar. Flera gamla oljefärgstavor av italienska och holländska mästare i breda, förgyllda ramar, en stor kristallkrona med ljus i tvenne ringar, en oljelampa på divanbordet, samt tvenne stora alabastervaser på piedestaler i var sin vrå av rummet, vita gardiner med uddade kappor av samma tyg som möbelen, (portiärer brukades då ej) – se där salongens hela möblemang. I förmaket en vacker bronspendyl med kandelabrar och i matsalen några gamla familjeporätt. Alla de andra rummen i samma stil. Gott svängrum överallt, ljus och luft. Några skrymmande växter och blommor brukades då icke.

Sådant jag nu tecknat den inre av vår bostad, voro i allmänhet de flesta, naturligtvis med mångfaldiga variationer, somliga mindre, andra större. Vår var ingalunda den präktigaste och stod långt efter den Armfeltiska, Klinckowströmska och i synnerhet den Hjärneska, där den stora salongens väggar voro helt och hållet täckta av i dubbla rader hängande gamla ståtliga, imponerande porträtt. Till denna våning hörde t. o. m. en stående teatersalong.¹⁸⁶

Ståndsmässig konsumtion, lyx och status

Adelskulturen tillägnade sig seder från hovet, vilket innebar att hovkulturens roller, språkbruk och sätt blev en del av adelns inbördes umgänge. I ett litet land som Finland var det dock inte alltid möjligt att särskilja sig från exempelvis det rika borgerskapet. Det tjänade varken lokala individers eller hela gruppens intressen. Därför var till exempel sällskapslivet och konsumtionsvanorna relativt snarlika för adeln och annat förmöget herrskapsfolk framför allt på landsbygden och i småstäderna.¹⁸⁷ För adeln var den ömsesidiga sällskapskulturen en naturlig del av en ståndsmässig livsstil. Det kunde ge utomstående bilden av att den överdådiga och kosmopolitiska livsstilen hos vissa av 1800-talets adliga inte stämde överens med framväxten av nationalstaten och de dygder som förknippades med dess medborgare.¹⁸⁸

Överdådet var relativt och beroende av tid, plats, sociala, politiska och kulturella normer samt konsumtionsmöjligheter.¹⁸⁹ Materiell lyx definierades på 1800-talet via begreppet god smak, som var allmänt godtaget och definierat i hela den gränsöverskridande umgängeskulturen i den europeiska eliten. God smak var kopplat till härkomsten, och konsumtionsartiklar som uttryckte god smak vittnade om personens börd på samma sätt som dålig smak skvallrade om att det inte kunde röra sig om en ståndsperson. Med andra ord hade personen inte det av härkomsten förlånade kulturella kapital som skulle ha gjort det möjligt att skilja ut föremål som uttryckte god smak. Samtidigt blev de adliga på 1800-talet varse att god smak i viss mån var något man kunde lära sig, vilket tedde sig särskilt lockande för nyrika. På samma sätt som förmögna industrisläkter lät bygga herrgårdar för att efterlikna adelns livsstil tillägnade de sig också former av materiell kultur och sällskapsliv som adeln tidigare ansett sig ha ensamrätt till. När allt fler och billigare förbrukningsvaror kom ut på marknaden i och med den industriella produktionen blev det ännu viktigare med god smak och kvalitetsmedvetenhet: det var betydelsefullt att kunna skilja mellan kitschföremål och äkta vara. Här kunde adeln utmärka sig med föremål som hade en lång historia – ting som genom sin patina vittnade om en lång släkttradition eller som hade införskaffats på exklusiva sätt.¹⁹⁰

Adelns sällskapsliv påverkade heminredningen och utrymmeslösningarna. I societetslivet uppträdde man inför andras värderande blickar, så festernas värdfolk behövde tänka på vilket intryck hemmet gjorde på gästerna. Inför stora fester införskaffades kanske nya spelbord till salongen,

bordssilvret putsades och pianot stämdes. Matvaror kunde införskaffas ända från utlandet.¹⁹¹ Även i adelshushållen skilde man mellan fest och vardag. På Aurora Karamzins (då Stjernvall) 19-årsfest i augusti 1827 serverades russin, mandlar, apelsiner, meloner, körsbär, hallon och jordgubbar.¹⁹² I släkten von Troils tidigare nämnda stadshus Brinkala i Åbo ordnades under 1820-talet middagar, konserter, danstillställningar och supéer. När Knut von Troil bjöd Åbo hovrätts president, friherre Adolf Tandefelt på festmiddag bestod menyn av köttbuljong med pastejer, renstek med potatismos, gädda, surkålsgratäng, krusbärspudding, kalkonstek, röd- och svartvinbärssylt med kakor, madeira, porter, rött vin och portvin, punsch, bishoff samt kaffe.¹⁹³ Överdådlig och exklusiv mat var något som eftersträvades på adelns fester, och det slutliga ansvaret för mathållningen vilade på adelsfrun. Hon måste kunna leda hushållets tjänstefolk och övervaka matlagningen och uppdukningen. Att arrangera och upprätthålla sällskapslivet var ett arbete som krävde styrka och kapacitet att hantera avvikelser i husets vardag. Bakom en adlig ämbetsman eller senator verkade därmed ofta en hustru – eller ibland en syster – som såg till att upprätthålla adelsmannens stånds- och ämbetsmässiga umgängesliv.¹⁹⁴

Adelns festade, åt och drack i huvudsak hemma, men mot slutet av 1800-talet blev det vanligare med restaurangbesök och även på utlandsresor kunde man äta på restauranger. De mest kända restaurangerna omnämndes i breven hem,¹⁹⁵ vilket gjorde att vissa matställen eller mode-riktiga rätter fick rykte om sig att vara populära bland adeln. Adelns urbana liv innefattade förutom restauranger även teater- och operabesök, och framför allt det senare var ännu på 1800-talet en konstform som var utmärkande för adeln.¹⁹⁶ Operaintresset hade sitt eget system av sociala koder. På sin resa till Paris 1860 besökte Carl Emil Cedercreutz med familj operan för att se Poniatowskis *Pierre de Medicis* som haft premiär i mars samma år, och ett par decennier senare såg Albert Edelfelt operan *Eugen Onegin* av Tjajkovskij i Sankt Petersburg. Emilie Cedercreutz berättade 1862 i ett brev att hon hade sett operan *Tannhäuser* i Dresden, men att uppsättningen av samma verk i Stuttgart varit bättre.¹⁹⁷ Samtal om, jämförelser mellan och recensioner av operaföreställningar var en del av det kulturella kapital som ingick i adelns utbildning. Att visa sig på en viss opera i adligt sällskap ingick i den stånds- och ämbetsmässiga livsstilen. Även beträffande operabesök tillägnade sig det rika borgerskapet seder och bruk som tidigare hört adeln till, men utan en viss bildning och språkkunskaper var det svårt att ta till sig operorna och de berättelser som de förmedlade.

Resandet var en del av adelns vardag till den grad att adeln nästan oavbrutet kan sägas ha varit på väg någonstans. I brev och dagböcker upprepas berättelser om resornas umbäranden, planering av stundande resor, beskrivningar av vilka personer som ska anlända och vilka som ska åka iväg. Ibland följde familjen med maken och fadern till ämbetsorten, ibland reste man på släktbesök eller till badorter, eller ägnade sig åt den typ av resande som i dag skulle kallas turistresor. I Emilie Cedercreutz brev finns skildringar av alla dessa reseformer. Resor till S:t Michel, Helsingfors och Sankt Petersburg i makens ämbete pågick nästan konstant. Ibland begav man sig till Emilies tidigare hemstad Viborg och andra gånger även till Carl Emil Cedercreutz säteri i Kjølo där familjen inte bodde särskilt regelbundet. I sin barndom hade Emilie Cedercreutz rest med sina föräldrar genom Tyskland och Frankrike till Storbritannien, och hennes bröllopsresa gick till Uppsala. Familjen reste till Rom och Paris eller till Tysklands kurorter, när man inte eskorterade barnen till schweiziska internatskolor eller träffade den gifta dottern i Grekland. På resmålen umgicks man med den europeiska adeln. Emilie Cedercreutz berättade att Österrikes ärkehertiginna och kejsarinna – den berömda Sisi – vistades på samma badanläggning som familjen. En finsk adelskvinna umgicks knappast med Sisi, men bara att visa upp sig samtidigt på kurortens allé skapade någon form av samhörighetskänsla som man ville kommunicera även hem till Finland.¹⁹⁸

SAMHÄLLE

Adel och samhälle i förändring

Med anslutningen till Ryssland i början av 1800-talet organiserades Finlands statliga och samhälleliga liv på ett nytt sätt. Många män i anrika officersfamiljer tvingades avbryta sin militära karriär när de finska truppförbanden upplöstes temporärt 1809. I den första generationen tryggades levnadsstandarden och levnadssättet av pensionsskyddet och rätten att bo kvar i ämbetsbostaden. Den väsentliga omstruktureringen av ämbetsadeln skedde under följande generation. Då tvingades man till största del finna annan försörjning, även om militär utbildning och uppgifter inom militärutbildningen erbjöds också i hemlandet (junkerkadettskola), eller inleda en officerskarriär i Ryssland. Antalet adelsofficerare minskade stadigt samtidigt som antalet civila ämbetsmän ökade i samma omfattning. Över 90 procent av de adliga ämbetsinnehavarna innehade militära ämbeten i Finland år 1800, men 1870 hade andelen minskat till 30 procent.¹⁹⁹

Ledande adliga ämbetsmän hörde till de viktigaste maktutövarna i storfurstendömet i början och mitten av 1800-talet. De mest betydande av dem var ordföranden för Kommittén för finska ärenden, greve Gustaf Mauritz Armfelt, ministerstatssekreterarna greve Robert Henrik Rehbinder, greve Alexander Armfelt och friherre Emil Stjernvall-Walleen samt vice ordförandena för senatens ekonomidepartement, greve Carl Erik Mannerheim och friherre Lars Gabriel von Haartman. Mot slutet av 1800-talet minskade betydelsen av aristokraternas personliga kontakter med de högsta instanserna, generalguvernören och kejsaren. Ledande ämbetsmän var alltmer sällan friherrar och grevar och hade en mer distanserad relation till kejsaren. Samtidigt intog lantdagen en ny position som betydande maktutövare vid sidan av ämbetsmännen.

I och med storfurstendömet's autonomi fanns det fler förvaltningsupp-
gifter och den numerärt blygsamma adeln räckte snart inte längre till.

Under 1800-talet inriktade sig efterhand allt fler adliga på näringsverksamhet i stället för en officers- eller ämbetskarriär. Det var dock inte alla som blev framgångsrika. En av dem som lyckades sämre var Nils Henrik Pinello, vars porträtt målades av Fredrik Ahlstedt 1875. Till Pinellos skara av åtminstone delvis misslyckade näringsidkare hörde exempelvis memoarförfattaren Anders Ramsay och Finlands marskalks far, greve Carl Robert Mannerheim. Nils Henrik Pinello fann dock en annan modern profession och verkade som journalist, samhällsdebattör och mångsysslare inom kulturfältet.

Det ökande antalet ämbeten förutsatte en utökad rekryteringsbas och standardiserade utnämningsskriterier. Från 1817 skulle den som eftersträvade en civil ämbetskarriär avlägga en obligatorisk ämbetsexamen som gällde för alla statliga och rättsliga ämbeten.²⁰⁰ Bakom denna bestämmelse låg ambitionen att utveckla en mer systematisk och professionell förvaltningskultur. Adelns inhemska och internationella nätverk och släktbakgrund samt det kulturella kapital som de tillägnat sig genom uppfostran utgjorde fortfarande ett värdefullt stöd inom de högsta ämbetena. När ämbetskåren svällde blev emellertid särskilt de lägre ämbetena fler.²⁰¹ Utbildningens betydelse som kriterium för en officerskarriär stärktes också mot slutet av århundradet, särskilt när det gällde de tekniska

vapenslagen. Officersutbildningen ägde huvudsakligen rum i Ryssland där även de bästa utsikterna att avancera i karriären fanns.²⁰²

Ämbetsexamen minskade härkomstens betydelse som inträdesbiljett till en ämbetskarriär och erbjöd en meriteringskanal även för dem som inte hörde till adeln. Vid sidan av utbildningsrevolutionen påskyndades förändringarna även av den ekonomiska moderniseringen som skapade möjligheter knutna till industrialiseringen, urbaniseringen, övergången till penningekonomi och uppkomsten av moderna yrken. En ny sorts företagsamhet skapade nytt välstånd och nya källor till prestige. Under århundradets lopp tog de mest framgångsrika icke-adliga ämbetsmannasläkterna steget upp till adelns nivå och ibland ännu högre. Den sociala rörligheten ledde till fler möten mellan de olika ständernas eliter och till ett ökat samarbete på olika nivåer av samhället med syftet att bland annat reformera lagstiftningen för att utveckla nationalekonomins förutsättningar.²⁰³

Ståndssamhällets brytningstid sammanhängde med en successiv omfördelning av levnadssätt och levnadsmiljöer. För de adliga förutsatte ämbetskötseln i högre grad än tidigare att man flyttade in till staden. En betydande del av landsbygdens tidigare ståndsbefolkning flyttade från herrgårdar och tjänstebostäder till städerna och formade en urban ämbetselit som stärkte sitt umgänge med den borgerliga eliten i städerna. Samtidigt präglades landsbygdsadelns levnadssätt av godsekonomin modernisering med utvecklingen av nya boskapskötsels- och odlingsmetoder samt skogsbruk. Att sköta sitt gods på heltid framstod som lönsammare än tidigare och många gods utvecklades efterhand till storföretag. När den ekonomiska lagstiftningen liberaliserades ledde den internationella efterfrågan till att storindustrin erbjöd adeln nya verksamhetsfält särskilt inom sågverks- och pappersindustrin. Adliga intresserade sig även för fria professioner inom de framväxande tidningsmedierna, akademisk forskning samt specialistyrken som byggde på högskoleutbildning såsom läkare, jurist, arkitekt och ingenjör. Det kulturella kapital som de adliga hade i bagaget var till nytta i alla lägen, liksom stödet från de generationsöverskridande nätverk som byggde på släkt och bekantskap.²⁰⁴

För adelskvinnornas del var det sällsynt att söka sig till förvärvsarbete och denna utveckling inleddes senare än för männen. Det var först på 1870-talet som det blev möjligt med akademiska studier i hemlandet för kvinnor. Adelskvinnornas typiska val var fria yrken inom konsterna, skolorn som lärarinna och rektor, olika typer av kansliarbeten, arbeten inom post och telegraf samt traditionellt gårdsinnehav.²⁰⁵

Adeln ställs till svars i 1800-talets moderniseringsdebatt

Det tryckta ordets offentlighet var 1800-talets viktigaste nyhet i den politiska debatten och den allmänna opinionsbildningen. Den växande dagspressen erbjöd förutom snabbare och mer heltäckande nyhetsförmedling också ett forum för politisk diskussion, men ideologiskt innehåll kanaliserades även genom skönlitteraturen och den nationella historieskrivningen.²⁰⁶ En tidvis aggressiv debatt med en öppet föraktfull ton gentemot den aktuella motparten var utmärkande för den tidiga pressen. Det avgörande för utvecklingen av samhällsrelationerna var de många rösterna i offentligheten och partibildningen som återspeglade detta. När lantdagen sammanträdde förmedlade pressen de centrala diskussionerna och besluten som fattats. I övrigt upprätthöll pressen samtalet om olika teman, inklusive dem som luftades i lantdagen.

För den nationellt sinnade intelligentian representerade adeln – en kosmopolitisk, svenskspråkig, sluten elit – motsatsen till det moderna jämlikhetsidealet, demokratin och den folkspråkliga kulturen. Att tränga undan adeln framställdes som ett upphöjd uppgift som i ett slag skulle få slut på förtrycket av ”folket”. Bakom den ideologiska konflikten fanns även mindre ädla drivkrafter, bland dem den icke-adliga intelligentians egna maktambitioner som motiverades genom att anta rollen som folkets försvarare och hjälpare.²⁰⁷

Den absoluta majoriteten av 1800-talets medieaktörer var inte adliga. Standardteman i den fennomanska pressen var adelns svenskspråkighet och förmodade utländska ursprung, dess sekellånga förtryck av bönderna, makthunger, girighet, brist på bildning, konservatism, nyttjande av släkt nätverk för karriäravancemang och våldsamhet som ansågs ha sitt ursprung i den militära kulturen. Efter internationell modell presenterades adeln som en degenererad herrskapsklass. Från riksdagen rapporterade man särskilt om avskaffandet av privilegierna som ett tecken på modernisering. Svekommanerna (svenskhetsivrarna i nationalitetsrörelsen) förstod adeln något bättre än de finskspråkiga medierna, även om de också i princip stödde upplösningen av ståndsmakten.²⁰⁸

Två betydande 1800-talshistoriker, Georg Zacharias Forsman och Gabriel Rein, kom ur den icke-adliga intelligentian, men adlades för sina akademiska meriter och satt sedermera i lantdagen som sina släkters överhuvuden. Deras adelsnamn återspeglade båda på sitt sätt de rådande demokratiska idealen. Forsman kombinerade sitt förfinska efternamn med den finska versionen av sitt förnamn till det första helt

finskspråkiga adelsnamnet, Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen. Rein behöll i sin tur sitt gamla namn. Samma beslut fattade en tredje adlad akademiker, statsfilosofen Johan Vilhelm Snellman.

Den neutralaste relationen till gångna tiders adel hade Rein som skrev på svenska. I hans skildringar av riket framhävdes den svenska kronans perspektiv även på ”österlandets” angelägenheter. Adelns centrala roll i historiens händelser var en självklarhet och skribenten såg inget behov av att betona finsknationella perspektiv. För Yrjö-Koskinen var adeln ett nödvändigt ont: under tidigare sekel hade förvaltningens och krigsledningens nyckeluppgifter främst bemannats av adliga som avkrävde folket prestationer i form av skatter eller krigstjänst. Avrättningen av Klas Flemings söner i Åbo på hertig Karls order 1599 och den stora reduktionen som utarmade adeln väckte historikerns medkänsla. Som motvikt till adeln lyfte Yrjö-Koskinen fram ”våra karlar”, som inte var adliga och hade sin bakgrund i allmogen. Språkvetaren och folkloristen Kaarle Krohn romantiserade å sin sida frälsetiden som föregångit arvsadeln. Han beskrev färggranna tornerspel och riddardubbingar och påminde om att lika möjligheter förverkligades när vilken välbeställd och vapenför man som helst kunde bli en frälseman genom rustjätten.²⁰⁹

En skämtteckning i tidningen *Matti Meikäläinen* från den 26 juni 1896 drev med det främsta privilegium som adelsvärdigheten medförde, den ärftliga lantdagsrepresentationen. Texten till teckningen löd: "På bugningsvisit i mycket höga herrars förrum. – Herr Heikkolin försöker få tillträde till adelsståndet för att göra sin son till en självskrivna statsman."

I mitten av århundradet började inhemsk skönlitteratur ges ut, först på svenska och sedan alltmer på finska. Adeln intresserade författarna dels som historisk elit, dels som en grupp som höll på att förlora sin ställning i den samtida epoken. Den skarpaste kritiken överträffade pressens hårdaste attityder, men i regel var personskildringen psykologiskt mångsidig.

I romantiska historiska romaner framställdes hemlandets adel i jämförelse med den rikssvenska adeln som en fattigare och mindre elitistisk skara som rymde offer, skurkar och hjältar. Klas Flemings och Ebba Stenbocks djärva tilltag under klubbekriget och Flemings avrättade söners öden skildrades i medkännande ton i både Fredrika Runebergs roman *Sigrid Liljeholm* (1862) och J. J. Wecksells pjäs *Daniel Hjort* (1863). Jämlikhetstanken som fanns bakom kritiken i skildringarna av den samtida adeln balanserades upp av en avundsblandad beundran av den elegans och sociala färdighet som ansågs vara karakteristisk för adeln.²¹⁰

Zacharias Topelius – historieprofessor, tidningsman och författare – valde skönlitteraturen som verktyg för nationell historia och adelskritik. *Gamla baron på Rautakylä* (1849)²¹¹ skildrar det svenska rokokohovets intrigerande och rumlande som motsats till den nya tidens jämlikhetsetos och borgerliga moral. *Kungens handske*²¹² beskriver adelns skuldsättning vid 1700-talets slut. *Fältskärens berättelser*²¹³ presenterar den finska adelns historia med fiktionens medel, från trettioåriga kriget till drottning Kristinas förläningspolitik, den stora reduktionen, hovadelns uppkomst och frihetstiden. I slutet av berättelsecykeln förebådar allmogens upplopp på Stockholms gator en revolution.

I sina följetonger i *Helsingfors Tidningar* hämtade Topelius inspiration ur dagspolitiken. *Gröna kammaren i Linnais gård*²¹⁴ (1859) utkom vid en tid då Riddarhuset var under uppbyggnad och lantdagen planerades. Händelserna utspelar sig under det ”galna året” 1848 och samtalen refererar till franska revolutionen. En demokratisk arkitekt betonar individuella meriter medan en baron vädjar till ärorika minnen och ansvar i maktutövningen.

Medan skribenter som inte tillhörde adeln byggde sina adliga karaktärer på adelskritik snarare än på psykologisk realism, skildrade de adliga skönlitterära författarna Karl August Tavaststjerna och Arvid Järnefelt sina egna samtida erfarenheter och fångade ögonblicksbilder ut 1800-talsadelns liv.

Den radikale Järnefelt kom att på det mest spektakulära vis överge den adliga livsstilen genom att bland annat pröva på hantverksyrken och

sköta ett småbruk.²¹⁵ Huvudtemat för romanerna *Isänmaa* (1893, sv. *Fosterlandet*, 1893), *Helena* (1902, på sv. 1905) och *Maaemon lapsia* (1905, sv. *Jordens barn*, 1905) var de tidigare utnyttjarnas ”nedstigning från folkets axlar” genom övergivandet av de stora jordegendomarna. Samma tema behandlas vidare i pamfletten *Maa kuulu kaikille* (1907, sv. *Jorden tillhör alla*, 1908), som hade siktet inställt på den så kallade torparbefrielsen. *Veljekset* (1900, sv. *Bröderna*, 1900) presenterar i sin tur på ett tendentiöst sätt de nya försörjningsmöjligheter som öppnades för adeln, från präststyrket till politikerns och fabriksarbetarens värv. *Vanhempieni romaani I–III* (1928–30, sv. *Mina föräldrars roman*, 1929 och 1989) dokumenterar, liksom oförmärkt, svunna tiders glädjeämnen och skönhet trots att det centrala ämnet är en kritik av den adliga livsstilens själviskhet och ytlighet.

Den mer opolitiska Tavaststjerna skildrade privatlivet i den adliga societeten: små intriger, penningaffärer, vänskapsrelationer och äktenskapsaffärer. Den självbiografiska *Lille Karl* (1897) följer en adelspojkes socialisering enligt ståndsmässiga ideal i ett nätverk av sociala relationer bestående av officersfadern, guvernanter, tjänstefolk och traktens bondebarn. I *Hårda tider* (1891), en skildring av 1860-talets nödår, uppstår en tävling mellan två adelsgoods om vilket av dem som effektivast kan hjälpa de nödställda. Kotkais fröken delar ut almosor med sina egna vita händer samtidigt som hon formulerar tanken att hjälpmottagarna har förtjänat sitt armod. Herrös unge husbonde – en tidigare gardesofficer vars förmögenhet bygger på moderniseringen av storgodsets odlingar – föredrar den förnuftsmässiga lösningen att ge sysselsättning, vilket visar sig vara effektivare.

Debatten om riddarhusbyggnaden

Inom den finska adeln kulminerade den för 1800-talets första hälft typiska uppdelningen mellan traditionsmedvetna konservativa och liberala reformister – ”reaktionärer” och ”radikaler” – i samband med planeringen av riddarhusbyggnaden. Kärngruppen inom storfurstendömet adeln hade ända från början definierat sig som en konservativ kraft som upprätthöll gångna seklers traditioner i den förändrade statliga kontexten. Även dess utvalda tjänste- och förtroendepersoner följde i hög utsträckning denna generella hållning.²¹⁶

Den första riddarhuskommittén som sammanträdde i maj 1848 under ”Europas galna år” bestod huvudsakligen av herrar i mogen ålder som

utöver en officers-, ämbetsmänna- eller jordägarbakgrund förenades av en aristokratisk-konservativ hållning i samhällsfrågor.²¹⁷ Varje klass representerades av tre ombud som utöver direktionens verksamhet och revision hade som uppgift att inleda planeringen av riddarhusbyggnaden. Merparten stödde byggandet utan reservationer: beslutet hade fattats i Borgå 1809, medlen fanns och kejsarens tillstånd hade inhämtats. I motiveringarna betonades det att byggnaden skulle komma att manifesteras både ståndets och nationens betydelse. Ordföranden Johan Gabriel von Bonsdorff föredrog en enkel men elegant byggnad, eftersom adelns numerär var liten och resurserna knappa. Henrik Nordenswan, som uttryckte sina avvikande åsikter i artiga ordalag, ansåg att värdighet och lämplighet var viktigare än penningfrågan, och många andra sällade sig till hans läger. När de första ritningarna inkom ansågs de dock vara för storslagna för ett litet lands anspråkslösa adel (se s. 326).²¹⁸

I den första kommitténs anföranden identifierade sig adeln med landet och folket. Redan i mars 1848 bedömde ministerstatssekreterare Alexander Armfelt i sitt brev till Casimir von Kothen, blivande medlem av den första kommittén, att Riddarhuset i ett land som Finland, där adeln knappast hade några privilegier, snarare skulle bli ett nationellt minnesmärke än ett monument över den högvälborna adelskassen.²¹⁹ von Kothen preciserade att även om de dynastiska minnena från det svenska kungahuset var viktiga, handlade det inte bara om ett minnesmärke över det förflutna utan också om en symbol för den förenade och lojala nationen – över vars tak dock ”fennomanernas nationella krigsfana aldrig skulle vaja”.²²⁰ Det var alltså varken frågan om nationalism eller om något demokratiskt ideal, utan adeln framställdes som hela folkets politiska företrädare.

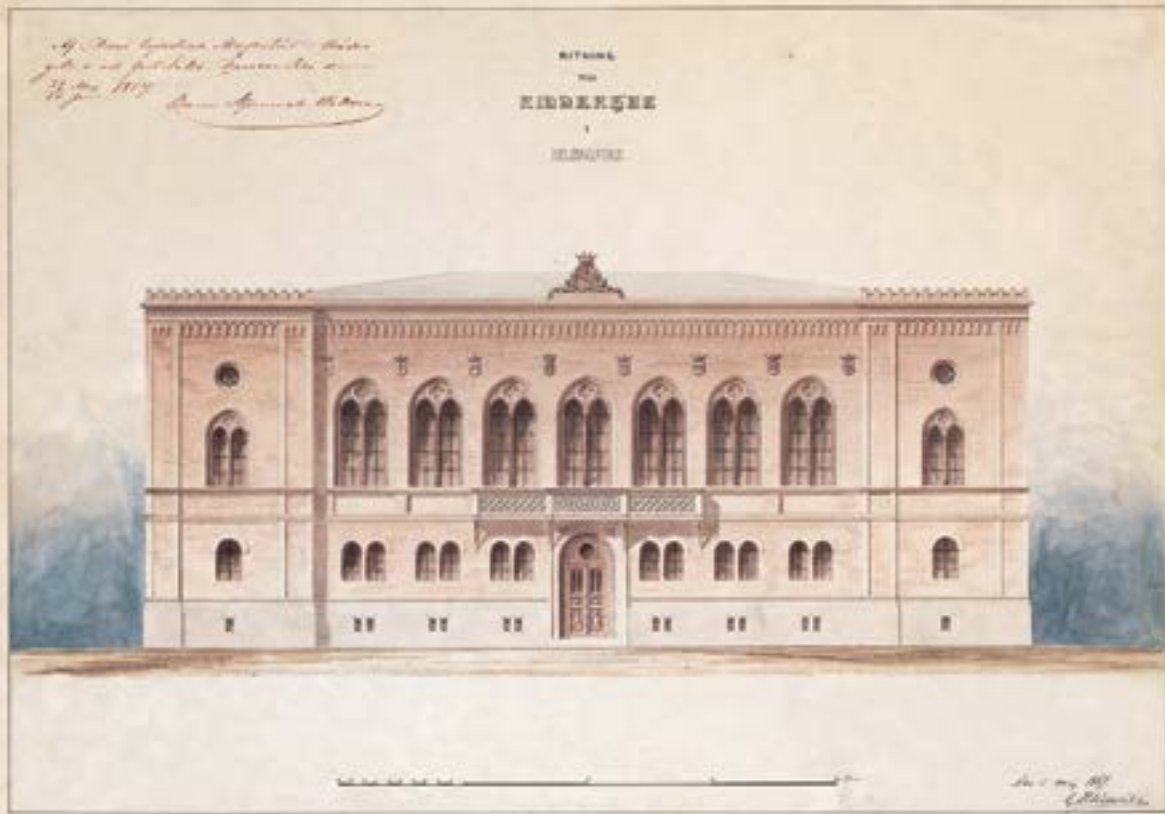
Det viktigaste undantaget till den övergripande aristokratiska hållningen var flerbranschföretagaren, journalisten och kulturentusiasten Nils Henrik Pinello som i kommitténs protokoll tituleras brukspatron och filosofie doktor. Hans ironiskt uttryckta och skarpa ställningstaganden om byggnadsföretagets otidsenlighet antecknades i protokollen med preciseringen ”enligt herr Pinellos tankegångar”. Förutom behovet av byggnaden ifrågasatte han också adelsståndets samhälleliga betydelse och rentav verklighetsuppfattningen hos dess representanter – enligt hans mening ägnade man sig närmast åt ett kalkat gravvalv som endast skulle komma att fyllas av de dödas ben. Med tanke på att adelns politiska verksamhetsfält krympt näst intill obefintlighet, borde ståndets tillgångar användas till nyttigare ändamål.²²¹ Pinello var även en stark kandidat till

1855 år kommitté, men efter att en annan kandidat fått lika många röster hade han otur i den påföljande lottningen.²²² Den nya kommittén eftersträvade en anspråkslös men till det yttre värdig byggnad. I övrigt diskuterade de främst tomtrelaterade tekniska frågor.²²³

Diskussionen fortsatte i pressen. I *Åbo Underrättelser* kritiserade ”En medlem af Finska adeln” (troligen Pinello själv) bland annat företaget som omoraliskt, otidsenligt, barnsligt, fåfängt och storhetsvansinnigt. Eftersom det skulle betalas med ståndets gemensamma tillgångar borde beslutet ha fattats på ett transparent sätt och inte i en liten sluten krets – i synnerhet då det såg ut som om man skulle tvingas ta lån för att få projektet att fortskrida. Inget besked fanns om någon kommande lantdag, så byggnaden saknade konkret användningsområde. Det vore billigare att i stället hyra lokaler för sekreterare, arkiv och sammanträden. Huset skulle bli ett minnesmärke över gångna tiders glans – en pyramid, ett avgudatempel – och en utställningslokal för släktvapen, vilket knappast fordrade ett stenhus i tre våningar. Skribenten menade att tiden för det historiska adelskapet som vilade på privilegier, härkomst och diplom var förbi, och för fäderneslandets del var ett tomt stenhus inget annat än dött kapital. För att adelns tillgångar verkligen skulle gagna fäderneslandet borde de fördelas till ståndets medlemmar som respengar och stipendier för att låta dem inhämta nya färdigheter, perspektiv och förståelse. På så sätt skulle de kunna vinna ny respekt för adeln i andra samhällsgrupper som nu medlidsamt eller ironiskt roade följde byggföretaget.²²⁴

I den adlige August Schaumans veckotidning *Papperslyktan* piskade den icke-adlige skribenten, språkvetaren och folkloristen Carl Axel Gottlund upp stämningen ytterligare under pseudonymen ”von..... en gammal finsk Riddare och adelsman i landsorterna, räknande sina anor allt från konung Henrik Fågelfångarens tid”. Han ville inte bestrida byggnadens nödvändighet, även om han konstaterade att behovet av ett hus för det militära ståndet skulle bli litet i fredstid. Det skulle endast befolkas av rostiga vapensköldar på riddarhussalens väggar, sorgliga minnen av svunnen storhet. Texten var skriven mot bakgrund av den aktuella idén om en tvåkammarriksdag. Skribenten jämförde Studenthuset och riddarhusbyggnaden som var under uppbyggnad vid samma tid – det förstnämnda skulle fungera som ett ”underhus” som företrädde ungdomen och framtiden, medan det senare ”överhuset” skulle representera ålderdomen och det förflutna.²²⁵

Schauman själv kommenterade byggnadsarbetets fortskridande i lätt ironisk ton i sin krönikespalt. När ”ärans tempel” stod färdigt medgav

Den realiserade fasadritningen för riddarhusbyggnaden av Georg Theodor Chiewitz är signerad i Åbo i maj 1857. Kejsaren godkände ritningen den 10 juni 1857.

han att det var ståtligt och ändamålsenligt – om än ohjälpligt ålderdomligt i 1800-talets politiska läge.²²⁶

Den tredje kommittén ställdes 1860 inför fullbordat faktum: man hade tvingats avbryta byggnadsarbetet som inletts två år tidigare sedan resurserna tagit slut. Gruppen var klart yngre än sina företrädare och även ideologiskt helt annorlunda. Den tidigare traditionsmedvetenheten var borta – somliga hade rentav gift sig med kvinnor som inte var adliga – och hade ersatts av ”ungdomens radikalism” för vilken de samtida använde begreppet sextiotalsliberalismen.²²⁷

Kommitténs ställningstaganden innehöll ekon av Pinellos kritik. Att företaget överskridit sin budget ansågs dumdrigt, otidsenligt och skrytaktigt. Den nya direktionen uppmanades att vända sig till regenten för att ordna mer finansiering. I demokratisk anda påminde kommittén om att tomten ursprungligen reserverats för ett gemensamt hus för ständerna, och att man lagt beslag på den på dunkla grunder. Man föreslog därför att en del av huset skulle erbjudas för de andra ständernas bruk.²²⁸

Pinello tog i *Åbo Underrättelsers* spalter offentligt avstånd från projektet och påminde om att det ursprungligen bara varit tänkt att ta hälften av adelns kassatillgångar i anspråk.²²⁹ Den fennomanska tidningen *Suometar* skrev återhållsamt att den halvfärdiga ”stora och pampiga byggnaden” i huvudstaden hade slukat hela adelns kassa.²³⁰

Samma år beviljade kejsaren ett lån för byggnadens slutförande – på det uttryckliga villkoret att huset skulle bli en riddarhusbyggnad och inget gemensamt ständerhus. I maj följande år ändrades lånevillkoren så att ingen återbetalning längre fordrades. Inom direktionen ansågs detta medföra en tacksamhetsskuld som kunde bli besvärande – man var orolig för att den överraskande ”gåvan” skulle stämpla adeln som en särskilt kejsartrogen grupp.²³¹

Adeln som lantdagsstånd

I fyrståndslandtdagen var adeln ett av de fyra lantdagsständerna tillsammans med prästerskapet, borgerskapet och bönderna. Till skillnad från de andra ständerna fortsatte adeln sin verksamhet som korporation även mellan riksdagsperioderna. Från och med 1863 utgjorde lantdagen det viktigaste forumet för den finska adeln, det var här man offentligt definierade sitt väsen och sin ställning i ett samhälle under förändring. Lantdagens verksamhet – ceremonier, debatter och beslut – rapporterades också utförligt i samtidens snabbt växande dagstidningspress.

Lantdagen lyfte fram adeln som politisk aktör på ett nytt sätt i den nationella offentligheten. Den procentuellt blygsamma,²³² härkomstbaserade elitgruppens roll som ett av fyra lantdagsständer väckte negativ uppmärksamhet i en tid när fyrståndslandtdagen i progressiva kretsar inte längre betraktades som tidsenlig. Sammansättningen, som inte grundade sig på val, framhävde adelsståndet som en grupp baserad på härkomst och inte på egna meriter. Det som talade för adeln var å andra sidan den rikedom av livsområden och näringsgrenar som den företrädde. Till skillnad från de andra ständerna, som representerade begränsade yrkesgrupper, fanns det inom adeln kvalificerade specialister inom många områden: storgodsägare, officerare, ämbetsmän, professorer, affärsmän och fria yrkesutövare.

Medan de andra ständernas representanter utsågs genom val,²³³ byggde representationsrätten inom adelsståndet på släkttillhörighet. Vid lantdagen representerades varje ätt i första hand av sin huvudman, den

äldste fullvuxne mannen i släktens äldsta gren.²³⁴ Eftersom varje släkt hade representationsrätt var antalet adliga representanter jämfört med de andra ständerna stort, som minst 121 och som mest 203.²³⁵ Antalet representanter för de övriga ständerna var långt ifrån lika många. Som högsta stånd hade adeln också en särskild ställning som ceremoniledare. Lantdagens talman och ordförande för *plenum plenorum*-sammanträdena var adelsståndets talman, den av kejsaren utsedde lantmarskalken.²³⁶

Som mest var mer än fyra femtedelar av de levande adelssläkterna representerade – då var det totala antalet levande adelssläkter under lantdagsperioden i genomsnitt 235.²³⁷ Antalet levande släkter var under ständig förändring då det hela tiden fanns släkter som utsläcktes i brist på manliga arvingar (såvida de inte med kejsarligt tillstånd adopterade en arvtagare). Samtidigt tillkom nya släkter sedan de, fram till 1912, tilldelats adelsvärdigheter av kejsaren. Allt som allt skrevs 357 ätter in i Riddarhuset fram till 1912: 1 fursteätt, 11 greveätter 63 friherreätter och 282 obetitlade adelsätter.²³⁸

På den första lantdagen bevitnades ett slags försök till en slutlig lösning inom adeln – petitioner om avskaffande av släktbaserad representationsrätt och av alla privilegier.²³⁹ Alexander Bernhard von Weissenberg föreslog en övergång från släktbaserad till valbaserad representation. Både von Weissenberg och Knut Felix von Willebrand krävde också att adelsprivilegierna skulle upphävas, eftersom sådana inte hörde hemma i en modern civiliserad stat. Merparten av privilegierna hade redan förloprat sin betydelse och då kunde man lika gärna avstå från dem helt. Till skillnad från de andra ständernas privilegier, som byggde på konkreta meriter, ansåg de att adelns privilegier var oförtjänta och endast byggde

ADELSSTÅNDETS LANTMARSKALKAR I STORFURSTENDÖMET FINLAND

Namn	Ständermöte
friherre (senare greve) Robert Wilhelm De Geer	1809
friherre Johan Mauritz Nordenstam	1863–1864, 1867, 1872
friherre Johan August von Born	1877–1878
friherre Samuel Werner von Troil	1882, 1885, 1897, 1899
Victor von Haartman	1888, 1891
Lars Theodor von Hellens	1894
Lorenz Lindelöf	1900
Constantin Linder	1904–1905
Ossian Wuorenheimo	1904–1905
friherre Viktor Magnus von Born	1905–1906

Adelsståndet deltar under Johan Mauritz Nordenstams ledning vid lantdagens öppnande i Kejsarliga palatset i Helsingfors 1863. Detalj av Robert Wilhelm Ekmans målning som kan beskådas i Riddarhuset i Helsingfors.

på härkomst eller regentens nycker. Adeln hade tillskansat sig dem i forna tider då den varit så mäktig att den kunnat diktera sina egna privilegier. De andra ständerna hade motsatt sig dem i århundraden och den egna tidens progressiva opinion dömde ut dem som orättvisa. Orättvisan i det släktbaserade systemet medgavs inom adelsståndet och upplösningen av privilegierna fick stöd. Man förordade dock en övergripande reform framför en separat: övergången till ett tvåkammerssystem.²⁴⁰

Största delen av representanterna ansåg emellertid att en sådan i sig berömvärd jämlikhetsaktion inte var realistisk. En översyn av de för-

åldrade privilegierna var ändå i antågande, så det fanns ingen anledning till något teatraliskt offer av dem ”på fäderneslandets altare”. Friherre af Schultén dömde ut idén som en verklighetsfrämmande ungdomsfantasi. Han ansåg att adelns historiska uppgift var att slå vakt om samhällsfreden, och att erfarenheten visade att sådana osjälviska och välmenande reformföretag ofta slutade i blodsutgjutelse. Privilegiesystemet var en helhet som fastställde alla de fyra ständernas rättigheter och skyldigheter. Otto Furuhjelm fruktade att reformföretaget skulle ge regenten fel signaler och därigenom bara sinka utvecklingen. Han föreslog lätt ironiskt att privilegiernas motståndare själva ju alltid kunde begära utträde ur adelsståndet.²⁴¹

Historikern Gabriel Rein anförde i sitt sammanfattande inlägg att privilegiernas ursprungliga grunder inte längre var i kraft. Den högre andliga odlingen var inte längre förbehållen ett enda stånd utan utvecklingen gick mot jämlika möjligheter, rättigheter och skyldigheter. Den historiska adeln hade likväl haft viktiga samhällsuppgifter och gottgjordes på sin tid för dem genom förmåner. Adeln var heller inget slutet stånd utan växte när meriterade män adlades. Eftersom den enes privilegium ändå var den andres orättvisa var ambitionen att avskaffa privilegierna förståelig. Som en kortsiktig lösning föreslog han i Furuhjelms anda upplösandet av en författning från 1802 enligt vilken den som avstod från sitt adelskap måste gå i landsflykt för att undgå straff.²⁴² Riddarhusutskottet upprättade en petition om avskaffande av alla privilegier förutom representationsrätten och två tredjedelar av ståndet tog ställning för att skicka det till sitt innehåll synnerligen radikala förslaget till kejsaren.²⁴³ Regenten lämnade det emellertid inte till följande lantdag för behandling och ärendet därför rann ut i sanden.

Riddarhusordningens revision

En revision av den 1626 fastställda *riddarhusordningen*, som i storfurstendömet betraktats som en gammal grundlag, behandlades redan vid 1863 års riksdag. Dess definierande aspekter gällande adelns identitet var särskilt paragrafer kring adlande, klassindelning, politiska rättigheter för personer bosatta utomlands, rangordning och samtalspråk.²⁴⁴

De första paragraferna reglerade adlande och introduktionsavgifter, inlämning av ättens genealogi och ett av regenten beviljat adelsdipлом till riddarhusdirektionen samt inhämtande av godkännande hos

regenten. Släkten måste även bekosta vapenskölden som hängdes upp på riddarhussalens väggar. Därefter kunde direktionen bevilja släkten introduktion och skriva in i den i matrikeln, varefter den sökande fick använda sin nya adelsvärdighet och sitt vapen samt, om denne var nyadlad, få rätten till adliga privilegier.²⁴⁵ I debatten lyftes den gamla komplementarprincipen fram: önskemålet var att ståndet skulle återfå rätten att avslå inträde i Riddarhuset. Det bästa sättet att garantera adelskapets fortsatta prestige ansågs vara att reglera antalet ätter.²⁴⁶

Inom ståndet rådde det fullständig enhet om den sjunde paragrafen som gällde fundamentet för adelns centrala identitet, släktsystemet. Släktens stamfader var den som regenten en gång hade adlat. Huvudmannen var först stamfadern, sedan den äldsta levande släktgrenens äldste manlige medlem. *Ätteman* var i sin tur varje manlig lagligt berättigad medlem av släkten. Det uteslöt i praktiken alla som exempelvis var födda utanför äktenskapet. Den som upphöjts till en högre adelsvärdighet blev stamfader och huvudman för sin nya släkt och upphörde samtidigt att vara medlem av sin födelse-släkt. En äldre manlig släktmedlem var närmare ställningen som huvudman än en yngre.²⁴⁷

Släkttillhörighet var nyckeln till lantdagen. Släktens primära representant var huvudmannen, i andra hand en annan medlem. Vid behov kunde huvudmannen utfärda en fullmakt åt en medlem av en annan adelssläkt, förutsatt att denne inte representerade någon annan släkt vid lantdagen. En minderårig (under 25-årig) huvudmans huvudmannarätt övergick till den närmaste manliga släktmedlemmen. En lantdagsman skulle vara absolut oförvitlig – bysättning, oklar släktbakgrund, förlorat medborgerligt förtroende, en dom eller stark misstanke om nesligt brott samt försök till röstköp ledde till upphävande av representationsrätten. Även om treklassindelningen som gynnade de små högre klasserna ersattes av principen om enkel majoritet, bevarades den gamla uppdelningen i riddarhussalen där representanterna satt klassvis på den plats som släktens ordningsnummer angav. Släkternas rangordning kom också till uttryck vid beslut om personval till lantdagsceremonierna.²⁴⁸

I diskussionen om jävsparagrafen kom man att definiera den särskilda *finska* adeln som begrepp. Det egentliga ämnet för förhandlingen var relationen till det nya moderlandet och dess regent: kunde den traditionella individuella kungatrohets överlättas till kejsartrohet eller inte? En del av representanterna ville hindra förryskade ståndsbröders tillgång till lantdagen genom att lägga till ”bekännande till annan tro än den lutherska” på listan över jävsgrunder.²⁴⁹ Även den grundlagsbaserade bevill-

ningsprincipen togs upp i diskussionen. Endast de som berördes av lagar och skatter fick besluta om dem, vilket innebar att en person var lantdagsduglig endast om den bodde i landet och var underkastad dess lagar. Representationsrätten skulle därmed förvägras adelsmän som ”svurit trohet till främmande överhet”, följde andra lagar än de finska eller tillbringade mer än sex år i utlandet av annan orsak än att tjäna sitt eget land. Efter återkomsten blev han inte lantdagsduglig förrän han varit skattskrivnen i hemlandet i tre års tid. En del av representanterna tolkade lagpunkten som att den som tjänstgjorde i Ryssland inte kunde medverka i lantdagen. Andra menade att arbete i kejsarens tjänst inte kunde vara något hinder, åtminstone inte om personen hade fast beskattningsbar egendom i Finland och därmed lagliga intressen att bevaka.²⁵⁰

Två principer stod här mot varandra, en med realpolitisk målsättning och en strikt laglighetsinriktad. Anhängarna av den förra ansåg det vara orimligt att en medlem av det traditionella militärståndet som tjänstgjorde i moderlandets armé, och som även försvarade sitt eget fädernesland, som tack för besväret skulle förlora rätten att delta i hemlandets lantdag. För att finna stöd för denna uppfattning hänvisade man till 1723 års privilegier där adeln snarast uppmanades att tjänstgöra i utlandet – de som kände till olika förhållanden var ju de som bäst kunde bedöma hur hemlandet borde utvecklas. Man påminde om att en officer endast kunde avancera i yrket genom tjänstgöring i moderlandet. Att uppehålla sig på stationeringsorten var varken en flytt eller ett tecken på bristande fosterländskhet. Lantdagsrepresentationen var en ärvd skyldighet och inte en rättighet, som var lika bindande oavsett om man befann sig i Ryssland eller Finland.²⁵¹

Laglighetsprincipens anhängare var noga med att poängtera att deras uppfattning utgick från grundlagen och dess okränkbarhet, men bakgrundsmotivet var rädsla för främmande och skadligt inflytande. De fosterländska ambitionerna hos de finska ”vikingakrigarna” som tjänstgjorde i Ryssland ifrågasattes med utgångspunkten att de i första hand eftersträvade en storslagnare officerskarriär än vad hemlandet kunde erbjuda. Även om hotet om ryskt inflytande inte var särskilt tydligt definierat såg vissa av talarna det som så allvarligt att de krävde att fosterländska personer som tjänstgjorde i Ryssland självmant skulle avstå från deltagande i lantdagen.²⁵² Ståndet valde en öppnare formulering där endast de som inte följde finsk lag och inte betalade skatt i landet förvägrades rätten till lantdagsrepresentation. De som tjänstgjorde i Ryssland fick rätt att delta.²⁵³

I riddarhusordningen, som slutligen godkändes 1867, bevarades formuleringarna som adelsståndet tagit fram huvudsakligen i oförändrad form. Flest förändringar gjordes i principen om lantdagsdeltagande. Förändringarna stärkte avsevärt ställningen för både finnar som tjänstgjorde i Ryssland och ryskfödda adliga. Begränsningen rörande religion hade omformulerats helt: representationsrätten förvägrades endast adliga som inte erkände kristendomen, vilket i praktiken tillät katoliker och i synnerhet medlemmar av Rysslands ortodoxa kyrka att delta. Även kejsarens formella ställning stärktes – i kejsarens frånvaro skulle lantmarskalken utses av dennes representant och inte av Finlands senat, och endast regenten skulle få besluta om adlande. Dessutom förbjöds anföranden som smädade landets regering i likhet med andra opassande anföranden. Den nya lantdagsordningen trädde i kraft 1869.²⁵⁴

Det viktiga nationalistiskt laddade temat för 1800-talet, finska och svenska språkets inbördes ställning, hanterades pragmatiskt: enligt paragraf 36 skulle landets officiella språk användas som adelns interna språk. I övriga ständer samt i utskott skulle även finska användas av praktiska skäl, men inom ståndet var det enklast att hålla sig till den svenska som alla förstod.²⁵⁵

Första gången som ståndet fick lyssna till finska var på 1894 års lantdag. Då höll sonen till senator Georg Zacharias Forsman som 1884 adlats med namnet Yrjö-Koskinen, folkskoleinspektör Yrjö Koskinen Yrjö-Koskinen, ett anförande på finska om folkskolläraernas löner och pensioner. Vid tillfället frågade lantmarskalken om det var någon av de närvarande som inte förstod finska i tillräcklig grad. Sedan den svensk-sinnade friherren von Born svarat jakande bad lantmarskalken talaren att upprepa sitt budskap på svenska, vilket denne vägrade göra. I diskussionen som följde framkom det att riddarhusordningens formulering enligt vilken ståndet skulle begagna sig av ”landets officiella språk” nu även kunde tolkas i plural vilket alltså gjorde det lagligt att tala finska. Yrjö-Koskinens initiativ följdes snart av andra, bland annat den blivande presidenten Pehr Evind Svinhufvud.²⁵⁶

Att adeln höll fast vid det svenska språket hade tidigare noterats i det huvudsakligen finskspråkiga bondeståndet i en något teatralisk anda av språkpolitiska motsättningar. I samband med lantdagens invigningsceremonier 1877–1878 och 1891 klagade böndernas representanter efter välkomstbesöket hos adelsståndet på att de hade fått svar på ett språk som de inte förstod och därför inte kunde referera talets innehåll. Vid det senare tillfället överlämnade lantmarskalken i efterhand ett finsk-

språkigt brev till bönderna och beklagade att han inte hade kunnat svara på finska. År 1900 kunde lantmarskalken redan hålla ett välkomsttal till böndernas delegation på flytande finska.²⁵⁷

Riddarhuset och Ständerhuset

Efterspelet till uppförandet av Riddarhuset återkom i flera vändor i lantdagen. Under den första lantdagen gick man igenom hela processen från principbeslutet i Borgå 1809 fram till tomtens inlösning och husets färdigställande 1862. Man fattade beslut om att erbjuda de andra ständerna möjlighet att lösa in en del av byggnaden för att göra den exklusiva riddarhusbyggnaden till en mer tidsenlig ständerhus-institution. De icke-adliga ständerna förhöll sig emellertid skeptiska – trots att största delen av dem sammanträdde i riddarhusbyggnaden, där även ständernas arkiv förvarades. På 1870–1880-talen övervägde adeln rentav att riva byggnaden till förmån för ett nytt gemensamt hus. Diskussionen avslutades inte definitivt förrän Ständerhuset stod färdigt 1891.²⁵⁸

Lantdagen bevakade också det invändiga färdigställandet av huset. Riddarhussalens släktvapen i pappersmassa köptes från Tyskland som en gemensam beställning, men varje ätt med levande manliga medlemmar måste lösa ut sitt eget. Vid tiden för den första lantdagen var ett femtiotal vapen fortfarande obetalda, och de strängaste ansåg att de skulle tas ner från väggarna. Efterhand kom betalningarna in och 1872 ansåg lantdagen att ärendet var färdigbehandlat även för de obetalda del.²⁵⁹

I lantdagsprogrammet ingick även att granska riddarhusdirektionens verksamhetsberättelse. I samband med det konstaterades vilka ätter som skrivits in i Riddarhuset, upphöjts och utslöcknat sedan föregående lantdag.

På den första lantdagen fick Eugen Theodor von Knorring beröm för sin adelskalender från 1858. Den följande adelskalendern, alltså ett uppslagsverk över då levande adelspersoner, utkom först 1872. Den gången var upphovsmannen Nils Henrik Pinello. Före 1900-talet utgavs adelskalendrar ytterst oregelbundet. Vid nästa lantdag avhandlades Oskar Wasastjernas *Ättar-taflor*, den finska adelns släkttaflor som utgavs i två delar 1879–1880. Till skillnad från en adelskalender behandlade den även redan avlidna medlemmar i ätterna. Det fasta programmet under lantdagen inbegrep även att ombesörja målningen av lantmarskalkarnas porträtt.²⁶⁰

Oskar Wasastjernas ättartavlor redogör i detalj för de adligas karriärer. På bilden upplysningar om generaladjutant, general av infanteriet och friherre Anders Edvard Ramsay, en av de finska adelsofficerare som klättrade högst i kejsarens tjänst.

Upplösningen av adelsprivilegierna

Det väsentligaste adelsprivilegiet ur statligt perspektiv var den släktvisa rätten till lantdagsrepresentation, med rötter från 1626. Av de individuella privilegier som införts på 1700-talet gällde ensamrätten till hovämbeten, vissa högre ämbeten och ägandet av säterier fortfarande i teorin, men inte längre ägandet av vanlig frälsejord.²⁶¹

Avskaffandet av otidsenliga ekonomiska och juridiska privilegier från tidigare århundraden skedde i samband med det övergripande lagstiftningsarbetet samtidigt som även övriga ständers privilegier granskades. Eftersom inget ständs privilegier kunde ändras utan dess eget medgivande behandlade adeln huvudsakligen sina privilegier internt. Man fortsatte hänvisa till jämlikhet, tidsenlighet, vikten av att föregå med gott exempel och det gemensamma bästa, men upphävandet av privilegierna motiverades även med rationella skäl som pekade på praktiska fördelar. Orsaken till upphävningen var oftast att tillvägagångssätt som tidigare framstått som privilegier blivit föråldrade och alltför besvärliga att följa i 1800-talssamhället som genomgick snabb modernisering.²⁶²

På den första lantdagen avstod adeln från ensamrätten till ägandet av säterier som i praktiken bara försvårade omsättningen av adligas jordegendom till pengar. Befrielsen från mantalspenningar motiverades med vikten av en enklare beskattningslösning. Samtidigt avskaffades i jämlikhetens namn de ståndspecifika betalningsklasserna, som krävde att även medellösa adliga skulle betala den högsta skattesatsen.²⁶³

Rätten till husaga behandlades som en del av legostadgereformen. En del av motståndarna till detta bruk antog felaktigt att rätten endast gällde adeln och ville ridderligt förbjuda eller åtminstone begränsa misshandeln av svagare. Andra ansåg att agan var en föråldrad sed som kränkte tjänarens människovärde och endast lämpade sig för faderlig upptuktelse av minderåriga. De mest patriarkala betraktade det som nödvändigt på grund av allmogens dåliga uppförande. De som kände till livet på landsbygden påpekade för ”de idealistiska stadsborna” att aga kunde vara det enda sättet att komma till rätta med supande drängar. Det ursprungliga förslaget som enbart tillät faderlig aga av minderåriga vann omröstningen med stor majoritet.²⁶⁴

Att upphäva privilegierna kring jordegendom var en långsam process eftersom de fortfarande inbegrep betydande och konkreta ekonomiska fördelar. Avskaffandet av adelns och prästerskapets dispens från hållskjuts samt väghållnings- och broavgifter togs upp vid flera lantdagar. Bondeståndets proposition från 1867 om att upphäva säteriernas befrielse från kommunala avgifter och att ge torp, kvarnar och krogar på säterigodsen samma villkor som alla andra väckte ett ursinnigt motstånd bland adeln. Jordägarna motsatte sig reformerna för att betalningsskyldigheten skulle sänka värdet på marken. Man påminde om att hävandet av privilegierna också skulle vara menligt för köpare som var bönder. Man ville även hålla fast vid befrielsen från inkvarterings- och skjutsningsskyldighet av soldater som beviljats innehavare av privilegierade jordar. I debatten anfördes också adelns ställning som det militära ståndet – bland de närvarande fanns experter som förstod sig på både arméns behov och de problem som inkvarteringen orsakade för civilbefolkningen. Först 1888 kunde man börja förhandla om praktiska åtgärder kring väg- och broavgifterna.²⁶⁵

På avskaffandelistan vid 1867 års lantdag fanns två rättegångsrelaterade privilegier. Upphävandet av *forum privilegiatum* – hovrätten som adelns första rättsinstans – motiverades med de rättsliga förhållandenas utveckling: underrätternas icke-adliga domarkår var redan jämbördig med den adliga sett till såväl bildning och lagkunskap som till pre-

Kvinnorna följer ståndslantdagens avslutningsceremoni i Kejsarliga palatset i Helsingfors 1906. Adelsätternas representationsrätt gick endast i arv till adelsmännen, men vid den första enkammarriksdagen 1907 fick en adelskvinna komma till tals: kvinnosakskvinnan Alexandra Gripenberg, som var av friherresläkt, valdes till riksdagsledamot för gammalfinska partiet.

stige. Ändå ville de konservativa hålla fast vid detta privilegium, som inte ansågs kränka de andra ständernas rättigheter. Den praktiskt inställda majoriteten ansåg i sin tur att åtminstone civila angelägenheter var enklare att lösa i den lokala rätten än i de glest utspridda hovrätterna.²⁶⁶

Samma år behandlades även den individuella och säteriernas befrielse från betalning av arvoden till lagmannen och tingsdomaren. Vid sidan av jämlikhet och det gemensamma bästa hänvisade man till konkreta faktorer som den svaga betalningsförmågan hos de fattigaste inom adeln och jordegendomens värdeminskning. På lantdagen 1877–1878 knöts privilegiets upphävande till rättsväsendets totalreform. Båda gångerna förkastades förslaget.²⁶⁷

Rätten att exportera egna produkter utan att behöva betala städernas hamnavgifter, vilken var jämförbar med borgarprivilegierna, var inget som adeln slog vakt om. Dess avskaffande avgjordes vid behandlingen av petitionen om näringsfrihet 1867 utan större diskussion.²⁶⁸ Även petitionen om städernas kommunförvaltningsreform som upphävde adelns och prästerskapets befrielse från avgifter gällande stadshus, godkändes 1872. Eftersom även adliga enligt den nya lagen kunde väljas in i stadsfullmäktige ansågs det inte lämpligt att de skulle kunna undgå avgifter vars användning de själva var med och beslutade om, och som även fattiga var tvungna att betala. Borgerskapets petitionen om att adeln skulle avstå från utsökningsrätten för sina frälsebönders fordringar godkändes bland annat med hänvisning till att rätten kunde medföra risk för oegentligheter gentemot bönderna.²⁶⁹

Även i samband med behandlingen av de donationsjordar som uppstått i östra Finland på 1700-talet, och som i regel var i rysk ägo, uttryckte man oro för att husbönderna kunde behandla bönderna dåligt. De nationellt sinnade kritiserade de ryska husbönderna, som var okunniga om landets lagar för oegentligheter, och ansåg att bönderna hade den moraliska rätten på sin sida. Deras motpart kosmopoliterna tog de stora jordägarnas parti med invändningen att om företaget att lösa in donationsjordarna åt bönderna lyckades, så skulle liknande krav snart ställas på adliga jordägare i resten av Finland. De mer återhållsamma ville i sin tur varken kränka böndernas eller jordägarnas rättigheter. Till slut tog man ställning för böndernas rätt att lösa in gårdarna åt sig själva.²⁷⁰

Ställningstaganden kring det övergripande lagstiftningsarbetet

Temor som av tradition varit viktiga för adeln diskuterades även i samband med det övergripande lagstiftningsarbetet. Den ceremoniella duellen, som varit ett fast inslag i den europeiska officers- och adelskulturen, behandlades som en del av strafflagsreformen vid riksdagarna 1863–1864 och 1888. Adelns förhållning till ämnet ur den allmänmänskliga rättsuppfattningens perspektiv. Traditionen, som i praktiken redan hade upphört, var inte ädlare än ett slagsmål och dödsfall som skedde i samband med en duell kunde utan vidare jämföras med dråp. Duellen betraktades antingen som ett komiskt sprättande eller som något ärelöst och därmed opassande för adeln. Somliga levde sig dock in i duellanternas situation och lyfte fram officerarnas traditioner av hederskodex och kamratdisciplin.²⁷¹

En paragraf i 1867 års petition gällande jaktlagen, som skulle tillåta jordägaren att beslagta vapen av olovliga jägare på sina marker, utlöste en häftig debatt inom adeln. Ensamrätten till egna skogsmarker hade ditintills hört till adelsprivilegierna, och jakten framstod därför som en särskilt utmärkande aktivitet för ståndet. De personliga vapnen ansågs för värdefulla för att överlämnas åt främmande. Paragrafen som skyddade såväl adliga som icke-adliga jordägare godtogs till sist utan förändringar. I behandlingen av 1882 års jaktlagspetition ville adeln delvis fridlysa viltet och bara tillåta åretruntjakt på skadedjur, medan bondeståndet ville bevara rätten till jakt året runt. Även i adelsståndet gjorde man dock åtskillnad mellan allmogen som jagade för sitt levebröd och herrskapsfolkets nöjesjakt. Man ville tillåta fällfångst eftersom allmogen inte alltid hade råd med skjutvapen eller jakthundar.²⁷²

Den allmänna värnplikten var under ytterst omfattande debatt inom adeln vid riksdagen 1877–1888: diskussionen upptar omkring 700 sidor i protokollen. Officersrepresentanternas internationella expertis inom det militära resulterade i praktiska diskussioner om arméns organisation, utgiftsbas och logistik, kasernernas volymer, kläd- och matunderhåll, disciplin och kasernlivets möjliga sociala konsekvenser. De icke-adliga ständernas diskussion fördes i stället högt över den praktiska nivån. Allmän värnplikt sågs som ett sätt att höja nationens självaktning och som ett tecken på jämlikhet och samhällslig mognad. Den förslappade adeln skulle inte längre behöva masas ut på slagfältet när nya krafter reste sig till försvar ur folkets djupa led.²⁷³

En del av de adliga ansåg att armén helst skulle välja det bästa manskapsämnet på frivillig grund. Det var bättre att skicka yrkessoldater än oerfarna ynglingar till slagfälten. Flera kritiska talare varnade för en lätt-sinnig inställning till militärtjänsten. Kasernlivet var tungt och för fot-soldaternas del var striderna brutala och våldsamma. Oron var att tidningarnas nyheter om hjältedåden i det pågående rysk-turkiska kriget skulle få folk att missta kriget för ett spännande äventyr. Eftersom landet saknade egen utrikespolitik fanns det heller ingen visshet om var dess män i slutänden skulle behöva kriga. Traditionsmedvetna förespråkare för värnplikt betonade å sin sida betydelsen av fosterländskhet och offervilja. Finnarnas hjältedåd i Sveriges krig skildrades glansfullt, man mindes segerrika slag och kasernernas glada kamratliv. Reformisternas motiveringar var i sin tur de samma som de icke-adliga ständernas – värnplikten var ett uttryck för nationsidén, fungerade som en grund för politisk frihet och skapade ett nytt forum för medborgerlig fostran. Landets försvar var en individuell manlig rättighet och skyldighet för såväl höga som låga, och ”folket” såg det ivrigt an.²⁷⁴

Diskussionen om bildandet av ett finskt kavalleri 1888 frambringade samma mångfald av expertis, minnen och orosmoment. De gamla ryttarnas hjärtan bultade av iver och flera hängivna militärromantiska utgjtelser hördes inom ståndet. Samtidigt beklagade man sig över den aristokratiska militära traditionens förtvinande. Grundandet av ett kavalleri välkomnades också som en vitamininjektion för landets hästuppfödning.²⁷⁵

Adelns petitioner och motioner

Alla lantdagsständers uttalade mål var att främja det gemensamma bästa. Som företrädare för intressegrupper föreslog bönderna och borgerskapet reformer inom sina egna näringsgrenar som de ansåg vara till gagn även för rikets ekonomi och den allmänna välfärden. Prästerskapet prioriterade för egen del nationens andliga och moraliska framåtskridande. Adelns intresseområde var, utöver jordegendoms-, förvaltnings- och krigföringsrelaterade angelägenheter, företag knutna till fenomen gällande offentligt liv och politisk historia.

Lojaliteten mot regenten och de fosterländska traditionerna förenades när ständerna 1882 tillsammans föreslog att ett minnesmärke skulle uppföras till minne av kejsar Alexander II som mördats året innan. Adelns

anhållan betonade regentens roll som fäderneslandets beskyddare och folkväldets gynnare, som sammankallat lantdagen på nytt och stärkt det finska språkets ställning genom språkförordningen.²⁷⁶

Adeln lade fram språkidentitetsrelaterade petitioner både för att främja finskans och svenskans ställning. Trots ståndets rykte som svekoman hängde många förslag samman med fennomanernas ståndsövergripande projekt. Alexander Järnefelts anhållan om att Helsingfors normalskolas finskspråkiga avdelning skulle bli en självständig skola (1872) gick vidare sedan senator Snellman hållit ett starkt medhållande anförande.²⁷⁷ Leo Mechelins förslag från 1882 om en kommitté som skulle övervaka att finskan upphöjdes till ett jämbördigt myndighetsspråk med svenskan samt umeckla en rättsvetenskaplig terminologi på finska fick ett försiktigt mottagande inom adelsståndet. När motsvarande förslag lades fram hos de icke-adliga ständerna ondgjorde sig adeln över den spända stämningen – i synnerhet den svenskspråkiga ungdomen ansågs ha intagit en obeveklig hållning. Att svenskan dominerade trots att den talades av en minoritet erkändes och man ville lyfta finskan ur dess politiska och kulturella omyndighet. Meningsskiljaktigheter uppträdde endast kring vägen framåt: Fanns det ett egenvärde i en snabb process eller kunde man i lugn och ro invänta ökningen av antalet finskspråkiga ämbetsmän?²⁷⁸

I behandlingen av förslaget om inrättandet av en professur i nordiska språk (1872) uppstod en tillfällig frontlinje mellan svekomaner och fennomaner. Bakgrunden till förslaget var de gamla kulturella förbindelserna, men de mest konservativa stödde också förslaget som en motvikt till de militanta fennomanerna. Språknationalisterna såg i sin tur förslaget som en provokation mot de finsknationalistiska strävandena. De ansåg att Finland i första hand borde dra försorg om det finska språket som uttryck för sin egen nationella särart, att värna om svenskan var Sveriges bekymmer.²⁷⁹

Adelns roll som bärare av den nationella historien och kulturen märktes i många petitioner. Det första av dessa var Gabriel Reins förslag om instiftandet av en fornminneslag från 1867. Även om en stor del av fornämningarna som lagen åsyftade – slott, fästningar, kyrkornas adelsvapen och gravkapell – var förenade med adelns förflutna riktade sig förslaget inte enbart mot att skydda adelns minnen. Ståndet biföll förslaget enhälligt och lagen stadfästes vid följande lantdag.²⁸⁰ Befrämjandet av den nationella kulturen var också på tapeten i remissdebatten i samband med petitionen om grundandet av en vetenskapsakademi (1872) och

Lantmarskalk Viktor Magnus von Born inför adelsståndet på ståndslantdagens sista dag den 18 september 1906. I sitt avskedstal sade han bland annat: "Om några flyende minuter är den svensk-finska ständsrepresentationens långa saga all, och vi nästan höra rasslet af häfdens blad som vändas."

petitionen med målsättningen att grunda en högre konstskola (1877). Vid 1880-talets lantdaggar föreslog adeln bland annat att universitetsbibliotekets anslag skulle höjas samt att en målar- och skulpturskola och ett arkeologiskt kontor skulle grundas. Den sistnämnda petitionen gjordes om på 1890-talet varvid man även föreslog grundandet av ett hus för de vetenskapliga samfundet, ett statligt arkeologisk-historisk-etnografiskt museum samt ett konstmuseum i huvudstaden.²⁸¹

Adeln drog på sitt eget sätt även försorg om kvinnornas ställning. Petitionen om kvinnors jämlika äktenskaps- och arvsrätt från 1872 motiverades inom de jordägande bonde- och adelsstånderna med både jämställdhet och ridderlighet: det passade sig inte att adeln behandlade sina döttrar sämre än borgar- och prästståndet.²⁸² Vid följande lantdag gav ett förslag om fostran av kvinnor till goda familjemödrar upphov till en debatt där man rentav föreslog att kvinnor skulle få studera vid universitet.²⁸³ Den tidiga "wrightska" arbetarrörelsens fader, Viktor Julius von Wright, föreslog att arbetarnas organisering skulle underlättas (1888),

att de skulle ges utbildning (1891 och 1897) och att en kommission för utredning av arbetarfrågan skulle grundas (1900). Han var en av dem som föreslog utökad rösträtt vid lantdagen 1904–1905.²⁸⁴

Förryskningsperioden och riksdagsreformen

När Ständerhuset stod färdigt 1891 satte det slutligen punkt för dragkampen om att göra om riddarhusbyggnaden till ständernas gemensamma hus. I de icke-adliga ständerna lärde man sig efterhand att uppskatta adeln för den expertis den ägde genom sin yrkesmässiga mångfald. När sekelskiftet närmade sig under den intensifierade integreringspolitikens period förenades adeln och de icke-adliga ständerna till försvar för fäderneslandets politiska institutioner. På den sista lantdagen före 1906 års riksdagsreform hölls högtidstal där adeln hade blivit en oskiljaktig del av ett nationellt ”vi”.²⁸⁵

Epilog

HISTORIEN FORTSÄTTER

Finlands adel förlorade sin lagstiftningsmakt när ståndslandtdagen avskaffades 1906, men det innebar inte att adeln försvann. De tre talmännen i den första folkvalda riksdagen 1907 var alla adliga: ungfinsen Pehr Evind Svinhufvud af Qvalstad, friherre Ernst Gustaf Palmén från det gammalfinska partiet och socialdemokraten Nils Robert af Ursin. Av de 200 riksdagsledamöterna var elva personer adliga.¹

Till sitt styrelseskick var Finland också fortsatt en monarki, även om relationen till regenten Nikolaj II var ytterst ansträngd. Den gällande regeringsformen från 1772 bevarade möjligheten att nyadla och de gamla adelsvärdigheterna avskaffades inte. Riddarhuset var fortfarande adelns autonoma organ och riddarhusordningen från 1869 fortsatt i kraft. På den sista ståndslandtdagen hade adeln visserligen berett och godkänt en ny riddarhusordning där lantdagsmötena efter svensk modell ersattes av adelsmöten som skulle ordnas vart tredje år. Det var ett sätt att trygga behandlingen av adelns interna frågor. Ståndet skickade riddarhusordningen till kejsaren för godkännande 1906, men svaret lät vänta på sig.

Till sist, i slutet av år 1910, fick man beskedet att kejsaren hade nekat till att godkänna förslaget. Riddarhusordningen från 1869 förblev i kraft tills vidare trots att ståndslandtdagens verksamhet, som riddarhusordningen förutsatte, hade upphört. Riddarhusdirektionen skickade därför i juni 1911 en anhållan till kejsaren om att få sammankalla ett allmänt adelsmöte för att bereda ett nytt förslag till riddarhusordning. Än en gång dröjde svaret och det hann aldrig komma innan kejsar Nikolaj II abdikerade i mars 1917. Det förefaller troligt att kejsaren bestraffade Finlands adel som ur rysk synvinkel var ett centrum för separatistiska oppositionskrafter: den finska adeln bestod till största delen av konstitutionella, man hänvisade upprepade gånger till Finlands rättigheter och motsatte sig häftigt landets integrering i kejsardömet. Förmodligen hade

kejsaren inte heller glömt att hans representant, generalguvernör Nikolaj Bobrikov hade mördats av den finske adelsmannen Eugen Schauman.

Riddarhusdirektionen tvingades alltså fortsätta sköta sina löpande ärenden enligt tidigare modell. Det fanns ingen beslutsför part som kunde välja in nya ledamöter till direktionen eller fatta principbeslut om adelns verksamhet. Ändå tillkom nya ätter i Riddarhuset även efter att ståndslantdagen avskaffats. Två adelsätter – von Daehn (1911) och Indrenius (1914) – utökades genom adoptioner med kejsarligt tillstånd. Den senare adoptionen skapade friherresläkten Indrenius-Zalewski. Den sista finska adelsvärdigheten beviljades 1912 då Finlands ministerstatssekreterare August Langhoff upphöjdes till friherre. Han var son till en apotekare i Heinola och hade avancerat till general i sin militära karriär.

Första världskriget, som gått dåligt för Rysslands del, var den viktigaste orsaken till kejsarväldets sammanbrott på våren 1917. Finland lyckades göra sig självständigt från det sammanstörtande imperiet i slutet av året med avsikten att bli en republik. Det var ett hårt slag för adeln eftersom adeln och monarkin var nära sammanflätade. Utan en adlande regent fick adeln ingen återväxt, och både adeln och regenten representerade den nedärvda makten. Våren 1918 utbröt inbördeskrig i Finland innan en republikansk regeringsform hunnit stadfästas. I kriget stod de adliga starkt på de vitas sida, som representerade den borgerliga regeringen. Ett antal mord på adliga godsherrar väckte stor uppmärksamhet, men det var ganska få adliga som dog i inbördeskriget i jämförelse med befolkningen i stort. De vitas högsta ledare P. E. Svinhufvud och C. G. E. Mannerheim tillhörde båda Finlands adel.

Kriget utlöste en konservativ motreaktion: riksdagen övergav den republikanska linjen och valde den 9 oktober 1918 Friedrich Karl, prins av Hessen, till kung av Finland med stöd i 1772 års regeringsform. Enligt dess 11:e paragraf hade den nye kungen rätten att adla. Den 22 november 1918 stadfäste riksföreståndare Svinhufvud riddarhusordningen från 1906, vilket äntligen möjliggjorde Riddarhusets nuvarande verksamhet och att adelsmöten hölls. Tysklands nederlag i första världskriget ledde dock redan i december samma år till att kungskandidaten Friedrich Karl tackade nej till Finlands krona. Året därpå var det således dags att instifta en republikansk regeringsform som godkändes sommaren 1919.

Det var ytterst nära att regeringsformen skulle ha förbjud utdelning av ordenstecken, men man nöjde sig slutligen med ett snävare förbud av belöningar som känns igen från monarkier. Det var upprinnelsen till följande mening som fanns i Finlands regeringsform åren 1919–1995:

”I republiken må ej förlänas adelskap eller annan ärfilig värdighet.” Finlands adel var därmed grundlagsstadgat stängd för nya medlemmar och dess statliga roll var överspelad.

Där slutar även vår bok, för forskningen om självständighetstidens adel är än så länge för blygsam för att kunna sammanfattas i ett översiktsverk. Politiskt har adeln under självständighetstiden haft liten betydelse – även om republikens presidenter Svinhufvud och Mannerheim kom ur dess krets – men adelns representanter har påträffats i exempelvis näringslivs- och kulturkretsar. Dem får kommande studier berätta om. Framtida studier kan också belysa livet på finska adelsgoods under mellankrigstiden eller skildra adelns roll i andra världskriget. De kan undersöka adelns relation till det svenska, finska, ryska, tyska och franska språket och berätta om adelskvinnornas inträde i förvärsarbete och politik, en process som påbörjades redan kring sekelskiftet 1900. Framtida forskning kan även undersöka adeln i radikalismens omvälvningar på 1960- och 1970-talen. Och inte minst kan den skildra de adligas liv i våra dagar.

Efter mer än 700 år fortsätter adelns historia i Finland alltjämt. Den är en pigg färgklick i detta republikanskt gråa land. Adelns autonoma organ Riddarhuset är fortsatt aktivt och värnar om det materiella kulturarvet – riddarhusbyggnaden med sina arkiv, bibliotek och samlingar – samt det immateriella – adelsmötena, som fortfarande ordnas vart tredje år, och adelsbalerna. Därigenom har adelns historia i Finland förblivit levande än i dag.

TACK

Idén till en bok om adelns historia föddes på hösten 2011. Under det nya millenniets första årtionde hade adelsforskningen piggnat till efter långvarig stiltje och ett flertal fallstudier hade publicerats. I Sverige hade några översikter och flera biografier getts ut, men de var framför allt inriktade på den historia som utspelat sig i det område som är dagens Sverige. Tiden var därför mogen för att sammanställa adelns generella drag ur Finlands perspektiv.

Bokprojektet blev mer långvarigt än vad vi hade föreställt oss, men det har på det hela taget varit en givande och intressant resa. För den ursprungliga finska versionen vill vi rikta ett varmt tack till Jenny och Antti Wihuris stiftelse, Finlands Adelsförbund, Waldemar von Frenckells stiftelse och Otto A. Malms donationsfond som stöttat bokprojektet med stipendier. Det tidiga idéarbetet och planeringen fick också stipendiestöd av Niilo Helanders stiftelse för att hålla seminarier om ämnet. Vi tackar Jyväskylä universitet för projektets ekonomiska administration och förlaget Siltala för att den finskspråkiga versionen blev publicerad 2020. I redigeringsarbetet bidrog då också forskningsassistenterna Vivi Brantberg, Hilla Mikkonen och Elmo Mustonen samt språkgranskaren Soile Wiirilä.

En ödmjuk och djup bugning förtjänar även riddarhusgenealog Johanna Aminoff-Winberg, amanuens Gunilla Peräsalo och Finlands Riddarhus övriga medarbetare som alltid gett oss sakkunnigt stöd när vi behövt det. Vi har fått hålla våra möten i riddarhusbibliotekets frid, och husets stora festsal har varit den bästa tänkbara seminarielokalen. Tack för idéer, råd och inspiration till Wilhelm Brummer, Irma Lounatvuori, Anna Ripatti, Tuukka Talvio, Henrika Tandefelt och många andra kollegor.

Vi är mycket tacksamma över att Svenska litteratursällskapet i Finland intresserade sig för boken och beslutade att översätta och publicera boken tillsammans med Lind & Co i Sverige. Vi tackar översättaren Mattias Huss. Vi vill också tacka de anonyma förhandsgranskarna. Deras

synpunkter hjälpte oss att omarbeta manuset med tanke på de svenskspråkiga läsarna. Vi har haft privilegiet att få stöd av ypperliga förlagsredaktörer, Malin Bredbacka-Grahn och Hedvig Rask, som flera gånger har läst och kommenterat manuset, diskuterat ordval och uttryck och samlat författarnas kommentarer och korrektur. Tillsammans med bildredaktören Nora Ervalahti har arbetet med illustrationer förlöpt smidigt. Citaten ur äldre källor har bearbetats till en modernare svenska av Kasper Kepsu för att de ska vara lättare att ta till sig och Elisa Veit har läst källorna och litteraturen – tack för detta. Vi hoppas att vår bok ger läsaren en intressant inblick i adelns värld!

6 juni 2023, 500-årsjubileumsdagen för Gustav Vasas trontillträde

Redaktörerna

FÖRFATTARE

Fil.dr **GEORG HAGGRÉN** är docent i historisk arkeologi vid Åbo universitet.

Fil.dr **JANNE HAIKARI** är docent i Finlands historia vid Jyväskylä universitet.

Fil.dr **MARKO HAKANEN** är fristående forskare i historia.

Fil.dr **ULLA IJÄS** är docent i Finlands historia vid Åbo universitet.

Fil.dr **JOHANNA ILMAKUNNAS** är professor i nordisk historia vid Åbo Akademi.

Fil.dr **PETRI KARONEN** är professor i Finlands historia vid Jyväskylä universitet.

Fil.dr **ULLA KOSKINEN** är docent i Finlands historia vid Jyväskylä universitet.

Fil.dr **ANU LAHTINEN** är professor i Finlands och Nordens historia vid Helsingfors universitet.

Fil.dr **ALEX SNELLMAN** är fristående forskare i historia.

Fil.dr **KIRSI VAINIO-KORHONEN** är professor i Finlands historia vid Åbo universitet.

Pol.dr **MARJA VUORINEN** är fristående forskare i statsvetenskap.

REDAKTÖRER

Docent **JANNE HAIKARI** har i sin forskning undersökt teman från flera epoker. Han disputerade vid Jyväskylä universitet på 1600-talets förvaltnings- och socialhistoria i grevskapet Björneborg.

Fil.dr **MARKO HAKANEN** är historieforskare med inriktning på förmodern social- och kulturhistoria. Han disputerade vid Jyväskylä universitet på en avhandling om greve Per Brahes maktnätverk.

Professor **ANU LAHTINEN** är expert på den svenska tidens socialhistoria. Hennes doktorsavhandling vid Åbo universitet handlar om de adliga kvinnornas aktörskap och hon har bland annat gett ut en biografi om Ebba Stenbock.

Fil.dr **ALEX SNELLMAN** är historieforskare med inriktning på 1800-talets socialhistoria. Han disputerade vid Helsingfors universitet på en avhandling om den finska adeln som samhällsgrupp åren 1809–1939.

NOTER

Adeln fram till 1600-talet

- 1 För en definition av 'uradel', se SAOB, <https://www.saob.se>.
- 2 *Diplomatarium Fennicum* (DF) 168; *Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev* (SDHK) 1122.
- 3 von Konow 2005, 20–23; Eriksson 2011, 63–69.
- 4 Alsnö stadga, SDHK 1122, ursprungligen daterad till 1279 men troligen av något senare datum. I nysvensk tolkning i Eriksson 2011, 67.
- 5 Magnus Erikssons landslag (MEL), Konungabalken XI. I nysvensk tolkning i Holmbäck & Wessén 1962. Nästan liktydig i den 1442 instiftade Kristofers landslag (KrL), Konungabalken XI, se Holmbäck & Wessén 1962, 29.
- 6 KrL, Konungabalken XI, se Holmbäck & Wessén 1962, 29, not 98.
- 7 MEL, Konungabalken XI–XXI; KrL, Konungabalken XI–XX, se Holmbäck & Wessén 1962, 29–31.
- 8 Småberg 2004, 33–35.
- 9 Bengtsson 1999, 228–229; Lamberg 2006.
- 10 Tuhkanen 2005.
- 11 Lahtinen 2017a, 32.
- 12 Lahtinen 2012a, 133–134.
- 13 Leyonmarck 1820, 7, sökord 'adel, adelskap'.
- 14 Dessa termer används av Brahe 1971 (1580), 13.
- 15 Om Tottarnas släktkrets, se Hockman 2006; om adliga nykomlingar och hur de integrerade sig med de regionala adelssläkterna, se t.ex. Lahtinen 2007.
- 16 Uppgifterna i kapitlet baserar sig på Hanska & Lahtinen 2010, 17–111, om inget annat anges.
- 17 Om Magnus Tavast och Olof Magnusson, se Palola 1997.
- 18 Huldén 1998, 111–118.
- 19 Nuorteva 1997, 208, 211–229, 262–264, 340, 428.
- 20 Ödberg 1908, 8, 25, 29, 48; Lahtinen 2017a, 29.
- 21 Miettinen 2019, 67–72.
- 22 Citatet i original: "Koke, Bake Bryggie, Spinne och wäfue och andre nyttige bohagz Syslor; Vppå thet att när the framdeles sielfue skole sittie för boo och få en hop owettedt folck att fååss wedh, Måde the så sielfue wete Läre och vnderwijse andre så till att bestellet, och göredt som thet bör att ware." Brahe 1971 (1580), 12. 1500-talscitaten har bearbetats till en modernare svenska av Kasper Kepsu.
- 23 Lahtinen 2009, 40–42.
- 24 Anthoni 1968, 133–146.
- 25 Nuorteva 1997, 331.
- 26 Brahe 1971 (1580), 13–25; Eriksson 2008, 147–151; Nuorteva 1997, 322–352.
- 27 Nuorteva 1997, 322; Hanska & Lahtinen 2010, 32–33.
- 28 Koskinen 2011, 63–64.
- 29 Tawaststjerna 1929, 511, not 1.
- 30 Blomstedt 1958, 27.
- 31 Lappalainen 2009, 55–56.
- 32 Vuori 1946.
- 33 Erickson 2005, 3; Lahtinen 2007.
- 34 Om arvstvist, se DF 3657; Lahtinen 2017b, 153–155. Om klosterlivet, se också Andersson 2003.
- 35 Nilsson 1952, 26–27.
- 36 Lahtinen 2009, 26–28.
- 37 MEL, Giftermålsbalken IX, Tingmålabalken XX 2 §, Edsörebalken XXIV, Dråpmålabalken XXVI.
- 38 Lahtinen 2018b.
- 39 MEL, Ärvdabalken I–II.
- 40 Lahtinen 2009, 47–50.
- 41 Om utvecklingsfaserna, se Korpiola 1999.
- 42 Korpiola 1999, 125–127, 140–146.
- 43 MEL, Giftermålsbalken III.
- 44 DF 4285.
- 45 Lahtinen 2011.
- 46 Korpiola 2005, 156–158; Korpiola 2009, 283–296.
- 47 Anthoni 1962b, 51–55; Anthoni 1970, 244–249; Lahtinen 2009, 178–180.
- 48 Anthoni 1962b, 51–55; Samuelson 1993, 167–196; Lahtinen 2009, 184–185.
- 49 Citatet i original: "... ther her Erich wiste ware faderlöse barn aff adelen, tog han them till sig, hölt them ett åhr eller halfftannet, och gifte them seden ut til sine tienere. [...] begynte han seden läse Konungx balcken för them, och sade: när jungfru tager bondeson, må hon icke frelse niute, och begick thet så wijt, med sin behändigheet, att the motte tage peninger för theres godz." *Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*, 27.
- 50 MEL, Konungabalken XXI.
- 51 Nilsson 1952, 26–27.
- 52 Om utvecklingen av äktenskapsinstitutionen i Sverige, se Korpiola 2009; Lahtinen 2011.
- 53 Citatet i original: "epter thet I haffve altid her til warit meg medh all moderlig gunst och godvilie bevågen, fförser och fförtröster jag meg för then skuld en nu fullkomligen til ider såsom min hjertens käre mormoder, at I mit

- beste udi förnemnde mit erendo, oc så altide emot ider som min hjertens käre mormor som en ödmuik och wilig son finne latha.” och ”Jag will oc skal elske och hålle eder fför then, som jag mig emot gud, ider och all ider slegt mich förpligted haffver, så sant mich gud hjelpe.” Ödberg 1907, 46.
- 54 Citatet i original: ”Käre hjertens jungfru Cirstin” och ”... thet gud förbjude [...] at någon lös meniske káme och wilde fföre oss emellom någre obehaglig ord eller snack, som her i landet wel i sedvana är, så är jag til gud den alzväldige oc ider förhåpandes som til min aller keraste Jungfru förhåpandes, att I til dem ingen litt eller tro settie.” Ödberg 1907, 47–48.
- 55 Citatet i original: ”Jag will oc skal elske och hålle eder fför then, som jag mig emot gud, ider och all ider slegt mich förpligted haffver, så sant mich gud hjelpe.” Ödberg 1907, 47–48.
- 56 Äktenskapsplanernas olika skeden har beskrivits detaljerat i Lahtinen 2009, 169–178, Lahtinen 2018a, 127–143 och Lahtinen 2022, 84–90, 97, 149, och redogörelsen här grundar sig på dessa verk om inget annat anges.
- 57 *Ivar Flemings jordebok*, 6; Lahtinen 2007, 83–85.
- 58 Blomstedt 1932, 9–14.
- 59 Hausen 1926, 31–32; Lahtinen 2022, 48, 90, 95.
- 60 Lahtinen 2012b, 134–136; Lahtinen 2022, 56–58.
- 61 Lahtinen 2009 43, 126–128.
- 62 Lahtinen 2009, 194–201.
- 63 Samuelson 1994; Lahtinen 2012b, 134–136.
- 64 Lahtinen 2009, 45.
- 65 Lahtinen 2012b, 124–126.
- 66 Lahtinen 2012b, 140–150.
- 67 Citatet i original: ”Dågh hauer Gudh hem-söcht migh medh sitt faderhliga riis, och kal-leth den vackre lille dätteren aff thenne jäm-merdall, som han ij sammars forlidhen för-länte migh medh, så och Anna Benchtzdotters lille szänn, huars siäler han werdiges till sinn euige glädhie opuäcke och beuare [...]” Blomstedt 1932, 63.
- 68 Andersson Raeder 2011; Lahtinen 2018b.
- 69 Lahtinen 2009, 93.
- 70 Lahtinen 2009, 95–96, 101–102; Lahtinen 2017b, 155–159.
- 71 Lahtinen 2009, 15, 96.
- 72 Erasmus av Rotterdam 1620 (1530), kap. ”De Congressibus – om sammankomst”.
- 73 Koskinen & Lahtinen 2011.
- 74 Lahtinen 2009, 131–132.
- 75 Hakanen & Koskinen 2009.
- 76 Blomstedt 1932, 35–36, 66–67.
- 77 Mäkelä 1989, 67–69; Samuelson 1994, 167; Lahtinen 2012b, 144.
- 78 Lahtinen 2012b, 145.
- 79 Citatet i original: ”... her i Sverige icke haffu waritt icke heller är thz bruk som i fremmende landh medh tillnampnn eller Slechtnampnn, [...] the andre haff:r altjdh waritt nämnde effther faders namnet, såsom och edre och andres föräldrre som i well wethe, Icke plä-ger heller någenn slecht schriffwe sig vthaff ett slott eller gårdh, vthenn hwar schriff:r sigh vthaff thz hann boor vpå, therföre Wij och icke haff:r låtit sätte her vdi vthaff hwadh slott och gårdar thz haff:r schriffwitt sigh, Ty att the bythe godz, slott och gårdar sine eme-lenn, både högre och nidrige adell, så att fädernes gårdenn eller Slotther vndertjiddenn faller på een Systerdeel, såsom och är skedt mz Greffwe Peer, att hann haff:r bekommit Lind-holm och Ribboholm på sitt moderne [...]” SRA, Kungliga koncept 13, Konung Johan III:s originalbrev 1568–1579.
- 80 Stenbock 1925, 16, 49.
- 81 *Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*, 20–21, 34–35, 46–47, 59, 108–109, 180–181; Anthoni 1970, 244–249.
- 82 Lahtinen 2009, 43–47.
- 83 Lahtinen 2009, 43, 149, 191–201; Lahtinen 2022, 125–127, 148–149.
- 84 Lahtinen 2009, 177–180, 190–194.
- 85 Lahtinen 2009, 191–194.
- 86 Klockars 1979, 99–105; Lahtinen 2017b, 151–155.
- 87 Lahtinen 2017a, 33.
- 88 Klockars 1979, 99–105; Lahtinen 2017b, 150–153.
- 89 Klockars 1979, 99–105; Lahtinen 2017b, 150–153.
- 90 Retsö 2009; om Kastelholm, se Törnblom 1996, 59–123.
- 91 Hockman 2006, 112–141.
- 92 Almquist 1919, 442–444.
- 93 Blomstedt 1958, 21–29; Holmberg 1959, 1–7.
- 94 Blomstedt 1958, 21–29; Holmberg 1959, 1–7.
- 95 Nilsson 1947, 188–189, 197–202, 205–206, 211; Rosén 1962, 464–467.
- 96 Koskinen 2011, 299–303.
- 97 Jfr Haggrén 2005b; Raninen & Wessman 2015, 275–277, 282–283.
- 98 Haggrén 2005b; Hiekkänen 2007, 14–16.

- 99 Haggrén 2005b; Salo 1998.
- 100 Haggrén 2005b.
- 101 Haggrén 2018.
- 102 Haggrén 2004, 6–7; Virrankoski 2008, 19–25. Jfr DF 219 (... mansionem, que Saris vocatur ...).
- 103 Haggrén 2004; DF 328.
- 104 Andersson & Anglert 1989; Berg 2003; Hansson 2001; Rahmqvist 1996.
- 105 Haggrén 2005a, 11–18.
- 106 Haggrén 2004, 11–14; Haggrén 2005a, 17–18.
- 107 Haggrén 2004, 5–6.
- 108 Haggrén 2004, 14–16.
- 109 Haggrén 2004, 10–11.
- 110 DF 2138, 2767, 2898; Nikula 1938, 296; Ramsay 1909–1916, 498.
- 111 Haggrén 2004; Kerkkonen 1961.
- 112 Haggrén 2007.
- 113 Suvanto 1995, 345–352; Suvanto s.a., 814–816; *Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*, 17, 28–29, 150.
- 114 Impola 2011, 9–11, 17.
- 115 Impola 2011, 10; Nilsson 1947, 216–223; Fagerlund 1996, 111.
- 116 Blomstedt 1932, 3–6.
- 117 Impola 2011, 17.
- 118 Suvanto 1978, 39–40.
- 119 Suvanto 1978, 39–40.
- 120 *Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*, 26; Lahtinen 2009, 72–75.
- 121 Lahtinen 2001.
- 122 *Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*, 68–69.
- 123 *Ivar Flemings jordebok*, 11; Lahtinen 2013
- 124 *Ivar Flemings jordebok*, 12; Lahtinen 2013.
- 125 Koskinen 2011, 274–276, 303–308.
- 126 Ågren 1997, 191–201, 217–219; Haikari 2009, 227; Hallenberg 2001a, 369–401; Hallenberg 2001b, 43–61.
- 127 Koskinen 2013, 223–225.
- 128 RA 4267, 15v–16.
- 129 Ylikangas 199, 36–38.
- 130 SRA, Strödda historiska handlingar 18, Clemet Söfringsson till Arvid Tawast 13.3.1588 och 17.3.1588.
- 131 SRA, Röda nummerserien 357, Strödda handlingar rörande Finland och andra finska Topographica, Henrik Jakobssons (Speitz) dombrev i Tulois ting 3.12.1593.
- 132 Citatet i original: ”... szåm styggeligitt och omögligitt åhr E:H: tillskriffue”. SRA, AHTs 1, Henrik Jakobsson (Speitz) till Arvid Tawast 29.3.1596, Laitikkala; Henrik Jakobsson (Speitz) till Arvid Tawast, odaterat, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder X*, nr 101, 219–224.
- 133 Katajala 1992, 173; Fagerlund 1996, 81.
- 134 Matikainen 2002, 173–189.
- 135 Hallenberg 2014.
- 136 Hansson 2016.
- 137 Lovén 1996, 181–183.
- 138 Jfr Småberg 2004, 91–95.
- 139 Haggrén 2004, 14; SRA, C 51, Nynäs gårds räkenskaper 1506, 6–29.
- 140 Lahtinen 2009, 44, 78.
- 141 Rosendahl 2007.
- 142 Haggrén 2005a, 17–18.
- 143 Haggrén 2004, 5; SRA, C 51, Nynäs gårds räkenskaper 1506, 6–29.
- 144 Haggrén 2005a, 19.
- 145 Salonen & Haggrén 2016.
- 146 Haggrén 2015b, 479–486; Majantie 2010; Uotila 2000.
- 147 Gardberg 1971, 233.
- 148 Se t.ex. Bengtsson 1999, 198–207; Immonen 2015, 233–285.
- 149 SRA, C 51, Nynäs gårds räkenskaper 1506, 12V–14. Takbonaderna kan också komma från stora himmelsängar.
- 150 Haggrén 2008.
- 151 Lahtinen 2009, 44–46
- 152 Koskinen 2010.
- 153 DF 3001.
- 154 Cleve 1954; Haggrén 2008, 80–81.
- 155 Se Haggrén 2015a, 331–334.
- 156 Se t.ex. Gaimster 2001.
- 157 DF 1537.
- 158 Pylkkänen 1956, 53–54, 342, 345, 380, 382.
- 159 Pirinen 1991, 88–89, 68.
- 160 Blomstedt 1958, 22–23.
- 161 Lahtinen 2009, 90–92.
- 162 Paarma 1980, 325–326; Lahtinen 2009, 137–145; Lahtinen 2017a, 32–35.
- 163 Pirinen 1962, 11–14.
- 164 Lahtinen 2017a.
- 165 Pirinen 1962, 166–167; Lahtinen 2017a, 25–30.
- 166 Lahtinen 2009, 55–56, Lahtinen 2017a, 30.
- 167 Brahe 1971 (1580), 13–14, 17; Eriksson 2008, 126–127; 147–151.
- 168 Rosén 1962, 464–465; Eriksson 2008, 70–71.
- 169 Nilsson 1947, 140, 157–162, 165, 380–381; Fagerlund 1996, 110–111; Impola 2011, 8.
- 170 Småberg 2004, 44–50.
- 171 Gillingstam 2009.

- 172 Suvanto 2000; Gejrot 1996, 157.
 173 Anthoni 1970, 71–72.
 174 DF 948.
 175 RA 5016 (Viborgs läns räkenskapsbok 1548), 30–30v.
 176 DF 315 (REA 34).
 177 Anthoni 1970, 86, 170.
 178 Anthoni 1965, 210.
 179 Kaukiainen 1974.
 180 DF 1454.
 181 Suvanto 2000.
 182 Anthoni 1962a; Anthoni 1970, 250–271; Grotenfelt 1899.
 183 Anthoni 1970, 251–258.
 184 Anthoni 1970, 250–258.
 185 Anthoni 1959; Anthoni 1970, 250–251.
 186 Anthoni 1970, 258–259.
 187 Salminen 2017, 256–258.
 188 Anthoni 1970, 260–261.
 189 Anthoni 1970, 261–264; jfr Almquist 1960.
 190 Anthoni 1970, 261–264.
 191 Salonen & Haggrén 2016, 107–110.
 192 Se t.ex. Samuelson 1993, 14–16.
 193 Pirinen 1982, 201–202.
 194 Hansson 2001, 80–85; Larsson 1975, 381–382; Samuelson 1993, 180–182; Småberg 2004, 84–91.
 195 Anthoni 1970, 267–271.
 196 Anthoni 1955; Anthoni 1970, 266–267.
 197 Jfr Voionmaa 1914, 86; DF 2445.
 198 Haggrén 2018, 301–304.
 199 RA 1 (1539), 11–11v, 14v, 15v, 16v, 18v.
 200 Haggrén 2018, 302–304; RA 4994, 1–16.
 201 Haggrén 2018, 303; Voionmaa 1914.
 202 Oksanen & Oksanen 2003, 49–54; Rosén 1936; jfr Pöllänen 2014.
 203 RA 1 (1539), 9v; RA 2 (1540), 144; RA 4994, 30.
 204 Haggrén 2018, 302–303.
 205 Haggrén 2018, 263.
 206 Orrman 1984, 70–72.
 207 Almquist 1960.
 208 Almquist 1960; Samuelson 1993, 49–55.
 209 Anthoni 1970, 267–270.
 210 Fagerlund 1991, 25–27.
 211 Neuding Skoog 2018.
 212 Hausen 1900, 3, tavla I.
 213 Neuding Skoog 2018, 112–122; Suvanto 1971; Suvanto 2006.
 214 Neuding Skoog 2018, 125–127.
 215 Haggrén 2018, 301–304.
 216 Hietaniemi 1997, 211–212; Einonen 2009, 232–236.
 217 Blomstedt 1932, 30.
 218 Donner 1942; Lahtinen 2009, 68, 74, 141, bilaga 5 och 6. Om frälset och städerna på medeltiden, se även Hansen 2020.
 219 Blomstedt 1932, 30.
 220 Lahtinen 2009, 43–46, 69–71.
 221 Blomstedt 1932, 30.
 222 Koskinen 2011, 313–316.
 223 Nilsson 1989, 43, 47, 76, 80.
 224 Jokipii 1956, 19–21; Nilsson 1947, 50, 89, 121–122, 126, 128; Nilsson 1989, 47, 98–100, 108–110; Impola 2011, 12.
 225 Jokipii 1956, 19–20; Nilsson 1989, 110; Nilsson 1947, 382–383.
 226 Nilsson 1989, 47–48, 61; Nilsson 1947, 305–306, 315, 324.
 227 Blomstedt 1932, 22–25, 30–37; Nilsson 1989, 147; Nilsson 1947, 364–370.
 228 Blomstedt 1932, 28–30; Nilsson 1947, 80–83, 122; Nilsson 1989, 58.
 229 Nilsson 1989, 43, 146; Nilsson 1947, 124–126.
 230 Nilsson 1947, 80–81, 127–130, 157; Nilsson 1989, 43–47, 135.
 231 Lindegren 1985, 309; Hedberg 1995, 18.
 232 Renvall 1939, 6; Tiihonen & Tiihonen 1984, 49–50; Nilsson 1989, 22; Hakanen & Koskinen 2017, 47–58.
 233 Jutikkala 1963, 105; Hedberg 1995, 65–66.
 234 Nilsson 1989, 141–142.
 235 Lappalainen 2007, 78–80.
 236 Vanhan kirjasuomen korpus (korpus med äldre finskt skriftspråk): https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml.
 237 Jfr SAOB, sökdord 'rike', 'fädernesland', 'majestät', 'troman', 'befallning', 'befalla', 'lägenhet', 'beställa', <https://www.saob.se/>.
 238 Pekonen 2003, 118–120, 131.
 239 Takala 1993, 27, 32–33.
 240 Nilsson 1947, 90.
 241 Nilsson 1947, 118–119, 122; Hedberg 1995, 17, 60–61; Jokipii 1956, 20–21.
 242 Koskinen 2011, 389–395.
 243 Koskinen 2011, 108–146.
 244 *Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*, 191.
 245 Reinholdsson 1998, t.ex. 99, 152, 258.
 246 Eriksson 2008, 180.
 247 Koskinen 2011, 332–338.
 248 Mäkinen 2002, 52–53; Fagerlund 1996, 61; Roberts 1968, 257–258; Ylikangas 1999, 23–31.

- 249 Tawaststjerna 1918–1920, 289–291.
 250 Renvall 1939, 13–16, 20–26; Anthoni 1935, 5–6; Lappalainen 2009, 46–53, 57–65; Fagerlund 1996, 66, 75.
 251 Hakanen & Koskinen 2017, 56.
 252 Fagerlund 1996, 66–67; Stone 2001, 139–140.
 253 Rosén 1962, 479–480; Fagerlund 1996, 76; Nilsson 1989, 69–71, 82, 119.
 254 Fagerlund 1996, 77–78; Nilsson 1989, 70–72; Roberts 1968, 366; Anthoni 1935, 10–11; Fagerlund 1996, 78.
 255 Katajala 1992, 173–174; Fagerlund 1996, 81–83; Lappalainen 2009, 199–207; Lahtinen 2022, 94–107.
 256 Fagerlund 1996, 81–85; Lappalainen 2009, 207–217; Lahtinen 2022, 113–114.
 257 Fagerlund 1996, 77, 85–86; Lappalainen 2009, 232–244; Roberts 1968, 383–384.
 258 Fagerlund 1996, 86–87.
 259 Lappalainen 2009, 247–253; Lahtinen 2022, 125, 129.
 260 Fagerlund 1996, 77, 88–89.

Adeln på 1600-talet

- 1 Karonen 1999, 182–193.
 2 Eriksson 2011, 173–181.
 3 Hakanen 2011b.
 4 Lappalainen 2005a; Koskinen 2017a, 169–173.
 5 Jutikkala 1942, 360–362; Nilsson 1964, 89–92.
 6 Karonen 1999, 289–298.
 7 Nuorteva 1997; Bedoire 2001; Lagerstam 2006; Vilku 2017.
 8 Haettner Aurelius 1996; Lahtinen 2020; Lahtinen 2014; Leskelä-Kärki, Lahtinen & Väinö-Korhonen 2011; Mäkelä-Alitalo 2000.
 9 Lahtinen 2012, 123–139; Norrhem 2014, 49–50.
 10 Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 188–190.
 11 Lagerstam & Parland-von Essen 2010.
 12 Norrhem 2007, 9–11.
 13 Sidén 2001, 178–179 och passim.
 14 Haettner Aurelius 1996; Lagerstam 2007, 25–31; Milles 2015; Samuelson 1997, 287.
 15 Bergner 1997; Hansson 1993; Norrhem 2007, 58–60; Runefelt 2001, 100–109; Stadin 2004, 143–168 och passim.
 16 Niléhn 1983, 80–102; Norrhem 2007, 57–60; Stadin 2004, 98–142.
 17 Runeby 1962, 182–191; Sellberg 2003–2006.
 18 Nuorteva 1997, 383–387, 416, 434–436.
 19 Ahnlund 1940, 74–75; Norrhem 2007, 53, 118–119, 128–138; Norrhem 2014, 39–41; Stadin 2004, 379–380; Mäkelä-Alitalo 2000.
 20 Englund 2001, 364–371; Haettner Aurelius 1996, 72–74.
 21 Korhonen 1939, 114–146; Lagerstam 2007, 100; Sjöstrand 1941, 27–28, 79–88, 114–115.
 22 Lagerstam 2007, 95–98; Lagerstam 2008, 106–111.
 23 Blumfeldt 1964–1966; Virrankoski 2001a; Englund 2001, 498–503.
 24 Lindquist 1939, 415–420
 25 Bergner 1997, 73–74 och passim.; Haikari 2009, 9–11; Stenberg 1998, 21–33, 49–59.
 26 Bergner 1997, 74–75; Tuhkanen 2008, 135–149.
 27 Haikari 2009, 41–45; Samuelson 1997, 289; Stadin 2004, 154.
 28 Anthoni 1937, 64–75; Lappalainen 2009, 245–258; Tawaststjerna 1935, 2–6; Waaranen 1863, 160–162, 191–198, 203–208.
 29 Koskinen 2011, 58–61, 398; Lahtinen 2016, 35–41; Lappalainen, M. 2001, 1–24; Lappalainen 2009, 204–205, 236–241, 260, 265–266, 280; Matikainen 2016, 406–413; Samuelson 1993, 247–249.
 30 Bedoire 2001, 85, 148 (kartorna); Hakanen 2011b, 56–59; Karonen 2008, 168; Lappalainen 2005a, 49–50; Lehtinen 1961, 274–298; Samuelson 1993, 35–36; se även Blomstedt 1932, 49–50.
 31 Droste 2006; Hakanen 2011a; Hakanen & Koskinen 2017; Norrhem 1993; Persson 1999.
 32 Lahtinen 2009; Norrhem 2007, 47–68; Stadin 2004, 145–168.
 33 Teerijoki 2014.
 34 Hakanen 2011b; Hytönen 2004, 56; Villstrand 2004, 110–113.
 35 Hakanen 2011b; Jokipii 1956, 148–156; Jokipii 1960, 194–195.
 36 Hakanen 2011b, 165; Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 196–198; Vilku 2017, 283–285.
 37 Hakanen 2009, 102–107; Klinge 1990, 7–13; Laitinen 1912, 53–126.
 38 Lappalainen 2002, 264.
 39 Karonen 2008, 162–165; Karonen 2014a, 19.
 40 Englund 1989, 39–44.
 41 Englund 1989, 26–27, 33–36, 46.
 42 Englund 1989, 30, 33.
 43 von Konow 2005, 100; Sikeborg 2011, 29–30; Englund 1989, 157–158.

- 44 Englund 1989, 154–158, 172–176; von Konow 2005, 108.
- 45 Englund 1989, 105–108, 112–113; Sikeborg 2011, 14.
- 46 Englund 1989, 113–119.
- 47 Horn 2012, 21.
- 48 Sikeborg 2011, 13–15, 23, 38–42.
- 49 Villstrand 2011, 484; Lappalainen 2002, 264.
- 50 Matikkala 2011, 21.
- 51 Miettinen 2011, 98; Matikkala 2011, 21; Bergroth 2014, 89–90.
- 52 von Bonsdorff 1988, 266; Miettinen 2011, 98–101; Brummer 2011, 105; Sikeborg 2011, 36–39.
- 53 Matikkala 2011, 23.
- 54 Englund 1989, 112–113.
- 55 Englund 1989, 51–52.
- 56 Jutikkala & Suolahti 1934, 36–37; Englund 1989, 29.
- 57 Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 184–190, 194–204.
- 58 Englund 1989, 83–86; Sikeborg 2011, 25–26.
- 59 Englund 1989, 86–88.
- 60 Karonen 2014a, 19–20.
- 61 Klinge 2014, 15–16; Särkiö 2014, 31.
- 62 Horn 2012, 19.
- 63 Wirilander 1982, 34–40, 48–49.
- 64 Englund 1989, 30, 70–71, 81, 218–220.
- 65 Englund 1989, 78–79.
- 66 Villstrand 2011, 490–491.
- 67 Pylkkänen 1970, 38–45; Wirilander 1982, 43, 59–63.
- 68 Englund 1989, 207–218; Villstrand 2011, 491.
- 69 Wittrock 1913, 49; Wirilander 1982, 51.
- 70 Englund 1989, 55.
- 71 Englund 1989, 128–130, 144.
- 72 Karonen 2002, 11–17; Karonen 2014a, 20–21.
- 73 Englund 1989, 95–96, 101, 202–204; Vilkkuna 2002, 169–177.
- 74 Englund 1989, 202–204.
- 75 Jutikkala & Suolahti 1934, 37–40; Korpiola 2014.
- 76 Englund 1989, 99–100.
- 77 Englund 1989, 194–202.
- 78 Einonen 2011, 137–142; Lappalainen 2005a, 166–172, 206–208; Lehtinen 1961, 273; Westerlund 1923, 150–151.
- 79 Westerlund 1923.
- 80 Asunmaa 1960, 33–38, 48–75; Koskinen 2013, 223–225; Koskinen 2017a, 168; Lappalainen 2014, 56–58; Miettinen 2018, 147–150; von Törne 1926, 10; Koskinen 2017a, 168; Koskinen 2013.
- 81 Karonen 2001; Ullgren 2004, 147–152, 181–183, 319–324.
- 82 Nuorteva 1997, 343; Gillingstam 2000–2002.
- 83 Halila & Mäkelä-Alitalo 2001; Lehtinen 1961, 351–355; Marjomaa 2001.
- 84 Lappalainen 2005a.
- 85 Magnusson 2003, 32–59.
- 86 Qvidja 1480-tal, Svidja 1540, Kankas (Masku) 1530-tal, Vuorentaka (Halikko) 1570-tal, Sjunby 1560-tal, Karuna (Sagu) 1566, Sundholm (Nykyrko) 1530-tal, Tjusterby (Pernä) 1550-tal, Grabbacka (Karis) 1566, Lehtis (Mietois) 1584, Äminne (Halikko) 1571, Fulkila (Salo) 1500-tal, Gennäs (Pojo) 1500-tal, Haapaniemi (Kisko) 1500-tal, Hannula (Villnäs) 1500-tal, Isokylä (Närendal) 1500-tal, Poiko (Rimito) 1500-tal, Järppilä (Tövsala) 1570, Kärkis (Salo) 1500-tal, Kjulä 1576, Laukko (Vesilax) 1500-tal, Lemsjöholm (Villnäs) 1500-tal, Mälkilä (Björnå) 1580, Nynäs (Lemo) 1500-tal, Perno (Åbo) 1500-tal, Brinkhall (Åbo) 1500-tal, Tavinsalmi (Maninga) 1545, Vesunda (Hattula) 1570, Visborg (Pojo) medeltid, Yläne 1500-tal. – Listan skulle kunna göras ännu längre, för endast spridda uppgifter eller berättelser finns bevarade från ytterligare 13 gods. Kauranen 2005, 112–114.
- 87 Jutikkala & Nikander 1939, 1941, 1944; Kauranen 2005.
- 88 Koskinen 2010; Kauranen 2005, 110–111.
- 89 Kauranen 2005, 110.
- 90 Dahl & Gardberg 1994, 40–41.
- 91 Lahtinen 2005, 15–18; Lappalainen 2005b, 21–34.
- 92 Lappalainen 2005a, 78–95, 131–138; Jutikkala & Nikander 1939, 645.
- 93 Villstrand 2009, 84–85, 87.
- 94 Villstrand 2009, 87–88.
- 95 Ebba Leijonhufvuds make var Sten Eriksson Leijonhufvud som tidigare genom generationer av äktenskap knutits till den kungliga Vasaätten. Sten Leijonhufvud dog av sina skador i samband med tronskiftet, och som belöning för hans offer beviljades hans hustru och hennes efterkommande grevskapet Raseborg som förläning. Ivan Svalenius: Sten Eriksson (Leijonhufvud). <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11175>
- 96 Jokipii 1956, 41–48. Dessutom beviljades åtta nominella friherreskap utan några förvaltningsmässiga rättigheter.

- 97 Jokipii 1956, 75–76; Haikari 2009, 34–35.
Jfr Jokipiis och Haikaris syn på ”absintism”.
- 98 Härö 1988, 215–218.
- 99 Lagerstam 2006, 110.
- 100 Strathern & Stewart 2000.
- 101 Lagerstam 2006, 111.
- 102 Lagerstam 2006, 108.
- 103 Lagerstam 2006, 111.
- 104 Koskinen 2017b, 80.
- 105 Gardberg 1979, 162–163.
- 106 Härö 1988, 215–216; Gardberg 2002, 135–136.
- 107 Gardberg 1989, 48; Lounatvuori 2005, 87; Villstrand 2009, 88.
- 108 Härö 1988, 218–220; Gardberg 1989, 42–47; Lounatvuori 2005, 82–93; Kuurne 2014, 111–112, 115–116.
- 109 Gardberg 1989, 48–50; Gardberg 2002, 138–140.
- 110 Villstrand 2009, 86.
- 111 Gardberg 1979, 163–165; Gardberg 2002, 136; Lagerstam 2006, 108–110.
- 112 Gardberg 1979, 163; Lagerstam 2006, 108.
- 113 Carrier 2003.
- 114 Lagerstam 2006, 109–110; Olausson 2014, 103.
- 115 Härö 1988, 215–217; Frondelius 2005, 129.
- 116 Gardberg 1987, 297–300.
- 117 Härö 1988, 219–220; Lounatvuori 2005, 88; Lagerstam 2006, 110–111; Lagerstam 2014, 124.
- 118 Lagerstam 2007, 220.
- 119 Lagerstam 2007, 219–220.
- 120 Lagerstam 2006, 112–113.
- 121 Gardberg 2002, 131; Lagerstam 2014, 126.
- 122 Kokki 2014, 143–151; Lagerstam 2006, 112.
- 123 Lagerstam 2006, 112; Hanka 2002, 344; Kuurne 2005, 116–119; Kuurne 2014, 116–118.
- 124 Bäcksbäcka 1988, 246–248; Savolainen 2014, 153–157.
- 125 Lagerstam 2014, 119.
- 126 Lagerstam 2007, 235; Lagerstam 2014, 122–123.
- 127 Larsson Haglund 2004, 51–80.
- 128 Lagerstam 2014, 126.
- 129 Bäcksbäcka 1988, 246.
- 130 Tamminen 2014, 74; Tillander-Godenhjelm 2014, 82–83.
- 131 Koskinen 2017a, 170.
- 132 Pylkkänen 1970, 399–403; Tamminen 2014, 67.
- 133 Lagerstam 2006, 113.
- 134 Koskinen 2010.
- 135 Pirinen 1996, 80; Laitinen 2016, 222, 231–237.
- 136 Hanka 2014, 38–42; Tuhkanen 2005, 270–272.
- 137 Pirinen 1996, 80–81.
- 138 von Bonsdorff 1988, 297–298; Tuhkanen 2008, 135–140.
- 139 Tuhkanen 2005, 266–275; Tuhkanen 2008, 7–12, 143–153; Hanka 2014, 40.
- 140 Brummer 2011, 102–103, 109; Hanka 2014, 38; Bergroth 2014, 89–90.
- 141 Matikkala 2011, 18.
- 142 Engström 2019.
- 143 Brummer 2011, 106–107; Hanka 2014, 38–39; Bergroth 2014, 85–90.
- 144 Hanka 2014, 39; Tuhkanen 2008, 90–93.
- 145 Hanka 2014, 44.
- 146 Segersven 2011, 92.
- 147 Pirinen 1996, 80; Hanka 2014, 40.
- 148 Klinge 2014, 15.
- 149 Hanka 2002, 339.
- 150 Juuti 2014, 57–60.
- 151 von Bonsdorff 1988, 298; Juuti 2014, 65–66; Lagerstam 2014, 125.
- 152 Lappalainen 2014, 45–52.
- 153 Anthoni 1937, 213–218; Lehtinen 1961, 39–41.
- 154 Glete 2002; Karonen 2014b.
- 155 Sjödel 1976, 25–26; Öhlander 1903, 16.
- 156 Clason 1895, 52–70; Jokipii 1956, 26.
- 157 Oksanen 1985, 70–72; Syrjö 2014.
- 158 Wetterberg 2002, 141–147.
- 159 Lappalainen 2014, 143–144; Karonen 1999, 121–123; Åslund, 2005, 38; Sellberg 2003–2006.
- 160 *Svenska riksdagsakter* 1931, 111–124; Öhlander 1903, 29–30.
- 161 Ahnlund 1940, 403–404; Öhlander 1903, 20–32 (jfr von Konow 2005, 97).
- 162 Lagus 1860; Lappalainen 2014, 96–103; Lehtinen 1961, 54–61.
- 163 Boëthius 1926, 65–69; Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll, 1–8.
- 164 Ahnlund 1940, 404–405; Boëthius 1926, 64–81; Tandefelt 2013, 15–19; von Törne 1926, 19–31; Åberg 1999, 28–39.
- 165 Boëthius 1926, 74; Mäkinen 2002, 42, 54, 78; Oksanen 2003; von Törne 1926, 36.
- 166 Englund 1996; Karonen 1999.
- 167 Englund 1996, 181–221; Glete 2002; Lindgren 1985; Nilsson 1990.

- 168 Korhonen 1939, 131, 199–200, 295, 458; Lappalainen 1975, 47–51.
- 169 Lappalainen, M. 2001, 36–39; Sjöstrand 1941, 155–158; Sörensson 1922, 214–227.
- 170 Englund 1989; Eriksson 2011, 377; Tommila 1989, 182–185; Vuorinen 2010.
- 171 Niléhn 1983; Nuorteva 1997; Sjöstrand 1941, 191–195.
- 172 Fahlbeck 1898, 532–533; Korhonen 1953; Lappalainen 1975; Lappalainen, J. 2001.
- 173 Sjödel 1976, 38–44; Sjöstrand 1941, 156; Odhner 1865, 369 (not 4).
- 174 Runeby 1962.
- 175 Korpiola 2014; Lahtinen 2014, 157–159; Lappalainen 2005a, 162–172; Trolle Önnersfors 2014.
- 176 Fahlbeck 1898, 530–531; von Törne 1926, 35–39.
- 177 Asker 1990; Lappalainen, M. 2001; Ullgren 2004, 14–23, 319–322.
- 178 Sjödel 1976, 63.
- 179 Boëthius 1931; Lappalainen 2005a.
- 180 Englund 1989, 26–48.
- 181 Asker 2004; Haikari 2009, 63–64 och passim; Jonsson 2005; Lappalainen 2017.
- 182 Haikari 2009, 13–15; Karonen 1999, 201–202.
- 183 Haikari 2009, 11–12; Prytz 2013, 213; Swedlund 1936, 122–123.
- 184 Englund 1989, 28–30; Englund 2007, 66, 83–84; Prytz 2013, 63–66; Syrjö 2001a.
- 185 Hallenberg 2008; Jutikkala 1942, 336–340; Karonen 1999, 201–202.
- 186 von Bonsdorff 1886, 52–53; Jokipii 1956, 41; Swedlund 1936, 135–136.
- 187 Haikari 2009; Jokipii 1956; Jokipii 1960; Kepsu 2014.
- 188 Haggrén 2005a, 37–47; Rasila, Jutikkala & Mäkelä-Alitalo 2003, 270–274; Jutikkala 1934, 495–497; Jutikkala 1932, 23–31; Miettinen 2018, 144–148; Swenne 1933, 44–56, 65–75; Waaranen 1863, 117, 123; *Förvaltningshistorisk ordbok*.
- 189 Jutikkala 1942, 341–344.
- 190 Haikari 2009, 15–17 och passim.
- 191 Dahlgren 1964; Florén 1992, 52–55.
- 192 Dahlgren 1964; Eskola 2014; Swedlund 1936, 251–261.
- 193 Katajala 2002, 207–228 och passim; Ylikangas 2000, 248–277.
- 194 Lappalainen 2007, 120–135; Oksanen 1981, 108; Rosenlew 2005.
- 195 Sjödel 1976, 46–47, 54–62.
- 196 Dahlgren 1964; Rystad 1955; Wittorck 1914.
- 197 Fähræus 1936; Saloheimo 2014; Tarkiainen 2014; Ullgren 2015; Wittrock 1908, 355; Wittrock 1931.
- 198 Jokipii 1956, 65–67; Nilsson 1964, 108–111; Rystad 1955, 110–115.
- 199 Rystad 1955, 29–47.
- 200 Jutikkala 1942, 382–384; Lindqvist 1956, 5.
- 201 Rosén 1967, 176.
- 202 Haggrén 2005b, 55–56; Jutikkala 1932, 32–36; Upton 1998, 67.
- 203 Rystad 2001; Upton 1998.
- 204 Hakanen & Koskinen 2017; Sjödel 1966, 7–23.
- 205 Ullgren 2015.
- 206 Dahlgren 1992, 111–114; Fahlbeck 1898.
- 207 Katajala 2002, 318–322; Virrankoski 2001b.
- 208 Lappalainen 2012, 43–46, 179–186.

Adeln på 1700-talet

- 1 Se t.ex. Cederberg 1942, 123; Renvall 1962, 235.
- 2 Nordin 2000, 283.
- 3 T.ex. Juva 1947, 43–45; Wirilander 1982, 353–354.
- 4 Carlsson 1949, 17.
- 5 Carlsson 1949, 42; Valentin 1915, 266–272, 278–279; Wirilander 1982, 13–15
- 6 T.ex. Valentin 1915, 249, 252, 286, 288–290; Metcalf 1985b, 124–125, 154.
- 7 Tandefelt 2008, 52–71.
- 8 Carlsson 1962, 16; Wirilander 1982, 345–348.
- 9 Sirén 1985, 60–63; Parland-von Essen 2001, 222–228.
- 10 Laine 2006, 270–272; Wolff 2004, 105.
- 11 T.ex. Herlitz 1967, passim.
- 12 T.ex. Karonen & Villstrand 2014, passim; Karonen 2020, passim.
- 13 Se särskilt Gustafsson 1994, 156–157; Jutikkala 2003, 389; Katajala 2002, 22–23, 25, 89–90, 415 och passim.
- 14 Mäkeläinen 1972, 88–89.
- 15 Döpta i Nastola församling 20.2.1801, RA.
- 16 Grauers 1971–1973; Jutikkala 2014.
- 17 Pitkäranta 2000.
- 18 Vainio-Korhonen 2011b, 40–41.
- 19 Vainio-Korhonen 2011b, 41–42.
- 20 Wirilander 1982, 212, 218–222.

- 21 Ilmakunnas & Norrback 2020, 12–18.
- 22 Vainio-Korhonen 2011b, 84–85.
- 23 Rimpiläinen 1971, 188–204.
- 24 Vainio-Korhonen 2016, 109.
- 25 Vainio-Korhonen 2011b, 49.
- 26 Pylkkänen 1984, 105–122.
- 27 Sophie Creutz till Sofie Munsterhjelm 9.10.1815. Sofie Jeanette Munsterhjelm arkiv (SLSA 1291), SLS.
- 28 Vainio-Korhonen 2012a, 12; jfr Mäkeläinen 1972, 85–89.
- 29 Lönnqvist 1992, 110–111, 133–134, 138.
- 30 Vainio-Korhonen 2009, 162.
- 31 Pylkkänen 1982, 456–457.
- 32 Lönnqvist 2007, 197–225.
- 33 Kaarninen & Kaarninen 2002, 21, 25–27; Mäkeläinen 1972, 78.
- 34 Ilmakunnas 2012, 48–65.
- 35 Aminoff 1994, 175.
- 36 Ilmakunnas 2012, 50–59; Kaarninen & Kaarninen 2002, 26.
- 37 Tarkiainen 2014a.
- 38 H. G. Porthan till G. M. Sprengtporten 19.12.1784, citerat i Vainio-Korhonen 2009, 131.
- 39 Rahikainen 2004, 22–23, 33–35.
- 40 Vainio-Korhonen 2011b, 30.
- 41 Mäkeläinen 1972, 78; Åström 1993, 269–271.
- 42 Mäkeläinen 1972, 71; Wirilander 1950, 176–179.
- 43 Åström 1993, 261–267.
- 44 Vainio-Korhonen 2011b, 37.
- 45 Aminoff 1994, 80, 247; Vainio-Korhonen 2006, 143–144; Vainio-Korhonen 2009, 166.
- 46 Raussi-Tihula 1999, 82–85; Åström 1993, 314–317.
- 47 Munsterhjelm 1970 (1799–1801), 9–10.6.1800, 15.6.1800 och 15.7.1800.
- 48 Ilmakunnas & Vainio-Korhonen 2020, 75.
- 49 Vainio-Korhonen 2011b, 32; se även Tandefelt 2012a, 65–84.
- 50 Vainio-Korhonen 2011b, 32; Vainio-Korhonen 2009, 123.
- 51 Vainio-Korhonen 2011a, 141–158.
- 52 Munsterhjelm 1970 (1799–1801), 19.1.1800 och 10.4.1800; Thelander & Tandefelt 2019.
- 53 Vainio-Korhonen 2011b, 153; Vainio-Korhonen 2011a, 141–158.
- 54 Parland-von Essen 2005, 157–162, 169–189.
- 55 *Frihetstidens grundlagar*, Ridderskapets och adelns privilegier den 16 oktober 1723, 38–40; Carlsson 1949, 42; se även Elmroth 1962 och Elmroth 1981.
- 56 Wirilander 1982, 86–99; se även Ilmakunnas 2011, 92–93.
- 57 Ilmakunnas & Norrback 2020, 17–18.
- 58 Ilmakunnas & Norrback 2020, 21; Åström 2002–2003, 52–62.
- 59 Mickwitz & Ahlfors (red.) 2007, 47–61; Vahtola 2001; se även Wirilander 1982, 358.
- 60 Ilmakunnas 2012, 99–103; Wolff 2020, 326.
- 61 Ilmakunnas 2013; Parland-von Essen 1997; Tillander-Godenhielm 2001.
- 62 Aminoff 1994, 19–23, 34, 127.
- 63 Åström 2003.
- 64 Vainio-Korhonen 2012a, 87
- 65 Ilmakunnas 2017b.
- 66 Knuutila 1990, 594–595.
- 67 Ilmakunnas 2012, 69–70; Miettinen 2012, 205; Vainio-Korhonen & Lahtinen 2015, 116–119, 149.
- 68 Rundquist 1989, 202–209; Vainio-Korhonen 2009, 165.
- 69 Ramel 2003, 25–27.
- 70 Vainio-Korhonen 2011b, 40.
- 71 Aminoff 1994, 6–7, 15–16, 368–371.
- 72 Ramel 1997, 21–22.
- 73 T.ex. Ilmakunnas 2018, 77.
- 74 Knapas 2014b.
- 75 Frykenstedt 1971, 8–10.
- 76 Löwendahl 2007, 140–141; se även Tandefelt 2012a.
- 77 Vainio-Korhonen & Lahtinen 2015, 161–163.
- 78 Vainio-Korhonen 2016, 56.
- 79 Vainio-Korhonen & Lahtinen 2015, 160.
- 80 Ramsay 1909–1916, 164, sökord 'Gyllenbögel'.
- 81 Karis församlings husförhörslängd 1805–1815: 79, 188; 1816–1822: 188; 1823–1829: 135; Födda och döpta i Karis församling 24.12.1796 och 19.9.1799 samt vigda 7.8.1823 och 4.2.1827; Döda och begravda i Karis församling 28.7.1816 och 2.4.1849; Födda och döpta i Ekenäs församling 9.1.1824, samtliga i det finska Riksarkivets digitala material; Aminoff 1994, 381.
- 82 Wirilander 1982, 131–138.
- 83 Vainio-Korhonen 2016, 133–138.
- 84 Elmroth 1981, 180–186.
- 85 Ilmakunnas 2012, 40–41, 236.
- 86 Adelsvapen Wiki, "Aminoff", "Cremer", "Creutz", "Gripenberg", "Munsterhjelm"; se även Wirilander 1982, 133–134.

- 87 Vainio-Korhonen & Lahtinen 2015, 165.
- 88 Sophie Creutz till modern 15.1.1797, Arrajoki gårds arkiv, RA.
- 89 Wirilander 1982, 137.
- 90 Ilmakunnas 2019, 129–132.
- 91 Ilmakunnas 2019, 134.
- 92 Munsterhjelm 1970 (1799–1801), 2.2.1800, 5.2.1800, 6.2.1800, 7.2.1800, 12.2.1800, 13.2.1800, 14.2.1800, 15.2.1800 och 16.2.1800; se även Lönnqvist 2013, 44–48.
- 93 af Hällström 2012; Ilmakunnas 2019, 140.
- 94 Nikula 2010, 500–507.
- 95 af Hällström 2012, 345–349.
- 96 Ilmakunnas 2019, 142, 145–146, 149.
- 97 Sennefelt 2011; Skuncke & Tandefelt (red.) 2003.
- 98 Se t.ex. Ilmakunnas 2012, 173–175.
- 99 Sennefelt 2011, 63–72.
- 100 Artukka 2021; Artukka 2018; Hirn 1998; Mäkeläinen 1972, 189–208.
- 101 Wolff 2019; Wolff 2005; se även Castrén 1917.
- 102 Armfelt 1997 (1783–1784), 64–77.
- 103 Tarkiainen 2014b; Stiernstedt 2004.
- 104 Se Armfelt 1997 (1783–1784).
- 105 Se Pirinen 1996; se även Andersson 2009, 222–249.
- 106 Ilmakunnas 2019, 141, 146–147.
- 107 Ilmakunnas 2019, 149; Knapas 2004; Knapas 2005.
- 108 Pernå kyrka och prästgård, RKY, Museiverket, http://www.kulturmiljo.fi/read/asp/rsv_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1523.
- 109 Fagervik bruksområde, RKY, Museiverket, http://www.kulturmiljo.fi/read/asp/rsv_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=887.
- 110 Mansén 2001; Heikkinen 1991, 75–97; Mäkeläinen 1972, 209–222.
- 111 Heikkinen 1991, 92.
- 112 Munsterhjelm 1970 (1799–1801), 58, 67–74.
- 113 Vepsä 2009.
- 114 Tandefelt 2008, 146–230; se även Lilius 2014, 88–90 och Nygård 2005, 224.
- 115 Knapas 2014a, 373–385.
- 116 Gustafsson 2015; Holm & af Hällström (red.) 2012; Mäkeläinen 1972; Nikula 2010.
- 117 Holm 2012, 280–299; Litonius 2011, 329–360.
- 118 af Hällström 2012, 332–351; Tandefelt 2012c, 324–325; Ilmakunnas 2019, 140, 152.
- 119 För mer om Gustav III:s sätt att påverka politiken, se Lönnroth 1986 och Tandefelt 2008.
- 120 Wijnblad 1755; Alm 2000; Ilmakunnas 2020, 46–48; Koskinen 2012, 41–66; Lounatuori 2008; Märtilius 2000.
- 121 Koskinen 2012; Koskinen 2013.
- 122 Ilmakunnas 2012, 276–298; Ilmakunnas 2020; Koskinen 2012; Koskinen 2013; om Fagervik, se Koskinen 2012, 202–249.
- 123 Ilmakunnas 2020; Koskinen 2012, passim.
- 124 Kuurne 2005, 119–125; Lounatuori & Knapas (toim.) 2005, bilderna på s. 95 och 191; Tandefelt 2012b, bilderna på s. 36–37, 50, 60 och 73.
- 125 Koskinen 2012, 359–363; Kuurne 2005, 119–125.
- 126 Jfr Ulväng 2013 och Ulväng 2019, 104.
- 127 Knapas 2007.
- 128 Kuurne 2015.
- 129 Hisinger 2015 (1783–1784).
- 130 Lounatuori (red.) 2004.
- 131 Mäkelä-Alitalo & Häyrynen 2003.
- 132 Ilmakunnas 2019, 149–152; Knapas 2004, 45–49.
- 133 Ilmakunnas 2019, 149–152.
- 134 Ilmakunnas 2016, 37–42; Lounatuori (red.) 2004, passim; Ulväng 2008, 168–176; Vainio-Korhonen 2011b, 32–33, 140–145.
- 135 T.ex. Lounatuori 2004 (red.), 102–122.
- 136 Munsterhjelm 1970 (1799–1801), 37, 59, 61, 64–65, 76.
- 137 Ilmakunnas 2012, 276–296; Koskinen 2012, passim; Koskinen 2013, passim.
- 138 Kuurne 2008, 21.
- 139 Ilmakunnas 2012, 160–161.
- 140 Tandefelt 2008, 107–108.
- 141 Brown 2012; Ilmakunnas 2017a.
- 142 Brown 2012; Ilmakunnas 2017a, 49–51.
- 143 Brown 2012, 261–347.
- 144 Mickwitz & Ahlfors (red.) 2007, 46–61.
- 145 Tandefelt 2008, 101–106.
- 146 Ilmakunnas 2017a, 52, 55.
- 147 af Hällström 2020, 24.
- 148 Nikula 2010, 20.
- 149 Nikula 2010, 27.
- 150 Eklund 1997; Nikula 2010, 472–473.
- 151 Hildebrand, Nikula & Berh 1949.
- 152 Ilmakunnas 2017b; Lönnqvist 1985, 11–15; Åström 1993, 309–319; Vainio-Korhonen 2012, 48, 52.
- 153 Ilmakunnas 2017b.
- 154 Hassan Jansson 2013; Ilmakunnas 2012, passim; Ilmakunnas 2015, 116–117; Rahikainen & Vainio-Korhonen 2015, 31–36; Runefelt 2005.

- 155 *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll* 1765–1766:2, 78, 89–99; Ilmakunnas 2012, 140.
- 156 Pylkkänen 1982; Pylkkänen 1984.
- 157 Vilkuina 2019, 105.
- 158 Rasmussen 2015.
- 159 Brown 2007, 423–425; Vainio-Korhonen 2011b, 186–187.
- 160 Brown 2007; Ilmakunnas 2012, passim; Pylkkänen 1982; Pylkkänen 1984; Rasmussen 2010; Rasmussen 2015; Suolahti 1993, 72–75; om ordenstecken, se Strömberg, Nuorteva & Forssell (red.) 2007.
- 161 Ilmakunnas 2011, passim; Pylkkänen 1982; Pylkkänen 1984.
- 162 Rangström 1997, 197.
- 163 Rangström 1997, 165–177; Pylkkänen 1984, 57–69; se även Ilmakunnas 2012, 140 och Alm 2016.
- 164 Åström 2010–2011.
- 165 Koskinen 2013, 164–165.
- 166 Ilmakunnas 2016, 163–204; Ilmakunnas & Norrback 2020; Koskinen 2013, 165; Suolahti 1993, 64–65; Vainio-Korhonen 2006, 143.
- 167 Ahokas 2011, 182–198; Mäkeläinen 1972, 24–28; se även Laine 2003 (toim.), Laine 2006, af Forselles & Laine (toim.) 2008 och Kalleinen 2014, 51–52.
- 168 Nikula 2010, 470–471; även Ahokas 2011, 150–182.
- 169 Laine 2010; Wolff 2005, 235–248.
- 170 Wolff 2015; Wolff 2019; se även Sarjala 2001.
- 171 Aminoff 1994, 30–31.
- 172 Mäkeläinen 1972, 173–188; Wolff 2015; även Ilmakunnas 2012, 172–175.
- 173 Carlsson 1962, 36–37; Elmroth 1962; om antalet ämbeten och konkurrensen om dem, se Wirilander 1950, 115; Wirilander 1982, kap. 3.
- 174 Beräknat utifrån uppgifterna i tabell 1 och 2 i Carlsson 1967; Wirilander (1950, 153–157) skildrar ingående förändringen av antalet centrala finska civila och militära arbeten från 1720-talet till början av 1800-talet och visar på officersvakansernas stora betydelse som tjänsteställen.
- 175 Carlsson 1962, 39–40; Elmroth 1962, 84–86.
- 176 Den största skillnaden mellan regeringsformerna 1719 och 1720 var att den sistnämnda praktiskt taget avskaffade alla tidigare särskilda kompetenskrav för riksråden. Stavenow 1890, 21–22, 28, 32; se även Carlsson 1962, 32, Elmroth 1981, 223, Metcalf 1985b, 117–121 och Wirilander 1950, 143.
- 177 Särskilt Carlsson 1962; Elmroth 1962; Elmroth 1981; Wirilander 1982, 400 (bilaga 7); om officerskårens betydelse, se Artéus 1982.
- 178 T.ex. Elmroth 1962, 98, 101; Elmroth 1981, 223; Wirilander 1982, 400 (bilaga 7).
- 179 Carlsson 1967, 152–153; Juva 1947, 49, 67–71.
- 180 Klinge 1988, 486–496, 525–527; Strömberg 1988, 320–324; Strömberg 1996, 156, 158–160.
- 181 Beräkningen av antalet domare enligt matrikeln i Holmberg, Eriksson & Blomstedt 1959. För en uppskattning av krigaradelns andel, se Renvall 1962, 236 och där anförd litteratur. Om juridisk examen, se t.ex. Walta 2005, 30 och Wirilander 1950, 160.
- 182 Se t.ex. Karonen & Villstrand 2014 och där anförd litteratur.
- 183 Mickwitz & Ahlfors (red.) 2007; Teerijoki 2001a; Teerijoki 2001b; Vahtola 2001.
- 184 Blåfield 2014; gällande släkten Nordenskiöld, se särskilt Kalleinen 2014 och Mäkelä-Alitalo & Häyrynen 2003.
- 185 Sarkamo 2011, ett flertal ställen; Wirilander 1950, 24–25, 111–116, 124–126, 179–180.
- 186 Thisner 2007, 76, 113–116, 122, 137 och mer allmänt kap. 4; om de värvade regementenas specialsituation, se t.ex. Screen 2010, särskilt 33–45, Wirilander 1950, 189–190, 232–239 och Wirilander 1982, 97–98, 238–240.
- 187 Thisner 2007, 139; Walta 2005, 35–39.
- 188 Halila 1962, 511–516; Samuelson 2008, 114–129; Screen 2007, kap. 10.
- 189 Wirilander (1955:1, 105, 107–108, 112) behandlar inte flottans officerskår.
- 190 Wirilander 1950, 39, 92–98.
- 191 Juva 1947, 49.
- 192 Jutikkala 2014; Pitkäranta 2000; allmänt om kriterierna för hur riksrådet utsågs, se Stavenow 1890, 1, 12, 14.
- 193 Knapas 2014b; Knapas 2014c; Haggrén 2001a; Syrjö 2014c; Syrjö 2014d; Haggrén 2006; Marjomaa 2014.
- 194 Ganska många av mösspartiets anhängare med förbindelser till Finland framträdde i ett tvivelaktigt ljus eller dömdes för intrigerande med representanter för främmande makter, i praktiken oftast Ryssland. Se t.ex. Adam Fredenstierna (1685–1772) (Haggrén 2001b); Samuel Åkerhielm (1684–1768) (Haggrén 2014c); Georg Fredrik Tigerstedt (1729–1790) (Mäkelä-Alitalo 2000); Johan Henrik Hästesko (af Målagård) (1741–1790) (Syrjö 2014b; Bendt Johan Hastfehr (1737–1809)

- (Syrjö & Mäkelä-Alitalo 2014); om G. A. Reuterholm, se t.ex. Tarkiainen 2014c.
- 195 Blomstedt 1986, 282–283; Juva 1947, 183, 199, 205; Jägerskiöld 1962, 129–131, 159; Karonen 2020, 414–416, 436–437; Lönnroth 1986, 178, 185–186; Pulma 1997; Tommila 1984, 64–65; Wolff 2008, 22, 98, 106–118, 123.
- 196 Syrjö 2014a.
- 197 Wirilander 1982, 112–113, 174–176; för en övergripande analys av aristokratins konsumtion och de inkomster och utgifter den grundade sig på, se Ilmakunnas 2012.
- 198 Jutikkala 1954; Koukkula 1964, 80, 88, 90; Snellman 2012.
- 199 Thisner 2007, 80–88.
- 200 Jutikkala 1932, 111–112, 114, även not 1; Jutikkala 2003, 385; Snellman 2012.
- 201 Blomstedt 1976, 119; Jutikkala 1932, 125.
- 202 Jutikkala 2003, 389; om von Fersen, se Ilmakunnas 2012.
- 203 Jutikkala 1932, 32–37.
- 204 Ulväng 2004, 27–28, 78; Ulväng 2017, 47–48; Ulväng 2019, 104. Jfr även t.ex. Snellman 2012.
- 205 Jutikkala 1932, 134; Ulväng 2019, 104; jfr även Jutikkala 1968, 179, där Finland 1809 uppges ha haft 265 frälsesäterier och 253 säterirusthåll.
- 206 Utgångspunkten för materialurvalet är de nyländska storgods som i en bilaga i Snellman 2012 uppges ha varit i adelns ägo år 1800. Materialet omfattar sammanlagt 197 storgods, dvs. gårdar som 1939 hade minst 100 hektar åkermark. Av dessa gods ägdes långt över 100 överhuvudtaget inte år 1800 av adeln eller var inte ens grundade vid den tiden. Uppgifterna har för 1700-talets del kompletterats med hjälp av i synnerhet Jutikkala & Nikander 1939; Ahlbäck 1946 samt lokalhistorisk forskning.
- 207 Snellman 2012 och där anförd litteratur; jfr även Samuelson 2008, kap. 6, där han gör en jämförelse med jordägandet i Finland genast efter freden i Fredrikshamn.
- 208 Jutikkala 1932, 130; Koskivirta 2010, 43, 49.
- 209 Blomstedt 1976, 121; Jutikkala 1932, 119–120; Jutikkala 2003, 388–389; Lönnqvist 2019.
- 210 Lönnqvist 2019, 42 (karta).
- 211 Stensböle Fideikommissbrev af Konung Gustaf III, egenhändigt undertecknat den 24 februari 1786 (mapp 1), Stensböle gårds arkiv (SLSA 1070), SLS; Degerman, Edgren & Sirén 2004, passim; Ilmakunnas & Norrback 2020, 21; Lönnqvist 2019, 60–61.
- 212 Jutikkala 1932, 128–129.
- 213 Koskivirta 2010, 50; Sainio 2001; Tarkiainen 2001a.
- 214 Karonen 2004, passim.
- 215 Högberg 1967, 283.
- 216 Jfr t.ex. med Jennings & Finlay som vid århundradets mitt bl.a. ägde Koskis, Fiskars, Antskog, Kulla och Männäinen. Jfr även Haggrén 2003; Haggrén 2014a; Haggrén 2007; Annala 1928, 207, 214, 429–430; Vilkuna 1994, 29, 306.
- 217 Autio 2009; Haggrén 2009; Jutikkala 1932, 114.
- 218 Om Samuel af Ugglas (1750–1812) och släkten af Ugglas som industriidkare och ämbetsman, se Haggrén 2007; om Falander-Wasastierna, se Karonen 2004.
- 219 Lindström 1905, 61.
- 220 Kuisma 1985, 146; Kuisma 1993, 20.
- 221 Ahvenainen 1984, 96–97.
- 222 Kuisma 1983, 106.
- 223 Ahvenainen 1984, 112–119.
- 224 Kuisma 1983, 32–34.
- 225 Ahvenainen 1984, 97–98; Luttinen 2012, 159–160.
- 226 Lewenhaupt 1962.
- 227 Haggrén 2006; Kovero 1946, 145; jfr Annala 1928, 228–331.
- 228 Haggrén 2006.
- 229 Annala 1928, 34–35 och passim; Haggrén 2014b.
- 230 Annala 1928, 336–337.
- 231 Se t.ex. Karonen 2020 på ett flertal ställen. Om adelns mest centrala aktörer inom partierna, se Wolff 2008, 22–24.
- 232 För mer om detta, se särskilt Stavenow 1890; Karonen 2004; Renvall 1962, 239–241.
- 233 Se särskilt Stavenow 1890, s. 14–16; Renvall 1962, 239–241.
- 234 För en uppskattning av antalet representanterna i riksdagen, se Karonen, Roitto & Ojala 2018, 91 (tabell 1); Renvall 1962, 235–236.
- 235 Alanen 1963, 77; Koukkula 1964, 80; Renvall 1962, 235–237; jfr Artéus 1982 och Metcalf 1985b, 124 (Metcalf betonar den höga generella kunskapsnivån hos adelns representanter i riksdagen).
- 236 Lönnroth 1986, 192–194; Renvall 1962, 368.
- 237 Metcalf 1985a, 162, 164, 175.
- 238 Uppskattningen gällande de finska adelsmännens deltagande baserar sig på uppgifter som tagits fram av Pentti Renvall (1962, 174,

- 236) och Tuomo Koukkula (1964, 88, 90). Statistiska uppgifter också i t.ex. Karonen, Roitto & Ojala 2018, tabell 1, och Landberg 1932, 209.
- 239 Karonen, Roitto & Ojala 2018 och där anförd litteratur.
- 240 Halila 1962, 483–484; Nummela 1961, 343–346.
- 241 Renvall 1962, 233–234, 236–237.
- 242 Här har registerdelarna i källutgåvorna av *Sveriges ridderskaps och adelns riksdagsprotokoll* använts. Riksdagsregister har använts för åren 1719–1752, 1765–1766 och 1771–1772. Uppgifterna har jämförts med iakttagelser gjorda av framför allt Renvall (1962), Halme (1964), Koukkula (1964), Cederberg (1942; 1947) och von Törne (1934). För identifieringen av finska eller i Finland verksamma adelsätter har dessutom Fahlbeck 1898, artiklar i nationalbiografierna *Kansallisbiografia* och *Biografiskt lexikon för Finland*, webbplatsen Adelsvapens genealogi Wiki och listan över finländska adelsätter på Wikipedia varit till nytta. Jfr Nummela (1961, 346), som utgående från antalet talturer och/eller föredrag och ansökningar har försökt bedöma aktiviteten hos de finska adelsmän som fanns på plats i Stockholm 1808–1809.
- 243 Mäkelä-Alitalo & Häyrynen 2003; Teerijoki 2001c; Teerijoki 2001d.
- 244 Artéus 1982, 49–52; Gardberg 2014; Hammarskiöld 1949; Marjomaa 2001; Sainio 2001; Vastamäki 2003.

Adeln på 1800-talet

- 1 Snellman 2014a, kap. 2. I detta kapitel hänvisas (vilket är brukligt i en fackbok) i noterna endast till de verk som har använts direkt för den här texten, och noterna och källförteckningen ger därför inte som i en vetenskaplig publikation en heltäckande bild av forskningen på området. För inledningsavsnittets del rekommenderas läsare med djupare intresse för adelsforskningen att studera exempelvis den omfattande notapparaten i Snellman 2014a.
- 2 Särskilt inflytelserik var den marxistiskt inriktade Eric Hobsbawms stora 1800-talstrilogi som etablerade begreppet *det långa 1800-talet* (i hans tappning ”cirka 1776–1914”, hos dagens forskare ofta 1789–1914/1918). Verket undersökte den tidens samhälle som varande borgerligt och använde begreppet borgerlighetens århundrade, se trilogins sista del, Hobsbawm 1987, 8–12. Om adelns ställning i franska revolutionen enligt dagens uppfattning, se Doyle 2009 samt för nyare tolkningar av 1800-talets borgerlighet, se Gay 2002, i synnerhet 14–24; Seigel 2012, särskilt 1–6.
- 3 Se särskilt Mayer 1981; Lieven 1992; Wasson 2006.
- 4 Mayer 1981; Blanning 2000, 47–50, 74–77; Evans 2016, 282, 289; Snellman 2014a (se särskilt tabellerna över adelns yrken och diagram 12 som åskådliggör äktenskap över ståndsgrensarna).
- 5 Snellman 2014a (se särskilt tabellerna över kvinnornas yrken och gällande fattigdom s. 12, 44, 69, 72, 287).
- 6 Snellman 2014a, 63, 66, 157–158.
- 7 Snellman 2014a, 47–49, 54, 67, 77–78, 97–98, 127, 146–147, 150, 156, 227–288.
- 8 Snellman 2014a, 61–66, 150.
- 9 Snellman 2014a, 41, 43, 66, 79–80, 83, 193–194, 273.
- 10 Snellman 2014a, 68, 253.
- 11 Snellman 2014a, 65, 136. Om riddarhusbyggnaden, se närmare i avsnitten ”Den materiella världen” och ”Samhälle” i detta kapitel.
- 12 Snellman 2014a, kap. 4 och 7.
- 13 Snellman 2014a, 135–151.
- 14 Snellman 2014a, 151–156, kap. 9.
- 15 Snellman 2014a, 150–151.
- 16 Snellman 2014a, 136, 198–202.
- 17 Snellman 2014a, 227–228, 237.
- 18 Snellman 2014a, 237–241.
- 19 Wirilander 1982, 212–216, 243; Savolainen 1994, 55–56; Vuorinen 2010, 316; Vainio-Korhonen 2012, 95–104, 138; Snellman 2014, 282–283, 288 och passim; Wolff 2016a, 101.
- 20 Vainio-Korhonen 2012, 95–104, 137–163.
- 21 Vainio-Korhonen 2008, 258; Vainio-Korhonen 2012, 95–104, 137–163.
- 22 Wirilander 1982, 227. Enligt Wirilander ingick ämbetsmännen (siffran inbegriper även icke-adliga) på 1800-talet äktenskap vid ungefär 32,5 års ålder; Åström 1993, 149–151. Åströms forskning är inriktad på Savolax, men siffrorna är relativt snarlika andra forskares; Häggman 1994, 86–88. Enligt Häggman ingick ståndskvinnor på 1800-talet äktenskap vid en genomsnittlig ålder av 23,7 år; Sirén 1999, 116–120. I östra Tavastlands och södra Savolax (Sulkava, Lappträsk och Heinola) socknar 1795–99 var ståndspersonernas

- (inklusive icke-adliga) genomsnittliga giftrasålder 25,7 år för kvinnor och 33 år för män. Under den nämnda forskningsperioden skilde sig den övriga befolkningens giftrasålder åt mellan östra och västra Finland. I öst gifte man sig tidigare än i väst och den obesuttna befolkningen senare än jordägarna. Ålderskillnaden mellan makarna var mindre, bara några år.
- 23 Kotioja 2018, 21, 91–92, 135.
- 24 Emilie Cedercreutz korrespondens, Handelshuset Hackmans arkiv, ÅA. Största delen av breven är daterade på annan ort än på släkten Cedercreutz gods i Kjölo; se även Gulin 1943, 17–29, 32, 34.
- 25 Åström 1993, 180; Ilmakunnas 2013, 165–166.
- 26 Om familjens brevväxling med varandra under tider av åtskildhet, se Gulin 1943, 45.
- 27 Sirén 1999, 81–82, 84; Vainio-Korhonen 2012, 161; Kotioja 2018, 89.
- 28 Wirilander 1982, 131–138; Åström 1993, 133–135; Vainio-Korhonen 2012, 161.
- 29 Åström 1993, 137; Kalleinen 2014, 97–98; om förlossning, se t.ex. E. Cedercreutz till J. S. Hackman 11.1.1871, mapp 24, Handelshuset Hackman, ÅA.
- 30 Vainio-Korhonen 2012, 160.
- 31 Vainio-Korhonen 2012, 13, 15; Kalleinen 2014, 101; Kotioja 2018, 41.
- 32 Gulin 1943, 32; Vainio-Korhonen 2012, 79.
- 33 Gulin 1943, 37–38; Vainio-Korhonen 2012, 31, 44–57; Ilmakunnas 2013, passim; Kotioja 2018, 42–45.
- 34 Snellman 2014a, 286.
- 35 Wirilander 1982, 228, 229, 282–283, 306–307; Ilmakunnas 2013, 169–170; Artukka 2018, 125; Kotioja 2018, 45; Snellman 2014a, 279–280.
- 36 Wirilander 1982, 228, 309, 313; Joutsivuo 2010, 155–159, 164–168, 173, 180.
- 37 Snellman 2014a, 98, 205; Kotioja 2018, 49.
- 38 Gluschkoff 2008, 111–114; 377; Snellman 2014a, 50, 100.
- 39 Wirilander 1982, 289; Screen 2003, 13–27, 32; Kontinen 1991, 139.
- 40 Jutikkala 1956, 129; Screen 2003, 98–102, 123; Gluschkoff 2008, 113–114; Vainio-Korhonen 2012, 201.
- 41 Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 218.
- 42 Jutikkala 1956, 130.
- 43 Wirilander 1982, 334; Gluschkoff 2008, 121–124.
- 44 Wirilander 1982, 321–324; Joutsivuo 2010, 182; Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 218.
- 45 Joutsivuo 2010, 182.
- 46 Screen 2003.
- 47 Jutikkala 1956, 139.
- 48 Snellman 2014a, 85; Hilpinen 2017, 134, 169.
- 49 Snellman 2014a, 113.
- 50 Snellman 2014a, 112, 205.
- 51 Snellman 2014a, 205, 207, 281, 286.
- 52 Snellman 2014a, 281.
- 53 Snellman 2014a, 281; Kotioja 2018, 73–74; Wolff 2020.
- 54 Gulin 1943, 40; Norrback 2006, 41–43; Paaskoski 2006, 31; Vainio-Korhonen 2008, 221–226; Lagerstam & Parland von Essen 2010, 215; Vainio-Korhonen 2012, 31–33; Kalleinen 2014, 13; Ilmakunnas 2016, 33; Rahikainen 2018, 246.
- 55 Wirilander 1982, 55; Vainio-Korhonen 2012, 80–82, 166–167, 197; Snellman 2014a, 112–113, 159, 207; Snellman 2014b; Ilmakunnas 2017; Kotioja 2018, 59, 106.
- 56 Vainio-Korhonen 2012, 208–210.
- 57 Gluschkoff 2008, 108; Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 219; Vainio-Korhonen 2012, 32; Rahikainen 2015; Wolff 2016a, 30; Ijäs 2019, 86; Snellman 2014a, 112. Snellman har beräknat att adelskvinnorna i åldern 30–70 år som bar titeln hovfröken med de uppgifter som detta inbegrep var sex till antalet 1830 och tio 1840. Beräkningsmetoden är i viss mån problematisk eftersom den inte tar hänsyn till kvinnor yngre än 20 år. Kvinnorna lämnade i regel arbetet som hovfröken när de gifte sig, så det rörde sig specifikt om en titel och ett arbete för unga kvinnor.
- 58 Gluschkoff 2008, 108; Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 219; Vainio-Korhonen 2012, 32; Rahikainen 2015; Wolff 2016a, 30; Ijäs 2019, 86.
- 59 Vainio-Korhonen 2012, 44–63; Ijäs 2019, 86.
- 60 Rahikainen 2015, 36.
- 61 Snellman 2014a, 113, 204.
- 62 Sjuksköterskeutbildningen i Finland inleddes 1867 när Helsingfors diakonissanstalt började utbilda diakonissor som även verkade som sjuksköterskor. Den egentliga sjukvårdsutbildningen tog sin början när Röda Korset började utbilda sjuksköterskor 1889. Tallberg, 1997; Sarkio 2007, 66, 71.
- 63 Gluschkoff 2008, 110; Snellman 2014a, 205, 256, 12 adliga kvinnor i åldern 30–70 (3 %) bar titeln läkare 1920.
- 64 Kotioja 2018, 61.
- 65 Kalleinen 2001, 73.

- 66 Kotioja 2018, 49.
- 67 Gluschkoff 2008, 158; Kotioja 2018, 72, 105; Uppslagsord ”Civilstatens änke- och pupillkassa, *Förvaltningshistorisk ordbok*, <http://fho.sls.fi/uppslagsord/4907/civilstatens-anke-och-pupillkassa/>
- 68 Wassholm 2013, 169, 174–177; Kotioja 2018, 72.
- 69 Vainio-Korhonen 2012, 243–245; Kotioja 2018, 52, 72, 234.
- 70 von Frenckell 1946, 136; Vainio-Korhonen 2012, 235; Kotioja 2018, 48.
- 71 Kalleinen 2014, 14.
- 72 Gulin 1943, 32, 43.
- 73 Wirilander 1982, 146; Ilmakunnas 2013, 181; Ilmakunnas 2016, 42; Kotioja 2018, 251.
- 74 Savolainen 1994, 54–76; Vainio-Korhonen 2012, 137–14; Kotioja 2018, 55–56, 58.
- 75 Åström 1993, 180; Savolainen 1994, 137; Vuorinen 2010, 397.
- 76 Ijäs 2015, 203–207
- 77 Savolainen 1994, 155–157; Kalleinen 2001, 66.
- 78 von Frenckell 1947, 28, 94–9; Åström 1993, 182, 193–194; Savolainen 1994, 166–167.
- 79 Savolainen 1994, 157–158, 164.
- 80 Savolainen 1994, 157; Ijäs 2018, 164–165. T.ex. Zacharias Topelius (1818–1898) betraktade societetslivet som en förpliktelse, och i Viborg upplevde icke-adliga män att de fick ett kallsinnigt bemötande.
- 81 Exempelvis byggde Gustaf Adolf Ehrnrooths (1779–1848) barn sin identitet på faderns ärorika officerskarriär och inriktade sig på samhällelig och fosterländsk verksamhet. Kotioja 2018, 252.
- 82 Vuorinen 2010, 384–385.
- 83 Ett exempel på sådant övergivande av sitt stånd var Arvid Järnefelt (1861–1932) som lät sig inspireras av tolstojismen och började leva bondeliv. Kopponen 2014, 586–590.
- 84 Tigerstedt 1952, 38–39.
- 85 Kalleinen 2001, 32–34.
- 86 Kotioja 2018, 53.
- 87 Emilie Cedercreutz till Julie Hackman 29.12.1872, mapp 24, Handelshuset Hackman, ÅÅ.
- 88 Wirilander 1982, 177 (bildtexten); Ramsay 1993, 33; Savolainen 1994, 157; Långvik-Huomo 2006, 159–180; Paaskoski 2017, 33–37.
- 89 Gulin 1943, 78 och passim; Ramsay 1993, passim; Markkola 2002, 44, 61–65, 83–87; Franzen 2006, 44–46; Långvik-Huomo 2006, 171–174; Kotioja 2018, 117.
- 90 Wirilander 1982, 32–51; Norrback 2006, 45; Vuorinen 2010, 385; Ilmakunnas 2016, 49–86.
- 91 Paaskoski 2006, 26–30; Wolff 2016a, 63; Kotioja 2018, 84–86, 103–110.
- 92 Paaskoski 2006, 18; Vainio-Korhonen 2012, 158. Om spelsällskap inom adeln, se t.ex. von Frenckell 1946, 11, 100.
- 93 Ilmakunnas 2012, 177–180.
- 94 Wirilander 1982, 334; Ilmakunnas 2012, 369–373; Vainio-Korhonen 2012, 175; Kalleinen 2014, 159–160.
- 95 Wirilander 1982, 57 (bildtexten), 281 (bildtexten); Vainio-Korhonen 2012, 21–22.
- 96 Kalleinen 2001, 59, 68.
- 97 Tigerstedt 1940, 92.
- 98 von Frenckell 1946, passim; Kalleinen 2001, 79; Gluschkoff 2008, 160; Kalleinen 2014, 73; Ijäs 2018, 162–166.
- 99 Godsherrarnas sexuella relationer med underlydande eller tjänstefolk var i regel tillfälliga, men någon kultur av systematiskt sexuellt utnyttjande kan man inte tala om. Kotioja 2018, 172; Vainio-Korhonen 2012, 144–147.
- 100 Ilmakunnas 2006, 109.
- 101 Jutikkala 1956, 136; Wirilander 1982, 56–59; Moilanen 2008, 50, 62, 102.
- 102 Snellman 2014a, 68, 273–288; Wolff 2016a, 101.
- 103 Kalleinen 2001, 243.
- 104 Snellman 2014a, 26–30.
- 105 Snellman 2014a, kapitel 2.
- 106 Paaskoski 2013, 457; Hämynen 2014, 94–95.
- 107 Ellehag 1999.
- 108 Snellman 2014a, 61–65; Tandefelt 2013.
- 109 Mer om byggnaden senare i detta kapitel.
- 110 T.ex. Tarasova 2009, 111; Radzinski 2000, 26.
- 111 Siffrorna avrundade till tusental. Ström 2005, 55; Tšistjakova 2004.
- 112 Om finländare i Sankt Petersburg, se t.ex. Engman 1983; Engman 1995; Engman 2004. Om Smolna, se föregående avsnitt ”Individ och gemenskap”.
- 113 T.ex. Radzinski 2000, 26, 65–66.
- 114 Beskrivningar av olika kejserliga palats förekommer upprepade gånger exempelvis i memoarer.
- 115 T.ex. Ekman 2006
- 116 Högtidligheterna skildrades ingående i finska tidningar, se <https://digi.kansalliskirjasto.fi/>
- 117 Se t.ex. Tigerstedt 1996; Engman 1983; Engman 1995; Engman 2004 (särskilt s. 209–212); Engman 2005 (särskilt s. 104–105); Olin 1995; Klinge 1997; Tiilikainen 2008; Halén 2011a; Halén 2011b.

- 118 Om följderna av Nikolai I:s reseförbud, se Tommila 1982. Om adelsläkternas kontakter och rörlighet mellan Finland och Sverige, se Snellman 2014a.
- 119 Se t.ex. von Törne 1937.
- 120 Allmänt om kurorter, se Suvikumpu 2014. Reseskildringar är vanliga i korrespondens och memoarer, se t.ex. Schauman 1922; Ramsay 1949 och andra delen av memoarerna.
- 121 Snellman 2016, 132–133; Åström A. 1993; Blomstedt 1976, 45.
- 122 Denna generella bild bygger på den grundligare beskrivningen i följande avsnitt.
- 123 Snellman 2014a, 78, 98, 108.
- 124 Gardberg 1989, 47–50.
- 125 Gardberg 1989, 47–50.
- 126 Gardberg 1989, 54–55; Snellman & Ripatti 2015, 50–60.
- 127 Allardt 1928; Aminoff 1928; Granit 1929; Jutikkala & Nikander 1945, 33–35, 162; Gardberg 1989, 50–54; Gardberg 2004; Meurman 1985, 18–19.
- 128 Munck 1929; Jutikkala & Nikander 1939, 271; Gardberg 1989, 62–64; Snellman & Ripatti 2015, 50–60. Se avsnittet nedan om riddarhusbyggnaden.
- 129 Gardberg 1989, 64–65; Sippolan s.a.
- 130 Jutikkala & Nikander 1945, 404; Gardberg 1989, 65.
- 131 Jutikkala & Nikander 1939, 397; Jutikkala & Nikander 1945, 315; Forsby bruksområde, RKY; Amberg 2003.
- 132 Heinricius 1914, 13, 22.
- 133 Heinricius 1914, 73–74, 108; Kalpa 1980, 118–119; Laaksonen 1990.
- 134 Åström S. 1957, 42–70, 117–118; Tyynilä 1992, 92; Snellman 2014a, 65; Klinge 1989. Om Klinckowströms boende 1829, se von Frenckell 1947, 115–116.
- 135 Se karta i Åström, s. 1957, 108–110; Snellman & Ripatti 2015, 61–65. Mellins bostadsbyggnad är i dag känd under namnet Balders hus. Henkikirjat (mantalslängder) > Uudenmaan läänin henkikirjat > Henkikirjat > Henkikirja 1848–1848 (u:40), s. 705. <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=73568248>
- 136 Åström S. 1957, 42–70, 117–118; Wickberg 1978, 30–32.
- 137 Snellman 2014a, 126, 172, 178–179; Screen 1986, 264–271; Ramsay 1949, 187, 190, 321–336; Wickberg 1978, 30–32, 43, 57, 71; Usitalo 2007, 15–17.
- 138 Ramsay 1949, 327–328. Se även Schauman 1922, 62–65.
- 139 Åström S. 1957, 62–63, 82; Ramsay 1949, 311–320, 491–501; Wickberg 1978, 30–32, 42, 51–52; se även Kalleinen 2001, 118–119.
- 140 Tommila 1982, 86–87; Wickberg 1978, 71; Snellman & Ripatti 2015, 52; Pakarinen 1976, 20–21.
- 141 Pakarinen 1976; se även Liski, Ruoff & Saarikko 2010.
- 142 Ramsay 1949, 187–189.
- 143 Ramsay 1949, 152; Knäpas 2013, 8–43, bilagor.
- 144 Keltanen 2009, 118–121; Tampereen 1998, 26–36.
- 145 Lönnqvist 2007, 117–121, 140–148, 155–169, 198–199, 252–257; Ollila & Toppari 1978, 16–17, 22–23; Åström S. 1957, 182, 185, 280, 290; KKO 2018.
- 146 Åström S. 1957, 182, 185, 280, 290; Moorhouse et al. 1987, 67, 286; Kolbe 1988, 19–40.
- 147 Snellman 2014a; Snellman & Ripatti 2015.
- 148 Se Ellehag 1999; Snellman 2014a, 39.
- 149 von Törne 1926, 73–76; Tandefelt 2013; Snellman 2014a, 61–62.
- 150 af Schultén 1962, 7–8; Tandefelt 2013, 35; *Plan* 1837.
- 151 af Schultén 1962, 8–12.
- 152 af Schultén 1962, 12–13.
- 153 af Schultén 1962, 13–16, 38; Ripatti 2013, 130.
- 154 af Schultén 1962, 17–18; Schulman et al. 2009, 26.
- 155 af Schultén 1962, 18–22.
- 156 af Schultén 1962, 18, 22–24; von Törne 1935, 101–103; Helsingin 1960; Ripatti 2013, 137.
- 157 af Schultén 1962, 24, 37; Ripatti 2013, 129, 131, 146–147.
- 158 Om det saknade vapnet för Lappland, se Tandefelt 2013, 23.
- 159 Om salens färg och namn, se Ripatti 2013, 133, 145 och gällande namnen även planritningarna i af Schultén 1962; Schulman et al. 2009. Om inredningen i salen och om användningen av denna, se de nämnda verken och bildmaterialet i dem. Angående placeringen av stolarna, se även riddarhusordningen 1869, 12 §, nämnd i Snellman 2014a, 151.
- 160 af Schultén 1962, 19, 24, 32–33; Schulman et al. 2009, 9–10, 44, 60, 74, 76.
- 161 Snellman 2007; Snellman, Vajanto & Suomela 2018.
- 162 *Protocoll* 1899, 439.
- 163 Hamilton 1999, 78, 82, 176; Tandefelt 2009, 40.

- 164 *Protocoll* 1899, 432; Tandefelt 2009, 40–42. Datering enligt nya stilen.
- 165 *Protocoll* 1899, 439.
- 166 *Protocoll* 1899, 435, 439; Tandefelt 2009, 40–42; Snellman 2014a, 34, 50–53, 55, 65, 138, 200.
- 167 Aminoff-Winberg 2020.
- 168 Snellman 2014a, 50–53; Tandefelt 2009, 47–50.
- 169 *Protocoll* 1899, 439.
- 170 Snellman 2008, 77–78; Snellman 2014a, 50–53.
- 171 Tandefelt 2009, 47–50; Snellman 2014a, 138, 144, 165.
- 172 von Törne 1926, 127–128; af Schultén 1962, 24; Hirn 1962, 64, 65; Tandefelt 2009, 34, 43, 45; Klinge 1981, 241.
- 173 Hirn 1962, 64, 65; Klinge 1981, 241.
- 174 Se Gripenberg 1969; Snellman 2006b; Snellman 2007; Vuorinen 2010, 226–227; Snellman 2014a, 51–53, 55; Snellman, Vajanto & Suomela 2018. Inte heller regeringskonseljens uniform var någon ämbetsdräkt i ordets snävaste bemärkelse, eftersom medlemskapet i regeringskonseljen inte var ett ämbete utan ett förtroendeuppdrag. Snellman 2014a, 78.
- 175 Gripenberg 1969, 27–29 och passim; Knötel 1980, 6 och passim; Введенский 2005; Русский военный костюм - униформупирроссаржа [serie med uniformsritningar] 2015.
- 176 Om ordenstecknen, se Talvio 2000. Om systemet med nådevedermålen, se Tillander-Godenhjelm 2005.
- 177 Gripenberg 1975; Snellman 2006b, kap. 3.2; Snellman 2007, 3; Bergroth 2010; Vuorinen 2010, 226.
- 178 Gripenberg 1969, 82.
- 179 Se t.ex. Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013.
- 180 Rancken & Pirinen 1949, 60, 65–66; Kara 1998, 39–45; Vuorinen 2010, 86, 229–230, 346–347; Tandefelt 2013; Aminoff-Winberg 2013a och 2013b; Matikkala & Brummer 2011; Snellman 2006, 57–61; Snellman 2014a, 92–93, 120, 125, 145. Om adelsvapnen och användningen av dem, se även Raneke 1990; von Corswant-Naumburg 1999.
- 181 Citatet i Ramsay 1949, 213. Se även Vuorinen 2010, 228–229.
- 182 Vuorinen 2010, 86, 229–230, 346–347; Tandefelt 2013; Aminoff-Winberg 2013a och 2013b; Matikkala & Brummer 2011; Snellman 2006, 57–61; Snellman 2014, 92–93, 120, 125, 145. Om adelsvapen och deras användning, se även Raneke 1990; von Corswant-Naumburg 1999.
- 183 Schauman (1892–1894) 1922, 60. Kursiveringen tillagd.
- 184 Vuorinen 2010, 86, 347; Snellman 2014a, bild 5 bygger på en miniatyr från privata samlingar och på bild 23 finns en medalj.
- 185 Om vapen i släktporträtt, se t.ex. Snellman 2014a, 190 och 208 samt i offentliga porträtt 154.
- 186 Ramsay 1949, 189–190.
- 187 Jutikkala 1956, 135–136; Wirilander 1982, 329, 344; Norrback 2006, 39.
- 188 Wolff 2016b, 108.
- 189 Ilmakunnas & Stobart 2018, 2.
- 190 Wirilander 1982, 328–334; Ilmakunnas & Stobart 2018, 3–4, 8.
- 191 Ijäs 2018, 168, 172.
- 192 Björkman 2006, 113.
- 193 Heinricius 1914, 73–74, 108.
- 194 Savolainen 2014, 157; Ijäs 2018, 165; Kotioja 2018, passim.
- 195 Emilie Cedercreutz nämner att de gick på Café de la Rotonde och åt på restaurang Tissot på Palais Royal i Paris. Emilie Cedercreutz till Julie Hackman 22.8.1860, mapp 25, Handelshuset Hackman, ÅA.
- 196 Beresnevičiūtė-Nosálová 2018, 1.
- 197 Emilie Cedercreutz till Julie Hackman 22.8.1860, mapp 25, Handelshuset Hackman, ÅA. år 1862. Emilie Cedercreutz till Julie Hackman 22.9.1862, mapp 25, Handelshuset Hackman, ÅA. Om adelns operabesök, se även t.ex. Albert Edelfelt till Alexandra Edelfelt från Sankt Petersburg 18.11.1885, Knapas & Vainio-Kurtakko 2004; Wirilander 1982, 75.
- 198 Ijäs 2018, 141; Emilie Cedercreutz brev, mapp 24 och 25, Handelshuset Hackman, ÅA. De kungliga nämns i ett odaterat brevutdrag som troligtvis är skrivet 1877 från Menton i Frankrike och adresserat till J. F. Hackman; Om resvanorna, se även Gulin 1943, passim.
- 199 Peltonen 1990.
- 200 Se artiklar om de omnämnda personerna i *Biografiskt lexikon för Finland* och i Snellman 2014a, 181 och där nämnda hänvisningar samt passim; *Suomen Suuriruhtinmaan Asetus-Kokous* 30.5.1871/17.
- 201 Peltonen 1990.
- 202 Peltonen 1990; Snellman 2014a, 77–95, 286.
- 203 Peltonen 1990; Gluschkoff 2008, 11–23, 376–385 och passim; Wirilander 1982.
- 204 Gluschkoff 2008, 11–23, 376–385 och passim; Peltonen 1990; Snellman 2014a, 69, 112–113, 159–160, 171, 204–206 och passim.
- 205 Snellman 2014a, 159, 161, 171, 205, 207.

- 206 Anderson 1991; Nieminen 2006; Vuorinen 2010.
- 207 Vuorinen 2010.
- 208 För mer om ämnet, se Vuorinen 2010, 198–258.
- 209 För mer om ämnet, se Vuorinen 2010, 146–198.
- 210 För mer om ämnet, se Vuorinen 2001 och 2010, 65–145.
- 211 Topelius 2020 [1849].
- 212 Topelius 2020 [1863].
- 213 Topelius 2018 [1853–1867]. *Fältskärns berättelser* utgavs ursprungligen i *Helsingfors Tidningar* från och med 1851.
- 214 Topelius 2020 [1859].
- 215 Vuorinen 2015.
- 216 von Törne 1926, 58–60 och 1935, 2–3, 14, 21.
- 217 Om sammansättningen i kommittéerna och direktionerna i allmänhet, se von Törne 1935, 12–91.
- 218 *De Committerades Protocoller* 1848–1849, FRHA, 47–58, 114–115, 226–227; se även von Törne 1935, 14–18, 23.
- 219 Armfelt till von Kothen 4.3.1848, von Kotheniska samlingen, RA.
- 220 ”Le drapeau national fennoman ne trouverait pas de place sur cette edifice-là.” von Kothen till Armfelt, odaterat brev, arkivanteckning 1848, innehålllet nämner ritningarna som inkom våren 1849. Armfeltiska samlingen, RA.
- 221 *De Committerades Protocoller* 1848–1849, 56. Se även von Törne 1935, 17. Mer om Pinello, se Vuorinen 2018.
- 222 von Törne 1935, 47. Pinellos sarkasmer verkar ha träffat mitt i prick med tanke på att de nästan hundra år senare fortfarande gav upphov till behärskat illvilliga kommentarer från historiker – von Törne (1935, 14, 17–18, 42, 47) påminde om att den konkursdrabbade Pinello fram till sitt kommittéäventyr hade tvingats överge den furstliga (*seigneurial*) livsstil som kännetecknat hans tidigare mandomsår. Vid ett bröllop hade han rentav uppträtt i en splitterny uniform med sporrar och allt, trots att han annars var så adelsfientlig.
- 223 *De Committerades Protocoller* 1855, 47–53, 81–90; se även von Törne 1935, 40–43, 47–52.
- 224 *Åbo Underrättelser* 22.12.1857
- 225 *Papperslyktan* 31.1.1859.
- 226 *Papperslyktan* 15.8.1859, 4.2.1861, 27.5.1861, 2.9.1861.
- 227 von Törne 1935, 63–78.
- 228 *De Committerades Protocoller* 1860, ark 5–61.
- 229 *Åbo Underrättelser* 6.11.1860.
- 230 *Suometar* 21.9.1860.
- 231 *Riddarhus Directionens Protocoller* 1860, FRHA, 58–61, 78–82; *Riddarhus Directionens Protocoller* 1861, 44–48.
- 232 Adelnns andel av storfurstendömetns befolkning varierade mellan 0,14 och 0,26 %. Även om adelns totala antal ökade så växte befolkningen i stort betydligt snabbare. Adelnns andel minskade relativt stadigt mot slutet av perioden. Snellman 2014a, 111, 157, 203, 253, 277.
- 233 Lantdagsordningen 1869.
- 234 Riddarhusordningen 1869.
- 235 Namn och antal lantdagsrepresentanter inom adeln finns i förteckningarna över representanter i de lantdagshandlingar som adeln publicerade. Antalet representanter årsvis: 1863–64: 138, 1867: 127, 1872: 121, 1877–78: 147, 1882: 134, 1885: 158, 1888: 147, 1891: 89, 1894: 172, 1897: 176, 1899: 191, 1900: 169, 1904: 203, 1906: 149. Se även von Törne 1935, 119, 144, 166–167, 181, 196, 203, 210, 231, 238, 242, 244, 250, 267.
- 236 Antalet ledamöter inom prästerskapet var som högst 48, inom borgerskapet 75 och inom bönderna 64; Tuominen 1965, 51–61; Riddarhusordningen 1869.
- 237 Släkternas antal varierade mellan 231 och 238; Koivumäki 1968, 275 tabell s. 9.
- 238 Snellman 2014a, 273 och passim.
- 239 Närmare om processen, se Vuorinen 2010, 348–353.
- 240 Adeln 1863–64 II, 421–426, 441–446, 607; Adeln 1863–64 IV, 398–406.
- 241 Adeln 1863–64 II, 430–438.
- 242 Adeln 1863–64 II, 438–440.
- 243 Adeln 1863–64 IV, 410–411, 567–572.
- 244 Riddarhusordningen 1869. Närmare om revideringen av riddarhusordningen, se Vuorinen 2010, 338–344.
- 245 Adeln 1863–64 II, 515–517, 529–530.
- 246 Adeln 1863–64 II, 628–633.
- 247 Adeln 1863–64 II, 517–518, 530, 633–635.
- 248 Adeln 1863–64 II, 56–57, 515–526, 530, 627, 679–687, 633, 703–705, 759–762; Adeln 1867 III, 269–270.
- 249 Adeln 1863–64 II, 642–643.
- 250 Adeln 1863–64 II, 518–519, 530–532, 535–539.
- 251 Adeln 1863–64 II, 644–660, 743–744, 747–752.
- 252 Adeln 1863–64 II, 646–647, 656–658, 660–662, 713–759.
- 253 Adeln 1863–64 II, 752–758.
- 254 Adeln 1867 III, 250–275, 391–393.

- 255 Adeln 1863–64 II, 526, 769–771.
- 256 Adeln 1894 I, 100–106; se även von Törne 1935, 227, 233–237 och Snellman 2014a, 190.
- 257 Om de politiska dimensionerna kring adeln och svenskspråkigheten, se Vuorinen 2010, 294–297.
- 258 Vuorinen 2010, 277–281, 344–346.
- 259 Vuorinen 2010, 346–348.
- 260 Vuorinen 2010, 348; Aminoff-Winberg 2013a, 114–116.
- 261 Snellman 2014a, 77–78.
- 262 Närmare uppgifter om behandlingen av upphävandet av adelsprivilegierna inom de olika stånden, se Vuorinen 2010, 260–276, 353–359. Även Snellman 2014a, 145–147, 227–228.
- 263 Adeln 1863–64 II, 546–550, 597–600, 606–621.
- 264 Adeln 1863–64 IV, 608–632.
- 265 Adeln 1863–64 V, 255–299, 774–787; Adeln 1867 I, 248–279; Adeln 1867 II, 246–248; Adeln 1867 III, 93–99, 149–171, 454–468; Adeln 1877–78 I, 23–24; Adeln 1877–78 II, 34–65, 327–339; Adeln 1877–78 V, 1141–1144, 1399–1400; Adeln 1877–78 VI, 1541–1542; Adeln 1888 II, 529–559, 667–669; Adeln 1888 III, 1091–1097.
- 266 Adeln 1867 I, 62–63, 72–80.
- 267 Adeln 1867 I, 63–66, 80–96; Adeln 1867 II, 434–453; Adeln 1877–78 II, 668–674, 679–685; Adeln 1877–78 VI, 1605, 1622–1623.
- 268 Adeln 1867 III, 334–338.
- 269 Adeln 1872 I, 209–212, 329–354, 484–492; Adeln 1872 II, 209–269; Adeln 1872 III, 251–253; Adeln 1877–78 I, 107–109, 113–126.
- 270 Adeln 1863–64 V, 491–555; Adeln 1867 I, 282–362; Adeln 1885 I, 280–283, 393–397, 458–460; Adeln 1885 III, 1002–1023, 1303, 1306; Adeln 1888 I, 515–516; Adeln 1888 II, 873–878; se även Vuorinen 2010, 263–268.
- 271 Adeln 1863–64 IV, 312–321; Adeln 1888 III, 1280–1283.
- 272 Adeln 1867 I, 106–143; Adeln 1882 I, 428–457. Om attityderna i bondeståndet, se närmare i Vuorinen 2010, 275–276.
- 273 Mer om de icke-adliga ständernas syn på värnplikten, se Vuorinen 2010, 305–307.
- 274 Adeln 1877–78 I, 376–377; Adeln 1877–78 IV, 942–945; Adeln 1877–78 V, 1170–1202, 1205–1250, 1254–1286, 1290–1350, 1358–1390, 1400–1445; Adeln 1877–78 VI, 1454–1505, 1594–1595, 1688, 1772–1782, 1834–1869.
- 275 Adeln 1888 II, 662–682; Adeln 1888 III, 1520–1562.
- 276 Adeln 1882 I, 31–36, 51–55, 73–74, 91–93, 215–217, 226–227, 427; Adeln 1882 III, 1097.
- 277 Adeln 1872 I, 123–125.
- 278 Adeln 1882 I, 41–43, 62–66, 272–283; Adeln 1882 II, 867–872; Adeln 1885 II, 874–900; Adeln 1885 III, 905–906.
- 279 Adeln 1872 I, 158–159, 165–177; Adeln 1872 II, 183–187; Adeln 1872 III, 111–114, 385–386.
- 280 Adeln 1867 I, 159–162, 209–212; Adeln 1867 II, 165–169, 173–175; Adeln 1872 II, 163–183.
- 281 Adeln 1872 III, 209–226, 352–353; Adeln 1877–78 I, 82–86; Adeln 1882 I, 74–75; Adeln 1888 I, 163–165, 183; Adeln 1891 I, 74–89; Adeln 1894 I, 122–124, 135–137, 190–192.
- 282 Adeln 1872 I, 118–120.
- 283 Adeln 1877–78 I, 33–37; Adeln 1877–78 III, 502–511.
- 284 Adeln 1888 I, 137–143; Adeln 1891 I, 187–191; Adeln 1897 III, Petition no 22; Adeln 1900 I, 99–102; Adeln 1904–05 I, 145–149.
- 285 Vuorinen 2010, 277–285.

Epilog

- 1 Epilogens återgivning av åren 1906–1919 är en sammanfattning av kapitel 11 i Alex Snellmans avhandling *Suomen aateli. Yhteiskunnan huipulta uusien rooleihin 1809–1939*. I den ingår noter med hänvisningar till källorna.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Adeln fram till 1600-talet

Arkivkällor

- Riksarkivet (RA), Helsingfors
Fogderäkenskaper (hänvisningen enligt praxis:
RA + nummer)
- Riksarkivet (SRA), Stockholm
Arvid Henriksson Tawasts samling (AHTs),
vol. 1
Kungliga koncept, vol. 13
Nynäs gårds räkenskaper 1506, C 51
Röda nummerserien, vol. 357
Strödda historiska handlingar, vol. 18

Tryckta källor

- Brahe, Per 1971 (1580): *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*. Utgiven med inledning, kommentarer och ordförklaringar av John Granlund och Gösta Holm. Nordiska museet, Stockholm.
- Erasmus av Rotterdam & Jonas Hambræus (övers.) 1620 (1530): *Liber aureus de civilitate morvm puerilium, Thet åhr: En gylden Book/ om vnga personers Sedhers Höffwelighet*. Olim ab Authore Erasmo Roterodamo conscriptus. Nunc verò Svecico idiomate redditus, & Nobilissimis Juxtaq; literis & moribus Cultissimis adolescentibus, discipulis & convictoribus suis amantissimis exhibitus per Jonam Hambrævm Helsingum SS. Theologiae stud. Stockholmiae Typis Olai Olai. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/ErasmusAvRotterdam/titlar/EnGyldenBook/>
- Gejrot, Carl (utg.) 1996: *Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentar*. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm.
- Handlingar till upplysning af Finlands häfder X*. Utg. Adolf Iwar Arwidsson. Norstedt, Stockholm 1858.
- Iwar Fleminging maakirja – Ivar Flemingings jordebok*. Red. John E. Roos. Riksarkivet, Helsingfors 1958.
- Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelistaa vastaan v. 1555–1556 – Jakob Teits klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*. Red. Kustavi Grotenfelt. Finska Historiska Samfundet,

Helsingfors 1894. 1894. <https://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-dor-000415>

- Leyonmarck, C. U. 1820: *Register öfver den utaf framledne Herr Cancellie-Rådet och Riddaren Anders Anton v. Stjerneman gjorde Samling Af Riksdags-Beslut, Bewillningar, Arfföreningar, Regements-Former, Resolutioner på Ståndens Allmänna Besvär, m.m., ifrån år 1521 til år 1731 inclusive*. Kongliga Tryckeriet, Stockholm.
- Magnus Erikssons landslag* (MEL). I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Nordiska bokhandeln. Stockholm 1962, <https://olinfoundation.com/publikationer/rb6/>

Ordböcker och korpusar

- Fornsvensk lexikalisk databas*, <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>
- Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), <https://www.saob.se/>
- Vanhan kirjasuomen korpus* [textkorpus med äldre finskt skriftspråk]. Ingår i samlingen Kotuksen tekstikorpuksia. Vanhan kirjasuomen korpus. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml

Databaser

- Diplomatarium Fennicum* (DF), <https://df.narc.fi/>
- Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev* (SDHK), <http://riksarkivet.se/sdhk>

Litteratur

- Almquist, Jan Eric 1960: *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611)*. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm.
- Almquist, Johan Axel 1919: *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen. Andra delen*. Norstedt, Stockholm.
- Andersson, Catharina 2003: Varför satte Svante-polk Knutsson sina döttrar i kloster? Om egendom, kloster och aristokrati i 1200- och 1300-talets Sverige. I verket *Hans och Hennes*.

- Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid.* Red. Maria Ågren. Historiska institutionen vid Uppsala universitet, Uppsala.
- Andersson, Hans & Anglert, Mats (red.) 1989: *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Andersson Raeder, Johanna 2011: *Helbre hustru än änka. Åktenskapets ekonomiska betydelse för frälsekvinnor i senmedeltidens Sverige.* Stockholm universitet.
- Anthoni, Eric 1935: *Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland. I. Konflikten uppkomst och hertigens seger.* Mercators tryckeri, Helsingfors.
- Anthoni, Eric 1955: Drottning Margaretas frälseräfst i Finland. *Historisk Tidskrift för Finland* 40:2.
- Anthoni, Eric 1959: Frälsemän och frälsegods på Åland under medeltiden. *Historisk Tidskrift för Finland* 44:2.
- Anthoni, Eric 1962a: En frälse- och rustjäntslängd för Finland hänförande sig till år 1554 eller 1555. *Historisk Tidskrift för Finland* 47:4.
- Anthoni, Eric 1962b: Ett tidigt ställningstagande mot ofrälse giften av en finländsk storman. *Historisk Tidskrift för Finland* 47:2.
- Anthoni, Eric 1965: Svärd. Äldre ätten. *Äldre svenska frälseäktter. Ättartavlor 1:2.* Utg. Folke Wernstedt. Riddarhusdirektionen, Stockholm.
- Anthoni, Eric 1968: Finländare i hovtjänst hos Gustav Vasa. *Historisk Tidskrift för Finland* 54:4.
- Anthoni, Eric 1970: *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel.* Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Bengtsson, Herman 1999: *Den hövniska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Berg, Johan 2003: *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562.* Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Blomstedt, Kaarlo 1932: Aatelin maanhankinnasta 1500-luvulla. Suuntaviivoja ja menettelytapoja. *Historiallinen Arkisto* XXXIX:2. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Blomstedt, Yrjö 1958: *Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvoimien läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvulla (1523–1680).* *Oikeushistoriallinen tutkimus.* Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Cleve, Nils 1954: En dryckeskåsa i Västerviks museum. *Tjustbygdens kulturhistoriska förening. Meddelande nr 11.* Västervik.
- Donner, Harry 1942: Eräs Fleming suvun perinnönjako Turussa 1533, *Genos. Suomen sukututkimusseuran aikakauskirja* 13:2, Genealogiska Samfundet i Finland, Helsingfors.
- Einonen, Piia 2009: Tradition and memory in shaping the political culture. Sixteenth- and seventeenth-century urban societies in the Swedish realm. I verket *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800.* Ed. Petri Karonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Erickson, Amy Louise 2005: The Marital Economy in Comparative Perspective. I verket *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900.* Eds. Maria Ågren & Amy Louise Erickson. Ashgate Publishing, Aldershot.
- Eriksson, Bo 2008: *Statstjänare och jordägare. Adelsideologi i Per Brahe den äldre ”Oeconomia”.* Dialogos Förlag Ab, Stockholm.
- Eriksson, Bo 2011: *Svenska adelns historia.* Norstedt, Stockholm.
- Fagerlund, Rainer 1991: *Sotilasrasvitus Varsinais-Suomessa 1523–1617.* *Varsinais-Suomen historia* 5:7. Varsinais-Suomen maakuntaliitto, Turku.
- Fagerlund, Rainer 1996: *Finlands historia 2.* Huvudred. Märtha Norrback. Schildts Förlags Ab, Esbo.
- Gaimster, David 2001: Life and Lifestyle in the Baltic Castle. Patterns in Ceramic Consumption c. 1200–1600. I verket *Castella Maris Baltici V.* Eds. Jørgen Skaarup, Nils Engberg & Kjeld Borch Vesth. Langelands Museum, Rudkøbing.
- Gardberg, C.J. 1971: Turun kaupungin historia 1100-luvun puolivälistä vuoteen 1366. I verket *Turun kaupungin historia. Kivikaudesta vuoteen 1366.* Turun kaupunki.
- Gillingstam, Hans 2009: *Det svenska riksrådets världsliga medlemmar under medeltiden.* Sällskapet Runica et Mediaevalia, Stockholm.
- Grottenfelt, Kustavi 1899: *Suomen ratsupalvelus- ja läänitysuutteita vuosilta 1537–1575.* Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Haggrén, Georg 2004: Kartanoläänien ketju keskiaikaisessa ”Pohjois-Suomessa”. *SKAS* 3/2004.
- Haggrén, Georg 2005a: Louhisaaren keskiaika. I verket *Louhisaaren kartano. Suku ja räilssi – säteri ja kirkko.* Toim. Irma Lounatvuori & Marja-Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Haggrén, Georg 2005b: Moisio – kartano – kirkko. Suurtalet ja kristinuskon juurtuminen varsinaiseen Suomeen. *SKAS* 1/2005.
- Haggrén, Georg 2007: Frälset, kolonisationen och sockenbildningen i Västra Nyland. *Suo-*

- men Museo – Finskt Museum 2006. Finska Forminnesföreningen, Helsingfors.
- Haggrén, Georg 2008: Saari kuninkaan-kartanona. I verket *Saaren kartano Mynämäellä*. Toim. Hanna Nurminen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Haggrén, Georg 2015a: *Bohemian Glass in the North. Producers, distributors and consumers of late medieval vessel glass*. I verket *Everyday Products in the Middle Ages. Crafts, Consumption and the Individual in Northern Europe c. AD 800–1600*. Eds. Gitte Hansen, Steven P. Ashby & Irene Baug. Oxbow Books, Oxford & Philadelphia.
- Haggrén, Georg 2015b: Keskiajan arkeologia. I verket *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Gaudeamus Oy, Helsinki.
- Haggrén, Georg 2018: Keskiäika vuoteen 1570. I verket *Rajamaa. Etelä-Karjalan historia I*. Toim. Jyrki Paaskoski & Anu Talka. Etelä-Karjalan liitto & Edita Publishing Oy, Helsinki.
- Haikari, Janne 2009: *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hakanen, Marko & Koskinen, Ulla 2009: From "Friends" to "Patrons". Transformations in the Social Power Structure as Reflected in the Rhetoric of Personal Letters in Sixteenth- and Seventeenth-Century Sweden. *Journal of Historical Pragmatics* 10:1.
- Hakanen, Marko & Koskinen, Ulla 2017: The Gentle Art of Counselling Monarchs (1560–1655). I verket *Personal Agency in the Swedish Age of Greatness 1560–1720*. Eds. Petri Karonen & Marko Hakanen. The Finnish Literature Society, Helsinki. <https://oa.finlit.fi/site/books/10.21435/sfh.23/>
- Hallenberg, Mats 2001a: *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*. Östlings Bokförlag Symposion Ab, Stockholm.
- Hallenberg, Mats 2001b: Piskan och moroten. Om fogdarnas handel och vandel under tidig Vasatid. I verket *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*. Red. Börje Harnesk & Marja Taussi Sjöberg. Institutet för Rättshistorisk Forskning, Stockholm.
- Hallenberg, Mats 2014: Psykopaattien aikakausi? Valtion muodostuminen ja maskuliinisuus Ruotsissa ja Suomessa 1450–1650. I verket *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*. Toim. Pirjo Markkola, Ann Catrin Östman & Marko Lamberg. Vastapaino, Tampere.
- Hansen, Kenth 2020: *Medeltida stadsaristokrati. Världsligt frälse i de skånska landskapens städer*. Lunds universitet.
- Hanska, Jussi & Lahtinen, Anu 2010: Keskiäjalta 1500-luvun lopulle. I verket *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hansson, Martin 2001: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av smäländsk medeltid*. Almqvist & Wiksell International, Växjö.
- Hansson, Martin 2016: Stone Tablets, Memorial Texts and Agency in Late-Medieval Scandinavian Castles. The Examples of Glimmingehus and Olofsborg. *Medieval Archaeology* 60:2.
- Hausen, Reinhold 1900: *Finlands medeltidssigill*. Finlands statsarkiv, Helsingfors.
- Hausen, Reinhold 1926: Germundö säteri och dess ägare. I verket *Åland. Bidrag till kännedom af hembygden VII. Ur Ålands forntid. Kulturhistoriska skildringar III*. Helsingfors.
- Hedberg, Lennart 1995: *Företagarfursten och framväxten av den starka staten. Hertig Karls resursexploatering i Närke 1581–1602*. Högskolan i Örebro.
- Hiekkanen, Markus 2007: *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hietaniemi, Tapani 1997: Kohti Max Weberin patrimonialismin ja feodalismien käsitteitä. I verket *Feodalismi. Uuden ajan käsite, keskiajan ilmiö, maailmanhistorian kategoria*. Vastapaino, Tampere.
- Hockman, Tuula 2006: *Kolmen polven perilliset. Ingeborg Aakentytär (Tött) ja hänen sukunsa (n. 1460–1507)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Holm, Gösta 1971: *Oeconomias datering och tillkomsthistoria*. I verket Brahe, Per 1971 (1580): *Oeconomia eller Hushällsbok för ungt adelsfolk*. Utgiven med inledning, kommentar och ordförklaringar av John Grandlund & Gösta Holm. Nordiska Museet, Stockholm.
- Holmberg, Håkon 1959: *Suomen tuomiokunnat ja kihlakunnantuomarit*. Suomen kihlakunnantuomarien yhdistys ry, Helsinki.
- Huldén, Lena 1998: Maktstrukturer i det tidiga finska 1500-talssamhället. *Genos. Suomen sukututkimusseuran aikakauskirja*. 69:3.
- Immonen, Visa 2015: *Kirkkojen ja kartanoiden kätköistä*. Maahenki Oy, Helsinki.
- Impola, Henrik 2011: *Frälset och dess rusttjänst i Finland på 1500-talet*. Genealogiska Samfundet i Finland, Helsingfors.
- Jokipii, Mauno 1956: *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I*. Helsingin yliopisto.

- Jutikkala, Eino 1958: *Suomen talonpojan historia*. 2, rev. uppl. (originalutg. 1942). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Katajala, Kimmo 1992: Bondeoroligheterna i Finland, lokalsamhället och statens växande ekonomiska fordringar. I verket *Lokalsamfund og øvrighet i Norden ca. 1550–1750*. Red. Harald Winge. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.
- Kaukiainen, Yrjö 1974: Viipurin läänin ruotsalaisasutuksen synty varhaiskeskiajalla. *Historiallinen Aikakauskirja* 72:2.
- Kerkkonen, Martti 1961: Suontaan ja Lepaan kartanot ja niiden herrat keskiajalla. *Historiallinen Arkisto* 57. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Klockars, Birgit 1979: *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- von Konow, Jan 2005: *Sveriges adels historia*. Axel Abrahamsons Förlag Ab, Karlskrona.
- Korpiola, Mia 1999: An Uneasy Harmony. Consummation and Parental Consent in Secular and Canon Law in Medieval Scandinavia. I verket *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law*. Ed. Mia Korpiola. Matthias Calonius -seura, Helsinki.
- Korpiola, Mia 2005: Marrying off Sons and Daughters. Attitudes Towards the Consent of Parents and Guardians in Early Modern Sweden. I verket *Less Favored – More Favored. Proceedings from a Conference on Gender in European Legal History, 12–19th Centuries*. Eds. Grethe Jacobsen, Helle Vogt, Inger Dübeck & Heide Wunder. The Royal Library, Copenhagen.
- Korpiola, Mia 2009: *Between Betrothal and Bedding. Marriage Formation in Sweden 1200–1600*. Brill, Leiden.
- Koskinen, Ulla 2010: Aatelin aineellinen kulttuuri 1500-luvun lopulla – löytöjä Arvid Henrikinpoika Tawastin hämäläisten kartanoiden tilikirjoista. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 9:1 (2009), publ. 10.1.2010. <https://journal.fi/cnnenjanyt/article/view/108424/63434>
- Koskinen, Ulla 2011: *Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikinpoika Tawast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Koskinen, Ulla 2013: Rauhantahtoinen soturi-aateli? Historian yleisesitysten kuva Suomen rälsistä 1500-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 111:2.
- Koskinen, Ulla & Lahtinen, Anu 2011: Siskot, veljet ja erityisen hyvät ystävät. Aatelismiesten ja -naisten kirjeenvaihto uuden ajan alun Ruotsissa. I verket *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Anu Lahtinen, Maarit Leskelä-Kärki & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lahtinen, Anu 2001: ”Myy vaimonsa suostumuksella tämän perintömaita”. Sukupuoli ja maaomaisuus keskiajan Hämeessä. I verket *Arx Tavastica 11*. Toim. Päivi Luppi, Seppo Myllyniemi & Anna-Maria Vilkuna. Hämeenlinna-Seura, Hämeenlinna.
- Lahtinen, Anu 2007: ”A knight from Flanders”. Noble Migration and Integration in the North in the Late Middle Ages. I verket *Immigration and Emigration in Historical Perspective*. Ed. Ann Katherine Isaacs & Guðmundur Hálfðanarson. Pisa University Press & ClíoHres Network of Excellence, Pisa.
- Lahtinen, Anu 2009: *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinliga aktörer i släkten Fleming*. Övers. Camilla Frostell. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Atlantis, Stockholm.
- Lahtinen, Anu 2011: The Marriage Process in the Light of Family Correspondence. A Comparative Perspective on the Swedish Evidence. I verket *Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe, 1150–1600*. Ed. Mia Korpiola. Brill, Leiden.
- Lahtinen, Anu 2012a: Labour and leisure, fights and festivities. What literary sources can tell about everyday life in sixteenth century Swedish castles. I verket *Castella Maris Baltici X*. Eds. Terhi Mikkola, Kari Uotila & Anna-Maria Vilkuna. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- Lahtinen, Anu 2012b: Kasvakoon lapsi kunniaksi vanhemmilleen ja seurakunnalleen. Aateli-sen jälkikasvun odotusta 1500-luvulla. I verket *Lapsi matkalla maailmaan. Historiallisia ja kulttuurisia näkökulmia syntymään*. Toim. Pasi Saarimäki, Kirsi-Maria Hytönen & Heli Niskanen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lahtinen, Anu 2013: Kartano ja kyläläiset. Sundholman omistajien ja lähiseudun asukkaiden omaisuuskiistoja 1500-luvun Kalannissa. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 13:2. <https://journal.fi/cnnenjanyt/article/view/108540/63547>
- Lahtinen, Anu 2017a: Pragmaattiset protestantit? Kuningas ja aateli reformaation rakentajina. I verket *Polyojinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. Turun historiallinen yhdistys, Turku.
- Lahtinen, Anu 2017b: By Love and by Law: Choices of Female Donors in Fifteenth- and Sixteenth-Century Sweden. I verket *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western*

- World from Late Antiquity until Today*. Eds. Ole-Albert Rønning, Helle Sigh Møller & Helle Vogt. Routledge, London & New York.
- Lahtinen, Anu 2018a: Onnenonkija, vakooja, sulhasmies? Hieronymus Birckholtzin Suomenmatkat. I verket *Satunnaisesti Suomessa. Kalevalaseuran vuosikirja 97*. Toim. Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lahtinen, Anu 2018b: Stepfamilies in Sweden, 1400 to 1650. The Family in Process between Bloodlines and Continuity. I verket *Stepfamilies in Europe*. Ed. Lyndan Warner. Routledge, London & New York.
- Lahtinen, Anu 2022: *Ebba Stenbock i maktspelets skugga*. Övers. Heidi Granqvist. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Appell Förlag, Stockholm.
- Lamberg, Marko 2006: Pyhää Yrjänää jäljitellen. Myöhäiskeskiaikaisen aristokraatin ritari-identiteetti. I verket *Aika ja identiteetti. Kätsauksia yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*. Toim. Laura-Kristiina Moilanen & Susanna Sulkunen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lamberg, Marko, Anu Lahtinen & Susanna Niiranen 2009: Avaimet käteen! – Johdanto keskiajan tutkimukseen. I verket *Keskiajan avain*. Toim. Marko Lamberg, Anu Lahtinen & Susanna Niiranen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lappalainen, Mirkka 2007: *Släkten, makten, staten. Creutzarna i Sverige och Finland under 1600-talet*. Övers. Ann-Christin Relander. Norstedt, Stockholm.
- Lappalainen, Mirkka 2009: *Susimesu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Larsson, Lars Olof 1975: *Det medeltida Varend. Studier i det smäländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. Kronobergs läns hembygdsförbund, Växjö.
- Lavery, Jason 2018: *Reforming Finland. The diocese of Turku in the age of Gustav Vasa 1523–1560*. Brill, Leiden & Boston.
- Lindegren, Jan 1985: The Swedish "Military State", 1560–1720. *Scandinavian Journal of History* 10:4.
- Lovén, Christian 1996: *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Majantie, Kirsi 2010: *Muotia, mukavuutta ja mieliteitä. Kaakeliuuni yhteiskunnallisten muutosten ilmentäjänä keskiajan ja uuden ajan alun Suomessa*. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- Matikainen, Olli 2002: *Verenperijät. Väkiwalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Miettinen, Tiina 2019: *Juuria ja juurettonia. Suomalaiset ja suku keskiajalta 2000-luvulle*. Atena Kustannus, Jyväskylä.
- Mäkelä, Anneli 1989: *Suvusta perheeseen. Satakunnan ja Karjalan naisen asema 1500-luvulla*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Mäkinen, Anssi 2002: *Linnaleirit ja väinovalkeat. Viipurin läänin asutus kaksikymmentäviisivuotisen sodan (1570–1595) jalossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Neuding Skoog, Martin 2018: *I rikets tjänst. Krig, stat och samhälle i Sverige 1450–1550*. Bokförlaget Augusti, Stockholm.
- Nikula, Oscar 1938: *Tenala och Bromarf socknars historia II*. Helsingfors.
- Nilsson, Sven A. 1947: *Krona och frälse i Sverige 1523–1594. Rusttjänst, länsväsende, godsolitik*. Gleerupska universitetsbokhandeln, Lund.
- Nilsson, Sven A. 1952: *Kampen om de adliga privilegierna 1526–1594*. Vetenskapssocieteten i Lund, Lund.
- Nilsson, Sven A. 1989: *På väg mot militärstaten. Krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Nuorteva, Jussi 1997: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Oksanen, Eeva-Liisa & Oksanen, Markku 2003: *Vehkalahden knaappit*. Husgafvel-seura ry, Pihlhjärta Knaappisuku ry & Tulikouran Suku-seura ry, Helsinki.
- Orrman, Eljas 1984: Maanomistuksen kehitys 1400- ja 1500-luvulla Suomessa. *Historiallinen Arkisto* 84. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Paarma, Jukka 1980: *Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Palola, Ari-Pekka 1997: *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika – Turun piispat 1412–1460*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Pekonen, Kyösti 2003: Hallitseminen. I verket *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Toim. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius. Vastapaino, Tampere.
- Pirinen, Kauko 1962: *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Pirinen, Kauko 1982: *Savon historia II:1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617*. Kustannuskiila Oy, Kuopio.

- Pirinen, Kauko 1991: *Suomen kirkon historia 1. Keskiäika ja uskonpuhdistuksen aika*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.
- Pylkkänen, Riitta 1956: *Renessanssin puku Suomessa 1550–1620*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Pöllänen, Pasi 2014: *Det lokala gamla frälset som den nordiska lokalförvaltningens stabiliserare i Sverige öster om Åbo Landsrätts doms 25.6.1415 rår och Ryssstenen under 1300-1600-talen*. Östra Finlands universitet.
- Rahmqvist, Sigurd 1996: *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförening, Uppsala.
- Ramsay, Jully 1909–1916: *Frälsestäcker i Finland intill Stora ofreden*. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Raninen, Sami & Wessman, Anna 2015: Rautakausi. I verket *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Gaudeamus Oy, Helsinki.
- Reinholdsson, Peter 1998: *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*. Historiska institutionen vid Uppsala universitet, Uppsala.
- Renvall, Pentti 1939: *Klaus Fleming und der Finnische Adel in den Anfangsphasen der Krise der neunziger Jahre des 16. Jahrhunderts*. Turun yliopisto.
- Retsö, Dag 2009: *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520*. Stockholms universitet.
- Roberts, Michael 1968: *The Early Vasas. A History of Sweden, 1523–1611*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rosén, Jerker 1962: *Svensk historia I. Tiden före 1718*. Svenska Bokförlaget, Stockholm.
- Rosén, Ragnar 1936: *Vehkalahden pütäjän historia 1. Suur-Vehkalahden asutus- ja aluehistoria n. vuoteen 1610*. Vehkalahden kunta.
- Rosendahl, Ulrika 2007: Who requires a stone manor? Manifestation of power among the 16th-century nobility in Southern Finland. I verket *Hortus novus. Fresh approaches to medieval archaeology in Finland*. Eds. Visa Immonen, Mia Lempiäinen & Ulrika Rosendahl. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- Salminen, Tapio 2017: Keskiaikainen Pirkkalan kylä ja Pyhäjärven itäpuolinen asutus. I verket *Tursiamotko. Tutkimuksia hämäläiskylästä viikinkiajalta keskiajalle*. Toim. Kreetta Lesell, Marjo Meriluoto & Sami Raninen. Tampereen museot, Tampere.
- Salo, Unto 1998: Nousiaisten Moisio – ikkuna Suomen uskonto- ja yhteiskuntahistoriaan. *Suomen Museo 1997*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Salonen, Anna-Maria & Haggren, Georg 2016: A manor house of the nobility? I verket *Mankby – A Deserted Medieval Village on the Coast of Southern Finland*. Eds. Janne Harjula, Maija Helamaa, Janne Haarala & Visa Immonen. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- Samuelson, Jan 1993: *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*. Lunds universitet.
- Samuelson, Jan 1994: 1500-talets sätesgård som centrum för bygdens offentliga liv. I verket ... och fram träder landsbygdens människor ... *Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november 1994*. Red. Peter Aronsson, Börje Björkman & Lennart Johansson. Högskolan i Växjö.
- Smäberg, Thomas 2004: *Det stängda frälset. Makt och elit i det medeltida lokalsamhället. Marks och Kinds härad i Västergötland ca 1390–1520*. Göteborgs universitet.
- Stenbock, Reinhold 1925: *Torpa. Historik jämte ägarelängd*. Södertörns tryckeri Aktiebolag, Södertälje.
- Stone, Daniel 2001: *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*. University of Washington Press, Seattle & London.
- Suvanto, Seppo 1971: Skytt. I verket *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Från vikingatid till reformationstid. Band 16, Skudehandel–Stadsskatter*. Red. Helge Pohjolan-Pirhonen. Akademiska bokhandeln, Helsingfors.
- Suvanto, Seppo 1978: Rälssimie ja talonpoika keskiajan Hämeessä. I verket *Arx Tavastica 4*. Toim. Pekka Lampinen & Seppo Myllyniemi. Hämeenlinna-Seura, Hämeenlinna.
- Suvanto, Seppo 1995: *Tksilö myöhäiskeskiajan talonpoikaistyhteiskunnassa. Saaksmäen kihlakunta 1400-luvun alusta 1570-luvulle*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Suvanto, Seppo 2000: Bonde, Tord Rörikipoika. *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-kg-000166>
- Suvanto, Seppo 2006: Skytte-suku (1400–1600). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-kg-000200>
- Suvanto, Seppo s.a.: *Vanhan Satakunnan henkilötiedosto 1303–1571*. Riksarkivet: https://portti.kansallisarkisto.fi/satakunta_sisallys.pdf
- Takala, Martti 1993: *Lex Dei – Lex Politica Dei. Lex Politica Dei-teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura & Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.

- Tawaststjerna, Werner 1918–1920: *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Tawaststjerna, Werner 1929: *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Sotavuodet 1590–95 ja Täysinän rauha*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Tiihonen, Seppo & Tiihonen, Paula 1984: *Suomen hallintohistoria*. Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- Tuhkanen, Tuija 2005: ”*In memoriam sui et suorum posuisti*”. *Lahjoittajien muistokuvat Suomen kirkkoissa 1400-luvulta 1700-luvun lopulle*. Åbo Akademis förlag, Åbo.
- Törnblom, Lena 1996: *Kastelholm, en nyckel till Sverige. Ett slottsläns politiska och militära betydelse åren 1470–1523*. Finska Historiska Samfundet, Helsingfors.
- Uotila, Kari (toim.) 2000: *Vesilahden Laukko. Linna, kartano, koti*. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- Virrankoski, Pentti 2008: Soutakaamme Suomeen, sauvokaamme Saareen. Saaren kartanon vaiheet keskiajalla. I verket *Saaren kartano Mynämäellä*. Toim. Hanna Nurminen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Voionmaa, Väinö 1914: Karjalan ”yksjaloista” ja ”libereistä” uuden ajan alussa. *Historiallinen Arkisto* XXIV:II. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Vuori, Tauno R. 1946: Klaus Hermaninpoika Fleming ja hänen kirjansensa Res in Fennia. I verket *Varsinais-Suomen Maakuntakirja*. Toim. Arvo Viljanti. Varsinais-Suomen Maakuntaliitto, Turku.
- Ylikangas, Heikki 1999: *Klubbekriget. Det blodiga bondekriget i Finland 1596–97*. Övers. Mats Huldén. Atlantis, Stockholm.
- Ågren, Maria 1997: *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Nerenius & Santérus förlag Ab, Stockholm.
- Ödberg, Fridolf 1907: Fru Anna Hansdotter Tott och hennes tid (1478–1559). *Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 2:6–7.
- Ödberg, Fridolf 1908: Om Hogenskild Bielkes moder, fru Anna Hogenskild till Dala och Åkerö, och hennes tid (1513–1590) II. *Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 2:8–9.

Adeln på 1600-talet

Litteratur

- Aalto, Seppo 2015: *Kruununkaupunki. Vironniemen Helsinki 1640–1721*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Ahnlund, Nils 1932: *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfatningens historia. Ser. 1, Tidevarvet 1521–1718, Avd. 2, Tiden från 1611*. D. 1. 1, 1611–1612. Norstedt, Stockholm.
- Ahnlund, Nils 1940: *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död*. Norstedt, Stockholm.
- Anthoni, Eric 1937: *Konflikten mellan hertig Carl och Finland. Avvecklingen och försoningen*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Asker, Björn 1990: Aristocracy and autocracy in seventeenth-century Sweden. The decline of the aristocracy within the civil administration before 1680. *Scandinavian Journal of History* 15:1–2.
- Asker, Björn 2004: *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*. Stiftelsen för utgivande av Arkivetenskapliga studier, Uppsala.
- Asunmaa, Martti 1960: *Baltian aatellisista Suomesta 1600-luvulla*. [Opublicerad avhandling pro gradu i historia]. Helsingin yliopisto, historian laitos.
- Bedoire, Fredric 2001: *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige*. Albert Bonniers förlag, Stockholm.
- Bergner, Barbro 1997: Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden. I verket *Jämmerdal och fröjdesal*. Red. Eva Österberg. Atlantis, Stockholm.
- Bergroth, Tom C. 2014: Sosiaalinen ja poliittinen vallanilmaus. 1600-luvun hautajaisseremoniat ja suruvaatetus. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Blomstedt, Kaarlo 1932: Aatelin maanhankinnasta 1500-luvulla. Suuntaviivoja ja menettelytapoja. *Historiallinen Arkisto* XXXIX: 2. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Blumfeldt, E. 1964–1966: Klas Fleming. *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 16 (1964–1966), sida 157. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14218>
- Boëthius, Bertil 1926: Svenska riddarhusets förutsättningar och tillkomst. I verket *Sveriges riddarhus. Ridderskapet och adeln och dess riddarhus*. Red. Carl Hallendorff. Historiska förlaget, Stockholm.

- Boëthius, Bertil 1931: Jakob P. De la Gardie. *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 10 (1931), sida 634. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17379>
- von Bonsdorff, Bengt 1988: Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla. I verket *Ars. Suomen taide 2*. Toim. Salmé Sarajas-Korte et al. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- von Bonsdorff, Carl 1886: *Om donationerna och förläningarna samt frälseköpen i Finland under Drottning Kristinas regering*. J. C. Frenckell & Son, Helsingfors.
- Brummer, Wilhelm 2011: Pää- ja esipolvi- ja sukuväestö. I verket *Henkilö- ja sukuväestö Suomessa*. Toim. Antti Matikkala & Wilhelm Brummer. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Bäcksbäck, Christina 1988: Linnon ja kartanoiden kiinteä sisustus. *Ars. Suomen taide 2*. Toim. Salmé Sarajas-Korte et al. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Carrier, James G. 2003: Mind, Gaze and Engagement. Understanding the Environment. *Journal of Material Culture*. Research Article, 8:1. <https://doi.org/10.1177/1359183503008001760>
- Clason, Samuel 1895: *Till reduktionens förhistoria. Gods- och ränteförsändringarna och de förbudna orterna*. Beckman, Stockholm & Uppsala.
- Dahl, Kaj & Gardberg, Carl Jacob 1994: *Suomen kartanoita*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Dahlgren, Stellan 1964: *Karl X Gustav och reduktionen*. Svenska bokförlaget, Stockholm.
- Dahlgren, Stellan 1992: Karl XI. I verket *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*. Red. Anders Florén, Stellan Dahlgren & Jan Lindegren. Atlantis, Stockholm.
- Droste, Heiko 2006: *Im Dienst der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert*. LIT Verlag, Berlin.
- Eiñonen, Piia 2011: A Travelling Governor. I verket *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Eds. Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari. Nordic Academic Press, Lund.
- Englund, Peter 1989: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Atlantis, Stockholm.
- Englund, Peter 1993: *Ofredsår. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Atlantis, Stockholm.
- Englund, Peter 1996: *Suuren sodan vuodet*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Englund, Peter 2000: *Den öövern timerlige. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Atlantis, Stockholm.
- Englund, Peter 2001: *Voittamaton. Erään miehen tie Ruotsin suurvalta-aikana*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Englund, Peter 2006: *Silvermasken. En kort biografi över drottning Kristina*. Bonnier, Stockholm.
- Englund, Peter 2007: *Kuningatar Kristina. Elämäkertä*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Engström, Alexander 2019: *Ölökhetens praktiker. Adlig begravningskultur i Sverige c:a 1630–1680*. Uppsala Universitet, Uppsala.
- Eriksson, Bo 2011: *Svenska adelns historia*. Norstedt, Stockholm.
- Eskola, Susanna 2014: *Maa ja valta. Maanomistuksen ja luonnonvarojen käytön aiheuttamat konfliktit ja riddarvaltakaus 1600-luvun Uudellamaalla*. [Publicerad licentiatavhandling i historia]. Helsingin yliopisto, historian laitos.
- Fahlbeck, Pontus 1898: *Sveriges adel. Statistisk undersökning öfver de å riddarhuset introducerade ättarna. D. 1 Ättarnas demografi*. Gleerup, Lund.
- Florén, Anders 1992: Karl X Gustav. I verket *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*. Red. Anders Florén, Stellan Dahlgren & Jan Lindegren. Atlantis, Stockholm.
- Frondelius, Satu 2005: Säädynmukainen ympäristö. Louhisaaren puistot ja puutarhat. I verket *Louhisaaren kartano. Suku ja räilsi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Fähraus, Rudolf 1936: *Magnus Gabriel De la Gardie*. Geber, Stockholm.
- Förvaltningshistorisk ordbok: Rå- och rörshemman*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://fho.sls.fi/uppslagsord/253/ra-och-rorshemman/>
- Gardberg, C.J. 1979: Säätyläis- ja kaupunkikulttuuri. I verket *Suomen kulttuurihistoria I*. Toim. Päiviö Tommila, Aimo Reitala & Veikko Kallio. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Gardberg, C.J. 1987: Linnasta palatsiksi. *Ars. Suomen taide 1*. Toim. Salmé Sarajas-Korte et al. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Gardberg, C.J. 1989: *Suomen kartanoita*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Gardberg, C.J. 1989: *Finländska herrgårdar*. Schildt, Helsingfors.
- Gardberg, C.J. 2002: *Kivestä ja puusta. Suomen linnoja, kartanoita ja kirkkoja*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Gillingstam, Hans 2000–2002: Ryning (Rönning), släkt. *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 31 (2000–2002), sida 133. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6436>

- Glete, Jan 2002: *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscalmilitary states, 1500–1600*. Routledge, London.
- Haggrén, Georg 2005a: Louhisaaren lääni laajenee ja kartanotalous kasvaa. I verket *Louhisaaren kartano. Suku ja rälsi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Haggrén, Georg 2005b: Reduktion, velkataakan ja venäläismiehityksen paineissa. I verket *Louhisaaren kartano. Suku ja rälsi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Haikari, Janne 2009: *Isännän, Jumalan ja rehelliisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hakanen, Marko 2009: Career Opportunities. Patron-Client Relations Used in Advancing Academic Careers. I verket *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. Ed. Petri Karonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hakanen, Marko 2011a: The Reach of Power. I verket *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe*. Eds. Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari. Nordic Academic Press, Lund.
- Hakanen, Marko 2011b: *Vallan verkostoissa. Per Brahe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Hakanen, Marko & Koskinen, Ulla 2017: Secretaries as agents in the middle of power structures (1560–1680). I verket *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*. Eds. Petri Karonen & Marko Hakanen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Halila, Aimo & Mäkelä-Alitalo, Anneli 2001: Lichten, Robert. *Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sksk-bkg-002330>
- Hallenberg, Mats 2008: *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*. Nordic Academic Press, Lund.
- Hanka, Heikki 2002: Kirkon ja maallisen vallan kuvat 1500- ja 1600-luvulla. I verket *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Toim. Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki.
- Hanka, Heikki 2014: Barokin ajan kirkkotaide. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Hansson, Stina 1993: *Salongsretorik. Beata Rosenhane (1638–74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*. Göteborgs Universitet, Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborg.
- Hättner Aurelius, Eva 1996: *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*. Lund University Press, Lund.
- Horn, Agneta 2012: *Hjärtesorger och vedervärdigheter. Hur Gud alltid har hjälpt mig*. Bokförlaget Nya Doxa, Nora.
- Hytönen, Jorma 2004: Matkalla jossain suuriruhtinaskunnassa. I verket *Pietari Brahe matkustaa*. Toim. Juhani Kostet, Seija Väärä & Kari Appelgren. Turun maakuntamuseo, Turku.
- Härö, Elias 1988: Kartanoarkkitehtuuri. I verket *Ars. Suomen taide 2*. Toim. Salme Sarajas-Korte et al. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Jokipii, Mauno 1956: *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Jokipii, Mauno 1960: *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat II*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Jonsson, Alexander 2005: *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769*. Umeå universitet, Institutionen för historiska studier. Umeå.
- Jutikkala, Eino 1932: *Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana. Osa I*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Jutikkala, Eino 1934: Kartanoyhteiskunta. I verket *Suomen kulttuurihistoria II. Sääty-yhteiskunnan aika*. Toim. Gunnar Suolahti et al. K. J. Gummerus Osakeyhtiö, Helsinki.
- Jutikkala, Eino 1942: *Suomen talonpojan historia. Sekä katsaus talonpoikien asemaan Euroopan muissa maissa*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Jutikkala, Eino 1963: *Bonden i Finland genom tiderna*. LT, Helsingfors.
- Jutikkala, Eino & Suolahti, Gunnar 1934: Johtavat säädty. I verket *Suomen kulttuurihistoria II. Sääty-yhteiskunnan aika*. Toim. Gunnar Suolahti et al. K. J. Gummerus Osakeyhtiö, Helsinki.
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel (toim.) 1939: *Kartanot ja suurtilat I*. Kustannusosakeyhtiö Kivi, Helsinki.
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel (toim.) 1941: *Kartanot ja suurtilat II*. Kustannusosakeyhtiö Kivi, Helsinki.

- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel (red.) 1939–1942. *Säterier och storgårdar i Finland 1–2*. Kivi, Helsingfors.
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel (toim.) 1944: *Kartanot ja suurtilat III*. Kustannusosakeyhtiö Kivi, Helsinki.
- Juuti, Sirpa 2014: Suurvallan kuvat. Barokin maalaustaide Ruotsissa. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Karonen, Petri 1999: *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Karonen, Petri 2001: Äimä, Antti Jaakonpoika. *Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:skb-005614>
- Karonen, Petri 2002: Johdanto. Moninainen patriarkaalisuus – normien ja käytäntöjen solmukohdat. I verket *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkaalista järjestyksestä nyöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Toim. Piia Einonen & Petri Karonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Karonen, Petri 2008: *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 3:e rev. uppl. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Karonen, Petri 2014a: Suurvaltakauden yleiskuva. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Karonen, Petri 2014b: *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 4:e rev. uppl. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Katjala, Kimmo 2002: *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kauranen, Veli 2005: *Suomen vanhat linnat, kartanolinnat, linnoitukset ja skanssit*. Suomen tykistömuuseo, Hämeenlinna.
- Kepsu, Kasper 2014: *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*. Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors.
- Klinge, Matti 1989: *Professorer. 35 professorer under lika många årtionden vid Kungliga Akademien i Åbo, senare Kejsarliga Alexanders-Universitet, numera Helsingfors universitet*. Söderström, Helsingfors.
- Klinge, Matti 1990: *Professoreita. 35 professoria Kuninkaallisen Turun, sittemmin Suomen Keisarillisen Aleksanterin-, nyttemmin Helsingin yliopiston 35 vuosikymmeneltä*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Klinge, Matti 2014: Barokki. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Kokki, Kari-Paavo 2014: Barockens inredning och möbler – storslagenhet och trivsel. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- von Konow, Jan 2005: *Sveriges adels historia*. Abrahamson, Karlskrona.
- Korhonen, Arvi 1939: *Hakkapeliittain historia. 1, 1617–1625*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Korhonen, Arvi 1953: *Eerikki Antinpoika*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Korpiola, Mia (ed.) 2014: *The Svea Court of Appeal in the early modern period. Historical reinterpretations and new perspectives*. Institutet för Rätthistorisk Forskning, Stockholm.
- Koskinen, Ulla 2010: Aatelin aineellinen kulttuuri 1500-luvun lopulla – löytöjä Arvid Henrikipoika Tawastin hämäläisten kartanoiden tilikirjoista. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 9:1 (2009), publ. 10.1.2010. <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108424/63434>
- Koskinen, Ulla 2011: *Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikipoika Tawast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Koskinen, Ulla 2013: Rauhantahtoinen soturiaateli? Historian yleisesitysten kuva Suomen rälsistä 1500-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 111:2.
- Koskinen, Ulla 2017a: Satakunta ja ulkomaailma. I verket *Maakunnan synty. Satakunnan historia V (1550–1750)*. Toim. Pertti Haapala et al. Satakunnan Museo & Porin kaupunki, Pori.
- Koskinen, Ulla 2017b: Yhteisöt ja yksilöt. I verket *Maakunnan synty. Satakunnan historia V (1550–1750)*. Toim. Pertti Haapala et al. Satakunnan Museo & Porin kaupunki, Pori.
- Kuurne, Jouni 2005: Koristemaalauksia kolmelta vuosisadalta. I verket *Louhisaaren kartano. Suku ja rälssi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Kuurne, Jouni 2014: Askaisten Louhisaari – Ruotsin suurvalta-ajan monumentti. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Lagerstam, Liisa 2006: Herraskartanot. I verket *Suomalaisen arjen historia 1. Savupirttien Suomi*. Toim. Kai Häggman et al. Weilin + Göös Oy, Helsinki.

- Lagerstam, Liisa 2007: *A noble life. The cultural biography of Gabriel Kurck (1630–1712)*. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.
- Lagerstam, Liisa 2008: *Laukon herra. Gabriel Kurki (1630–1712)*. Laukko Historicum, Narva.
- Lagerstam, Liisa & Parland-von Essen, Jessica 2010: Aatelin kasvatus. I verkot *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lagerstam, Liisa 2014: Elämää barokkikartanossa. I verkot *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Lagus, Wilhelm Gabriel 1860: *Undersökningar om finska adelns gods och ätter eller Jesper Matsson Krus' förteckning öfver nye och gamle frölsis landböndher uthi Finlandh a. 1618 med biografiska, genealogiska, heraldiska, topografiska och kameralistiska anteckningar*. Frenckell, Helsingfors.
- Lahtinen, Anu 2007: *Söpeutuvat, newottotevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lahtinen, Anu 2009: *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Atlantis, Stockholm.
- Lahtinen, Anu 2012: ”Kasvakkoon lapsi kunniaksi vanhemmilleen ja seurakunnalleen”. Aatelisen jälkikasvun odotusta 1500-luvulla. I verkot *Lapsi matkalla maailmaan. Historiallisia ja kulttuurisia näkökulmia syntymään*. Toim. Pasi Saarimäki, Kirsi-Maria Hytönen & Heli Niskanen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lahtinen, Anu 2014: ”Noudatin vanhempieni tahtoa”. Omaelämäkerralliset kirjoitukset 1500–1600-lukujen Pohjolassa. I verkot *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*. Toim. Heini Hakosalo, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heidi Kurvinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lahtinen, Anu 2016: Pragmaattiset protestantit? Kuningas ja aateli reformaation rakentajina. I verkot *Pohjoinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies, Turku.
- Lahtinen, Anu 2020: Christina Regina von Birchenbaum. *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*. www.skbl.se/sv/artikel/ChristinaReginavonBirchenbaum
- Laitinen, A. A. A. 1912: *Michael Wexionius-Gyldenstolpe 1*. Suomen Keisarillinen Aleksanterin yliopisto, Helsinki.
- Laitinen, Riitta 2016: Kirkkotilan hidas reformaatio. Materiaaliset ja opilliset muutokset Turun tuomiokirkossa. I verkot *Pohjoinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies, Turku.
- Lamberg, Marko 2018: *Satunmaisesti Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lappalainen, Jussi T. 1975: *Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Lappalainen, Jussi T. 2001: Liebstorff, Joachim. *Kansallisbiografia* (elekt. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kb-005019>
- Lappalainen, Mirikka 2001: Regional Elite Group and the Problem of Territorial Integration. The Finnish Nobility and the Formation of the Swedish ”Power State”, c. 1570–1620. *Scandinavian Journal of History* 26:1.
- Lappalainen, Mirikka 2002: Aatelisvallan kulmakivet ja aateliskulttuurin murros. I verkot *Suomen kulttuurihistoria 1. Täivas ja maa*. Toim. Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki.
- Lappalainen, Mirikka 2005a: *Suku, valta, suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Lappalainen, Mirikka 2005b: Suurvalta-ajan Flemingit. I verkot *Louhisaaren kartano. Suku ja räilssi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Lappalainen, Mirikka 2007: *Maailman painavin raha. Kirjoituksia 1600-luvun Pohjolasta*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Lappalainen, Mirikka 2007: *Släkten, Makten, Staten. Familjen Creutz i 1600-talets Sverige och Finland*. Norstedt, Stockholm.
- Lappalainen, Mirikka 2009: *Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Lappalainen, Mirikka 2012: *Jumalan vihan ruoska. Suuri nälänhätä Suomessa 1695–1697*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Lappalainen, Mirikka 2014: *Pohjolan leijona. Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Lappalainen, Mirikka 2016: *Det nordiska lejonet. Gustav II Adolf och Finland 1611–1632*. Fischer & Co, Stockholm.

- Lappalainen, Mirkka 2017: *Loyal Servants of the King and the Crown (1620–1680). Stewards and Governors in Sweden before the Age of Absolutism*. I verket *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*, 113–42. Eds. Petri Karonen & Marko Hakanen. The Finnish Literature Society, Helsinki.
- Larsson Haglund, Ingrid 2004: *Per Brahe den yngres Visingsborg. Slott, kök och trädgårdar i grevens tid*. Ateljé Lovisa, Visingsö.
- Lehtinen, Erkki 1961: *Hallituksen yhtenäistämispoliittikka Suomessa 1600-luvulla (1600–n. 1680)*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Leskelä-Kärki, Maarit & Lahtinen, Anu & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) 2011: *Kirjeet ja historiantutkimus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lindgren, Jan 1985: The Swedish "military state", 1560–1720. *Scandinavian Journal of History* 10:4.
- Lindgårde, Valborg 1993: Nu skal och herren upptaga mig. Två självbiografiska texter från 1600-talet. I verket *I Guds namn. Nordisk kvinnolitteraturhistoria 1, 1000–1800*. Red. Elisabeth Möller Jensen, Eva Hættner Aurelius & Anne-Marie Mai. Förlags Ab Wiken, Höganäs.
- Lindquist, David 1939: *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet. Med särskild hänsyn till bö-, tröste- och nattvardsböcker*. Svenska kyrkans diakonistyrelse, Uppsala.
- Lindqvist, Ola 1956: *Jakob Gyllenberg och reduktionen. Köpe-, pante- och restitutionsgodsen i räfstepolitiken 1680–1692*. Gleerup, Lund.
- Lounatuori, Irma 2005: Louhisaari – Flemingien valta-aseman symboli. I verket *Louhisaaren kartano. Suku ja räilsi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Magnusson, Börje 2003: Sweden illustrated. Erik Dahlbergh's "Suecia antiqua et hodierna" as a manifestation of imperial ambition. I verket *Baroque dreams. Art and vision in Sweden in the era of greatness*. Ed. Allan Ellenius. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala.
- Marjomaa, Risto 2001: Mellin, Jürgen. *Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skb-003787>
- Matikainen, Olli 2016: Gödik Fincke ja aatelin ryhmäidentiteetin kriisi 1590-luvulla. I verket *Usko, tie ja historiankirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. Toim. Irma Sulkunen, Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Matikkala, Antti 2011: Vapatietomuksesta ikonografiseen heraldiikkaan – vaakunoista, heraldiikasta ja niiden tutkimuksesta. I verket *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Toim. Antti Matikkala & Wilhelm Brummer. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Miettinen, Tiina 2011: Vaakunat ja aateliston varhainen genealogia. I verket *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Toim. Antti Matikkala & Wilhelm Brummer. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Miettinen, Tiina 2018: Saksalainen, ranskalainen ja skotlantilainen. Vierasmaalaiset kartanoita perustamassa Hämeessä 1600-luvulla. I verket *Satunnaisesti Suomessa*. Toim. Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Milles, Karin 2015: *Agneta Horn. Ett liv i trettiöåriga krigets skugga*. Norstedt, Stockholm.
- Mäkelä-Alitalo, Anneli 2000: Birchenbaum, Christina Regina von. *Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skb-002225>
- Mäkinen, Anssi 2002: *Linnaleirit ja vainovalkeat. Viipurin läänin asutus kaksikymmentäviisivuotisen sodan (1570–1595) jalossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Niléhn, Lars H. 1983: *Peregrinatio academica. Det svenska samhället och de utrikes studeresorna under 1600-talet*. Liber/Gleerup, Lund.
- Nilsson, Sven A. 1964: *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal*. Natur & Kultur, Stockholm.
- Nilsson, Sven A. 1990: *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala universitet, Uppsala.
- Norrhem, Svante 1993: *Uppkomlingarna. Kanslijänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*. Umeå universitet, Umeå.
- Norrhem, Svante 2007: *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*. Nordic Academic Press, Lund.
- Norrhem, Svante 2014: *Ebba Brahe. Makt och kärlek under stormaktstiden*. Historiska Media, Lund.
- Nuorteva, Jussi 1997: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Odhner, Clas Theodor 1865: *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*. Norstedt, Stockholm.
- Oksanen, Eeva-Liisa 1981: *Anjalan historia*. Anjalankosken kaupunki.
- Oksanen, Eeva-Liisa 1985: *Elimäen historia*. Elimäen kunta.

- Oksanen, Eeva-Liisa 2003: *Vehkalahden knaapit*. Husgafvelseura, Pihlhjerta Knaappisuku & Tulikouran sukuseura, Helsinki.
- Olausson, Magnus 2014: Barockträdgården i Sverige. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Persson, Fabian 1999: *Servants of fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*. Lunds universitet. Lund.
- Pirinen, Hanna 1996: *Luterilaisen kirkkointeriörin muutoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karolinkisen ajan loppuun (1527–1718)*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Prytz, Cristina 2013: *Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Uppsala universitet. Uppsala.
- Pylkkänen, Riitta 1970: *Barokin pukumuoti Suomessa 1620–1720*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Rasila, Viljo & Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) 2003: *Suomen maatalouden historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rosén, Jerker 1967: Reduktionen och indelningsverket. I verket *Den svenska historien 5. Karolinska tiden 1654–1718*. Red. Gunvor Grenholm. Bonnier, Stockholm.
- Rosenlew, Fredrik 2005: De senaste 400 åren. I verket *Ätten Wrede af Elimä. Slaget vid Kärholm 400 år. Festskrift den 17 september 2005*. Red. Johan Wrede. Släktföreningen Wrede af Elimä, Helsingfors.
- Runeby, Nils 1962: *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Uppsala universitet, Uppsala.
- Runefelt, Leif 2001: *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Rystad, Göran 1955: *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten. Studier i Sveriges inre politik 1660–1680*. CWK Gleerups, Lund.
- Rystad, Göran 2001: *Karl XI. En biografi*. Historiska Media, Lund.
- Saloheimo, Veijo 2014: Fleming, Herman. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utgåva). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4873-1416928957479>
- Samuelson, Jan 1993: *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*. Lund University Press, Lund.
- Samuelson, Jan 1997: En god och förnuftig matmoder. Adelskvinnor under stormaktstid. I verket *Jämmerdal och fröjdesal*. Red. Eva Österberg. Atlantis, Stockholm.
- Savolainen, Sari 2014: Loistoa ja käytännöllisyyttä – tekstiilit barokin sisustuksessa. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Segersven, Anders 2011: Siuntion kirkon saarnatuolin (1625) vaakunat. I verket *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Toim. Antti Matikkala & Wilhelm Brummer. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Sellberg, Erland 2003–2006: Johan Skytte. *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 32 (2003–2006), sida 502. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6037>
- Sidén, Karin 2001: *Den ideala barndomen. Studier i det stormaktstida barnporträttets ikonografi och funktion*. Raster, Stockholm.
- Sikeborg, Urban 2011: Om den goda bördens betydelse under stormaktstid och frihetstid. *Svensk Genealogisk Tidskrift* 2011:1.
- Sjödell, Ulf 1966: *Kungamakten och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI*. Gleerup, Lund.
- Sjödell, Ulf 1976: *Infödda svenska män av ridderskapet och adeln. Kring ett tema i Sveriges inre historia under 1500- och 1600-talen*. Gleerup, Lund.
- Sjöstrand, Wilhelm 1941: *Grunddragen av den militära undervisningens uppkomst- och utvecklingshistoria i Sverige till år 1792*. Lundequistska bokh., Uppsala.
- Stadin, Kekke 2004: *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Nordic Academic Press, Lund.
- Stenberg, Göran 1998: *Döden dikterar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*. Atlantis, Stockholm.
- Strathern, Andrew & Stewart, Pamela J. 2000: Dangerous Woods and Perilous Pearl Shells. The Fabricated Politics of a Longhouse in Pangia, Papua New Guinea. *Journal of Material Culture*, Research Article, Volume: 5 issue: 1. <https://doi.org/10.1177/135918350000500104>
- Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförvaltningens historia* (1931) Ser. 1 *Tidevarvet 1521–1718*, Avd. 2 *Tiden från 1611*, D. 1 1611–1616. Utgiven av Riksarkivet genom Nils Ahnlund. Norstedt, Stockholm.

- Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll D. 1 1627–1632* (1855) Tryckt hos E. Westrell, Stockholm.
- Swedlund, Robert 1936: *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Swenne, Hakon 1933: *Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612–1651. Med särskild hänsyn till Ålvsborgs län*. Göteborg.
- Syrjö, Veli-Matti 2001: Forbus, Arvid. *Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002312>
- Syrjö, Veli-Matti 2014: Wrede, Henrik. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utgåva). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4127-1416928956733>
- Särkiö, Pekka 2014: Luterilainen ortodoksia. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Sörensson, Per 1922: *Adelns rusttjänst och adelfanans organisation 1521–1680*. Stockholm.
- Tamminen, Marketta 2014: Barokin pukumuoti ja korut 1620–1720. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Tandefelt, Henrika 2013: Suomen suuriruhtinaskunnan Ritarihuone. I verket *Ritarihuone ja Suomen aatelissuvut*. Toim. Johanna Aminoff-Winberg. Minerva Kustannus Oy, Helsinki.
- Tarkiainen, Kari 2014: De la Gardie, Magnus Gabriel. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utgåva). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4622-1416928957228>
- Tawaststjerna, Werner 1935: *Kaarle IX:n ja Sigismundin taistelu Viron ja Liivinmaan omistamisesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Teerijoki, Ilkka 2014: Brahe, Per. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utgåva). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4535-1416928957141>
- Tillander-Godenhjelm, Ulla 2014: Barockens smycken. I verket *Barokki – Barock*. Toim. Sirpa Juuti & Kari-Paavo Kokki. Heinolan kaupunginmuseo, Heinola.
- Tommila, Päiviö 1989: *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Trolle Önnerforis, Elsa 2014: Suom Cuique – To each his own. Court Cases Involving Swedish Nobility in the Svea Court of Appeal 1650–1690. I verket *The Svea Court of Appeal in the Early Modern Period. Historical Reinterpretations and New Perspectives*. Ed. Mia Korpiola. Institutet för Rättshistorisk Forskning, Stockholm.
- Tuhkanen, Tuija 2005: ”In memoriam sui et suorum posuit”. *Lahjoittajien muistokuvat Suomen kirkkoissa 1400-luvulta 1700-luvun lopulle*. Åbo Akademis förlag, Åbo.
- Tuhkanen, Tuija 2008: *Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi. Henrik Flemingin lahjoitukset Suomen kirkkoissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- von Törne, P. O. 1926: *Finlands riddarhus 1818–1918. 1. Tiden intill 1845*. Skrifter utgivna av Finlands adels förbund. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Ullgren, Peter 2004: *Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut*. Sisyfos, Lund.
- Ullgren, Peter 2015: *En makalös historia. Magnus Gabriel De la Gardies uppgång och fall*. Norstedts, Stockholm.
- Upton, Anthony F. 1998: *Charles XI and Swedish absolutism*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vilkuna, Kustaa 2002: Ruukinomistajan vallan ulottuvuudet. I verket *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä nyöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Toim. Piia Einonen & Petri Karonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 2017: Study Abroad, The State and Personal Agency (1640–1700). I verket *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*. Eds. Petri Karonen & Marko Hakanen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Villstrand, Nils Erik 2004: Kreivi Pietari Brahe nuorempi ja Suomi. I verket *Pietari Brahe matkustaa*. Toim. Juhani Kostet & Seija Väärä. Turun maakuntamuseo, Turku.
- Villstrand, Nils Erik 2009: *Riksdelen: stormakt och riksprängning 1560–1812. Finlands svenska historia 2*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Atlantis, Stockholm.
- Villstrand, Nils Erik 2011: *Sveriges historia 1600–1721*. Norstedts, Stockholm.
- Virrankoski, Pentti 2001a: Fleming, Klas. *Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-003872>

- Virrankoski, Pentti 2001b: Wrede, Fabian. *Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kg-003956>
- Vuorinen, Marja 2010: *Kivitelu aatelismies. Aatehuus viholliskuwana ja itseymmärryksenä 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Waarananen, Johan E. 1863: *Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid. 1, 1600–1602*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Westerlund, A. W. 1923: *Turun hovioikeuden presidentit, jäsenet ja virkamiehet 1623–1923. Elämäkerrallisia ja sukuhistoriallisia muistintoimintoja. I nide*. H. Edgrenin kirjakauppa, Turku.
- Wetterberg, Gunnar 2002: *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid. Del 1*. Atlantis, Stockholm.
- Wirlander, Kaarlo 1982: *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Övers. Eva Stenius. Nordiska museet, Stockholm.
- Wittrock, Georg 1908: *Carl X Gustafs testamente. Den politiska striden i Sverige 1660*. Uppsala.
- Wittrock, Georg 1913: Riksskattmästaren Gustaf Bondes politiska program 1661. *Historisk Tidskrift* 33, s. 42–54.
- Wittrock, Georg 1914: *Karl XI:s förmyndares finanspolitik*. Uppsala.
- Wittrock, Georg 1931: Magnus Gabriel De la Gardie. *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 10 (1931), sida 657. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17381>
- Ylikangas, Heikki 2000: *Aikansa rikos historiallisen kehityksen valaisijana*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Åberg, Alf & Ellehag, Claes & Hamilton, Anna & Hammarskiöld, Hans 1999: *Riddarhuset*. Byggförlaget, Stockholm.
- Åslund, Leif 2005: *Att fostra en kung. Om drottning Kristinas utbildning*. Atlantis, Stockholm.
- Öhlander, Carl 1903: *Bidrag till de adliga privilegiernas historia 1611–1626*. Uppsala.
- Karis församling, döda och begravda 28.7.1816 och 2.4.1849
- Karis församling, födda och döpta 24.12.1796 och 19.9.1799
- Karis församlings husförhörslängder 1805–1829
- Karis församling, vigda 7.8.1823 och 4.2.1827
- Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS), Helsingfors
- Sofie Jeanette Munsterhjelmns arkiv
- Stensböle gårds arkiv

Tryckta källor

- Aminoff, Carl Johan 1994: *Vardagselit och sjuårs-krig. Upplävt och beskrivet av den nyländske dragonen Carl Johan Aminoff*. Utgiven med kommentarer av Patrick Bruun. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Armfelt, Gustaf Mauritz 1997: *Resan till Italien. Gustaf Mauritz Armfelts resedagbok 1783–1784*. Inledning och kommentarer av Rainer Knapas. Atlantis, Stockholm.
- Brusewitz, Axel (red.) 1916: Ridderskapets och adelns privilegier den 16 oktober 1723. I verket *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm. Cit. *Frihetstidens grundlagar*.
- Hisinger, Mikael 2015: *Resedagbok från Europa 1783–1784*. Utg. Jouni Kuurne & Märtha Norrback. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Holmberg, Håkon & Eriksson, Jerker A. & Blomstedt, Yrjö 1959: *Suomen tuomiokunnat ja kihlakunnantuomarit*. Suomen kihlakunnantuomarien yhdistys, Helsinki.
- Lewenhaupt, Sten 1962: *Svenska högre ämbetsmän från 1634. Högre ämbetsmän och chefer för stalliga verk inom central och lokal förvaltning m.m. namn och ärtal*. Norstedt, Stockholm.
- Munsterhjelm, Charlotta 1970: *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker 1799–1801*. Med kommentarer och register utgivna av Bo Lönnqvist. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Personregister till Sveriges ridderskaps och adelns riksdagsprotokoll från och med år 1719*. Delarna 1–18. Utarbetat av Erik Naumann. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1929.
- Sveriges ridderskaps och adelns riksdagsprotokoll från och med år 1719*. Del 26, 1765–1766, 3: 3 juli–20 oktober 1766. Jämte personregister till delarna 24–26. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1960.
- Sveriges ridderskaps och adelns riksdagsprotokoll från och med år 1719*. Del 31, 1771–1772, 3: 9 maj–12 september 1772. Jämte personregister till

Adeln på 1700-talet

Arkivkällor

- Riksarkivet (RA), Helsingfors
- Arrajoki gårds arkiv: Nastola församling, döpta
- Riksarkivets digitala material, <https://astia.narc.fi/uusiastia/index.html>
- Ekenäs församling, födda och döpta 9.1.1824

- delarna 29–31. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1971.
- Wijnblad, Carl 1755: *Ritningar på fyratio våningshus av sten, och trettio av träd, samt åtskilliga lusthus, m.m. för högloflige ridderskapet och adelen, samt andra ståndspersoner på landet. Utöf 25 kopparstycken med bifogad förklaring och uträkning*. Stockholm.
- Wirilander, Kaarlo 1953: *Suomen armeijan upseeristo ja aliupseeristo 1718–1810. Virkatalonhaltijain luettelot. Officerare och underofficerare vid Finlands armé. Förteckningar över boställsinnehavare*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Webbsidor**
- Adelsvapens genealogi Wiki, <https://www.adelsvapen.com/wiki/>
- Byggda miljöer av riksintresse (RKY), Museiverket, <http://www.kulturmiljo.fi/read/asp/rsv/default.aspx>
- Lista över finländska adelsätter, Wikipedia, https://sv.wikipedia.org/wiki/Lista_%C3%B6ver_finl%C3%A4ndska_adels%C3%A4tter
- Litteratur**
- Ahlbäck, Ragna 1946: *Gods och herresäten i Finland*. Söderström & Co, Helsingfors.
- Ahokas, Minna 2011: *Välustus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*. Suomen Tiedeseura, Helsinki.
- Ahvenainen, Jorma 1984: *Suomen sahateollisuuden historia*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Alanen, Aulis J. 1963: *Suomen historia 9. Suomen historia vapaudenajalla*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Alm, Göran 2000: Carl Hårlemans arkitektur. I verket *Carl Hårleman. Människan och verket*. Byggförlaget i samarbete med Statens fastighetsverk och Nationalmuseum, Stockholm.
- Alm, Mikael 2016: Making a Difference. Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden. *Costume* 50:1.
- Andersson, Gudrun 2009: *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770*. Atlantis, Stockholm.
- Annala, Vilho 1928: *Suomen varhaiskapitalistinen teollisuus Ruotsin vallan aikana*. Kansantaloudellinen yhdistys, Helsinki.
- Artéus, Gunnar 1982: *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*. Militärhistoriska Förlaget, Stockholm.
- Artukka, Topi 2018: Konstruktionen av ett urbant sällskapsliv. Åbo Societetshus som centrum för societeten i början av 1800-talet. *Historisk Tidsskrift för Finland* 103:3.
- Artukka, Topi 2021: *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisen, poliittisen ja kulttuurisen näytönnä 1810-luvulla*. Turun yliopisto.
- Autio, Veli-Matti 2009: Vuorineuvos Henrik Johan af Forselles (1754–1790). *Suomen talouselämän vaikuttajat* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-000008>
- Blomstedt, Yrjö, 1976: Hämäläisyehteskunta isostavihasta nälkävuoisiin. I verket *Hämeen historia III. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870. Toinen nide*. Hämeen heimoliitto, Hämeenlinna.
- Blomstedt, Yrjö 1986: *Suomen historia 4. Vapauden aika, kustavilainen aika, kansanelämä 1700-luvulla*. Weilin+Göös Oy, Espoo.
- Blåfield, Martti 2014: Nordenskiöld, Carl Fredrik. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4067-1416928956673>
- Brown, Carolina 2007: Mode och skönhet. I verket *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Red. Jacob Christensson. Signum, Lund.
- Brown, Carolina 2012: *Liksom en herdinna. Litterära teman i svenska kvinnoporträtt under 1700-talet*. Carlssons, Stockholm.
- Carlsson, Sten 1949: *Ståndssamhälle och ståndspersoner. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*. Gleerup, Lund.
- Carlsson, Sten 1962: *Bonde – präst – ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar*. Prisma, Stockholm.
- Carlsson, Sten 1967: Suomen virkamiehet ja Ruotsin valtakunta 1700-luvulla. I verket *Näkökulmia menneisyyteen. Eino Jutikkalan juhla-kirja*. Toim. Sven-Erik Åström, Yrjö Blomstedt & Ilkka Hakalehto. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Castrén, Gunnar 1917: *Gustav Philip Creutz*. Albert Bonnier, Stockholm & Holger Schildt, Borgå.
- Cederberg, A. R. 1942: *Suomen historia vapaudenajalla I*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Cederberg, A. R. 1947: *Suomen historia vapaudenajalla II*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Degerman, Henrik & Edgren, Torsten & Sirén, Olle (red.) 2004: *Stensböle i Borgå. En herrgård under 700 år*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Eklund, Hans 1997: *Augustin Ehrensverd*. Nationalmuseum, Stockholm.

- Elmroth, Ingvar 1962: *Nyrekrityringen till de högre ämbetena, 1720–1809. En socialhistorisk studie.* C. W. K. Gleerup, Lund.
- Elmroth, Ingvar 1981: *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900.* LiberLäromedel & Gleerup, Lund.
- Fahlbeck, Pontus E. 1898: *Sveriges adel. Statistisk undersökning öfver de å Riddarhuset introducerade ätterna. Första delen.* Gleerup, Lund.
- Forselles, Cecilia af & Laine, Tuija (toim.) 2008: *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Frykenstedt, Holger 1971: Inledning. I verket Carl August Ehrensvärd: *Brev till Käckan.* Urval och inledning Holger Frykenstedt. Textåtergivning och kommentarer Sven G. Hansson. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm.
- Gardberg, Car Jacob 2014: Ehrensvärd, Augustin. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4114-1416928956720>
- Grauers, Sven 1971–1973: Arvid B Horn. *Svenskt biografiskt lexikon* (elektr. utg.). Band 19. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13807>
- Gustafsson, Harald 1994: *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States.* Studentlitteratur, Stockholm.
- Gustafsson, Sofia 2015: *Leverantörer och profitörer. Olika geografiska områdens och sociala gruppers hand med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756.* Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors.
- Haggrén, Georg 2001a: Munck, Johan Henrik (1748–1817). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sls-kbg-004999>
- Haggrén, Georg 2001b: Fredenstierna, Adam (1685–1772). *Kansallisbiografia.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sls-kbg-003874>
- Haggrén, Georg: 2003: Kauppaneuvos Robert Finlay (1719–1785). *Suomen talouselämän vaikuttajat* (elektr. utg.). Biografiakeskus, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sls-tev-000001>
- Haggrén, Georg 2006: Ramsay, Anders Henrik (1707–1782). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sls-kbg-005546>
- Haggrén, Georg 2007: Ugglas, Samuel af (1750–1812). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. [http://urn:nbn:fi:sls-kbg-005570](http://urn.fi/urn:nbn:fi:sls-kbg-005570)
- Haggrén, Georg 2014a: Hisinger, Johan. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4062-1416928956668>
- Haggrén, Georg 2014b: von Willebrand, Ernst Gustaf. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4885-1416928957491>
- Haggrén, Georg 2014c: Åkerhielm, Samuel. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4573-1416928957179>
- Halila, Aimo 1962: *Poroon valtiopäivät ja autonomian alkuaika.* I verket *Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Ensimmäinen osa.* Toim. Olavi Salervo. Eduskunnan historiakomitea, Helsinki.
- Halme, Pentti 1964: *Suomen aatelin edustus 1719–56 valtiopäivillä.* Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Hammarskiöld, Ludvig 1949: Carl Ehrensvärd. *Svenskt biografiskt lexikon* (elektr. utg.). Band 12. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/17878/sbl/Mobil/Artikel/16732>
- Hassan Jansson, Karin 2013: When Sweden Harboured Idlers. Gender and Luxury in Public Debates, c. 1760–1820. I verket *Sweden in the Eighteenth-Century World. Provincial Cosmopolitans.* Ed. Göran Rydén. Ashgate, Farnham.
- Heikkinen, Antero 1991: *Terveys ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvulla.* Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Herlitz, Nils 1967: *Grunddragen av det svenska statsskickets historia.* 6 uppl. Svenska bokförlaget, Stockholm.
- Hildebrand, Bengt & Nikula, Oscar & Bereh, Gunhild 1949: Carl August Ehrensvärd. *Svenskt biografiskt lexikon* (elektr. utg.). Band 12. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16733>
- Hirn, Sven 1998: *Alati kiertueella. Teatterimme varhaisvaiheet vuoteen 1870.* Yliopistopaino, Helsinki.
- Holm, Sophie 2012: Ett värdigt minne. Augustin Ehrensvärd's nätverk speglade i Sveaborgs namnskick. I verket *Viapori. Linnöitus, lähiseutu ja maailma – Sveaborg. Fästning och omvärld.* Red. Sophie Holm & Magdalena Hällström. Samfundet Ehrensvärd, Helsingfors.
- Holm, Sophie & af Hällström, Magdalena (red.) 2012: *Viapori. Linnöitus, lähiseutu ja maailma – Sveaborg. Fästning och omvärld.* Samfundet Ehrensvärd, Helsinki.

- Hultin, Tekla (1896): *Historiska upplysningar om bergshandteringen i Finland under svenska tiden*. Helsingfors.
- af Hällström, Magdalena 2012: ”Omgifven av sina Werk”. Augustin Ehrensvärds gravsättning på Sveaborg 1783. I verket *Viapori. Linnoitus, lähiseutu ja maailma – Sveaborg Fästning och omvärld*. Red. Sophie Holm & Magdalena af Hällström. Samfundet Ehrensvärd, Helsingfors.
- af Hällström, Magdalena 2020: Kvinnan bredvid stormannen. Hedvig Ulrika De la Gardie som hovdam, maka, värdare och änka. I verket *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*. Red. Henrika Tandefelt, Julia Dahlberg, Aapo Roselius & Oula Silvennoinen. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsingfors.
- Högberg, Staffan 1967: Järnhantering och bruksmiljön. I verket *Den svenska historien 6. Frihetstiden 1719–1772*. Red. Gunvor Grenholm. Albert Bonniers Förlag, Stockholm.
- Ilmakunnas, Johanna 2012: *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Atlantis, Stockholm.
- Ilmakunnas, Johanna 2013: Career at Court. Noblewomen in Service of Swedish and Russian Royals, c. 1750–1850. *Women's History Magazine* 72:2.
- Ilmakunnas, Johanna 2015: The Luxury Shopping Experience of the Swedish Aristocracy in Eighteenth-Century Paris. I verket *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Eds. Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach. Routledge, New York.
- Ilmakunnas, Johanna 2016: *Joutilaat ja ahkerat. Kirjoituksia 1700-luvun Euroopasta*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Ilmakunnas, Johanna 2017a: Muotokuvien merkitys aateliskulttuurissa. I verket *Minä en ole minä. Tunnettuja ja unohtettuja muotokuvia*. Toim. Reetta Kuojärvi & Kirsi Eskelinen. Sinebrychoffin taidemuseo, Helsinki.
- Ilmakunnas, Johanna 2017b: Säätyläisnaiset ja käsitöiden materiaallinen kulttuuri 1800-luvun alkupuolella. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 17:4.
- Ilmakunnas, Johanna 2018: From Mother to Daughter. Noblewomen in Service at Swedish Royal Court, c. 1740–1820. I verket *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*. Eds. Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. Routledge, London & New York.
- Ilmakunnas, Johanna 2019: Säätyläiset ja kuolemankulttuuri 1600-luvulta 1800-luvulle. I verket *Suomalaisen kuoleman historia*. Toim. Ilona Pajari, Jussi Jalonen, Riikka Miettinen & Kirsi Kanerva. Gaudeamus Oy, Helsinki.
- Ilmakunnas, Johanna 2020: Northern comfort and discomfort. Space and objects in Swedish country houses, c. 1740–1800. I verket *The Comforts of Home in Western Europe, 1700–1900*. Ed. Jon Stobart. Bloomsbury, London & New York.
- Ilmakunnas, Johanna & Norrback, Märtha 2020: Konsten att sköta ett herrgårdshushåll. Barbro Hästesko och hennes hushållsbok på Stensböle gård. I verket *Hushållsbok för Stensböle gård. Recept, råd och huskurer från 1700-talet*. Utg. Märtha Norrback. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Appell Förlag, Stockholm.
- Ilmakunnas, Johanna & Vainio-Korhonen, Kirsi 2020: Päiväkirjat aateliskulttuurissa 1700-luvulta 1800-luvun alkupuolelle. I verket *Päiväkirjojen jäljillä. Historiantutkimus ja omasta elämästä kirjoittaminen*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Karoliina Sjö & Liisa Lalu. Vastapaino, Tampere.
- Jutikkala, Eino 1932: *Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana I*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Jutikkala, Eino 1954: *Ständsamhällets upplösning i Finland*. Turun Historiallinen Yhdistys, Åbo.
- Jutikkala, Eino 1968: Sääty-yhteiskunnan hajoaminen. I verket *Suomen talous- ja sosiaalishistorian kehityslinjoja*. Toim. Eino Jutikkala. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Jutikkala, Eino 2003: Kartanot. I verket *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Toim. Viljo Rasila, Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Jutikkala, Eino 2014: Horn, Arvid. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Finland. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls:4536-1416928957142>
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel (red.). 1939: *Säterier och storgårdar i Finland I*. Kivi, Helsingfors.
- Juva, Einar W. 1947: *Suomen tie. Uudestakaupungista Haminaan 1721–1808*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Jägerskiöld, Stig 1962: Tyrannmord och motståndsrätt 1792–1809. En studie kring J. J. Anckarström. *Scandia* 28:1.
- Kaarinen, Mervi & Kaarinen, Pekka 2002: *Sivistyksen portti. Ylioppilastutkimon historia*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

- Kalleinen, Kristiina 2014: *Kuninkaan ja keisarin Nordenskiöldit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Karonen, Petri 2004: *Patruunat ja poliitikot. Yritysjohdajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Karonen, Petri 2020: *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 5:e rev. utg. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Karonen, Petri & Roitto, Matti & Ojala, Jari 2018: *Politiska kulturer 1430–1930. I verket Demokratins drivkrafter. Kontext och särdrag i Finlands och Sveriges demokratier 1890–2020*. Red. Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Karonen, Petri & Villstrand, Nils Erik 2014: *Sotilaskansan tuskainen taival. I verket Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiaa Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960*. Toim. Petri Karonen & Antti Riihä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Katajala, Kimmo 2002: *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutokset Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kauppi, Ulla-Riitta 2001: *Wrede, Fabian Casimir (1724–1795). Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kb-g-007885>
- Klinge, Matti 1988: *Undervisning och studier. I verket Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg. Helsingfors universitet 1640–1990. 1: Kungliga akademien i Åbo 1640–1808. Förlagsaktiebolaget Otava, Helsingfors.*
- Knapas, Marja Terttu 2004: *Hautausmaa ja sepulkraalitaide valistusajan muutoksissa. I verket Rakkaudesta kaupunkiin. Riitta Nikulan juhla-kirja – For love of the city. Festschrift to Riitta Nikula*. Toim. Timo Keinänen, Kirsi Saarikangas & Hanne Wikström. Taidehistorian seura, Helsinki.
- Knapas, Marja Terttu 2005: *Askaisten kirkko ja Louhisaaren omistajat. I verket Louhisaaren kartano. Suku ja rälsi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Knapas, Rainer 1988: *Puutarhataide Suomessa 1750–1810. I verket Ars. Suomen taide 2*. Toim. Salme Sarajas-Korte. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Knapas, Rainer 2003: *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland*. Atlantis, Stockholm & Söderströms, Helsingfors.
- Knapas, Rainer 2007: *Den nya trädgårdskonsten. I verket Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Red. Jakob Christensson. Signum, Stockholm.
- Knapas, Rainer 2014a: *1700-luvun sotilasarkkitehtuuri Suomen kaupungeissa. I verket Suomen kaupunkiarkeologian historia I*. Toim. Henrik Lilius & Pekka Kärki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Knapas, Rainer 2014b: *Armfelt, Gustaf Mauritz. Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4538-1416928957144>
- Knapas, Rainer 2014c: *Munck, Adolf Fredrik. Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-5167-1416928957773>
- Knuutila, Jyrki 1990: *Avoliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutina Suomessa vuoteen 1629*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Koskinen, Riitta 2012: *Kartanot ja virkatalot Turun kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröderin tuotannossa*. Turun yliopisto.
- Koskinen, Riitta 2013: *Suomalainen kartano*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Koskivirta, Anu 2010: *Sjundeå. En nyckelkommun genom tiderna*. Sjundeå kommun.
- Koukkula, Tuomo 1964: *Suomen aatelin osallistuminen valtiopäiviin vuosina 1760–1772*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Kovero, Martti 1946: *Suomen sokeriteollisuuden historia I. Ruotsin vallan aika*. Suomen Sokeri, Helsinki.
- Kuisma, Markku 1983: *Kauppassahojien perustaminen Suomessa 1700-luvulla (1721–1772). Tutkimus päätöksentekoprosessista*. Suomen Tiedeseura, Helsinki.
- Kuisma, Markku 1985: *Privilegering av export-sågar i Finland vid mitten av 1700-talet. I verket Industri og bjergværksdrift. Privilegering i Norden i det 18. århundrede*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kuisma, Markku 1993: *Keskusvalta, virkavalta, rahavalta. Valtio, virkamiehet ja teollinen kehitys Suomessa 1740–1940. I verket Hallinto rahan, julkisuuden ja Venäjän paineessa*. Toim. Raimo Savolainen. Painatuskeskus, Helsinki.
- Kuurne, Jouni 2005: *Koristemaalauksia kolmelta vuosisadalta. I verket Louhisaaren kartano. Suku ja rälsi – säteri ja kirkko*. Toim. Irma Lounatvuori & Marja Terttu Knapas. Museovirasto, Helsinki.
- Kuurne, Jouni 2008: *Gustaf Mauritz Armfeltin perintö. G. M. Armfeltille kuuluneet esineet Suomen kansallismuseon kokoelmissa*. Suomen kansallismuseo & Museovirasto, Helsinki.

- Kuurne, Jouni 2015: Att leva med nytta och nöje. På resa i Europa under upplysningens tidevarv. I verket Hisinger, Mikael: *Resedagbok från Europa 1783–1784*. Utg. Jouni Kuurne & Märtha Norrback. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Laine, Tuija (toim.) 2003: *Vieraskielinen kirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Laine, Tuija 2006: *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Laine, Tuija 2010: *Carl Fredrik Fredenheim – en nyhumanist och hans klassiska bibliotek*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Landberg, Georg 1932: *Den svenska riksdagen under den gustavianska tiden*. Sveriges riksdag, Stockholm.
- Lilius, Henrik 2014: Kustavilaisen ajan (1772–1809) kaupunki. I verket *Suomen kaupunkirakentamisen historia II*. Toim. Henrik Lilius & Pekka Kärki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lindström, Gunnar 1905: *Suomen kaupasta Aleksanteri I:sen aikana I. Järjestymisvuodet 1808–1812*. Weilin & Göös, Helsinki.
- Litonius, Sophie 2011: Hedersbetygelser inför samtid och eftervärld. Namngivningen av fästningsverken i Finland under Augustin Ehrensvarlds tid. *Historisk Tidskrift för Finland* 96:4.
- Lounatuori, Irma (red.) 2004: *Fagervik. Trädgårds-konst i bruksmiljö*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Lounatuori, Irma 2008: Saari everstinvirka-talona. I verket *Saaren kartano Mynämäellä*. Toim. Hanna Nurminen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lounatuori, Irma & Knapas, Marja Terttu (toim.) 2005: *Louhisaaren kartano. Suku ja räilssi – säteri ja kirkko*. Museovirasto, Helsinki.
- Luttinen, Jaana 2012: Metsän hahmottaminen ja haltuunotto (1500–1850). I verket *Ihminen ja metsä. Kohtaamisia arjen historiassa I*. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Metsäkustannus, Helsinki.
- Lönnqvist, Bo 1985: Merkkauseiliina sukutauluna. I verket *Ruusunkukkia ja villasukkia*. Toim. Marja-Liisa Lampinen. Helsingin kaupungin-museo, Helsinki.
- Lönnqvist, Bo 1992: *Ting, rum och barn. Historisk-antropologiska studier i kulturella gränser och gräns-överskridande*. Finska Fornminnesföreningen, Helsingfors.
- Lönnqvist, Bo 2007: *Barnet*. I verket *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Red. Jacob Christensson. Signum, Lund.
- Lönnqvist, Bo 2013: *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Förlaget Scriptum, Vasa.
- Lönnqvist, Bo 2019: Fideikommissen i Finland, uppgång och fall. I verket *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 2018*. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala.
- Lönnroth, Erik 1986: *Den stora rollen. Kung Gustav III spelad av honom själv*. Norstedt, Stockholm.
- Löwendahl, Marie 2007: ”Min allrabästa och ömmaste vän!”. *Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*. Makadam, Stockholm.
- Mansén, Elisabet 2001: *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*. Atlantis, Stockholm.
- Marjomaa, Risto 2001: Wrede, Henrik Jakob (1696–1758). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skks-kbg-003911>
- Marjomaa, Risto 2014: de Bruce, Anders. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-5197-1416928957803>
- Metcalf, Michael F. 1985a: Den gustavianska riksdagen (1772–1809). I verket *Riksdagen genom tiderna*. Sveriges riksdag, Stockholm.
- Metcalf, Michael F. 1985a: Fideikommissens riksdag (1719–1772). I verket *Riksdagen genom tiderna*. Sveriges riksdag, Stockholm.
- Mickwitz, Joachim & Ahlfors, Markus (red.) 2007: *Familjen Carpelan. En adelsätt i 600 år*. Åbo landskapsmuseum, Åbo.
- Miettinen, Tiina 2012: *Ihanteista irrallaan. Hämeen maaseudun nainen osana perhettä ja asiakirjoja 1600-luvun alusta 1800-luvun alkuun*. Tampereen yliopisto.
- Mårtelius, Johan 2000: Mönsterbildaren. I verket *Carl Hårleman. Människan och verket*. Red. Göran Alm. Byggförlaget i samarbete med Statens fastighetsverk och Nationalmuseum, Stockholm.
- Mäkelä-Alitalo, Anneli 2000: Tigerstedt, Georg Fredrik (1729–1790). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:-fi:skks-kbg-003953>
- Mäkelä-Alitalo, Anneli & Häyrynen, Maunu 2003: Ehrenmalm, Georg (1722–1807). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skks-kbg-008558>
- Mäkeläinen, Eva-Christina 1972: *Säätyläisten seuraelämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.

- Nikula, Oscar 2010: *Augustin Ehrensward*. 2 uppl. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Nordin, Jonas 2000: *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Eslöv.
- Nummela, Seppo 1961: *Suomalaiset Tukholman valtiopäivillä vu. 1809–1810*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Nygård, Toivo 2005: *Kustaa III. Vallanomaava mutta alamaisillen armollinen kuningas*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Parland-von Essen, Jessica 1997: Att utbildas till hovdam. Augusta Armfelt's uppfostran och läroår. *Historisk Tidskrift för Finland* 82:3.
- Parland-von Essen, Jessica 2001: Adelsdöttrarnas adolescens 1780–1799. Från flicka till fröken och fru. *Historisk Tidskrift för Finland* 86:2.
- Parland-von Essen, Jessica 2005: *Behagets betydelse. Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur*. Helsingfors universitet.
- Pirinen, Hanna 1996: *Luterilaisen kirkkointeriöön muutouminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Pitkäranta, Reijo 2000: Creutz, Ernst Johan (1675–1742). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kg-002551>
- Pulma, Panu 1997: Separatismi ja taloudelliset intressit 1780-luvulla. I verket *Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997*. Toim. Anu Koskivirta. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Pylkkänen, Riitta 1982: *Säätyläisnaisen pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Pylkkänen, Riitta 1984: *Kaksi pukehistoriallista tutkielmaa. I. Miehen muotipuku Suomessa 1700-luvulla. II. Vauvan kapalointi, kaste- ja juhla-asu 1500–1700-luvulla*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Rahikainen, Marjatta 2004: *Centuries of Child Labour. European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Ashgate, Aldershot.
- Rahikainen, Marjatta & Väinö-Korhonen, Kirsi 2015: Manlig och kvinnlig lyx. Överflödsförordningar och modeartiklar. I verket *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Red. Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg. Carlsons, Stockholm.
- Ramel, Stig 1997: *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Dödsdömd kungagunstling i Sverige. Ärad statsgrundare i Finland*. Atlantis, Stockholm.
- Ramel, Stig 2003: *Göran Magnus Sprengporten. Förrädaren och patriot*. Atlantis, Stockholm.
- Ramsay, Jully 1909–1916: *Frälsesläkter i Finland intill Stora ofreden*. Söderström & Co Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Rangström, Lena 1997: *Kläder för tid och evighet. Gustaf III sedd genom sina dräkter*. Livrustkammaren, Stockholm.
- Rasmussen, Pernilla 2010: *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Nordiska museets förlag, Stockholm.
- Rasmussen, Pernilla 2015: Återbruk i modegarderob, ca 1790–1830. *Historisk Tidskrift för Finland* 100:4.
- Raussi-Tihula, Helena 1999: *Kirjotut kirjaimet. Muistojen monogrammit*. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki.
- Renvall, Pentti 1962: Ruotsin vallan aika. Suomen kansanedustuslaitoksen vaiheet 1850-luvun puoliväliin. I verket *Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Ensimmäinen osa*. Eduskunnan historiakomitea, Helsinki.
- Rimpiläinen, Olavi 1971: *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Rundquist, Angela 1989: *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Carlssons, Stockholm.
- Runefelt, Leif 2005: *Dygd, nytta och egen nytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*. Stockholms universitet.
- Sainio, Venla 2001: Wrede, Fabian (1694–1768). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kg-006537>
- Samuelson, Jan 2008: *Eliten, riket och riksdelningen. Sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Sarjala, Jukka 2001: *Music, Morals, and the Body. An Academic Issue in Turku 1653–1808*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Sarkamo, Ville 2011: *Karoliinien soturiarvot. Kunnian hallitsema maailmankuva Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun alussa*. Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/37089/1/9789513945336.pdf>
- Screen, J. E. O. 2007: *The Army in Finland During the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Screen, J. E. O. 2010: *The Queen Dowager's Life Regiment in Finland 1772–1808*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Sennefelt, Karin 2011: *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholmia förlag, Stockholm.
- Sirén, Olle 1985: *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.) 2003: *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. Atlantis, Stockholm & Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Snellman, Alex 2012: Suurtilat ja Suomen aateli 1800–1900-luvuilla. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat*. <https://journal.fi/cnmenjannyt/article/view/108508>
- Stavenow, Ludvig 1890: *Om formerna för utskottsval under frihetstiden. Bidrag till svenska riksdagsformer- nas historia*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Stiernstedt, Lars-Johan, 2004: *Vår man i Rom. Överintendenten Carl Fredric Fredenheims italienska resa 1787–1790*. Atlantis, Stockholm.
- Strömberg, John 1988: Studenterna. I verket Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg. *Helsingfors universitet 1640–1990. 1: Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Förlagsaktiebolaget Otava, Helsingfors.
- Strömberg, John 1996: *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbano vid akademien i Åbo 1640–1808*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Strömberg, John & Nuorteva, Jussi & Forssell, Christina (toim.) 2007: *Valtio palkitsee. Staten belönar*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Suolahti, Gunnar 1993: *Vuosisatain takaa. Kulttuuri-historiallisia kuvauksia 1500–1800-luvulta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Syrjö, Veli-Matti 2001: Adlercreutz, Carl Johan. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-4109-1416928956715>
- Syrjö, Veli-Matti 2014a: Hästesko, Johan Henrik. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-4117-1416928956723>
- Syrjö, Veli-Matti 2014b: Sprengtporten, Göran Magnus. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-4125-1416928956731>
- Syrjö, Veli-Matti 2014c: Sprengtporten, Jakob Magnus. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-4126-1416928956732>
- Syrjö, Veli-Matti & Anneli Mäkelä-Alitalo 2014: Hastfer, Berndt Johan. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-4116-1416928956722>
- Tandefelt, Henrika 2008: *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Tandefelt, Henrika 2012a: Kvinnoliv under trehundra år sedda genom Sarvlax arkiv. I verket *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*. Red. Henrika Tandefelt. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Tandefelt, Henrika (red.) 2012b: *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Tandefelt, Henrika 2012c: Utblick från Gustavsvärd. Gustav III och Sveaborg – politik och minneskultur. I verket *Viapori. Linnöitus, lähi-seutu ja maailma – Sveaborg. Fästning och omvärld*. Red. Sophie Holm & Magdalena af Hällström. Samfundet Ehrensvärd, Helsingfors.
- Tarkiainen, Kari 2001a: Reuterholm, Esbjörn Christian (1710–1773). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:-fi:sk:kgb-006354>
- Tarkiainen, Kari 2014a: Creutz, Gustaf Philip. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-4853-1416928957459>
- Tarkiainen, Kari 2014b: Fredenheim, Carl Fredrik. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-5206-1416928957812>
- Tarkiainen, Kari 2014c: Reuterholm, Gustaf Adolf. *Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utg.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:-fi:sls-5168-1416928957774>
- Teerijoki, Ilkka 2001a: Carpelan, Simon Wilhelm (1731–1814). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kgb-005926>
- Teerijoki, Ilkka 2001b: Carpelan, Wilhelm (1700–1788). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kgb-005925>

- Teerijoki, Ilkka 2001c: Ehrenmalm, Lars Johan (1688–1774). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kgb-002712>
- Teerijoki, Ilkka 2001d: Ehrenmalm, Samuel Magnus (1731–1814). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kgb-005959>
- Thelander, Kerstin & Tandefelt, Henrika 2019: Språklig variation i en östnyländsk adelsfrörens dagbok 1799–1801. I verket *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Red. Marika Tandefelt. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Thisner, Fredrik 2007: *Militärstatens arvegods. Officers-tjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*. Uppsala universitet.
- Tillander-Godenhielm, Ulla 2001: De ryska kejsarinnornas finländska hovfröknar, hovdamer och statsdamer. *Gentes Finlandiae IX*. Finlands Riddarhus, Helsingfors.
- Tommila, Päiviö 1984: *Suomen autonomian synty 1808–1819*. Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- von Törne, P. O. 1934: Aatelissuvut. I verket *Suomen kulttuurihistoria II. Sääty-yhteiskunnan aika*. Toim. Gunnar Suolahti et al. Gummerus Kustannus Oy, Jyväskylä.
- Ulväng, Göran 2004: *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Gidlund, Hedemora.
- Ulväng, Göran 2008: *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*. Hallgren & Björklund, Uppsala.
- Ulväng, Göran 2013: Betydelsen av att äga en herrgård. Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen. *Historisk Tidskrift för Finland* 98:2.
- Ulväng, Göran 2017: Manor-house building and economic growth in Sweden in the eighteenth and nineteenth centuries. I verket *Schlösser und Herrenhäuser der Ostseeregion. Bausteine einer europäischen Kulturlandschaft*. Hrsg. Kilian Heck, Sabine Bock & Jana Olschewski. Thomas Helms Verlag, Schwerin.
- Ulväng, Göran 2019: The Swedish Manor 1750–1950. Decline or Continuity? I verket *Estate Landscapes in Northern Europe*. Eds. Jonathan Finch, Kristine Dyrmann & Mikael Frausing. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Vahtola, Jouko 2001: Carpelan, Johan Fredrik (1745–1808). *Kansallisbiografia* (elektr. utg.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kgb-002637>
- Valentin, Hugo 1915: *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik*. Stockholm.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2006: Piikojen arkea ja juhlaa Hämeenkylässä kartanossa noin 1800. I verket *Työteläs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*. Toim. Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2009: *Suomen herttuattaren arvoitus. Suomalaisia naiskohtaloita 1700-luvulta*. Edita Publishing Oy, Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2011a: Sisaruskia ja sukulaisia. Suomalaisen aatelin naisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla. I verket *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2011b: *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2012: *Sofie Munsterhjelm in åka. Aatelin naisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2016: *De frimodiga. Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Vainio-Korhonen, Kirsi & Lahtinen, Anu 2015: *Lehmen ilot ja sydämen salat. Suomalaisen rakkauden historiaa*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Vastamäki, Tiina 2003: *Talouspoliittisen päätöksenteon vuorovaikutteisuus ja sen yksilölle tarjoamat strategiset mahdollisuudet. Tapaus tutkimus Hans Henrik Boijen toiminnasta Otavan pellavanviljely- ja kehruskoulun johtajana säätyvallan ajalla*. [Opublicerad avhandling pro gradu i historia]. Jyväskylän yliopisto.
- Vepsä, Iisa 2009: *Oikeuden hakijat. Tutkimus Vaasan hovioikeuden perustamisesta ja varhaisesta toiminnasta*. Suomalainen Lakimiesyhdistys, Helsinki.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 1994: *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 2019: Peruuksi, puuteri ja varhaismoderni mies. I verket *Säädyllistä ja säädyttöä. Pukeutumisen historiaa renessanssista 2000-luvulle*. Toim. Arja Turunen & Anna Niiranen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Walta, Matti 2005: *Virkamiehiä. Lääninhallinnon virkamiehet 1721–1808*. Suomen Sukututkimusseura, Helsinki.

- Wetterberg, Gunnar 2006: *Från tolv till ett. Arvid Horn (1664–1742)*. Atlantis, Stockholm.
- Wirilander, Kaarlo 1950: *Suomen upseeristo 1700-luvulla*. Helsingin yliopisto.
- Wirilander, Kaarlo 1955: Suomen upseeriperheiden sijoittuminen vuoden 1809 jälkeiseen yhteiskuntaan. *Historiallinen Aikakauskirja*.
- Wirilander, Kaarlo 1982: *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Övers. Eva Stenius. Nordiska museet, Stockholm.
- Wolff, Charlotta 2004: Kabal och kärlek. Vänskapen som alternativ sociabilitet i 1700-talets hovsamhällen. *Historisk Tidskrift för Finland* 89:2.
- Wolff, Charlotta 2005: *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Wolff, Charlotta 2008: *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)*. Finnish Literature Society, Helsinki.
- Wolff, Charlotta 2015: Musikkultur och musikmak i 1700-talets Sverige. Ett bidrag till lyssnandets historia. *Historisk Tidskrift för Finland* 100:4.
- Wolff, Charlotta 2019: ”Un admirateur des philosophes modernes”. The networks of Swedish ambassador Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783. I verket *Networks of Enlightenment. Digital Approaches to the Republic of Letters*. Eds. Chloe Edmondson & Dan Edelstein. Voltaire Foundation, Oxford.
- Wolff, Charlotta 2020: När Amerika var frihetens vagg. Sverige, revolutionen och den transatlantiska alliansen. I verket *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*. Red. Henrika Tandefelt, Julia Dahlberg, Aapo Roselius & Oula Silvennoinen. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsingfors.
- Åström, Anna-Maria 1993: ”*Sockenboarne*”. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Åström, Anna-Maria 2003: Work and working in the Savolax manorial society in the early nineteenth century. *Ethnologica Fennica* 30.
- Åström, Anna-Maria 2010–2011: Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. *Finskt museum 2010–2011*. Finska Forminnesföreningen, Helsingfors.

Adeln på 1800-talet

Arkivkällor

- Finlands Riddarhusarkiv (FRHA)
De Comitterades Protocoller 1848–1849, 1855, 1860.
Riddarhus Directionens Protocoller 1860, 58–61, 78–82.
Riddarhus Directionens Protocoller 1861, 44–48.
- Jyx-julkaisuarkisto (Jyväskylä universitets digitala arkiv)
 Historialliset kartat (Historiska kartor)
Plan af Helsingfors utgifven 1837 af C. W. Gylden. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-200908243765>
- Riksarkivet, Helsingfors (RA)
 ArmfELTSKA samlingen
 von KOTHENSKA samlingen
 Riksarkivets digitala material
 Mantalslängder (Henkikirjat). <https://astia.narc.fi/uusiastia/index.html>
- Åbo Akademis bibliotek, Åbo (ÅA)
 Handskriftssamlingarna
 Handelshuset Hackman, mapp 24 och 25

Tryckta källor

- Protocoll, hållit i det högördiga präste ståndet vid landtdagen i Borgå stad år 1809 = Handlingar rörande landtdagen i Borgå år 1809* (Protocoll 1899).
- Protocoller förda hos högloft. Riddarhus och Adeln* (Adeln) 1863–64, 1867, 1872, 1877, 1882, 1885, 1888, 1891, 1894, 1897, 1899, 1900, 1904, 1906.
- Ramsay, Anders 1949: *Från barnaår till silverhår*. 1–2. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Schauman, August 1922: *Från sex årtionden i Finland*. Holger Schildt, Helsingfors.
- Tigerstedt, Severin 1996: *Severin "Gustavovij" Tigerstedt, gardeskaptan, godsförvaltare, oljedirektör i Ryssland 1888–1918 I–II*. [Brevsamling, övers., utg. på eget förlag]

Tidningar

- Papperslyktan*, Helsingfors 31.1 & 15.8.1859, 4.2.1861, 27.5 & 2.9.1861.
Suometar, Helsingfors 21.9.1860.
Åbo Underrättelser 22.12.1857 & 6.11.1860.

Övriga

Aminoff-Winberg, Johanna 2020: E-postmeddelande 9.3.2020.

Biografiskt lexikon för Finland, elektronisk utgåva, Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, www.blff.fi

Kansallisbiografia, elektronisk utgåva. Studia Biographica 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1997-. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia>

Lantdagsordningen 1869. https://sv.wikipedia.org/wiki/Lantdagsordningen_1869

Museiverket: Byggda miljöer av riksintresse (RKY). http://www.kulturmiljo.fi/read/asp/rsv_default.aspx

Riddarhusordning 1869. <https://histdoc.net/laki/rho1869.html>

Ström, Stefan 2005: *Befolkningen i Stockholm 1252–2005* (statistik). Utrednings- och statistikkontoret, Stockholms stad. <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/5775>

Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-Kokous 30.5.1871/17. Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus niistä tutkinnoista, joita vaaditaan pääsemistä varten lainopillisiin, kameraali- ja hallitushoidollisiin virkoihin ja palveluksiin Suomessa. https://fi.wikisource.org/wiki/Keisarillisen_Majesteetin_Armollinen_Asetus_niist%C3%A4_tutkinnoista_joita_vaaditaan_p%C3%A4%C3%A4mist%C3%A4_varten_lainopillisiin_kameraali-ja_hallitushoidollisiin_virkoihin_ja_palveluksiin_Suomessa

Tšistjakova, Natalja 2004: "Население северной столицы?". (Bygger på källan: Санкт-Петербург 1703–2003: Юбилейный статистический сборник. / Под ред. И.И. Елисейвой и Е.И. Грибовой. - Вып. 2. - СПб: Судостроение, 2003. с.16-17). Демоскоп *Weekly*: Электронная версия бюллетеня Население и общество. № 163–164, 1 - 15 августа 2004. <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0163/tema01.php>

Litteratur

Allardt, Anders 1928: Kulla gård. I verket *Herrgårdar i Finland I*. Red. Gabriel Nikander. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.

Amberg, Anna-Lisa 2003: "Kotini on linnani". *Kartano ylempään porvariston omanakuvana. Esi-merkinä Geselliuksen, Lindgrenin ja Saarisen suunnittelema Suur-Merijoki vuodelta 1904*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Aminoff, J. F. A. 1928: Rilax. I verket *Herrgårdar i Finland I*. Red. Gabriel Nikander. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.

Aminoff-Winberg, Johanna 2013a: Genealogin på Riddarhuset – ätternas gränser. I verket *Adeln och dess hus*. Red. Johanna Aminoff-Winberg. Fontana Media, Helsingfors.

Aminoff-Winberg, Johanna 2013b: Vapensköldarnas funktion och språk. I verket *Adeln och dess hus*. Red. Johanna Aminoff-Winberg. Fontana Media, Helsingfors.

Anderson, Benedict, 1991: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London & New York.

Artukka, Topi 2018: Valssin pyörteissä. Tanssi ja Turun seurapiirit 1800-luvun alussa. I verket *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*. Toim. Topi Artukka, Jarkko Keskinen & Taina Saarenpää. Sigillum Oy, Turku.

Aurora Karamzin. Ett aristokratiskt liv: 2006. Esbo stadsmuseum & Schildts förlag, Helsingfors.

Beresnevičiūtė-Nosálová, Halina 2018: *Artists and Nobility in East-Central Europe. Elite Socialization in Vilnius and Brno Newspaper Discourse in 1795–1863*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin.

Bergroth, Tom C. 2010: Sivilivirkamiesten miekka Suomessa 1809–1917. I verket *Miekkä Suomessa*. Toim. Kari Hintsala. Turun museokeskus, Turku.

Björkman, Sten 2006: Träskändan kartano ja puisto. I verket *Aurora Karamzin. Aristokratian elämää*. Espoon kaupunginmuseo, Espoo & Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

Blanding, T. C. W. 2000: *The Nineteenth Century. Europe 1789–1914*. Oxford University Press, Oxford.

Blomstedt, Yrjö 1976: *Vaasan hovioikeus 1776–1976. Kirjoituksia ja kuvia 200-vuotistaipaleelta*. Vaasan hovioikeus, Vaasa.

von Corswant-Naumburg, Inga 1999: *Huvudbaner och anväpn under stormaktstiden*. Ödins Förlag Ab, Visby.

Doyle, William 2009: *Aristocracy and Its Enemies in the Age of Revolution*. Oxford University Press, Oxford.

Ekman, Torsten 2006: *Suomen kaarti 1812–1905*. Schildts förlags Ab, Helsinki.

Ekman, Torsten 2006: *Finska gardet 1812–1905*. Schildts förlags Ab, Helsingfors.

Ellehag, Claes 1999: Adelfolkets huus. I verket *Riddarhuset*. Byggförlaget, Stockholm.

Engman, Max 1983: *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*. Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors.

Engman, Max 1995: *Förvaltningen och utvandringen*

- till Ryssland 1809–1917. Tryckericentralen, Helsingfors.
- Engman, Max 2004: *Pietarinsuomalaiset*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Engman, Max 2005: *Suureen itään. Suomalaiset Venäjällä ja Aasiassa*. Siirtolaisuusinstituutti, Turku.
- Evans, Richard J. 2016: *The Pursuit of Power. Europe 1815–1914*. Allen Lane, London.
- Franzen, Ruth 2006: Nicolay, Paul von (1860–1919). I verket *Suomen kansallisbiografia 7*. Toim. Matti Klinge et al. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- von Frenckell, Ester-Margaret 1947: *Offentliga nöjen och privata i Helsingfors 1827–1832*. Söderström & Co Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Gardberg, C. J. 1989: Kartanoita ja kesähuviloita. I verket *Ars. Suomen taide 4*. Toim. Salmé Sarajas-Korte et al. Weilin+ Göös Oy, Helsinki.
- Gardberg, C. J. 2004: Gårdsmiljön och karaktärs-huset. I verket *Stensböle i Borgå. En herrgård under 700 år*. Red. Henrik Degerman. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Gay, Peter 2002: *Schmitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815–1914*. W. W. Norton & Company, New York.
- Gluschkoff, Jaana 2008: *Murtuva säätyvalta, kestävä eliitti. Senaattori Lennart Gripenbergin sukupiiri ja sääty-yhteiskunnan muodonmuutos*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Granit, A. W. 1929: Kjuloholm. I verket *Herrgårdar i Finland III*. Red. Gabriel Nikander. Söderström & Co Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Gripenberg, Ole 1969: *Civiluniforner i Finland*. Finska fornminnesföreningen, Helsingfors.
- Gripenberg, Ole 1975: Siviilivirkamiekkamme. I verket *Suomen Museo 82*. Toim. Ella Kivikoski. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Gulin, Helmi 1943: *Louise af Forselles och hennes värld*. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Förlag, Stockholm.
- Halén, Harry 2011a: *Sotilaita Suomesta Venäjän Orientissa. Suomalaisia ja suomenmaalaisia sotilaita Kaukasiassa, Keski-Aasiassa ja Venäjän Kaukoidässä 1822–1918*. [utg. på eget förlag], Helsinki.
- Halén, Harry 2011b: *Siviiliväkettä Suomesta Venäjän Orientissa. Suomalaisia ja suomenmaalaisia siviilihenkilöitä Kaukasiassa, Keski-Aasiassa ja Venäjän Kaukoidässä 1835–1922*. [utg. på eget förlag], Helsinki.
- Hamilton, Anna 1999: Riddarhuset – i går, i dag. I verket *Riddarhuset*. Byggförlaget, Stockholm.
- Heinricius, G. 1914: *Från samhällslivet i Åbo 1809–1827. Kultur- och personhistoriska skildringar*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Helsingin 1960: *Helsingin kaupungin kaasalaitos 1860–1960*. <http://digi.kirjastot.fi/items/show/6928>
- Hilpinen, Saara 2017: Vekseleitä ja viinatehtaita. Ehrnroothien liikemiessuvun synty. I verket *Ehrnrooth. Kenraali- ja liikesuku modernin Suomen synnyssä*. Toim. Niklas Jensen-Eriksen, Sakari Siltala & Ahto Apajalahti. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Hirn, Marta 1962: Samlingen porträtt och andra konstalster. I verket *Vårt Riddarhus. En presentation av riddarhuset i Helsingfors*. Red. Marius af Schultén, Torsten G. Aminoff & Kurt Antell. Finlands Riddarhus, Helsingfors.
- Hobsbawm, Eric 1987: *The Age of Empire 1875–1914*. Abacus, London.
- Häggman, Kai 1994: *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Hämynen, Tapio 2014: Viinaa ja tupakkaa tulvaa kuin kosken virta – salakuljetus itärajan yli autonomian ajalla. I verket *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa*. Toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Karjalan Kirjapaino Osakeyhtiö, Joensuu.
- Ijäs, Ulla 2015: *Talo, kartano, puutarha. Kauppa-huoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa*. Turun yliopisto, Turku.
- Ijäs, Ulla 2018: Teekutsuja ja tanssiaisia. Viipurin herrasväki 1700–1800-luvun vaihteessa. I verket *Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit. Viipurin kulttuurihistoriaa 1710–1840*. Toim. Piia Eimonen & Antti Räihä. Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, Helsinki.
- Ijäs, Ulla 2019: German Families and Their Family Strategies. Marriage and Education in Eighteenth- and Nineteenth-Century Provincial Towns in the Northern Baltic. I verket *Families, Values, and the Transfer of Knowledge in Northern Societies, 1500–2000*. Eds. Ulla Aatsinki, Johanna Annola & Mervi Kaarinen. Routledge, New York.
- Ilmakunnas, Johanna 2006: Aatelisperheen palveluksessa 1700-luvun Tukholmassa. I verket *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*. Toim. Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Ilmakunnas, Johanna 2012: *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Atlantis, Stockholm.

- Ilmakunnas, Johanna 2013: Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker. *Historisk Tidskrift för Finland* 98:2.
- Ilmakunnas, Johanna 2016: *Joutilaat ja ahkerat. Kirjoituksia 1700-luvun Euroopasta*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Ilmakunnas, Johanna 2017: Säätyläisnaiset ja käsitöiden materiaallinen kulttuuri 1800-luvun alkupuolella. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 4. <https://journal.fi/ennenjannyt/article/view/108838>
- Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon 2018: Display, Acquisition and Boundaries of Luxury and Taste. I verket *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. Eds. Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart. Bloomsbury Publishing, London & New York.
- Joutsuvuo, Timo 2010: Papeiksi ja virkamiehiksi. I verket *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Jutikkala, Eino 1956: Ståndssamhällets upplösning i Finland. I verket *Turun historiallinen arkisto XII*. Turun historiallinen yhdistys, Turku.
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel 1939 (toim.): *Suomen kartanot ja suurtilat 1*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel (red.) 1939–1942. *Säterier och storgårdar i Finland* 1–2. Kivi, Helsingfors.
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel 1945 (toim.): *Suomen kartanot ja suurtilat 3*. Kustannusosakeyhtiö Kivi, Helsinki.
- Kalleinen, Kristiina 2001: *”Isänmaani omni on kuuluu Venäjälle”*. *Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kalleinen, Kristiina 2014: *Kuninkaan ja keisarin Nordenskiöldit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kalpa, Harri 1980: *Muuttuva kaupunki. Turku eilen ja tänään* 2. Turun Sanomat, Turku.
- Kara, Kimmo 1998 (toim.): *Heraldikan opas*. Suomen Heraldinen Seura, Helsinki.
- Keltanen, Minerva 2009: Sinebrychoffin rakennusten ja puiston historiaa. I verket *Sinebrychoffit*. Sinebrychoffin taidemuseo & Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KKO 2018: Toimitilat. [Publicerad 11.12.2018]. <https://korkeinoikeus.fi/fi/index/korkeinoikeus/toimitilat.html>
- Klinge, Matti 1981: *Suomen sinivalkoiset värit. Kansallisten ja muidenkin symbolien väiheistä ja merkityksestä*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Klinge, Matti 1982: *Kaksi Suomea*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Klinge, Matti 1988: *Finlands blåvita färger*. Schildts, Helsingfors.
- Klinge, Matti 1989: *Helsingin yliopisto 1640–1990. 2. osa, Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Klinge, Matti 1989: *Helsingfors universitet 1640–1990:2. Kejserliga Alexanders Universitetet 1808–1917*. Otava, Helsingfors.
- Klinge, Matti 1997: *Kaukana ja kotona*. Schildts förlags Ab, Helsinki.
- Klinge, Matti 1997: *Krig, kvinnor, konst*. Schildts förlags Ab, Helsingfors.
- Knapas, Rainer & Vainio-Kurtakko, Maria 2004: *Albert Edelfelt och Ryssland. Brev från åren 1875–1905*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Knapas, Rainer 2013 (red.): *Patricierhuset vid skivaren. Bulevarden 10, Helsingfors – Patriisitalo puiston laidalla. Bulevardi 10, Helsinki*. Finska Litteratursällskapet, Helsingfors.
- Knötel, Richard 1980: *Uniforms of the World. A Compendium of Army, Navy, and Air Force Uniforms 1700–1937*. Arms and Armour Press, London.
- Koivumäki, Antti 1968: *Suomen aatelin edustus autonomian ajan säätyvaltiopäivillä 1863–1906*. Turun yliopisto, Suomen historian laitos, Turku.
- Kolbe, Laura 1988: *Kulosaari. Unelma paremmasta tulevaisuudesta*. Kulosaaren kotiseuturahaston säätiö, Helsinki.
- Kontinen, Esa 1991: *Perinteisesti moderniin. Profiisien yhteiskunnallinen synty Suomessa*. Kustannusosakeyhtiö Vastapaino, Tampere.
- Kopponen, Tapio 2004: *Järnefelt, Arvid, Biografiskt lexikon för Finland* (elektr. utgåva). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4582-1416928957188>
- Kotioja, Eeva 2017: Nainen orientissa. *Maaailmanmatkaaja Adelaïde Ehrnrooth*. I verket *Ehrnrooth. Kenraali- ja liikesuku modernin Suomen synnyssä*. Toim. Niklas Jensen-Eriksen, Sakari Siltala & Ahto Apajalahti. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Kotioja, Eeva 2018: *Uskallus puhua. Sukupiiri ja sosiaalinen pääoma Adelaïde Ehrnroothin yhteiskunnallisen toiminnan mahdollistajana*. Helsingin yliopisto, Filosofian, historian ja taiteiden tutkimuksen osasto.
- Kraemer, Johan Fredrik Oskar 2006: *Suomalaiset kenraalit ja amiraalit Venäjän sotavoimissa 1809–*

1917. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:ken-000226>
- Kuisma, Markku 2017: Kenraali Casimir Ehrnrooth. Vallankaappausten erikoismies ja imperiaalisen integraation ilmentymä. I verket *Ehrnrooth. Kenraali- ja liikesuku modernin Suomen synnyssä*. Toim. Niklas Jensen-Eriksen, Sakari Siltala & Ahto Apajalahti. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Laaksonen, Tarja-Tuulikki 1990: *Brinkkalan kivi-muuri kaupunkiholvista kulttuurin palvelukseen*. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_ryraportti_det.asp?RAPORTTI_ID=4674
- Lagerstam, Liisa & Parland-von Essen, Jessica 2010: Aatelin kasvatus. I verket *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalla 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lieven, Dominic 1992: *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*. Columbia University Press, New York.
- Liski, Matti & Ruoff, Eeva & Saarikko, Jere 2010: *Hakasalmen ja Hesperian puistot. Puistohistoriallinen selvitys*. Helsingin kaupungin rakennusviraston julkaisut, Helsinki. http://www.hel.fi/hel2/hkr/julkaisut/Hakasalmi_hesperia_web.pdf
- Långvik-Huomo, Marianne 2006: Hyväntekeväisyys – velvollisuus ja elämäntehtävä. I verket *Aurora Karamzin. Aristokratian elämää*. Espoon kaupunginmuseo, Espoo & Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Lönnqvist, Bo 2007: *En finsk adelsläkts öden. Standertshjöld – Standertshjöld-Nordenstam*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Markkola, Pirjo 2002: *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Matikkala, Antti & Brummer, Wilhelm 2011 (toim.): *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Mayer, Arno J. 1981: *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. Pantheon, New York.
- Meurman, Otto-Iivari 1985: *Viipurin pitäjän historia III. Kartanot*. Viipurin maalaiskuntien pitäjäs seura ry, Hyvinkää.
- Moilanen, Laura-Kristiina 2008: *Talonpoikaisuus, säädyllisyys ja suomalaisuus 1800- ja 1900-lukujen vaihteen suomenkielisen proosan kertomana*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Moorhouse, Jonathan & Ahtola-Moorhouse, Leena & Carapetian, Michael 1987: *Helsingin jugendarkkitehtuuri 1895–1915*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Munck, Carl 1929: Erkyllä. I verket *Herrgårdar i Finland III*. Red. Gabriel Nikander. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Nieminen, Hannu 2006: *Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa*. Kustannusosakeyhtiö Vastapaino, Tampere.
- Norrback, Märtha 2006: Aristokraattisen kulttuurin näyttämöllä. I verket *Aurora Karamzin. Aristokratian elämää*. Espoon kaupunginmuseo, Espoo & Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Olin, K-G. 1995: *Alaska. Del 1. Ryska tiden. Den okända historien på jordklotets baksida*. Olímex, Jakobstad.
- Ollila, Kaija & Toppari, Kirsti 1978: *Puhvelista Punatulkkuun. Helsingin vanhoja kortteileita*. Helsingin Sanomat, Helsinki.
- Paaskoski, Jyrki 2006: *Aurora Karamzinin vuosisata*. I verket *Aurora Karamzin. Aristokratian elämää*. Espoon kaupunginmuseo, Espoo & Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Paaskoski, Jyrki 2013: *Uudistaja Aleksanteri I*. I verket *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Karjalan Kirjapaino, Joensuu.
- Paaskoski, Jyrki 2017: *Ihmisen arvo. Helsingin Diakonissalaitos 150 vuotta*. Edita Publishing Oy, Helsinki.
- Pakarinen, Riitta 1976: *Hakasalmen huvila*. I verket *Narikka 1976*. Helsingin kaupunginmuseo, Helsinki.
- Peltonen, Matti 1990: Aatelisto ja eliitin muodonmuutos. I verket *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Toim. Pertti Haapala. Kustannusosakeyhtiö Vastapaino, Tampere.
- Radzinski, Edvard 2000: *Vuimeinen tsaari. Nikolai II:n elämä ja kuolema*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Rahikainen, Marjatta 2006: Kadonneen työn jäljillä. I verket *Työteläs ja uskollinen. Naiset puikoina ja palvelijoina keskiajalla nykypäivään*. Toim. Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rahikainen, Marjatta 2015: *The Fading Ancien Régime Mentality. Young Upper-Class Women in Imperial St. Petersburg and Helsinki (Helsingfors)*. *Scandinavian Journal of History* 40:1.
- Rahikainen, Marjatta 2018: *Shaping middle-class and upperclass girls. Women as teachers of daughters of good families in the Baltic Sea world, c. 1780–1850*. I verket *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*. Toim. Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen &

- Kirsi Vainio-Korhonen. Routledge, New York and London.
- Ramsay, Alexandra 1993: *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865*. Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors.
- Rancken, A. W. & Pirinen, Kauko 1949: *Suomen vaakunat ja kaupunginsinitit*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- Rancke, Jan 1990: *Svensk adelsheraldik. Med Klingspors vapenbok*. Corona, Malmö.
- Ripatti, Anna 2013: Suvun, säädyn ja isänmaan palatsi. I verket *Ritarihuone ja Suomen aatelissuvut*. Toim. Johanna Aminoff-Winberg, Minerva Kustannus Oy, Helsinki.
- Русский 2015: Русский военный костюм -serien. Белый город, Москва.
- Sarkio, Maria 2007: *Sairaanhoidtajaksi kasvattaminen. Sairaanhoidtajakoulutus ja siinä käytetyt oppikirjat Suomessa vuoteen 1967 asti*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Savolainen, Raimo 1994: *Suosikkisenaattorit. Venäjän keisareiden suosio suomalaisten senaattoreiden menestyksen perustana 1809–1892*. Hallintohistoriakomitea, Helsinki.
- Schulman, Sari & Luhtala, Johanna & Manninen, Markus 2009: *Ritarihuone. Rakennushistoria ja nykytila*. Arkkitehtitoimisto Schulman Oy, Helsinki.
- af Schultén, Marius 1962: *Byggnadshistoria*. I verket *Vårt Riddarhus. En presentation av riddarhuset i Helsingfors*. Red. Marius af Schultén, Torsten G. Aminoff & Kurt Antell. Finlands Riddarhus, Helsingfors.
- Screen, J. E. O. 1986: *The Helsinki Yunker School 1846–1879. A Case Study of Officer Training in the Russian Army*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Screen, J. E. O. 2003: *Haminan kadetit koulussa*. I verket *Keisarillinen Suomen kadettikoulu 1812–1903. Haminan kadetit koulussa ja maailmalla*. Toim. J. E. O. Screen & Veli-Matti Syrjö. Tammi, Helsinki.
- Seigel, Jerrold 2012: *Modernity and Bourgeois Life. Society, Politics, and Culture in England, France, and Germany since 1750*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sippolan s.a.: *Sippolan hovi. Kouvolan seudun sotilashistoriaa ja kyläkulttuuria*. <http://fimmicakymen-laako.fi/teemat/storia/fi/sippolan-hovi/>
- Sirén, Kirsi 1999: *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999.
- Snellman, Alex 2006a: *Aateliskorotetut yhteiskuntaryhmiä. Suomalaista virka-aatelia 1809–1912* [Avhandling pro gradu]. Suomen ja Pohjois-
- maiden historia. Helsingin yliopisto, Historian laitos. https://www.academia.edu/35634612/Aateliskorotetut_yhteiskuntaryhmi%C3%A4n%C3%A4-suomalaista_virka-aatelia_1809_1912
- Snellman, Alex 2006b: *Aatelisunivormu. Suomalainen aatelismies keisarivallan vaatteissa* [Presentation, pro seminarium i konsthistoria, reviderad version, 75 s.]. Helsingin yliopisto, Taiteiden tutkimuksen laitos.
- Snellman, Alex 2007: *Suomalainen aatelisunivormu*. I verket *Gentes Finlandiae X*. Red. Johanna Aminoff-Winberg. Finlands riddarhus, Helsingfors. https://www.academia.edu/21388921/Suomalainen_aatelisunivormu
- Snellman, Alex 2008: *Emanuel Thelningin maapäivämaalaus ja Porvoon tapahtumat*. I verket *Suomen Museo 2007*. Toim. Tuukka Talvio. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki. https://www.academia.edu/11885108/Emanuel_Thelningin_maap%C3%A4iv%C3%A4maalaus_ja_Porvoon_tapahtumat
- Snellman, Alex 2014a: *Suomen aateli. Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1939*. Helsingin yliopisto, Filosofian, historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos.
- Snellman, Alex 2014b: *Suomen aateli. Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1839*. Lectio Praecursoria 15.2.2014. *Ennen ja nyt*. *Historian tietosanomat* 14:1. <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108571>
- Snellman, Alex 2016: *The economic and social transformation of the Finnish landed elite, 1800–2000*. *Virtus – Journal of Nobility Studies* 23. https://www.academia.edu/36641809/The_economic_and_social_transformation_of_the_Finnish_landed_elite_1800-2000_FULL_TEXT
- Snellman, Alex & Ripatti, Anna 2015: *Munkkiniemen kartano. Maaseudun aristokraattiasunnosta Koneen kaupunkikonttoriksi*. Kone Oyj, Helsinki.
- Snellman, Alex & Vajanto, Krista & Suomela, Jenni 2018: *The Professorial Uniform of Elias Lönnrot. Russian Imperial Materiality in Finland*. *Artefactum* 9. <https://www.doria.fi/handle/10024/176210>
- Suvikumpu, Liisa 2014: *Suomalaiset kylpylät. Kotimaisen kylpyläkulttuurin historiaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Tallberg, Marianne 1997: *Mannerheim, Sophie. Kansallisbiografia* (elektr. utgåva). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skbs-kbg-003546>

- Talvio, Tuukka 2000: *Tähdistö ja ritarikunnat. Historiallisia kunniamerkkejä Suomen kansallismuseon kokoelmista*. Museovirasto, Helsinki.
- Tampereen 1998: *Tampereen kantakaupungin rakennuskulttuuri 1998*. Tampereen kaupunki.
- Tandefelt, Henrika 2009: *Borgå 1809. Ceremoni och fest*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Tandefelt, Henrika 2013: Ett riddarhus blir till 1809–1863. Riddarhusets uppkomst som institution och byggnad i storfurstendömet Finland. I verket *Adeln och dess hus*. Red. Johanna Aminoff-Winberg. Fontana Media, Helsingfors.
- Tandefelt, Henrika & Vainio-Kurtakko, Maria 2013: Ett storgods som historisk och modern konstruktion. V. M. von Borns etablering på Sarvlaks i Pernå. *Historisk Tidskrift för Finland* 98:2.
- Tarasova, Lina 2009: Festivities at the Russian Court. I verket *At the Russian Court. Palace and Protocol in the 19th Century*. Eds. Vyacheslav Fedorov & Marlies Kleiterp. Hermitage Amsterdam, Amsterdam.
- Tigerstedt, Örnulf 1940: *Kauppuhuone Hackman. Erään vanhan Wäipurin kauppiassuvun vaiheet 1790–1879. Osa I*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Tigerstedt, Örnulf 1940: *Huset Hackman. En viburgensisk patriciersläkts öden 1790–1879. Första delen*. Söderströms, Helsingfors.
- Tigerstedt, Örnulf 1952: *Kauppuhuone Hackman. Erään vanhan Wäipurin kauppiassuvun vaiheet 1790–1879. Osa II*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Tigerstedt, Örnulf 1952: *Huset Hackman. En viburgensisk patriciersläkts öden 1790–1879. Andra delen*. Söderströms, Helsingfors.
- Tiilikainen, Heikki 2008: *Tsaarin amiraali. Suomalainen Oscar von Kraemer*. AtlasArt, Helsinki.
- Tillander-Godenhjelm, Ulla 2005: *The Russian Imperial Award System during the Reign of Nicholas II 1894–1917*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Toivanen, Kati 2017: ”Suomi on kerran kuitenkin joutuva Venäjän valtaan”. Arvoitukselliset Ehrnroothit Ruotsin ja Venäjän palveluksessa. I verket *Ehrnrooth. Kenraali- ja lääketieteellinen Suomen synnyssä*. Toim. Niklas Jensen-Eriksen, Sakari Siltala & Ahto Apajalahti. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Tommila, Päiviö 1982: *Helsinki kylpyläkaupunkina 1830–50-luvulla*. Helsinki-seura, Helsinki.
- Topelius, Zacharias 2018 [1853–1867]: *Fältskärns berättelser*. Utg. Sebastian Köhler, Anna Movall & Pia Forssell. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6616-1525325813>
- Topelius, Zacharias 2020: *Noveller och kortprosa*. Utg. Anna Movall och Jörgen Scholz med inledning av Pia Forssell. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7946-1606293368>
- Tuominen, Uno 1965: Kansanvallan alkava laajeneminen. I verket *Suomalaisen kansanvallan kehitys*. Toim. Pentti Renvall. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo & Helsinki.
- Tyynilä, Markku 1992: *Senaatti. Tutkimus hallitus-konselji-senaatista 1809–1918*. Valtion painatuskeskus-kustannus, Helsinki.
- von Törne, P. O. 1926: *Finlands riddarhus 1818–1918. 1. Tiden intill 1845*. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- von Törne, P. O. 1935: *Finlands riddarhus 1818–1918. 2. 1845–1918*. Finlands adelsförbund, Helsingfors.
- von Törne, P. O. 1937: Adertonhundralets herrgårdskultur. I verket *Historiska och litteraturhistoriska studier 13*. Red. Emil Hasselblatt, Eirik Hornborg & C. A. Nordman. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Uusitalo, Kaija 2007: *Liisanpuistikko. Historiaa ja nykypäivää*. Helsingin kaupungin rakennusvirasto, Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2010: Oppineisto aatelin kotioppettajina. I verket *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2011: *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2012: *Sofie Munsterhjelmin aika. Aatelinnaista ja upseereita 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vuorinen, Marja 2001. *Aateluuden semiotikka, teoria ja käsite, aatelmiehen idealityyppit ja populaarit demokratiäteemat 1800-luvun suomalaisessa kaunokirjallisuudessa* [Licentiatavhandling]. Helsingin yliopisto, Yhteiskuntahistorian laitos. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/21903>
- Vuorinen, Marja 2010: *Kivitettu aatelmies. Aateluus viholliskuvana ja itseymmärryksenä 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vuorinen, Marja 2015: Arvid Järnefeltin ”Vanhempieni romaani” aatelinostalgian salakuljettajana. *Hybris* 1. <https://hybrischti.net/arvid-jarnefeltin-vanhempieniromaani-aatelinostalgian-salakuljettajana>

- Vuorinen, Marja 2018: A nobleman with bourgeois attitudes. N. H. Pinello challenging the political role of the Finnish noble estate. Альманах североевропейских и балтийских исследований (*Nordic and Baltic Studies*), 3. <http://nbsr.petsu.ru/journal/article.php?id=1141>
- Введенский, Г. Э. 2005: Пять веков русского военного мундира. АТЛАНТ, Санкт-Петербург.
- Vårt riddarhus 1962: *Vårt Riddarhus. En presentation av Riddarhuset i Helsingfors*. Red. Marius af Schultén, Torsten G. Aminoff & Kurt Antell. Finlands riddarhus, Helsingfors.
- Wassholm, Johanna 2013: Aatelinen neitsyтаpulaitos. I verket *Ritarihuone ja Suomen aatelissuvut*. Toim. Johanna Aminoff-Winberg. Minerva Kustannus Oy, Helsinki.
- Wasson, Ellis 2006: *Aristocracy and the Modern World*. Palgrave Macmillan, London.
- Wickberg, Nils Erik 1978: *Privathus i Kronohagen i Helsingfors under empiretiden. En arkitekturhistorisk undersökning*. Helsingfors-samfundet, Helsingfors.
- Wirilander, Kaarlo 1982: *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Övers. Eva Stenius. Nordiska museet, Stockholm
- Wolff, Charlotta 2016: *Kejsarens man. Constantin Linder och hans värld 1836–1908*. Siltala, Helsingfors.
- Wolff, Charlotta 2016a: *Keisarin mies. Constantin Linder ja hänen maailmansa 1836–1908*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki.
- Wolff, Charlotta 2016b: Elitinvandring och kosmopolitism i 1800-talets Finland. I verket *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland under tre sekel*. Red. Mats Wickström & Charlotta Wolff. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Wolff, Charlotta 2020: *Edelläkävijät. Neljän suurkauppiassuvun tarina modernisoitwasta Suomesta*. Gaudeamus Oy, Helsinki.
- Åström, Anna-Maria 1993: "Sockenboarne". *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Åström, Sven-Erik 1957: *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors*. Helsingfors stads publikationer, Helsingfors.

BILDKÄLLOR

- s. 14 Foto: Janne Haikari
- s. 20 Livrustkammaren/SHM, foto: Göran Schmidt, CC BY 4.0
- s. 24 Reinhold Hausen, *Finlands medeltidssigill*, Helsingfors 1900
- s. 27 Livrustkammaren/SHM, foto: Helena Bonnevier, CC BY 4.0
- s. 30 Uppsala universitetsbibliotek
- s. 33 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: P. O. Welin, CC BY 4.0
- s. 39 Upplandsmuseet, foto: Olle Norling
- s. 42 Skoklosters slott/SHM, foto: Erik Lerne-stål, PDM
- s. 47 Lehtikuva, foto: Santeri Viinamäki
- s. 50 Juhani Rinne, *Pyhä Henrik. Piispa ja mart-tyyri*, Helsinki 1932
- s. 54 Foto: Georg Haggrén
- s. 61 Joachim Meyer, *Gründtliche Beschreibung der freyen Ritterlichen vnd adelichen Kunst des Fechdens [...]*, Strasbourg 1570, Uppsala universitetsbibliotek
- s. 63 Västerviks museum, foto: Gunilla Gelin
- s. 84 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: P. O. Welin, CC BY 4.0
- s. 88 Rijksmuseum, Public domain
- s. 93 Finlands nationalmuseum, Historiska sam-lingarna, Armfelts samling, CC BY 4.0
- s. 101 Finlands Nationalgalleri, foto: Hannu Pakarinen
- s. 102 Livrustkammaren/SHM, CC BY 4.0
- s. 106 Foto: Janne Haikari
- s. 115 Skoklosters slott/SHM, foto: Jens Mohr, PDM
- s. 123 Postmuseum (Tammerfors), kopia från 1946 av originalet som finns i ENIGMA – Museum for post, tele og kommunikation (Köpenhamn)
- s. 124 Skoklosters slott/SHM, foto: Jens Mohr, PDM
- s. 127 Riksarkivet (Stockholm), Michael Wexionius-Gyldenstolpe till Per Brahe 13.8.1646. SRA, SS II, E8159
- s. 129 Kungliga biblioteket
- s. 132 Hallwylska museet/SHM, foto: Jens Mohr, PDM
- s. 133 Riksarkivet (Stockholm), Genealogica, Svenska samlingar före Peringskiöld SE/RA/750001/I/38
- s. 145 Erik Dahlbergh, *Suecia antiqua et hodierna*, gravör Jean Marot, Kungliga biblioteket
- s. 148 Finlands Nationalgalleri, foto: Tero Suvi-lammi
- s. 150 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv, foto: Hjalmar Lindfors
- s. 159 Skoklosters slott/SHM, foto: Erik Lerne-stål, CC BY 4.0
- s. 163 Foto: Janne Haikari
- s. 166 Erik Dahlbergh, *Suecia antiqua et hodierna*, gravör Adam Perelle, Kungliga biblioteket
- s. 171 Riksarkivet (Stockholm), Riddarhusets originalurkunder SE/RA/6103/6 (1617)
- s. 172 Foto: Janne Haikari
- s. 176 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, CC BY 4.0
- s. 181 Livrustkammaren/SHM, foto: Helena Bonnevier, CC BY 4.0
- s. 184 Skoklosters slott/SHM, foto: Erik Lerne-stål, PDM
- s. 190 Livrustkammaren/SHM, foto: Jens Mohr, PDM
- s. 195 Livrustkammaren/SHM, foto: Helena Bonnevier, CC BY 4.0
- s. 198 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: Teuvo Kanerva, CC BY 4.0
- s. 207 Skoklosters slott/SHM, foto: Jens Mohr, PDM
- s. 210 Helsingfors stadsmuseum, CC BY 4.0
- s. 215 Finlands nationalmuseum, Historiska samlingarna, CC BY 4.0
- s. 218 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, CC BY 4.0
- s. 223 Museiverket, Byggnadshistoriska sam-lingarna, foto: Martti Puhakka CC BY 4.0
- s. 224 Finlands nationalmuseum, Historiska sam-lingarna, Antells samlingar, CC BY 4.0
- s. 233 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: K. E. Ståhlberg, CC BY 4.0
- s. 235 Förvaltningsnämnden för Sveaborg, foto: Dorit Salutskij
- s. 237 Kungl. Konsthögskolan, PDM
- s. 239 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, Antells samlingar/Tikkanens samling, CC BY 4.0
- s. 242 Finlands nationalmuseum, Historiska sam-lingarna, Armfelts samling, CC BY 4.0
- s. 244 Uleåborgs konstmuseum, stadens samlingar, foto: Mika Friman
- s. 247 Åbo museicentral, Föremålssamlingen, CC BY 4.0

- s. 248 Livrustkammaren/SHM, foto: Helena Bonnevier, CC BY 4.0
- s. 252 Sjöhistoriska museet, foto: Cecilia Nordstrand, Public domain
- s. 254 Nationalmuseum, Public domain
- s. 259 Sinebrychoffs konstmuseum, foto: Finlands Nationalgalleri/Hannu Aaltonen
- s. 266 Nationalmuseum, Public domain
- s. 269 Finlands Nationalgalleri, foto: Antti Kuivalainen
- s. 270 Nationalmuseum, foto: Anna Danielsson, CC BY 4.0
- s. 273 Finlands Riddarhus
- s. 278 Foto: Toimituskuva Oy/Matti Ruotsalainen
- s. 285 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, CC BY 4.0
- s. 289 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: Daniel Nyblin, CC BY 4.0
- s. 292 Finlands nationalmuseum, CC BY 4.0
- s. 295 Helsingfors stadsmuseum, CC BY 4.0
- s. 298 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLISA 1070 Stensböle gårds arkiv
- s. 300 Helsingfors stadsmuseum, CC BY 4.0
- s. 303 Helsingfors stadsmuseum, CC BY 4.0
- s. 312 Riksarkivet (Helsingfors), Carl Wahlbergs samling gällande Vuojoki gård
- s. 313 Vastavalo, foto: Aarno Isomäki
- s. 315 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: Signe Brander, CC BY 4.0
- s. 317 Riksarkivet (Helsingfors), Stadskartor (samling)
- s. 319 Riksarkivet (Helsingfors), Stadskartor (samling)
- s. 320 Helsingfors stadsarkiv, Magistratens byggnadsritningar
- s. 324 Helsingfors stadsmuseum, foto Signe Brander, CC BY 4.0
- s. 327 Finlands Riddarhus, foto: Alex Snellman
- s. 329 Helsingfors stadsmuseum, foto: Eric Sundström, CC BY 4.0
- s. 331 Finlands Riddarhus, foto: Alex Snellman
- s. 332 Finlands Riddarhus, foto: Jan Lindroth
- s. 335 Alex Snellman, ”Suomalainen aatelis-univormu”, *Gentes Finlandiae* X, 2007
- s. 338 George Granfelt, *Finlands Ridderskaps och Adels vapenbok*, Helsingfors 1888
- s. 339 George Granfelt, *Finlands Ridderskaps och Adels vapenbok*, Helsingfors 1888
- s. 345 Finlands Nationalgalleri, foto: Janne Tuominen
- s. 348 *Matti Meikäläinen* 26.6.1896, nr 13, Nationalbibliotekets digitala samlingar
- s. 353 Finlands Riddarhus
- s. 356 Finlands Riddarhus, foto: Finlands Nationalgalleri/Hannu Pakarinen
- s. 362 Foto: Alex Snellman
- s. 364 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, CC BY 4.0
- s. 369 Helsingfors stadsmuseum, foto: Atelier Apollo, CC BY 4.0
- s. 372 Foto: Janne Haikari

Vapnen på sidorna som inleder kapitlen tillhör ätterna Carpelan, Boije af Gennäs, Jordan, Nordenskiöld, Sanmark och Langhoff. Finlands Riddarhus, utgående från George Granfelt, *Finlands Ridderskaps och Adels vapenbok* (1888), Johanna Aminoff-Winberg (red.), *Finlands ridderskaps och adels kalender 2022* (2021) och Johanna Aminoff-Winberg, *Ättartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna ätterna*. Tredje delen, I–P (2019).

FÖRTECKNING ÖVER TABELLER, DIAGRAM OCH KARTOR

Adeln fram till 1600-talet

- 76–77 Tabell. Riksråd från Finland under medeltiden. Källa: Gillingstam 2009/Georg Haggrén.
- 79 Karta. Frälsets sätesgårdar i den östra riksdelen omkring 1550–1560. Sammanställd av Georg Haggrén, karta: Majja Holappa.
- 82 Tabell. Det karelska frälset i slutet av 1530-talet och omkring 1565. Sammanställd av Georg Haggrén (Anthoni 1970; Haggrén 2018).
- 86 Tabell. Sätsgårdar i det svenska riket omkring 1560. Sammanställd av Georg Haggrén (Almquist 1960; Anthoni 1970; Pirinen 1982, 201–202).
- 96 Tabell. Terminologin i brev till olika mottagare i Arvid Henriksson Tawast korrespondens i slutet av 1500-talet. Källor: Arvid Henriksson Tawasts samling (vol. 1), SRA; Koskinen 2011, 115.

Adeln på 1600-talet

- 108 Tabell. Antal adlade släkter i det svenska riket på 1600-talet. Källa: Fahlbeck 1898.
- 109 Diagram. Yrkesområden hos adlade personer på 1600-talet. Källa: Fahlbeck 1898.
- 142 Karta. Jordegendom i adelns ägo i olika län före den stora reduktionen på 1680-talet. Kauko Kyöstiö, Spatio Oy.

Adeln på 1700-talet

- 201 Tabell. Antal adlade släkter i det svenska riket på 1700-talet. Källa: Antal adlade i medeltal räknat utgående från material hos Elmroth 1981, jfr Elmroth 1962. Se även Artéus 1982.
- 257 Tabell. Adelsläkter ur vilka minst tio medlemmar rekryterades till Finlands roteindelade regementen åren 1718–1810. Källor: Wirilander 1953; <https://www.adelsvapen.com/wiki/>; de finska introducerade adelsätterna: https://fi.wikipedia.org/wiki/Luettelo_Suomen_aatellisuvuista och https://sv.wikipedia.org/wiki/Lista_%C3%B6ver_finl%C3%A4ndska_adels%C3%A4tter
- 262 Tabell. Herrgårdsägandets fördelning i Nyland omkring åren 1720–1809. Källor: Snellman 2012, bilaga; Jutikkala 1932; Jutikkala & Nikander 1939; Ahlbäck 1949.
- 264 Tabell. De finska järnbrukens och motsvarande industriella anläggningars antal och ägare omkring åren 1720–1809. Källor: Hultin 1896; Vilkuna 1994.

Adeln på 1800-talet

- 281 Tabell. Finska adelsvärdigheter under olika regenter. Källa: Snellman 2014a, bilaga 2.
- 336 Tabell. Hierarkin för ordnar i kejsardömet Ryssland under det sena 1800-talet. Källa: Snellman 2014a, 37.
- 355 Tabell. Adelsståndets lantmarskalkar i Storfurstendömet Finland. Källa: Snellman 2014a, kap. 7 och 9.

BILAGA 1

Sveriges lantmarskalkar 1626–1865

1626	Johan Eriksson Sparre af Rossvik	1731	greve Arvid Horn af Ekebyholm
1629	greve Per Abrahamsson Brahe	1734	greve Charles Emil Lewenhaupt (den äldre)
1633	Lars Eriksson Sparre af Rossvik	1738	greve Carl Gustaf Tessin
1634	Lars Eriksson Sparre af Rossvik	1740	greve Charles Emil Lewenhaupt (den äldre)
1635	Lars Eriksson Sparre af Rossvik	1742	friherre Mattias von Ungern-Sternberg
1638	Lars Eriksson Sparre af Rossvik	1746	friherre Mattias von Ungern-Sternberg
1640	Lars Eriksson Sparre af Rossvik	1751	greve Henning Gyllenberg
1642	friherre Erik Gyllenstierna af Ulaborg	1755	greve Axel von Fersen (den äldre)
1643	Henrik Fleming	1760	greve Axel von Fersen (den äldre)
1644	Henrik Fleming	1765	Thure Gustaf Rudbeck
1647	friherre Bengt Skytte af Duderhof	1769	greve Axel von Fersen (den äldre)
1649	friherre Svante Larsson Sparre	1771	friherre Axel Gabriel Leijonhufvud
1650	friherre Svante Larsson Sparre	1778	friherre Hugo Herman von Saltza
1652	friherre Krister Bonde	1786	friherre Johan Didrik Duwall
1654	friherre Erik Fleming af Lais	1789	greve Charles Emil Lewenhaupt (den yngre)
1655	friherre Erik Fleming af Lais	1792	friherre Erik Ruuth
1660	friherre Gustaf Posse af Hedensund	1800	greve Magnus Fredrik Brahe
1664	friherre Per Persson Sparre	1809	friherre Michael Anckarswärd
1668	friherre Johan Gyllenstierna af Lundholm	1810	friherre Klas Adolf Fleming af Liebelitz
1672	greve Gustaf Oxenstierna af Korsholm och Wasa	1812	Carl Lagerbring
1675	friherre Gustaf Duwall	1815	greve Carl Mörner af Tuna
1678	Henrik Falkenberg af Trystorp	1817	greve Johan August Sandels
1680	friherre Klas Fleming af Liebelitz	1823	greve Carl de Geer af Leufsta
1682	friherre Fabian Wrede af Elimä	1828	greve Carl de Geer af Leufsta
1686	friherre Erik Lindschöld	1834	greve Jacob Gustaf De la Gardie
1689	friherre Nils Gyldenstolpe	1840	friherre Carl Otto Palmstierna
1693	friherre Jacob Gyllenberg	1844	greve Arvid Mauritz Posse
1697	friherre Nils Gripenhielm	1847	greve Gustaf Adolf Sparre af Söfdeborg
1713	friherre Johan Creutz	1848	greve Henning Hamilton
1719	friherre Pehr Ribbing af Zemava (dog samma år), friherre Anders Leijonstedt	1850	friherre Lars Herman Gyllenhaal
1720	greve Arvid Horn af Ekebyholm	1853	greve Henning Hamilton
1723	friherre Sven Lagerberg	1856	greve Henning Hamilton
1726	greve Arvid Horn af Ekebyholm	1859	greve Gustaf Adolf Sparre af Söfdeborg
		1862	greve Gustaf Lagerbjelke
		1865	greve Gustaf Lagerbjelke

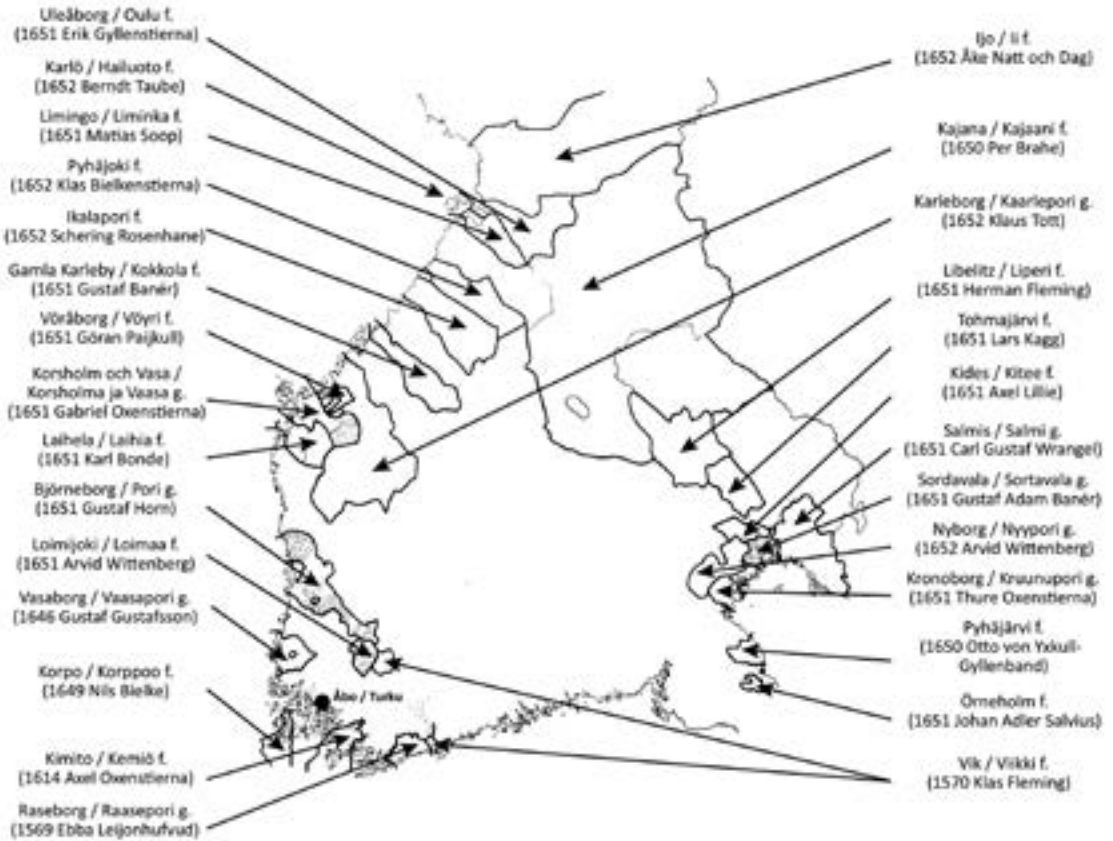
BILAGA 2

Det svenska riket från senmedeltiden till 1809

BILAGA 3

Grev- och friherreskapen i Finland

Utdelningsår och den första innehavaren av ett grevskap (g) eller ett friherreskap (f). Så kallade titulära friherreskap framgår inte av kartan. Nynäs friherreskap anslöts till Kimito friherreskap 1619.

Kartan bearbetad av Alex Snellman utgående från en ritning av Pentti Papunen samt Mauno Jokipiis verk *Suomen kreivija vapaherrakunnat* (1956) och Robert Swedlunds *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland* (1936).

PERSONREGISTER

Personer som levit på medeltiden och 1500-talet står i huvudsak på sitt förnamn. Efternamn användes nämligen i regel inte vid denna tid.

A

Abraham Persson (Ulf) [55](#)
Adelcrantz, Carl Fredrik (1716–1796) [234](#)
Adlercreutz, släkten [263](#)
Adlercreutz, Carl Johan (1759–1815) [260](#), [261](#)
Adlercreutz, Ottiliana Sofia (1785–1829) [216](#)
Ahlstedt, Fredrik (1839–1901) [345](#)
Ahrenberg, Jac. (Johan Jacob) (1847–1914) [315](#)
Alexander I (1777–1825) [256](#), [261](#), [278](#), [281](#), [334](#)
Alexander II (1818–1881) [281](#), [367](#)
Alexander III (1845–1894) [281](#), [335](#)
Algot Jonsson Hjorthorn (nämnd 1293–1324) [76](#)
Almquist, Jan Eric [83](#)
Aminoff, släkten [11](#), [205](#), [257](#), [263](#), [275](#)
Aminoff, Carl Fredrik (1724–1805) [212](#)
Aminoff, Carl Johan (1733–1809) [214](#), [219](#), [221](#), [222](#), [225](#), [250](#)
Aminoff, Johan Fredrik (1756–1842) [249](#), [314](#)
Anna Banér [119](#)
Anna Bengtsdotter [40](#)
Anna Claesdotter (Tott) (1581–1646) [30](#)
Anna Hansdotter (Tott) (1478–1549) [36](#), [67](#)
Anna Joakimsdotter Fleming (1562–ca 1607) [36–38](#), [75](#)
Anna Klemetsdotter (Hogenskild) (1513–1590) [28](#), [36](#), [38](#), [67](#)
Antti Pitkonen [82](#)
Armfelt, släkten [11](#), [12](#), [257](#), [275](#), [319](#), [340](#)
Armfelt, Alexander (1794–1875) [291](#), [344](#), [351](#)
Armfelt, Anna Elisabet (1761–1827) [224](#)
Armfelt, August (1826–1894) [314](#)
Armfelt, August Filip (1768–1839) [311](#)
Armfelt, Carl Gustaf den yngre (1724–1792) [260](#)
Armfelt, Carl Ludvig (1776–1801) [224](#)
Armfelt, Erik Ludvig (1740–1814) [224](#)
Armfelt, Erik Sigismund Hugo Vilhelm (1779–1808) [224](#)
Armfelt, Gustaf Mauritz (1757–1814) [202](#), [219](#), [222](#), [226](#), [230](#), [231](#), [245](#), [258](#), [261](#), [306](#), [311](#), [314](#), [316](#), [318](#), [344](#)
Armfelt, Gustav Mauritz Didrik Fromhold (1781–1868) [224](#)
Armfelt, Hedvig Ulrika (f. De la Gardie, 1761–1832) [316](#), [318](#)
Armfelt, Magnus Wilhelm (1725–1795) [241](#), [242](#)
Arvid Claussøn Diekn/Djäkn (ca 1403–1459) [76](#)
Arvid Eriksson [34](#)

Arvid Eriksson Stålarms (1549–1620) [24](#), [31](#), [43](#), [64](#), [89](#), [102](#), [103](#), [121](#)
Arvid Forbus (1598–1655) [184](#)
Arvid Gustafsson Sparre av Vik (d. 1379/1380) [76](#)
Arvid Henriksson Tawast (1540–1599) [24](#), [31](#), [57](#), [60](#), [67](#), [89](#), [95–97](#), [103](#), [147](#)
Arvid Ragnvaldsson (Finskilä-släkten) [74](#)
Arvid Tönnesson (Wildeman) (d. 1617) [89](#)
Arvid Wittenberg (1606–1657) [145](#)
Aspelin, Waldemar (1854–1923) [315](#)
Axel (Jönsson) Kurck (f.d. Kurki) (1555–1630) [103](#), [133](#)
Axel Oxenstierna (1583–1654) [10](#), [108](#), [116](#), [117](#), [122](#), [127](#), [128](#), [151](#), [172](#), [178–181](#), [183](#)
Axel Rynning (1552–1620) [145](#)

B

Baer, Ottiliana (1776–1815) [250](#)
Balk, släkten [52](#), [55](#)
Banér, Ebba Margareta (d. 1736) [206](#), [226](#)
Barbro Bielke (1556–1624) [119](#)
Barbro Olofsdotter (Wildeman) [67](#), [69](#)
Bassi, Charles (1772–1840) [311](#)
Beck/Beck, David (1621–1656) [181](#)
Bengt Algotsson (ca 1330–1360) [76](#)
Bengt Birgersson (1254–1291) [21](#), [22](#), [85](#)
Bengt Jönssons (Blåfield) (1440–1479) [73](#)
Bengt Lydeckesson (Diekn/Djäkn) (f. 1381, d. efter 1460) [48](#), [76–78](#)
Bengt Pogwisch (d. 1432) [76](#)
Berndes, Johan (1603–1652) [146](#)
Bero Gregorii (Bero II) Balk (f. före 1355, d. 1412) [46](#), [55](#)
Bertil Jönsson, häradshövding [82](#)
Bidz/Bitz, släkten [48](#)
Bielke, släkten [25](#), [73](#), [77](#)
Bielke, Sigrid (1607–1634) [163](#)
Birger Magnusson/Kung Birger (1280–1321) [20](#)
Birgitta Balk (f. 1468) [55](#)
Birgitta Klausdotter (Diekn/Djäkn) (d. före 1486) [68](#)
Björkenheim, släkten [313](#)
Björkman (Björkenheim), Lars Magnus (1793–1869) [311](#)
Björn Michelsson [82](#)
Björnram, släkten [257](#)

- Blomfelt, Samuel (1671–1753) [275](#)
 Blåfield, släkten [257](#)
 Bo, Jonsson (Grip) (1330–1386) [47](#), [76](#)
 Bobrikov, Nikolaj (1839–1904) [374](#)
 Boije, släkten [134](#), [147](#), [257](#), [275](#)
 Boije, Carl Gustaf (1697–1769) [276](#)
 Boije, Erik Gustaf (1702–1751) [276](#)
 Boije, Hans Henrik (1716–1781) [276](#)
 Boije, Jean, hovråd, tullförvaltare [298](#)
 Boije, Otto Ernst (1719–1781) [276](#)
 Boije af Gennäs, släkten [11](#), [12](#)
 Boije af Gennäs, Constantin (1854–1934) [304](#)
 Bonde, släkten [73](#)
 Bonde, Gustaf (1620–1667) [138](#), [190](#), [191](#)
 von Bonsdorff, Gabriel (1762–1831) [310](#), [311](#)
 von Bonsdorff, Johan Gabriel (1795–1873) [351](#)
 von Born, släkten [232](#)
 von Born, Johan August (1815–1878) [331](#), [340](#), [355](#)
 von Born, Viktor Magnus (1815–1917) [355](#), [360](#), [369](#)
 Bosse, Harald Julius (Garald Andrejevitič, 1812–1894) [326](#)
 Brahe, Kristina (1609–1681) [164](#)
 Brahe, Per (1602–1680) [123–128](#), [151](#), [154](#), [158](#), [159](#), [164](#)
 Brander, Signe (1869–1942) [324](#)
 Brita Pedersdotter Svård (1458–1538) [75](#)
 de Bruce, Anders (1723–1787) [259](#)
 Brummer, släkten [257](#)
 Bruncrona, Eva Matilda (1781–1821) [249](#)
 Brunow, släkten [257](#)
 Bååt, släkten [77](#)
- ## C
- Caloander, Hedvig (1767–1822) [250](#)
 Caloander, Lovisa (1769–1839) [250](#)
 Carl Henriksson (Horn) (1550–1601) [100](#)
 Carlsköld, Virginia Christina Sofia (1759–1847) [266](#)
 Carnall, släkten [266](#)
 Carpelan, släkten [134](#), [253](#), [275](#)
 Carpelan, Johan Fredrik (1745–1808) [219](#), [243](#), [244](#), [253](#), [255](#)
 Carpelan, Simon Wilhelm (1731–1814) [255](#)
 Carstens, Wilhelm [292](#)
 Cecilia Balk (d. 1549) [58](#)
 Cedercreutz, släkten [314](#)
 Cedercreutz, Carl Emil (1806–1869) [285](#), [342](#), [343](#)
 Cedercreutz, Emilia (f. Hackman, 1826–1903) [285](#), [302](#), [342](#), [343](#)
 de la Chapelle, släkten [314](#), [323](#)
 de la Chapelle, Armida (f. Antell, 1841–1936) [323](#)
 Charlotta, kammarjungfru [318](#)
 Charpentier, Axel (1865–1949) [315](#)
 Chiewitz, Georg Theodor Polychron (1815–1862) [327](#), [328](#), [330](#), [353](#)
 Clas Henriksson Horn (1445–1520) [76](#)
 Clewberg (senare Edelcrantz), Abraham Niklas (1754–1821) [224](#)
 Cremer, Jakob Johan (1699–1787) [226](#)
 Creutz, släkten [11](#), [145](#), [149](#), [155](#), [206](#), [232](#), [262](#), [275](#), [315](#)
 Creutz, Carl Fredrik (1754–1815) [213](#)
 Creutz, Carl Magnus (1821–1893) [314](#)
 Creutz, Elsa (1681–1768) [206](#)
 Creutz, Ernst Johan (1619–1684) [143](#), [165](#)
 Creutz, Ernst Johan den yngre (1675–1742) [206](#), [226](#), [258](#)
 Creutz, Eva Christina (1757–1796) [216](#)
 Creutz, Gustav Philip (1721–1785) [212](#), [213](#), [226](#), [230](#), [250](#)
 Creutz, (Helena) Sophie (1752–1821) [206](#), [208–210](#), [214](#), [216](#), [226](#), [227](#), [387](#)
 Creutz, Jakob (1645–1667) [133](#)
 Creutz, Jan Adolf (1755–1804) [213](#), [216](#)
 Creutz, Johan Carl (1725–1788) [210](#), [213](#)
 Creutz, Lorentz (1615–1676) [146](#), [149](#), [150](#), [152](#), [182](#)
 Creutz, Lorentz den yngre (1646–1698) [182](#)
 Cristiern Bengtsson Oxenstierna (ca 1425–1473/1476) [76](#)
 Cristiern Frille (nämnd 1445–1472) [76](#)
 Cronstedt, släkten [325](#)
 Cronstedt, Carl Johan (1709–1779) [234](#)
 Cronstedt, Carl Olof (1756–1820) [12](#), [318](#)
 Cronstedt, Gabriel (1670–1757) [234](#)
 Cruus/Kruus, släkten [134](#)
 Cruus/Kruus, Lars (1621–1656) [118](#)
- ## D
- von Daehn, släkten [374](#)
 von Daehn, Woldemar (1838–1900) [315](#)
 Dahlbergh, Erik (1625–1703) [146](#), [166](#), [190](#)
 Daniel Nilsson [76](#)
 De Geer, släkten [232](#)
 De Geer, Louis (1587–1652) [145](#)
 De Geer, Ottiliana (1760–1798) [208](#)
 De Geer af Tervik, Robert Wilhelm (1750–1820) [208](#), [239](#), [271](#), [329](#), [332](#), [333](#), [355](#)
 De la Gardie, Eva (1724–1786) [222](#)
 De la Gardie, Hedvig Catharina (1732–1800) [222](#)
 De la Gardie (senare Armfelt), Hedvig Ulrika (1761–1832) [222](#), [245](#)
 De la Gardie, Magnus Gabriel (1622–1686) [143](#), [190](#), [191](#), [194](#)
 von Dellwig, släkten [257](#)

Demidov, Paul (1798–1840) [303](#)
 Didrik Vierege [62](#), [76](#)
 Diekn/Djäkn, släkten [48](#), [147](#)
 Duncker, släkten [257](#)

E

Ebba Brahe (1555–1634) [93](#), [145](#)
 Ebba Bååth (1587–1630) [101](#), [165](#)
 Ebba Gustavsdotter Stenbock (d. 1614) [37](#), [43](#),
[100](#), [101](#), [103](#), [349](#)
 Ebba Leijonhufvud (f. Lillichöök, 1529–1609)
[151](#)
 Edelfelt, Albert (1854–1905) [101](#), [331](#), [342](#)
 Ehrenmalm, Georg (1722–1807) [239](#), [255](#), [275](#)
 Ehrenmalm, Lars Johan (1688–1774) [275](#)
 Ehrenmalm, Samuel Magnus (1731–1814) [275](#)
 Ehrenstéen, Anna Beata (1669–1703) [206](#)
 Ehrenström, släkten [339](#)
 Ehrenström, Johan Albrecht (1762–1847) [318](#),
[326](#), [339](#)
 Ehrensvärd, Augustin (1710–1772) [222](#), [228](#),
[234](#), [235](#), [245](#), [254](#), [276](#)
 Ehrensvärd, Carl (1713–1770) [276](#)
 Ehrensvärd, Carl August (1745–1800) [222](#), [223](#),
[245](#)
 Ehrnrooth, släkten [232](#), [257](#)
 Ehrnrooth, Adelaïde (1826–1905) [302](#)
 Ehrnrooth, Carl Albert (1831–1873) [291](#)
 Ehrnrooth, Carl Gustaf (1744–1817) [205](#)
 Ehrnrooth, Catharina Gustava (1776–1808)
[249](#)
 Ekelöf, släkten [85](#)
 Ekman, Anna, barnmorska [209](#)
 Ekman, Robert Wilhelm (1808–1873) [329](#), [356](#)
 Ekström, Cristina, mamsell [318](#)
 Elin Hermansdotter Fleming (1553–1603) [64](#)
 Elin Horn (1552–1609) [43](#)
 Elin Nilsdotter (Sluk) [44](#), [45](#)
 Elisabeth av Österrike-Ungern (Sisi) (1837–
 1898) [343](#)
 af Enchielm, Per (1742–1807) [260](#)
 Engel, Carl Ludvig (1778–1840) [311](#), [313](#), [322](#),
[326](#)
 Engelbrekt Engelbrektsson (1390–1436) [55](#),
[75](#), [85](#)
 Englund, Peter [135](#)
 Erasmus av Rotterdam (1466–1536) [29](#), [41](#)
 Erik XIV (1533–1577) [20](#), [25](#), [72](#), [73](#), [80](#), [151](#),
[165](#), [185](#)
 Erik Arvidsson (Stålarb till Grabbacka) (d.
 1566) [74](#)
 Erik av Pommern (1382–1459) [55](#), [74](#), [77](#)
 Erik Axelsson (Tott) (1419–1481) [46](#), [62](#), [76](#)
 Erik Hare (1560–1627) [130](#), [132](#)

Erik Joakimsson Fleming (1487–1548) [35](#), [38](#), [46](#),
[58](#), [63](#), [72](#), [88](#)
 Erik Johansson Vasa (1470–1520) [76](#)
 Erik Nilsson Puke (d. 1437) [76](#)
 Erik Ragvaldsson Fargalt (d. 1499) [76](#)
 Erik Sparre (d. 1600) [93](#)
 Erik Turessons Bielke (d. 1511) [71](#), [76](#)
 Eringisl Nilsson (d. 1406) [76](#)
 Ernst Creutz (1584–1635) [154](#)
 Eskil Isaksson Banér (ca 1415–1488) [76](#)
 von Essen, släkten 144, [206](#), [257](#)
 von Essen, Carl Reinhold (1734–1809) [208](#)
 von Essen, Diedrich (1620–1678) [133](#)
 von Essen af Zellie, Otto Magnus (1775–1858)
[217](#), [221](#)

F

Falander (senare Wasastierna), Abraham Jakob
 (1746–1815) [266](#)
 Fargalt, släkten [48](#)
 von Fersen, släkten [262](#)
 von Fieandt, släkten [257](#)
 Filip Karlsson (f. senast 1348, d. efter 1407) [76](#)
 Filippa Eriksdotter Fleming (d. 1578) [69](#)
 Fincke, släkten [147](#)
 Finckenberg, släkten [11](#), [257](#)
 Fleming, släkten [26](#), [44](#), [52](#), [55](#), [63](#), [67](#), [84](#), [134](#),
[145](#), [147](#), [264](#)
 Fleming, Claes Hermansson (1649–1685) [191](#), [196](#)
 Fleming, Erik Henriksson (1616–1679) [117](#), [146](#)
 Fleming, Herman (1619–1673) [148](#), [149](#), [154](#), [190](#),
[191](#)
 Fleming, Herman (1734–1789) [238](#)
 Fleming, Per [133](#)
 Fleming af Liebelitz, släkten [275](#)
 Fleming af Liebelitz, Catarina Sofia (1769–1823)
[205](#)
 Fock, släkten [257](#)
 af Forselles, släkten [210](#), [266](#)
 af Forselles, Henrik Johan (1754–1790) [266](#)
 af Forselles (tidigare Forsell), Jakob (1696–1768)
[265](#), [266](#)
 af Forselles, Louise (f. Etholén, 1850–1934) [302](#)
 Fredenheim, Carl Fredrik (1748–1803) [230](#), [231](#),
[250](#)
 Fredenskiöld, Gustava (1772–1828) [250](#)
 Fredrik I (1676–1751) [219](#)
 Fredrik IV av Holstein-Gottorp (1671–1702) [195](#)
 Fredrika Amalia av Holstein-Gottorp (1649–1704)
[195](#)
 Friedrich Karl, prins av Hessen (1868–1940) [374](#)
 Frille, släkten [26](#), [48](#)
 Furuhielm, (Johan) Otto (Vladimir) (1819–1883)
[357](#)

G

Galle, Johan (1614–1676) [133](#)
 Garp, släkten [48](#), [52](#), [78](#)
 Gertrud Håkansdotter (Hand) (d. 1585) [72](#)
 Gertrud von Ungern (d. 1649) [188](#), [196](#)
 von Gertten, släkten [257](#)
 Gillingstam, Hans [74](#)
 Glans, Lorens (1672–1740) [206](#)
 Glansenstierna, släkten [206](#)
 Glansenstierna, Anna Elisabet (1746–1785) [216](#),
[221](#)
 Glansenstierna, Catharina (1738–1784) [208](#)
 Glansenstierna, Lars Reinhold (1744–1807?) [206](#),
[208](#), [210](#)
 Glansenstierna, Lorens/Lorentz (1706–1774) [210](#)
 Glansenstierna, Lorentz Johan (1773–1783) [210](#)
 Glansenstierna, Vendela (1774–1821) [205](#), [206](#),
[210](#)
 Gottlund, Carl Axel (1796–1875) [352](#)
 Granfelt, Allan (1872–1947) [325](#)
 Granfelt, George (1865–1917) [339](#)
 Granstedt, Anders Fredrik (1800–1849) [311](#), [314](#),
[318](#), [322](#), [323](#), [326](#)
 Granstedt, Pehr (1764–1828) [314](#)
 Granstedt, Theodor (1842–1927) [323](#)
 Gregers Matsson Lillie (d. 1494) [76](#)
 Grenman, släkten [232](#)
 Gripenberg, släkten [257](#)
 Gripenberg, Alexandra (1857–1913) [364](#)
 Gripenberg, Hanna (1863–1938) [302](#)
 Gripenberg, Odert Johan (1722–1803) [226](#)
 Gripenberg, Reinhold Wilhelm (1756–1820) [205](#)
 Groneberg/Grönberg, Achatius, tysk murarmästare och hantverkare i Viborg [154](#)
 Grotenfelt, släkten [144](#)
 Grotenfelt, Bernt Adolf (1769–1836) [249](#)
 Grünewald, släkten [206](#)
 Gunilla Johansdotter (Bese) (1475–1553) [71](#)
 Gunne, gårdsägare i Kumo [75](#)
 Gustaf Andersson Slatte (ca 1430–1488) [75](#)
 Gustaf Bonde (1620–1667) [190](#)
 Gustaf Horn (1592–1657) [115](#), [131](#), [145](#), [181](#)
 Gustaf Karlsson Gumshuvud (1407/1417–1486) [76](#)
 Gustaf Larsson [76](#)
 Gustafsson, Gustaf (1616–1653) [151](#)
 Gustav I/Gustav Vasa (1496–1560) [24](#), [25](#), [28](#),
[29](#), [33](#), [42](#), [45](#), [46](#), [48](#), [67](#), [71](#), [78–83](#), [85](#), [86](#),
[91](#), [94](#), [154](#)
 Gustav II Adolf (1594–1632) [33](#), [107](#), [108](#), [117](#),
[122](#), [145](#), [151](#), [167](#), [170–173](#), [178](#), [179](#), [183](#),
[184](#)
 Gustav III (1746–1792) [200](#), [202](#), [203](#), [208](#), [219](#),
[222](#), [228](#), [230](#), [231](#), [234](#), [235](#), [243](#), [245](#), [248](#),
[249](#), [252](#), [253](#), [258](#), [260](#), [269](#), [273](#)

Gustav IV Adolf (1778–1837) [259](#), [261](#)
 Gustav Banér (1547–1600) [121](#)
 Gustav Johansson (Tre Rosor) (1531–1566) [10](#)
 Gylgén, Claes Wilhelm (1802–1872) [317](#)
 Gyllenbögel, David (1676–1749) [225](#)
 Gyllenstierna, Margareta (ca 1689–1740) [206](#)
 Gödik Henriksson Fincke (ca 1390, d. före 1467)
[53](#), [68](#)
 Göran Posse (1556–1616) [121](#)

H

von Haartman, släkten [319](#)
 von Haartman, Hedvig Eleonora (1862–1902)
[304](#)
 von Haartman, Lars Gabriel (1789–1859) [302](#),
[319](#), [321](#), [344](#)
 von Haartman, Victor (1830–1895) [321](#), [355](#)
 Hackman, släkten [339](#)
 Hackman, Johan Friedrich (1801–1879) [302](#)
 Hahl, Bruno (1874–1953) [303](#)
 Hallblad, Erik (1720–1814) [243](#)
 Hammarin, kusk [318](#)
 Hans Kröpelin (d. 1440) [76](#)
 Hans Magnusson Fleming (ca 1455–1517) [53](#)
 Hartika Japsson Garp [76](#)
 Hartvig Flegh/Flög (d. 1390-t) [68](#), [74](#)
 Harvoinen, släkten [81](#)
 Hastfer, Hedvig Christina (1748–1819) [226](#)
 von Hauswollf, Adelaide (1789–1842) [300](#), [301](#)
 Hebla Siggesdotter Sparre (d. 1570) [40](#), [43](#), [58](#),
[63](#), [88](#)
 Hedvig Eleonora (av Holstein-Gottorp) (1636–1715) [195](#)
 Hedvig Sophia (av Holstein-Gottorp) (1681–1708) [195](#)
 von Hellens, Lars Theodor (1826–1896) [355](#)
 Henrik Bidz [76](#)
 Henrik Bitz den yngre (ca 1458–1506) [54](#)
 Henrik Erichsson (Ekelöf) [85](#)
 Henrik Fleming (1584–1650) [120](#), [133](#), [144](#),
[145](#), [165](#)
 Henrik Klasson Fleming (nämd 1430–1445)
[38](#), [53](#)
 Henrik Klausson/Clausson (Diekn/Djäkn) (ca 1405–1458) [45](#), [76](#)
 Henrik Klausson (Horn af Kanckas) (1512–1595) [46](#)
 Henrik Pedersson Svärd (d. ca 1440) [68](#), [73](#), [76](#)
 Henrik Stensson Renhuvud (d. 1522) [76](#)
 Henrik Teitt (ca 1590–1657) [146](#)
 Henrik Wrede (d. 1605) [170](#), [188](#)
 Herman Pedersson Fleming (1520–1583) [72](#)
 Hess von Wichdorff, Katarina (d. 1660) [155](#)
 Hieronymus von Birckholtz (ca 1570–1618)
[36–38](#)

Hilleström, Pehr (1732–1816) [266](#)
 Hirn, David (1708–1741) [225](#)
 Hising-Hisinger, släkten [232](#), [233](#), [263](#), [265](#), [266](#)
 Hising (senare Hisinger), Johan (1727–1790) [239](#),
[265](#), [266](#)
 Hising, Mikael (1687–1756) [265](#)
 Hisinger, Mikael (1758–1829) [239](#)
 Hjärne, släkten [340](#)
 Hogenskild Bielke (1538–1605) [40](#)
 Holmbom, betjänt [318](#)
 Horn, släkten [31](#), [48](#), [80](#), [134](#), [147](#), [262](#)
 Horn, Agneta (1629–1672) [115](#), [116](#), [118](#), [131](#),
[136](#)
 Horn, Catharina Ebba (1720–1781) [219](#)
 Horn, Fredrika (1721–1750) [207](#)
 Horn af/till Ekebyholm, släkten [275](#)
 Horn af Ekebyholm, Adam (1717–1778) [250](#)
 Horn af Ekebyholm, Arvid Bernhard (1664–1742)
[206](#), [226](#), [248](#), [258](#), [270–272](#), [275](#)
 Horn af Äminne, släkten [275](#)
 Horn af Äminne, Arvid (1631–1692) [167](#)
 Håkan Knutsson [68](#)
 Hårleman, Carl (1700–1753) [234](#), [236](#)
 Hästesko, släkten [257](#)
 Hästesko, Johan Henrik (1741–1790) [260](#)
 Hästesko-Fortuna, Barbro Christina (1689–1771)
[207](#), [208](#), [218](#), [264](#)
 Höijer, Theodor (1843–1910) [324](#)

I

Ifflander (senare Segerstråle), Carl Fredrik (1734–
 1825) [273](#)
 Ignat, släkten [81](#)
 Ille, släkten [48](#)
 Indrenius, släkten [374](#)
 Indrenius-Zalewski, släkten [374](#)
 Ingeborg Åkesdotter Tott (1440-t–1507) [46](#), [47](#)
 Ivar Arvidsson Tawast (1572–1599) [103](#)
 Ivar Axelsson (Tott) (1420–1487) [62](#), [76](#)
 Ivar Joakimsson Fleming (1490–1548) [38](#), [45](#), [58](#)
 Ivar Månsson Stjernkors/Särkilax (f. 1530-t,
 d. 1573) [24](#)

J

Jacob Duwall [190](#)
 Jacobus Sigfridi Geet/Jakob Sigfridsson Keit
 (d. 1586) [84](#)
 Jakob De la Gardie (1583–1652) [132](#), [181](#)
 Jakob/Jeppe Abrahamsson (Diekn/Djäkn) (d. ca
 1410) [74](#)
 Jakob Kristersson Horn [40](#), [41](#)
 Jakob Teit (1520–1588/1596) [44](#), [56](#), [58](#), [82](#)
 Jakob Ulfsson (1430-t–1521) [45](#)
 Janeke Hampmos [68](#)

Jesper Matsson Cruus/Kruus (1577–1622) [173](#)
 Joakim Eriksson Fleming (1534–1563) [44](#), [45](#)
 Joakim/Joachim Henriksson Fleming (d. 1496)
[53](#), [76](#)
 Johan III/hertig Johan (1537–1592) [25](#), [43](#), [44](#),
[56](#), [66](#), [73](#), [89](#), [90](#), [99](#), [100](#), [147](#), [154](#), [185](#)
 Johan Karlsson Färla [76](#)
 Johan Klasson Fleming (1578–1599) [102](#), [103](#)
 Johanna Eriksdotter [34](#)
 Johannes (Hans) Pauli (Montigena) [72](#)
 Johannes Matthiae (Gothus) (1592–1670) [117](#)
 Johan Olofsson (till Drägsby) (1524–1563) [74](#)
 Johan Skytte (1577–1645) [117](#)
 von Jordan, Michael/Michell (1590–1652) [161](#)
 Julius Gyllenhielm (1560–1581) [147](#)
 Jussi Laurisson Ätte [82](#)
 Jusupova, Zinaida Ivanovna (1809–1893) [322](#)
 Jägerhorn, släkten [147](#), [232](#), [257](#)
 Jägerhorn, Jan Anders (1757–1825) [260](#)
 Jägerhorn, Reinhold (1716–1790) [267](#)
 Järnefelt, släkten [257](#)
 Järnefelt, Arvid (1861–1932) [349](#)
 Järnefelt, (August) Alexander (1833–1897) [368](#)
 Jöns Andersson (Garp) (1350–1407) [74](#), [76](#), [78](#)
 Jöns Hinzekasson [74](#)
 Jöns Kurck (1590–1652) [114](#), [118](#), [119](#), [133](#)
 Jöran (Nilsson) Boije (1540–1617) [89](#)
 Jösse Olsson Stenbock (1420–1488) [76](#)

K

Kajanus, Georg August (1812–1888) [339](#)
 Karamzin, Aurora (f. Stjernvall, f.d. Demidov)
 (1808–1902) [295](#), [302](#), [303](#), [322](#), [342](#)
 Karin Nilsdotter Tavast (1439–1467) [53](#)
 Karl IX/hertig Karl (1550–1611) [25](#), [27](#), [37](#),
[100–104](#), [107](#), [108](#), [111](#), [117](#), [121](#), [144](#), [145](#),
[147](#), [168–170](#), [172](#), [173](#), [188](#), [348](#)
 Karl X Gustav (1622–1660) [108](#), [119](#), [187](#), [189](#),
[190](#)
 Karl XI (1655–1697) [108](#), [119](#), [137](#), [179](#), [191–](#)
[196](#)
 Karl XII (1682–1718) [195](#), [196](#)
 Karl Cristiernsson Vasa (d. 1440) [76](#)
 Karl Filpusson Odygd den äldre [47](#)
 Karl Gustavsson [76](#)
 Karl Knutsson (Bonde) (1408–1470) [46](#), [76](#), [81](#)
 Karl Magnusson (ca 1404–1473) [76](#)
 Karl Näskonungsson (Natt och Dag) [76](#)
 Karl Tordsson Bonde (d. 1443) [76](#)
 Karl Ulfsson Sparre av Tofta (1317–1407) [76](#)
 Katarina II (Katarina den stora) (1729–1796)
[260](#), [294](#)
 Katarina Jagellonica (1526–1583) [66](#), [99](#)
 Katarina Stenbock (1535–1621) [37](#), [207](#)

Katrina, piga [318](#)
 Kaukiainen, Yrjö [77](#)
 Klas Eriksson Fleming (1535–1597) [24](#), [31](#),
[36–38](#), [43](#), [68](#), [100–103](#), [119](#), [121](#), [145](#), [151](#),
[348](#), [349](#)
 Klas Hermansson Fleming (ca 1550–1616) [31](#)
 Klas Kristersson (Horn af Åminne) (1517–1566)
[36](#), [41](#)
 Klas Lydekesson (Diekn/Djäkn) (d. 1435) [54](#),
[68](#), [77](#)
 Klick, Carl Henrik (1753–1808) [224–226](#), [260](#)
 Klinckowström, släkten [340](#)
 Klinckowström, Wilhelm (1778–1850) [290](#), [292](#),
[316](#), [318](#), [319](#)
 Klinge, Matti [333](#)
 Klingsborg (Klingspor), Wilhelm Mauritz (1744–
 1814) [205](#)
 Klingspor, Otto (1751–1802) [260](#)
 Klöcker/Klöker Ehrenstrahl, David (1628–1698)
[195](#)
 von Knorring, släkten [11](#), [257](#)
 von Knorring, Eugen Theodor (1812–1874) [361](#)
 Knut Eriksson Kurck [76](#)
 Knut Jönsson Kurck (f.d. Kurki, 1541–1598) [43](#)
 Knut Jönsson Posse (d. 1500) [45](#), [76](#)
 Knut Matsson (till Tervik) [75](#)
 von Konow, släkten [257](#)
 Konrad Bitz (d. 1489) [46](#)
 von Kothen, Augusta Eleonora Lovisa (1780–
 1825) [250](#)
 von Kothen, Casimir (1807–1880) [351](#)
 von Kothen, Gustaf (1748–1808) [260](#)
 Krabbe, Carl Fredrik (1738–1811) [256](#)
 Krister/Cristiern Nilsson (Vasa) (ca 1365–1442)
[46](#), [76](#)
 Kristian II (1481–1559) [10](#)
 Kristina, drottning (1626–1689) [108](#), [110](#), [115](#),
[117](#), [126](#), [144](#), [151](#), [183](#), [184](#), [187](#), [190](#), [349](#)
 Kristina, hushållerska [318](#)
 Kristina Jönsdotter (Garp) (f. 1380, d. efter 1435)
[78](#)
 Kristina/Kerstin Krumme (1532–1611) [36](#)
 Kristina Nilsdotter Gyllenstierna (1494–1559) [10](#)
 Kristofer av Bayern (1418–1448) [22](#), [53](#)
 Krohn, Kaarle (1863–1933) [348](#)
 Kurck/Kurki, släkten [25](#), [26](#), [48](#), [132](#), [145](#), [147](#),
[158](#)
 Kurck, Gabriel (1630–1712) [118](#), [119](#), [160](#)
 Kurck, Gustav (1624–1689) [118](#)
 von Köhler, släkten [257](#)

L

Langhoff, August (1856–1929) [281](#), [374](#)
 Lars Axelsson (Tott) (d. 1484) [62](#), [76](#)

Lars Ivarsson Fleming (d. 1562) [38](#)
 Laurens Vitikkasson Tolck [51](#), [68](#)
 Leyonmarck, släkten [275](#)
 Lichten, Robert (1631–1692) [145](#)
 von Liewen, Hans Henrik den yngre (1704–1781)
[234](#)
 Lindahl, Karl [315](#)
 Lindelöf, Lorenz (1827–1908) [355](#)
 Linder, Constantin (1836–1908) [355](#)
 Lindgren, Armas (1874–1929) [315](#)
 Lindh, Johan Erik (1793–1865) [295](#), [319](#)
 Lindström, betjänt [318](#)
 von Linné, Carl (1707–1778) [245](#)
 Ljusenstjerna, släkten [144](#)
 Locke, John (1632–1704) [210](#)
 Lode, släkten [257](#)
 Loffman, Eva (d. 1802) [250](#)
 Lohrmann, Ernst Bernhard (1803–1870) [322](#),
[326](#), [327](#)
 Lucia Olofsdotter Skälge/Skelge (f. ca 1420,
 d. 1490-t) [32](#), [45](#)
 Lundberg, Gustaf (1695–1786) [259](#)
 Lyder van Kyren (ca 1264–1325) [77](#)

M

Magnus II Tavast (Magnus Olai) (1370–1452) [21](#),
[46](#), [53](#), [68](#)
 Magnus Eriksson (1316–1377) [22](#), [53](#), [81](#)
 Magnus Gren (d. 1475) [77](#)
 Magnus Klasson Fleming (ca 1400–1450) [38](#), [53](#)
 Magnus Ladulås/Magnus Birgersson (ca 1240–
 1290) [21](#)
 Magnus Nilsson Stjernkors/Särkilax (d. 1500)
[45](#), [47](#)
 Mannerheim, släkten [154](#)
 Mannerheim, August (1805–1876) [300](#)
 Mannerheim, Carl Erik (1759–1837) [11](#), [344](#)
 Mannerheim, Carl Robert (1835–1914) [345](#)
 Mannerheim, Gustaf (Carl Gustaf Emil (1867–
 1951) [283](#), [335](#), [374](#), [375](#)
 Marcus Tullius Cicero (106 f.Kr.–43 f.Kr.) [29](#)
 Margareta I (1353–1412) [37](#), [62](#), [81](#)
 Margareta Henriksdotter (1542–1611) [60](#)
 Maria Mörner (1585–1634) [119](#)
 Maria, piga [318](#)
 Marcus Kock [60](#)
 Marta Balk (d. efter 1513) [55](#)
 Martin, Lucas [114](#)
 Mats Martinsson Diekn/Djäkn [77](#)
 Mats Ödgislason Lillie (d. 1442) [77](#)
 Mattias Kogg [51](#)
 Mattias/Matias/Mats Kettilmundsson (1280–
 1326) [52](#), [66](#), [77](#)
 Mayer, Arno [279](#)

Mechelin, Leo (Leopold Henrik Stanislaus) (1839–1914) [368](#)
 Melartin, Ingeborg (1709–1776) [225](#)
 Melartin, Krister (1668–1723) [225](#)
 Mellin, släkten [275](#), [325](#)
 Mellin, Augusta (1817–1843) [316](#)
 Mellin, Axel (1775–1856) [316](#)
 Mellin, Jürgen (1633–1713) [145](#)
 Mellin, Wilhelmina (Mimmi) (1792–1875) [316](#)
 Mennander, Carl Fredrik (1712–1786) [230](#)
 Menschikoff (Mensjikov), Aleksandr (1787–1869) [281](#)
 Mielivalta/Melevaltae, släkten [52](#)
 Mikael Agricola (1510–1557) [31](#), [72](#)
 Moritz av Oranien (1567–1625) [177](#)
 Munck, släkten [147](#)
 Munck, Adolf Fredrik (1749–1831) [258](#), [259](#)
 Munck, Johan Henrik (1748–1817) [205](#), [258](#)
 Munck, Johan Reinhold (1795–1865) [314](#)
 Munck, Knut (1807–1869) [314](#)
 Munsterhjelm, släkten [232](#)
 Munsterhjelm, Anders Johan (1764–1824) [205](#), [210](#), [214](#), [217](#), [220](#)
 Munsterhjelm, Anna Ulrika (f. 1734) [205](#)
 Munsterhjelm, Annette (1773–1850) [217](#), [221](#)
 Munsterhjelm, Beata Christina (1790–1863) [206](#), [217](#), [240](#)
 Munsterhjelm, Jacobina Charlotta (1786–1842) [211](#), [214](#), [216](#), [217](#), [220](#), [221](#), [226](#), [232](#), [240](#)
 Munsterhjelm, Otto (1784–1848) [217](#)
 Munsterhjelm, Sofie Johanna (Jeanette) (1801–1867) [205](#), [210](#), [387](#)
 Munsterhjelm, Ulrika (Ulla) (1778–1863) [211](#), [217](#), [221](#)
 Musin-Pusjkin, Emilie (f. Stjernvall) (1811–1846) [295](#)
 Musin-Pusjkin, Vladimir (1798–1854) [295](#)
 Måns Nilsson (Ahtis-släkten) (d. 1560) [67](#), [74](#)
 Möller, Samuel (1743–1815) [213](#)

N

von Nandelstadh, Rupert (1870–1966) [325](#)
 Napoleon, kejsare (1769–1821) [279](#)
 Narve Ingevaldsson (nämnd 1362–1383) [77](#)
 Natt och Dag, släkten [73](#)
 Neuding Skoog, Martin [85](#)
 Nikolaj I (1796–1855) [281](#)
 Nikolaj II (1868–1918) [281](#), [335](#), [373](#)
 Nils Boije (1490–1568) [46](#)
 Nils Eriksson Gyllenstierna (d. 1495) [77](#)
 Nils Eskilsson Banér (1480–1520) [77](#)
 Nils Gustavsson (d. ca 1440) [77](#)
 Nils Månsson Grabbe (d. 1549) [82](#)
 Nils Olofsson Stjärnkors (ca 1390–1453) [77](#)

Nils Olofsson Tavast (d. efter 1431) [67](#)
 Nils Olofsson till Suontaka (f. före 1350, d. före 1415) [74](#)
 Nils Pedersson Bielke (ca 1502–1550) [31](#), [67](#)
 Nils Persson (till Pepot och Gammelbacka) (f. 1520, d. före 1573) [75](#)
 Nils Svensson (Gyllenhjerta till Hevonpää) (d. ca 1565) [74](#)
 Nils Thuresson Bielke (1320–1364) [77](#)
 Nils Turesson Bielke (1569–1639) [47](#)
 Nohrström, Ester Sophie (1748–1817) [210](#)
 Norberg, Johan Erik (1660–1740) [255](#)
 Nordberg, släkten [263](#)
 Nordenskiöld, släkten [263](#)
 Nordenskiöld, Carl Fredrik (1702–1779) [255](#)
 Nordenstam, Johan Mauritz (1802–1882) [329](#), [355](#), [356](#)
 Nordenswan, Johan Henrik (1801–1862) [351](#)
 von Nottbeck, släkten [324](#)

O

Oker-Blom, Edgar Ferdinand (1861–1887) [289](#)
 Olof Andersson (Balk) (f. ca 1435) [55](#)
 Olof Brodersson Skytte [86](#)
 Olof Klasson [103](#)
 Olof Magnusson (1405–1460) [27](#)
 Olof Nilsson Tavast (ca 1400–1460) [67](#)
 Olof Pedersson Lille (Wildeman) (1489–1535) [75](#)
 Olof Tavast [58](#), [74](#)
 Oravainen, släkten [81](#)
 Orrman, Eljas [83](#)
 von Otter, Sebastian (1737–1805) [260](#)
 Ouchtomsky, Katarina (Karin, f. Etholén, 1848–1929) [302](#)
 Oxenstierna, Christina (1610–1631) [115](#)
 Oxenstierna, Erik (1624–1656) [119](#)

P

von der Pahlen, Eva Sophia (1723–1800) [227](#)
 Pasch, Lorens den äldre (1702–1766) [270](#)
 Palmén, Ernst Gustaf (1849–1919) [373](#)
 Palmstedt, Erik [311](#)
 Paulus de Vesundhe [75](#)
 Peder Lille (Wildeman) (1440–1492) [75](#)
 Peder Ragvaldsson Fargalt [77](#)
 Peikkolainen, släkten [81](#)
 Pellinen, släkten [81](#)
 Per Brahe den äldre (1520–1590) [10](#), [28](#), [29](#), [42](#), [43](#), [72](#), [98](#), [138](#)
 Per Galle (till Horsbäck) (d. efter 1586) [75](#)
 Perignon, Alexis Joseph (1806–1882) [303](#)
 Per Urväder [60](#)
 Peter Olofsson Svärd (ca 1400–1468) [75](#)
 Petrus Jonsson (ca 1300–1342) [77](#)

Pinello, Nils Henrik (1802–1879) [345](#), [351–354](#), [361](#)
 Pirinen, Kauko [80](#)
 Poniatowski, Józef (1816–1873) [342](#)
 Pontus De la Gardie (1520–1585) [73](#), [99](#), [100](#), [151](#)
 Porthan, Henrik Gabriel (1739–1804) [212](#), [213](#)
 Posse/Posa, släkten [83](#)
 Prinkkala, släkten [147](#)
 Påvel Skytte [86](#)

R

Ramsay, släkten [257](#), [263](#), [322](#)
 Ramsay, Anders (1832–1910) [318](#), [321–323](#), [337](#), [340](#), [345](#)
 Ramsay, Anders Edvard (1799–1877) [311](#), [316](#), [362](#)
 Ramsay, Anders Henrik (1707–1782) [259](#), [268](#)
 Ramsay, Augusta (1843–1926) [316](#)
 Ramsay, Christer Wilhelm (1753–1796) [208](#)
 von Raschau, Ester Sidonia (1720–1800) [227](#)
 Rehbinders, släkten [144](#), [205](#), [257](#)
 Rehbinders, Robert Henrik (1777–1841) [306](#), [344](#)
 Rein, Gabriel (1800–1867) [347](#), [348](#), [357](#), [368](#)
 Reinholm, Agathon (1857–1887) [64](#)
 Renhuvud, släkten [48](#)
 Reuterholm, Esbjörn Christian (1710–1773) [264](#)
 Reuterholm, Gustaf Adolf (1756–1813) [259](#)
 Roediger, Alexander (1854–1920) [290](#)
 Rosenhane, Johan (1611–1661) [143](#)
 Rosenhane, Schering (1609–1663) [129](#)
 Rotkirch, släkten [314](#)
 Rotkirch, Johan Wentzel (1699–1758) [207](#), [208](#), [218](#)
 Rotkirch, Wentzel Fredrik (1727–1814) [218](#), [264](#)
 Runeberg, Fredrika (1807–1879) [349](#)
 Runeberg, Johan Ludvig (1804–1877) [203](#)
 Rötger Olofsson (Diekn/Djåkn) (1430–1498) [45](#)

S

Salminen, Tapio [79](#)
 Samuelson, Jan [39](#), [42](#), [83](#)
 Sanmark, Arvid (1866–1908) [315](#)
 Sass, släkten [144](#)
 Schaeffler, Maria Salome (1752–1849) [224](#)
 Schauman, August (1826–1896) [352](#)
 Schauman, Eugen (1875–1904) [374](#)
 Schauman, Viktor Rafael (1860–1946) [289](#)
 Schillmark, Nils (1745–1804) [210](#), [269](#)
 Schoultz, Johan Tietrich (1754–1807) [252](#)
 Schröder, Christian Friedrich (1722–1789) [236](#)
 Schulman, släkten [257](#)
 af Schultén, Otto Reinhold (1798–1844) [357](#)
 Schultz, Peter [163](#)

Sigfred Matsson (Posa till Kauskila) [75](#)
 Sigfrid Keit/Geet [84](#)
 Sigismund/Sigismund III Vasa (1566–1632) [25](#), [37](#), [90](#), [99](#), [100](#), [102](#), [103](#), [121](#), [147](#), [168–170](#)
 Silfversvan, Eva Gustava (1729–1767) [226](#)
 Simon Körning (d. 1457) [77](#)
 Sinebrychoff, släkten [323](#), [324](#)
 Sipola, kammarmamsell [318](#)
 Sjöström, Frans Anatolius (1840–1885) [314](#), [324](#)
 Slang, släkten [147](#)
 Småberg, Thomas [80](#)
 Snellman, Johan Vilhelm (1806–1881) [348](#), [368](#)
 Sofia Gyllenhielm (1559–1583) 69, [147](#)
 Sparre, släkten [206](#)
 Sparre, Erik (1618–1673) [118](#), [121](#)
 Sparre, Sophie Lovisa Eleonora (1761–1832) [222](#), [223](#)
 Speranskij, Michail Michailovitj (1772–1839) [332](#)
 Sprengtporten, släkten [275](#)
 Sprengtporten, Göran Magnus (1740–1819) [208](#), [212–214](#), [219](#), [221](#), [226](#), [253](#), [259](#), [260](#), [334](#)
 Sprengtporten, Jacob Magnus (1721–1786) [259](#)
 Sprengtporten, Johan Wilhelm (1740–1786) [259](#)
 Sprengtporten, Magnus (1772–1801) [212](#)
 Stackelberg, släkten [11](#), [257](#)
 Stackelberg, Bertel (1755–1815) [208](#)
 Standertskjöld, släkten [315](#), [324](#)
 Standertskjöld, Carl August (1814–1885) [324](#)
 Standertskjöld, Hugo (1844–1931) [324](#), [325](#)
 Steinheil, Fabian (1762–1824) [306](#)
 Sten Banér (1546–1600) [121](#)
 Sten Fincke (d. 1599) [121](#)
 Sten Sture den yngre (1493–1520) [10](#), [71](#)
 Sten Sture den äldre (1440–1503) [45–47](#), [73](#)
 Sten Turesson Bielke (1380–1431) [77](#)
 Stierncreutz, släkten [257](#)
 Stjernvall, Julius (1874–1939) [325](#)
 Stjernvall-Walleen, Emil (1806–1890) [295](#), [344](#)
 Stenbock, släkten [24](#)
 Stenbock, Carl Magnus (1725–1798) [207](#)
 Stenbock, Gustaf Leonard (1711–1758) [207](#)
 Stålarms, släkten [147](#)
 Stålhandske, släkten [275](#)
 Sune Håkansson [77](#)
 Sune Sunesson Ille (1360–1448) [73](#), [77](#)
 Suvanto, Seppo [57](#)
 Svan, Carl Fredrik (1708–1766) [207](#)
 Svante Sture den yngre (1517–1567) [10](#)
 Svinhufvud, Pehr Evind (1861–1944) [360](#), [373–375](#)
 Svärd, släkten [56](#)

T

- Tandefelt, släkten [257](#)
 Tandefelt, Adolf (1747–1822) [342](#)
 Tandefelt, Johan (1738–1811) [208](#)
 Taube, släkten [257](#), [275](#)
 Tavast, släkten [25–27](#), [147](#)
 Tavaststjerna/Tawaststjerna, släkten [257](#)
 Tavaststjerna, Karl August (1860–1898) [349](#), [350](#)
 Tawast, släkten [60](#), [257](#)
 Tengström, Jacob (1755–1832) [333](#)
 Teppoinen, släkten [81](#)
 Tessin, Nicodemus den yngre (1654–1728) [234](#)
 Thelning, Emanuel (1767–1831) [278](#), [334](#)
 Thesleff, Peter Georg (1755–1844) [289](#)
 Thomas Teppoinen (d. 1609) [87](#)
 Tigerstedt, släkten [257](#)
 Tigerstedt, Edvard Severin (1858–1911) [289](#)
 Tigerstedt, Eugène (1861–1927) [289](#)
 Timoteus Ryss [60](#)
 Tjajkovskij, Pjotr (1840–1893) [342](#)
 Toll, släkten [257](#)
 Topelius, Zacharias (1818–1898) [203](#), [336](#), [349](#)
 Tord Rörriksson Bonde (1352–1417) [74](#), [77](#)
 Torsten Henriksson (d. 1585) [67](#), [69](#)
 Torsten Stålhandske (1593–1644) [145](#)
 Torwigge, släkten [206](#), [257](#)
 Tott, släkten [62](#), [63](#), [134](#), [147](#)
 von Troil, släkten [339](#), [342](#)
 von Troil, Knut (1760–1825) [256](#), [316](#), [342](#)
 von Troil, Uno Werner Samuel (1861–1938) [289](#),
[355](#)
 Ture Nilsson Bielke (1548–1600) [41](#), [121](#)
 Tönne Eriksson (Tott) (1467–1522) [71](#), [77](#)
 Tönne Olofsson (Wildeman till Tjusterby) (1510–
 1584) [74](#)
 von Törne, släkten [275](#)
 Törnflycht, Ingrid (Inga) (1675–1708) [206](#)
 Törngren, släkten [314](#)

U

- af Ugglas, släkten [11](#), [257](#), [266](#)
 Ulf, släkten [55](#)
 Ulrika Eleonora (den yngre, 1688–1741) [195](#)
 Ulrika Eleonora (den äldre, 1656–1693) [195](#)
 Unnukainen, släkten [81](#)
 af Ursin, Nils Robert (1854–1936) [373](#)

V

- Valborg Jönsdotter Tavast (1427–1477) [52](#)
 Valdemar IV Atterdag (ca 1320–1375) [85](#)
 Valdemar Magnusson (d. 1319) [20](#), [85](#)
 de la Vallée, Simon (ca 1590–1642) [106](#)
 Vincentius Jacobsson [80](#)
 Virgin, Johan Bernhard (1705–1783) [234](#)

W

- Wacklin, Eva Christina (g. von Essen) (1751–
 1830) [215](#)
 Wahren, släkten [314](#)
 Walleen, Alfons (1820–1870) [302](#)
 Walleen, Carl Johan (1781–1867) [322](#)
 Wasastierna/Wasastjerna, släkten [266](#)
 Wasastjerna, (Jakob Frans) Oskar (1819–1889)
[361](#), [362](#)
 Wecksell, Josef Julius (1838–1907) [349](#)
 von Weissenberg, Alexander Bernhard (1822–
 1901) [355](#)
 von Wendt, släkten [314](#)
 Wexionius (senare Gyldenstolpe), Mikael (1609–
 1670) [127](#), [128](#)
 Wijnblad, Carl (1705–1768) [236](#), [237](#)
 Wildeman, släkten [75](#)
 von Willebrand, släkten [257](#), [266](#)
 von Willebrand, Ernst Gustaf (1751–1809) [250](#),
[268](#), [269](#), [271](#), [311](#)
 von Willebrand, Eva Gustava (1781–1844) [250](#)
 von Willebrand, Knut Felix (1814–1893) [355](#)
 von Willebrand, Vendla Sofia (1779–1863) [250](#)
 Wrangel, Carl Gustaf (1613–1676) [115](#)
 Wrangel av Salmis, Herman (f. och d. 1661) [115](#)
 Wrede af Elimä, släkten [11](#), [12](#), [145](#), [196](#), [232](#),
[265](#), [275](#)
 Wrede, August (1859–1943) [314](#)
 Wrede, Charlotta Sofia (1779–1865) [205](#)
 Wrede, Fabian (1641–1712) [155](#), [196](#)
 Wrede, Fabian (1694–1768) [264](#), [276](#)
 Wrede, Henrik Jakob (1696–1758) [276](#)
 Wrede, Rabbe Gottlieb (1742–1828) [205](#)
 von Wright, släkten [257](#)
 von Wright, Magnus (1805–1868) [239](#)
 von Wright, Viktor Julius (1856–1934) [369](#)
 Wulff, Ulrica (1767–1816) [225](#)
 Wuorenheimo, Ossian (1845–1917) [355](#)
 Wyck/Wijck, Thomas (1616–1677) [132](#)

Y

- Yrjö-Koskinen, Yrjö Koskinen (1854–1917) [360](#)
 Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari (f.d. Georg Zacharias
 Forsman, 1830–1903) [347](#), [348](#), [360](#)

Z

- Zakrewsky, släkten [339](#)

Å

- Åke Henriksson Tott (1598–1640) [145](#), [163–165](#)
 Åke Jöransson Tott (ca 1485–1520) [77](#)

Ä

- Äimä, Antti Jaakonpoika (ca 1600–1660) [144](#)

